

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

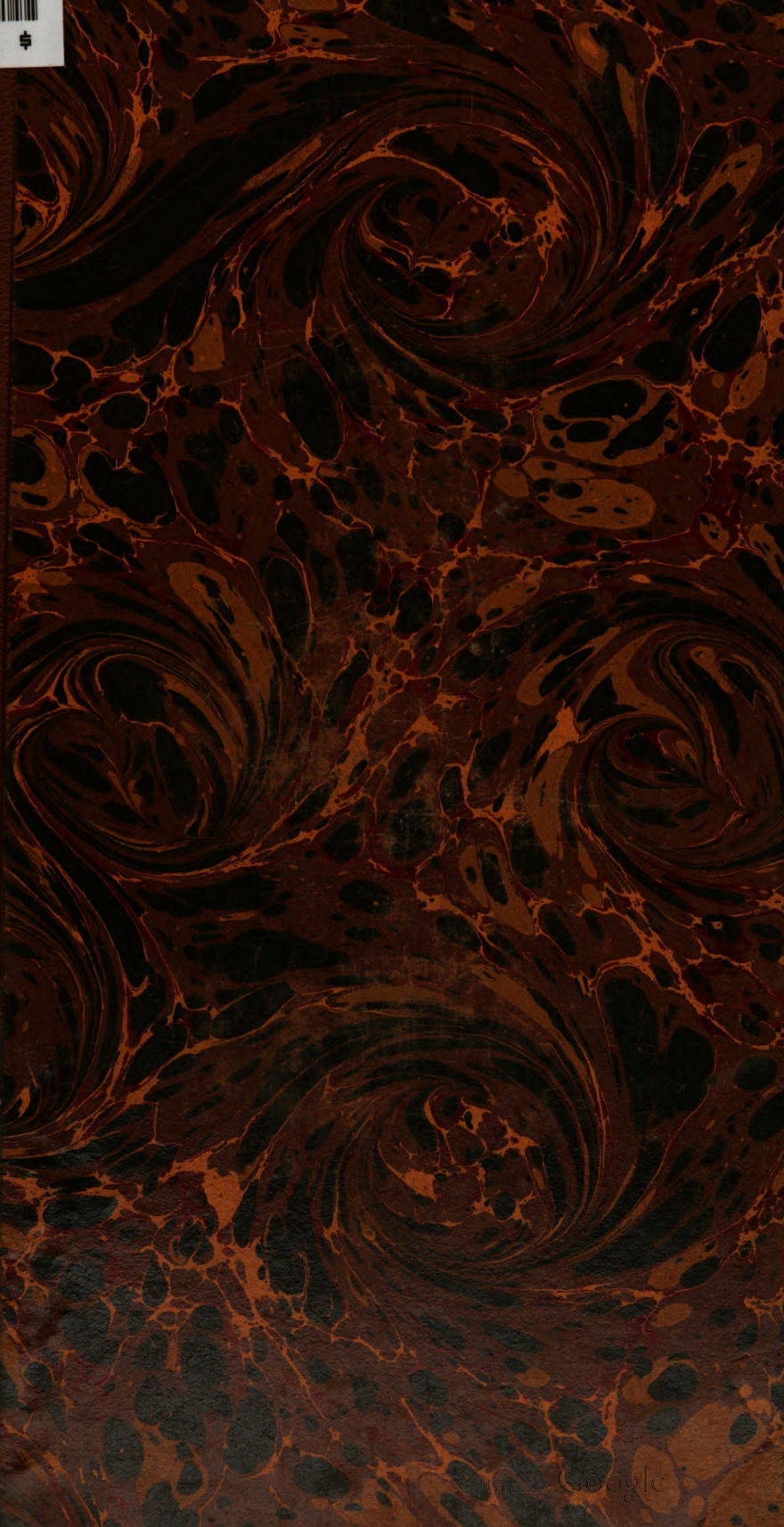
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HW R7CU 5

Auth 1.8.2

KF 688

Harvard College Library

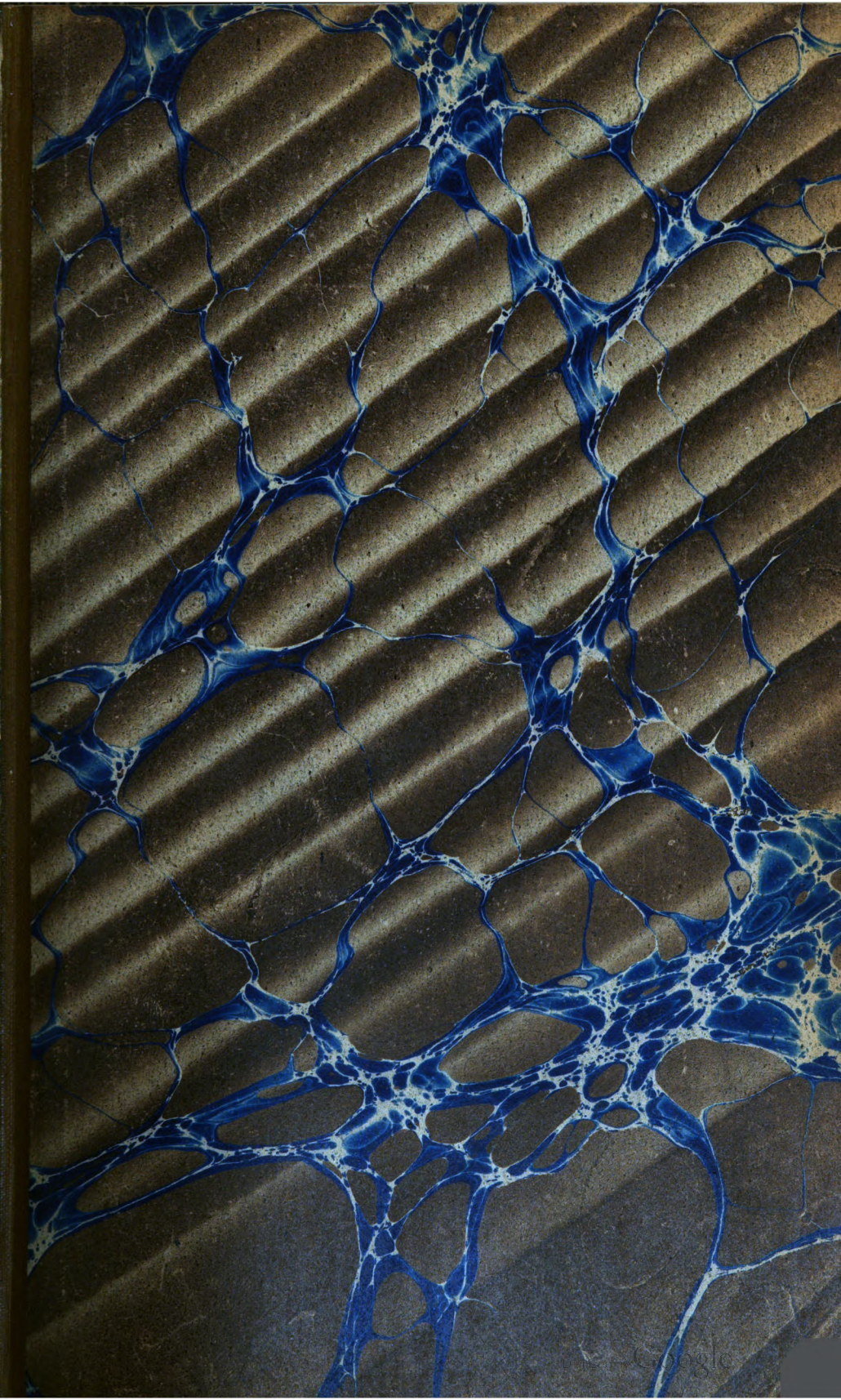
FROM THE BEQUEST OF

JAMES WALKER, D.D., LL.D.,

(Class of 1814)

FORMER PRESIDENT OF HARVARD COLLEGE;

“Preference being given to works in the Intellectual
and Moral Sciences.”

NEDERLANDSCH ARCHIEF
VOOR
KERK GESCHIEDENIS

II

LEIDEN: STOOMBOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

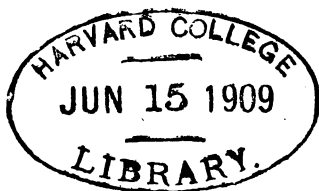
H. C. ROGGE EN F. PIJPER

NIEUWE SERIE — TWEEDE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1903

Walker fund

INHOUD.

Cornelius Aurelius, door Dr. P. C. MOLHUYSEN	blz. 1—35.
Bijzonderheden uit de Hervormingsgeschiedenis van Overijsel, door Dr. J. DE HULLU	„ 36—77.
De Dietse tekst van Hendrik Mande's Apocalipsis, medegedeeld door Dr. C. G. N. DE VOOYS	„ 78—97.
Eene verklaring van den kerkeraad te 's-Gravenhage van 21 Sept. 1618, medegedeeld door Dr. B. TIDEMAN . . .	„ 98—100.
Nog een en ander in verband met het leven en de werken van Petrus Hofstede, door Dr. J. P. DE BIE. . .	„ 101—106.
Een voorbeeld van tucht bij de Doopsgezinden, medegedeeld door A. KLAVER.	„ 107—108.
Nieuw licht over de Anatolische kerk, door Dr. H. U. MEYBOOM.	„ 109—133.
De vervolging der Waldensen in 1655 en 1656, door Dr. H. C. ROGGE	„ 134—189.
De invoering van het burgerlijk huwelijk te Utrecht, door Mr. S. MULLER FZ.	„ 190—202.
De verwording van het Christelijke letterteeken, door W. MEIJER (<i>met afbeeldingen</i>)	„ 203—209.
Twee brieven van Johannes Wtenbogaert, medegedeeld door Dr. H. C. ROGGE	„ 210—213.
Bibliographie	„ 214—216.

De Gereformeerde kerk in haren strijd om het wettig huwelijk, door Dr. L. KNAPPERT. (I)	blz. 217—275.
De wording der Gereformeerde gemeente te Emmerik, door W. MEIJER	„ 276—285.
Een nieuw ontdekt Doopsgezind Martelaarsboek, door Dr. F. PIJPER	„ 286—300.
Jacob Baselius de Jonge en het Weeshuis te Bergen-op- Zoom, door Dr. H. C. ROGGE.	„ 301—305.
De handschriften van Hendrik van Kalkar's werken, medegedeeld door Dr. C. G. N. DE VOOYS	„ 306—308.
Een ondertekeningsformulier voor Predikanten, medege- deeld door Dr. P. A. KLAP	„ 309—312.
Een brief van Episcopus, uitgegeven door Dr. B. TIDE- MAN JZN.	„ 313—318.
Extract uit het vierschaarboek der stede Nieuwpoort, medegedeeld door W. G. VAN OIJEN	„ 319.
Bibliographie	„ 320.
Bijzonderheden uit de Hervormingsgeschiedenis van Over- ijsel, door Dr. J. DE HULLU	„ 321—358.
De Gereformeerde kerk in haren strijd om het wettig huwelijk, door Dr. L. KNAPPERT. (Slot)	„ 359—396.
Stukken betreffende den twist tusschen de Leeuwarder en Friesche Predikanten in en na 1588, medegedeeld door G. H. VAN BORSSUM WAALKES.	„ 397—406.
Het bezoek bij de waarzegster en duivelbezweerster in het jaar 1769, door P. J. ROGAAR	„ 407—413.
Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis over de jaren 1901—1903	„ 414—436.

CORNELIUS AURELIUS.

DOOR

Dr. P. C. MOLHUYSEN.

Wie zich met het leven van Erasmus bezig houdt, treft als een van de vrienden uit diens jeugd al zeer spoedig een zekeren Cornelius Aurelius aan, tot wien Erasmus enkele zeer belangrijke brieven richtte; wat thans bekend is over dien Cornelius Aurelius, is niet veel, en dan is het ook nog niet geheel juist; de biographische lexica bepalen zich tot het mededeelen van enkele meerendeels onbeteekenende feiten, en ook de briefwisseling van Erasmus zelve, waaruit trouwens die lexica vooral geput hebben, levert slechts omsamenhangende gegevens. Toch is hij een man van niet alledaagsche beteekenis geweest, en de lof dien de tijdgenooten hem toezwaaien moge ons wat overdreven voorkomen, zij hebben, en terecht, zijn letterkundigen arbeid niet gering geacht.

Zijn werken doen hem kennen als een man van veelzijdige ontwikkeling: als schrijver der Divisie-kroniek neemt hij een voorname plaats in onder de vaderlandsche geschiedschrijvers; zijne Latijnsche gedichten zijn flink werk — Wimpfeling, een bevoegd beoordeelaar, schroomt niet hem den evangelischen Horatius te noemen —, en leggen goed getuigenis af van zijn kennis der klassieke dichters; maar

bovenal is hij een zelfstandig onderzoeker, een man met een gezond oordeel, die den drang naar weten van den tijd waarin hij leefde heeft gevoeld en het zijne heeft gedaan om aan de behoeften daarvan te hulp te komen. Hij zoude onder de Humanisten gerekend worden, als niet in zijn latere levensjaren de vrijmoedigheid waarmede hij zijn gedachten uitsprak een krachtige tegenwerking in zijn naaste omgeving had doen ontstaan, die hem zelf in de gevangenis bracht, en zijn werk zooveel zij kon onderdrukte. Hij was te oud en stond te veel geïsoleerd om zich met kracht te verzetten; hij heeft moeten bukken en zoo is zijn naam en zijn werk weldra in vergetelheid geraakt. Toen Vulcanius een halve eeuw na Aurelius' dood eenige van zijn werken uitgaf, wist hij over den auteur bijna niets te vertellen; maar hij heeft het belang van Aurelius ingezien en zijn geschriften zooveel hij kon verzameld; daardoor is een groot gedeelte van zijn werk bewaard gebleven. Een uitgave van hetgeen nog onuitgegeven is, zoude thans weinig belangstelling ondervinden; maar een schets van het leven van Aurelius, zoover wij het uit zijn geschriften en uit zijn briefwisseling kunnen samenstellen, zal, hoop ik, niet onwelkom zijn.

We kunnen daartoe beschikken over vijf handschriften in het legaat Vulcanius op de Univ. Bibliotheek te Leiden; het zijn de nrs. 66, 98 B, 98 G, 99, 99 B — ze zijn onder deze nrs. reeds beschreven in den folio-catalogus dier bibliotheek die in 1716 uitgegeven is, pag. 347—49, maar op geheel onvoldoende wijze; van 98 B en 99 B blijkt niet eens dat ze van Aurelius zijn — verder over het handschrift n°. 743 in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, (Cat. dl. I, 1887, p. 46) en ten slotte over een handschrift op de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer (Catal. Van Slee, p. 15 n°. 31).

Belangrijk schijnt het mij toe dat 4 dezer 7 handschriften geheel autograaf zijn, nl. de hss. 98 B, 99, 99 B Vulcanii en het hs. van Letterkunde, terwijl de 2 verdere hss. uit het legaat Vulcanius gedeeltelijk autograaf zijn en verder passim door den auteur zelf gecorrigeerd. Alleen

het Deventer hs. is een copie, waarschijnlijk aldaar in het Fraterhuis vervaardigd ten behoeve van Jacobus Faber, aan wien Aurelius het origineel toegezonden had. Men moet toch de hand van den auteur herkennen in deze inscriptie op de binnenzijde van den band van hs. Vulc. 99 B:

*Pertinet Johanni de heemstede domino de liesveldia.
Postquam opera nostra tibi missa et adhuc vita
comite mittenda ad aliquot quaternos excreverint, tunc
eos curiosius colligabimus.*

Tuus quantus est totus

Cornelius Aurelius,

en meer nog in het kleine briefje aan Joh. Harius (hierachter p. 11) dat naar het uiterlijk te oordeelen ongetwijfeld origineel is.

Het „ex libris” van Aurelius, als ik het zoo noemen mag, het merk waarmede hij ten bewijze dat ze van hem afkomstig waren de handschriften, die hij zijn vrienden toezond, teekende, is een hart (= cor) waarin „nelius”; daaronder een g, waarschijnlijk = goudanus of gerardi; links fr. = frater, en rechts een letterteeken waaruit ik canonicus of presbiter zoude willen lezen, gevolgd door „op den donck”, of „in donck”.

Zelf zegt hij over dit teeken in den brief aan Corn. Hoen, dien Burman ¹⁾ afdruckt: „Ista est mei nominis signatura, cui poteris certissimam in omnibus fidem adhibere quod ex me emanavit quodque tali signo insignitur.”

Het ex libris bevindt zich in de hs. Vulc. 66, 98 B, 98 G. In hs. 98 G met de bijvoeging: „Ex officina Cor au. Canonici ecclesiae sancti Martini,” d. i. St.-Maarten op den Donk. In Lettk. 743 zal het wel tegelijk met het eerste gedeelte van het hs. verloren zijn gegaan.

Cornelius was van Gouda geboortig, vanwaar hij nu eens Goudanus, dan weder met een woordspeling op zijn geboorteplaats (goud = aurum) Aurelius genoemd wordt. In de brieven van Erasmus zoude hij een paar maal

1) Het facsimile bij Burman lijkt naar niets.

Aurotinus heeten, zoo dit althans geen schrijf- of drukfout voor „Aurelius” is. In van der Aa's Biogr. Woordenboek is dit Merotinus geworden, en de Allgem. Deutsche Biographie neemt dat goedig over. Zijn vader was een zekere Gerardus; Cornelius Gerardi noemen hem enkele brieven, en de beginletters van een gedicht aan den heiligen Hieronymus in Vulc. 66 vormen te samen dezen regel: „Frater Cornelius Gerardi de Gouda tuus votivus.” Dit alles was in hoofdzaak bekend; maar nu de naam „Lopsen.” Hij zoude uit het geslacht Lopsen zijn, zoo men algemeen aanneemt; „cognomento Lopsenus” zegt Valerius Andreas. Ik moet er reeds dadelijk op wijzen dat „cognomento” volstrekt niet behoeft te beteekenen „met den familienaam”, dat wijst het daar voorafgaande cognomento Goudanus uit. Als Lopsenus of van Lopsen komt Cornelius 3 maal, zoover ik weet, in gelijktijdige stukken voor, eerstens in een brief van Allard van Amsterdam aan Erasmus (Erasmi Opera, ed. Clericus, Lugd. Bat. 1705—6, III, p. 1576): „Lopsenus ille noster Aurelius”, dan in den proloog der tweede bewerking van Jan van Naeldwijck's Kroniek, door Mr. S. Muller Fzn. uitgegeven in Nijhoff's „Bijdragen”, 3^e Reeks, IV, blz. 392 vv.; ten slotte in een brief aan Johannes Berius, den Rotterdamschen rector, uitgegeven vóór Cornelii Croci „Farrago sordidorum verborum,” gelijk Valerius Andreas zegt. De mij bekende uitgaven van Crocus' Farrago hebben dien brief niet. Zoover ik weet komt de brief voor in de Parijsche uitgave van 1529 van Erasmus' Epitome Elegantiarum Laur. Vallae” waar hij aan Crocus' „Farrago” voorafgaat. Deze editie zal Andreas wel bedoelen; zij is zeer zeldzaam: volgens een mededeeling van den heer F. Vanderhaeghen te Gent zijn er hem 4 exemplaren bekend, alle in Fransche bibliotheken. Volgens het onlangs verschenen boek van den heer F. M. Nichols, „the Epistles of Erasmus”, Londen 1901, p. 57, noemt Aurelius zich in dien brief Cornelius Aurelius Lopsen of Lopsenus. Ik betreur zeer den brief zelf niet te hebben gezien, want zoowel voor Aurelius' sterfjaar als over de publicatie van Erasmus' „Epitome”,

die hij zonder toestemming van Erasmus uitgaf en waarover verder niets bekend is, schijnt de brief belangrijke gegevens te verschaffen.

Prof. Fruin heeft in zijn opstel in de „Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde”, 1888/9, blz. 114 vv. Aurelius als den auteur der „Divisiechroniek” aangewezen; hij legt er den nadruk op dat veel er voor pleit dat de auteur in Leiden gewoond heeft, doch gelooft niet dat hij in het klooster Lopsen aldaar vertoefd heeft, en verdedigt Lopsen als familienaam. De brieven van Rob. Gaguinus en Johannes Trithemius, die ik hierachter afdruk, laten echter geen twijfel over of Aurelius heeft inderdaad in het klooster Lopsen gewoond. Wel was reeds een brief van Aurelius aan Gaguinus bekend, gedrukt achter diens „Compendium super Francorum gestis,” Parisiis 1500 ¹⁾ en latere uitgaven (de eerste editie van 1497 heeft den brief nog niet), waarin Aurelius zich „Hieronymianae vallis canonicus regularis” betitelt, maar men meende dat het Delftsche Hieronymus-dal bedoeld werd. De brieven van Trithemius en Gaguinus noemen echter het klooster het Hieronymus-dal te Leiden, dat meer algemeen bekend was als Klooster Lopsen ²⁾. Daarnaar heet hij dus Lopsen, gelijk hij zich later, als hij op den Donk is, Duncenus noemt. Zoo begrijpt men ook waarom hij in „Batavia” pag. 57 ³⁾ het „rus Lopsenum” met name noemt.

Zijn verblijf in Lopsen valt omstreeks het jaar 1500 en na zijn 1^e Parijsche reis; dit volgt uit de brieven van Gaguinus en Trithemius, die uit dien tijd onge-

1) Richter, *Erasmus Studiën*, Diss. Leipzig, 1891, noemt als vroegste editie met Aurelius' brief die van 1504. Aangezien er uit dezen brief conclusies getrokken worden aangaande den tijd van Aurelius' verblijf te Parijs, wijs ik er op dat alleen de eerste uitgave, 1497, den brief mist.

2) Het lag buiten de toenmalige Rijsburgerpoort (later Blauwpoort) aan de W.zijde van de tegenwoordige Beestenmarkt: Van Mieris, *Beschrijving der stad Leiden*, I, blz. 169; een afbeelding aldaar tegenover blz. 130.

3) Edit. Vulcanius, Antwerpen 1586.

veer zijn, zooals ik straks nader zal uiteenzetten. Hoe lang hij in Leiden geweest is, daarvoor ontbreken alle gegevens ¹⁾.

Als hij later zijn woonplaats noemt, is het altijd St. Maarten op den Donk (Hemsdonk). Volgens V. Berkum, „Beschrijving der Stadt Schoonhoven”, 1702, p. 446, zoude hij 1494 aldaar prior zijn geweest; zijn relaties met Erasmus maken het wel waarschijnlijk dat hij in diens nabijheid woonde. We krijgen dan deze opeenvolging Hemsdonk, Parijs, Leiden, Hemsdonk. Kan zijn verblijf in Leiden misschien in verband staan met wat hij in zijn brief aan Banning, „Batavia” p. 95, zegt: „tuo . . intuitu . . ab exilio ad sedem propriam — sum revocatus”; dat hij er dus eenvoudig voor straf heen gezonden is?

In den proloog op de Paraphrase der Psalmen in hs. Vulc. 99 zegt hij gewoon te zijn 's nachts, als hij den slaap niet kon vatten, gedichten te maken, en die gewoonte te hebben gehad „ab anno aetatis vigesimo usque in sexagesimum.” Deze paraphrase nu is niet voor 1517 ontstaan, daar herhaaldelijk de Lutheriani genoemd worden, zoo in den metrischen proloog, waar 't boek zelf tot den lezer spreekt:

Obiurgo hereticos, nec parco luterianis
Qui pia scripta suis dissecuere dolis, etc.

De twee gegevens die wij hier hebben laten nog al wat speling voor het geboortejaar; „in sexagesimum” wijst er m. i. op dat hij de 60 al gepasseerd is; aan den anderen kant zal Luther's optreden hier te lande wel spoedig bekend zijn geworden, maar dit geeft alleen een terminus post quem. We moeten ons dus er toe bepalen als jaar van zijn geboorte ongeveer 1460 aan te nemen. Zeker is hij niet veel later geboren, daar Erasmus, die 1466 geboren werd (Richter, „Erasmus-Studiën”, Anhang, I vv.) zijn leerling was; Allard van Amsterdam zegt in een brief

1) In *Batavia*, ed. Vulcanius, p. 33, noemt hij een vondst van Romeinsche ouden bij Leiden in 1502. De woorden: „si oculi fallerentur”, ib. p. 34, schijnen op eigen aanschouwing te wijzen.

aan Aurelius, „Batavia”, praef. (ed. Vulcanius), dat hij er zich over verwondert dat Erasmus „tui”, d. i. Aurelius, „sincerissimi semper amici et praeceptoris numquam meminit.”

Aurelius laatste ¹⁾ werk, waarvan de datum bepaald kan worden, is de „Lamentatio Hollandiae super obitu Johannis a Wassenaer,” die 6 December 1523 overleed. Zijn epitaphium in hs. Vulc. 66:

„En Wassenarius iaceo hic carne. Astra subivit
Spiritus. Estque eadem restituenda mihi.
Ter centum lustris cum quattuor, et tribus annis
Exactis abeo, et sexta decembris erat.”

Aurelius heeft tweemaal een reis naar Parijs gemaakt; van de eerste keerde hij 1499 terug; de tweede maal vertrok hij daartoe op zijn vroegst in 1504.

Voor de eerste reis vinden we gegevens in de briefwisseling van Erasmus; ik citeer de brieven naar de nummers in de uitgave van Clericus, „Opera Omnia,” tom. III. Erasmus schrijft (n° 3) aan een zekeren Arnold, wellicht Bosthius (Boschius), den bekenden Gentschen Carmeliet, dat hij reeds anderhalve maand ziek ligt en daarom misschien zijn plannen voor de reis naar Rome zal moeten opgeven. Dezen brief stelt Richter, „Erasmus-Studiën”, S. 31, terecht in het jaar 1499 ²⁾. Van den zelfden tijd is de brief aan Nicolaas Werner (App. n°. 402); ook daar zegt hij anderhalve maand ziek te zijn; Cornelius is dan

1) Nichols, l.l., p. 57, houdt het er voor dat Aurelius 1529 nog leefde. Het bewijs zou de boven p. 4 besproken brief aan Jo. Berius leveren.

2) De heer Nichols, in zijn bovengenoemd werk, p. 159 vv., stelt deze beide brieven in Mei 1498. Richter meent m.i. terecht dat, waar met „anno jubilaeo,” 1500 bedoeld wordt, onder „hoc anno” 1499 verstaan moet worden. De heer Nichols die p. LXXI zegt, dat Erasmus van Maart 1498 tot 1499 in Parijs vertoefde, had zeker, waar hij tegen Richter polemiseerde, zijn meening beter moeten verdedigen. Ook had men van hem mogen verwachten, dat hij de redenen uiteen zette waarom hij de brieven, tusschen Erasmus en Cornelius gewisseld, in andere volgorde plaatst dan Richter gedaan heeft.

nog te Parijs: „Cornelius Goudanus hic gloriose agit.” Kort daarop moet hij teruggekeerd zijn; bij zijn vertrek was Erasmus nog besloten naar Rome te reizen. „Zijt gij zoo trotsch uit Frankrijk teruggekeerd dat gij uw vriend Erasmus niet meer schrijft?” aldus Erasmus in zijn brief (n°. 18) aan Aurelius. „Gij zult mij antwoorden,” vervolgt hij, „dat gij mij op reis waant naar Italië en niet kunt denken dat ik in Frankrijk ben gebleven.” Bij de onzekerheid die in de chronologie van Erasmus' brieven heerscht, is het goed dat wij deze gegevens aan andere authentieke stukken kunnen toetsen; ik bedoel de brieven van Rob. Gaguinus en Johannes Trithemius die ik hierachter afdruk. Uit dien van Gaguinus, die uiterlijk den laatsten Februari 1502 geschreven is (in Juli van dat jaar overleed de schrijver), volgt dat Cornelius toen reeds in Parijs geweest was. „Als Cornelius maar Fransch gekend had, zoude ik hem nooit hebben laten gaan” zegt de bisschop van Parijs. Over de vriendschap, die hij van den bisschop ondervond, spreekt Erasmus in zijn brief (1883) aan Nic. Werner. De brief van Trithemius is ook uit dezen tijd; hij zendt daarbij aan Aurelius zijn werk „de triplici Regione Claustralium”, dat „nuper impressum” is. Dit boek nu verscheen 8 Id. Aug. 1498 (Hain 15618); de brief van Trithemius is een antwoord op dien van Cornelius, waarin hij o. a. zegt dat Trithemius' geleerdheid „cum Parisiis tum alibi” beroemd is. Aan het slot van zijn brief zegt Trithemius dat Cornelius, als hij bij hem in Spanheim komen wil, daar een even rijke bibliotheek zal vinden als in de abdij van St. Victor te Parijs. Dit alles wijst op een verblijf van Cornelius te Parijs. Als eenmaal het werk van de heeren Denifle en Chatelain, „Auctuarium Chartularii Univ. Parisiensis” tot het einde der 15^e eeuw zal gevorderd zijn, zullen we wellicht op dat punt meer zekerheid en juiste data kunnen verkrijgen, want Aurelius heeft zich als student te Parijs laten inschrijven. „Academia — in Parrisios translata fuit, cuius et ego me utcumque membrum esse profiteor,” schrijft hij aan Corn. Hoen, cf. p. 33. Maar we hebben dan slechts data, en zouden liever

iets weten over het doel van deze reis; de auteur is echter zeer spaarzaam met mededeelingen over zijn doen en laten.

Eenigzins beter zijn we door hem ingelicht over het doel en den tijd van zijn tweede reis; hij spreekt er aldus over in zijn „*Elucidarium*” (Batavia,” pag. 52 vv.): „Cum igitur ante duo lustra geminasque messes Parrisios reformationis gratia peteremus, Parlamentaea acciti auctoritate et patrum praecepto emissi etc.”

Iets verder spreekt hij over zijn reisgenooten, zoodat „peteremus” niet als pluralis maiestatis behoeft opgevat te worden. De reformatie, waarover hier sprake is, is zonder twijfel de reformatie van een geestelijke orde, waarschijnlijk de congregatie van reguliere kanunniken van St. Victor. Bemoeiingen van het Parlement van Parijs in zake kloosterhervormingen zijn niet vreemd: „Il (le Parlement) prête son concours aux légats et à tous les réformateurs des ordres religieux.” (Aubert, „*Histoire du Parlement de Paris de l’Origine à François I.*” Paris, 1894, tome I, p. 335). We moeten ons de zaak dus zoo voorstellen dat het Parlement uit Holland reformatoren aangevraagd heeft, zeker bij de congregatie van Sion, en dat van daar een commissie, waartoe Aurelius behoorde, naar Parijs is vertrokken.

Dat de orde, die hervorming behoefde, de congrégation de St. Victor was, meen ik af te kunnen leiden uit de vermelding van verschillende kloosters tot haar behorende. „Batavia,” p. 24, spreekt hij over een oud handschrift dat hij te Parijs „apud Victorinos” gezien heeft. De bibliotheek van St. Victor heeft hij in een heerlijk gedicht bezongen, zegt Trithemius, cf. p. 30. Bij zijn lofdicht op Maria Magdalena dat in Vulc. 66 en 98 G bewaard is gebleven teekent hij zelf op den rand aan, dat relikwieën van haar in St. Victor bewaard zijn; een ander maal, „Batavia,” p. 62, noemt hij de abdijen van Château Landon (Castrum Nantonis) en Puisseaux (Puteoli), welke tot die congregatie behooren. De abt waarmede hij volgens Erasmus’ brief (1883) op zoo goeden voet staat, houd ik voor dien van St. Victor

te Parijs. De archieven van het Parlement zouden in dezen zeker licht kunnen geven, maar mij heeft de gelegenheid ontbroken om zelf een onderzoek in te stellen, en het is zeer bezwaarlijk een ander daarmee te belasten, nu het jaar waarin deze reis gesteld moet worden zoo onzeker is. — Deze reis geschiedde, zegt de auteur, in de boven aangehaalde plaats uit het „*Elucidarium*”: „ante duo lustra geminasque messes” ¹⁾, d. w. z. elf jaar en 1 oogst vóór hij zijn *Elucidarium* schreef.

Hij vervaardigde zijn „*Elucidarium*” dus in het najaar, en elf jaar daarvóór in het voorjaar of in den voorzomer had de reis plaats. Nu is het „*Elucidarium*” een vervolg op en verbetering van de „*Defensio gloriae Batavinae*.” Deze werd geschreven naar aanleiding van den reeds gemelden brief van Allard van Amsterdam, ter weerlegging van Geldenhauer's „*Lucubrationcula de Batavorum Insula*,” welke brief van 1515 is. Op zijn vroegst is dus het „*Elucidarium*” uit het najaar 1515, en dan zoude de reis naar Parijs in het voorjaar 1504 hebben plaats gehad. Dit is de vroegste termijn; het komt mij echter waarschijnlijk voor dat het werkje minstens een jaar later verschenen is, daar tusschen de „*Defensio*” en het „*Elucidarium*” nog een weerlegging van het eerste door Geldenhauer staat. Het kan echter niet na 1517 zijn daar er in de „*Divisie-kroniek*” op gezinspeeld wordt.

Ik wees er boven reeds met een enkel woord op hoe Aurelius op zijn ouden dag in allerlei onaangenaamheden geraakte. Zijn „*Apocalypsis super miserabili statu matris ecclesiae*” wijst menige wonde-plek aan in den toestand van kerk en geestelijkheid, maar is niets anders dan een uiting van de behoefte naar hervorming in de kerk zelve, die toen door velen gevoeld werd. Geen wonder echter dat de schrijver bij minder vooruitstrevenden en minder ontwikkelden dan hij in verdenking kwam, en zijn vriendschap met Corn. Hoen, de verhouding waarin hij in

1) Elders 300 lustra messesque viginti = 1520.

vroeger tijd tot Erasmus had gestaan, waren niet geschikt om den argwaan te verminderen. Beter nog dan uit zijn geschriften blijkt het standpunt, dat hij in deze kwestie innam en de suspecte positie, waarin hij verkeerde, uit het korte verslag, dat hij in den brief aan Corn. Hoen, p. 33 geeft van zijn onderhoud met den „wolf in de schapevacht.” Het is tevens teeknend voor zijn gevatheid in het debat. Ik moet den lezer naar den brief zelf verwijzen, daar juist de pointe van het gesprek, de woordspeling: „Luther — luter”, niet voor vertaling vatbaar is.

In de *Epistola consolatoria ad Cornelium Hoen*, in hs. Vulc. 66 leest men: „Ego enim tantum gravi ore ad tempus, idest silentio hominumque convictu, tu vero etiam grandi ere, ut fertur, mulctatus es”; hij is dus een tijdlang opgesloten geweest. En in het klooster stond hij onder streng toezicht en was bijna geheel van de buitenwereld afgesloten. Uit dien tijd is het volgende briefje aan Joh. Harius. 't Is een klein stukje papier, dat de bode gemakkelijk kon verbergen. Harius heeft het later bewaard in het handschrift van Aurelius „Ter quinque psalterii Davidici decades, pars I” (nu Vulc. 99), dat de auteur hem waarschijnlijk te gelijker tijd zond. Het briefje luidt:

Salutem et id quod sum. Venerande magister Johannes Harie quanti te faciam quantumque tuum et ingenium commendem in epistola huius libelli invenies quae in fine conscribitur, ante frontem 2de quinquagenae, etc. Missurus sum propediem omnia quae ex Leyden tuo dono recepi et quae interim dictavi plurima satis et nova. Observer ita a priore nostro ut vix liceat mihi cum aliquo docto aut extraneo loqui. Nactus igitur hunc virum gentilem tuum in absentia prioris non potui committi quin aliquid meorum ad te darem, daturus brevi omnia antedicta per pastorem nostrum Cornelium communem amicum. Vale; cogor calamum sistere Tuus Cor. Aurelius.

Het adres op de keerzijde:

„Hario amicorum omnium facile candidissimo.”

Uit dit briefje, ook uit de inscriptie vóór in hs. Vulc. 99 B, die ik boven blz. 3 mededeelde, zien we hoe Aurelius zijn werken bij stukjes en brokjes aan zijn vrienden toezond, en hij heeft daarmede zeker de bedoeling gehad wat gereed was in veilige haven te brengen. Zoo hebben we ook van de „*Iucunda et doctrinalis visio Caroli regis etc.*” in hs. Vulc. 98 B, alleen maar het eerste stuk van de 7 over waaruit het moet bestaan. Trouwens, het beste bewijs, welk gevaar zijn geschriften liepen, geeft ons zijn brief aan Corn. Hoen, bij Burman p. 247, waar hij schrijft: *Patres nostri — animo destinarunt omnes Herasmi nostri libros, qui apud nostros reperta fuerunt aut Vulcano aut Deucalioni consecrare. Quid igitur mihi restat nisi ut similem iacturam feturis meis et prolibus metuam?*

Van de uitgegeven werken van Cornelius is het oudste de „*Apologia Erasmi et Corneli*,” (Erasm. Op. Cleric. VIII, p. 567), waarvan Ruelens in zijn „*Erasmi Sylva Carminum*,” Bruxelles 1864, een facsimile afdruk geeft naar een uitgave van 1513; de inleiding hierbij heb ik met voordeel kunnen gebruiken. Erasmus (Ep. n°. 1803) had Cornelius zijn „*Carmen lamentabile super contemptu artis poeticae*” gezonden en deze veranderde het in genoemden *Dialogus*, daarbij hier en daar de fouten van Erasmus verbeterende. De toon van Cornelius in dezen brief is die van den ouderen vriend tegen een beginnende; het feit zelf dat Cornelius het werk van Erasmus zoo geheel veranderde en omwerkte wijst op een verhouding als van meester en leerling en is m. i. goed overeen te brengen met het door Allard van Amsterdam genoemde *praeceptor-zijn* (zie p. 7). Ik zoude dezen brief dan ook zeer vroeg willen stellen. Het verschil in leeftijd tusschen de twee mannen werd met de jaren naar verhouding minder en uit de verdere briefwisseling tusschen beiden is van deze verhouding niets meer merkbaar. Integendeel, Erasmus begint langzamerhand zich de meerdere te voelen. Dit komt goed voor den dag in hun twistgeschrift over de waarde van Valla's „*Elegantiae*” en heeft, vooral van

de zijde van Erasmus, een verkoeling in hun vriendschap ten gevolge gehad.

De correspondentie tusschen Erasmus en Cornelius, — er is m. i. geen twijfel mogelijk of Cornelius canonicus, Aurotinus, Aurelius en Goudanus zijn een zelfde persoon — valt voornamelijk in de jaren 1491—93. In hoofdzaak kan ik mij zeer goed vereenigen met de door Richter aangenomen chronologie. Alleen ten opzichte van Erasmus' brief over Cornelius' Marias, Richter S. 13 n°. 15, heb ik een andere meening, die ik zal uiteenzetten bij het bespreken van dit gedicht. Uit later tijd zijn er slechts 2 brieven van Erasmus, de eerste van 1499 waarover boven sprake was (blz. 8), Richter S. 30, n°. 59, maar dien ik zoude willen plaatsen na de brieven aan Werner en Arnoldus (Bosthius) 60 en 61, Richter a. a. O., en ten slotte een uit 1500, Richter S. 42, n°. 116. Volledigheidshalve zij hier vermeld dat onder de brieven van Erasmus ook opgenomen is een brief aan Cornelius van zijn oom Willem Hermans (Er. Opp., III, p. 1806).

In tijdsorde volgt de „Defensio gloriae Batavinae”, geschreven ter weerlegging van Gerardus Geldenhauer's „Lucubratiuncula de Batavorum Insula”, spoedig gevolgd door het „Elucidarium variarum quaestionum super Batavina Regione et Differentia.” Beide zijn onder den titel: „Batavia sive de antiquo veroque insulae — situ etc. adversus Gerardum Noviomagum”, door Bon. Vulcanus 1586 uitgegeven en door Scriverius in zijn „Batavia Illustrata”, 1609, p. 17—126 herdrukt. De „Defensio” is, gelijk blz. 10 besproken werd, geschreven op aansporen van Allard van Amsterdam en is op zijn vroegst van 1515. Het „Elucidarium” dient ter aanvulling en verbetering van de „Defensio”; in de uitgave van Vulcanus pag. 60 heet het: „Nuper igitur dum coenobitae et amico erroris praecipitum adimere cupimus, nonnullis et ipsi videtur errasse.” Hij spreekt dan over hetgeen hij in de Defensio, pag. 14 gezegd heeft. Geldenhauer's Lucubratiuncula werd voor het eerst in 1520 gedrukt, en Scriverius nam haar in zijn „Batavia illustrata”, p. 1—8, over. Het komt mij

voor dat wij ze niet in den oorspronkelijken vorm hebben, maar dat de auteur na lezing van Aurelius' betoog hier en daar wat veranderd heeft. In de woorden „De passuum vero numero nullam facimus mentionem” (Scriv., p. 4) ligt m. i. een antwoord op Aurelius' „adversarii — Plinii centenarium in passibus numerum congeminant” (Vulc., p. 22); en later (Scriv., p. 5) geeft Geldenhauer wel degelijk de afstanden op die hij bij zijn auteurs vindt. Maar daar zit juist de kneep. Zonder maten is de zaak niet goed uit te maken en de maten die de hss. geven zijn lang niet betrouwbaar. Evenwel, de zaak zelf kan ons niet veel belang meer inboezemen. Als bewijsstuk voor de door Aurelius gevolgde methode van onderzoek schijnen mij de beide werkjes van groot belang; Aurelius toont zich hier een degelijk onderzoeker, die, waar hij komt, naar bewijzen voor de hangende kwestie zoekt en zich op een zuiver en eerlijk standpunt plaatst. Bij de onduidelijke voorstelling die de Romeinsche schrijvers van de Insula Batavorum hadden, was het eenvoudig de kwestie van welk punt men uitging; zonder de teksten geweld aan te doen kon men er voor elke meening bewijzen in vinden, het was een zaak van appreciatie. Ik wil geenszins beweren, dat Geldenhauer niet even onpartijdig is, maar wel geloof ik dat dr. Prinsen in zijn dissertatie „Gerardus Geldenhauer Noviomagus” p. 56 onzen Aurelius onrecht aandoet als hij hem „oppervlakkige praatjes” laat houden, teksten laat „verdraaien en verhaspelen” en hem zijn argumenten „onder smokerige laus” laat verdedigen.

Het hs. Letterk. 743 heeft ons een gedeelte van het Elucidarium in autograaf bewaard, het heeft eens aan Vulcanius behoord en is op ik weet niet welke wijze van de andere Aureliana afgedwaald. Het zijn 14 bladen, p. 49 tot p. 69 „referemus”, en het slot van p. 77 „His quae de Batavia etc.” in de uitgave van Vulc.; het pag. 69—77 gedrukte staat niet in het hs., maar is door Vulcanius toegevoegd.

Zooals ik reeds bl. 5 zeide, heeft Prof. Fruin aangetoond dat men als auteur van de Divisie-kroniek, die 1517 bij Jan

Seversen te Leiden verscheen, onzen Aurelius te beschouwen heeft. Ik wil daar alleen aan toevoegen dat ik in de andere werken van Aurelius nergens een verwijzing naar of toespeling op dit werk gevonden heb.

Achter de straks genoemde „Batavia” heeft Vulcanius p. 99—14 uitgegeven „Cornelii Aurelii Diadema Imperatorium sive de Coronatione Maximiliani Imperatoris etc” ¹⁾. Het zijn de toespraken, den paus en den keizer in den mond gelegd, bij de kroning van Maximiliaan I, welke kroning echter nimmer heeft plaats gehad. Maximiliaan werd door de omstandigheden verhinderd zelf naar Rome te reizen en zette, met goedvinden van den paus, zich zelf de keizerskroon in 1508 op. In het hs. Vulc. 99 is de tekst bewaard gebleven, dien Vulcanius uitgaf in 1586; maar Vulcanius heeft verscheiden stukken uit het orgineel weggelaten en ook hier en daar wat veranderd. Het opschrift: „Cornelii Aurelii Diadema Imperatorium sive de Coronatione Maximiliani Imperatoris deque boni imperatoris officio” is ook door Vulcanius toegevoegd, en bevindt zich niet in A.’s tekst. Voorafgaat een metrische samenspraak tusschen de Maagd en een Pccator, die ook in hs. Vulc. 66 staat. Dan volgt de brief aan Jan van Heemstede, bij Vulc. p. 79—88.

Over den tijd, waarin het Diadema ontstaan is, heb ik slechts een gissing. Maximiliaan toefde in 1508 in Holland. Waarschijnlijk bij deze gelegenheid zond hij, als gast op het slot Liesveld vertoevende, door Stephanus de Cracovia den lauwerkrans aan Aurelius, waarvan deze spreekt in zijn brief aan den heer van Liesveld, Jan van Heemstede (Batavia, p. 79). Ik vermoed dat het werk, waarmede Cornelius deze vorstelijke belooning verdiend had, het Diadema is.

Na Maximiliaans overlijden in 1519, voegde Aurelius aan het werk een vervolg toe, eveneens in hs. Vulc. 99 B bewaard, de „Apocalypsis sive Narratio facetissima

1) Het is herdrukt in: *Selectissimarum Orationum et Consultationum de bello Turcico*, voll. IV, rec. Nic. Reusner, 1596, I, p. 358—369.

super obitu Ludovici Regis Galliarum et Maximiliani Imperatoris Romani, qui in unum consentientes nepotes suos super imperium contententes felici foedere pacificarunt," die onuitgegeven is, maar die ik hier noem wjl de auteur haar als een deel van het Diadema beschouwt, blijkens het onderschrift „Explicit libellus qui dicitur Diadema Imperatorum." Ter inleiding zegt hij zelf: „Et quoniam vulgata editione ferebatur in populo grandem satis versari contentionem super imperio inter regem Hispaniarum et regem Galliarum, effigiata est a nobis post diadema imperatorum hec visio facetissima." De korte inhoud van het gedicht, dat uit 78 disticha bestaat, is deze. Koning Lodewijk is ter helle gevaren wegens de rampen die hij over Italië gebracht heeft in zijn voortdurende oorlogen. Alleen Maximiliaan kan hem redden. Apollo zendt nu Mercurius uit om dezen te zoeken; hij vindt eindelijk den Keizer in den hemel en vraagt hoe Lodewijk verlost kan worden. De voorwaarde is dat koning Frans vrede sluit met Maximiliaans kleinzoon. Dit bericht wordt den Franschen koning overgebracht, die zich haast zijn krijgstoerusting te staken; nu wordt Lodewijk in den hemel opgenomen en

Pax redit in terras en *lilia amica leoni*
 Plebs ferat ipsa pio cantica grata deo.

Dit jaarvers geeft ons 1519 voor het ontstaan van het gedicht.

Toen Hadrianus VI tot paus gekozen was, koesterden velen de hoop dat het hem gegeven zoude zijn de noodige hervormingen in de kerk in te voeren; hun gevoelens en wenschen worden vertolkt in de „Apocalypsis et visio mirabilis super miserabili statu matris ecclesiae etc." Dit werk vooral zal Aurelius veel kwaad gedaan hebben en de directe oorzaak geweest zijn van de strenge controle waaronder hij kwam te staan. De vorm dien hij voor zijn werk gekozen heeft is de dialoog; als sprekers treden op Apollo en Aurelius zelf — een vorm dien hij gaarne gebruikt; zoo in zijn „S. Andreae prosopopeja," straks te noemen, in

de reeds besproken „Apologia Erasmi et Cornelii”, en elders.

Deze Apocalypsis is door C. Burman uitgegeven in „Hadrianus VI sive Analecta historica de Hadriano Sexto,” p. 245—317, naar het hs. Vulc. 66. De uitgave is zeer slecht. Behalve „promonitione,” pag. 257 en 268, is op alle plaatsen waar Burman een foutieve lezing emendeert, de tekst volkomen in orde; maar de uitgever heeft niet gelezen wat er staat en verbetert er maar op los.

De brieven die Vulcanius, „Batavia,” p. 79—98, heeft uitgegeven, zijn, zoover ik zie, enkel epistolae dedicatoriae; ik kom er op terug bij het bespreken der werken, bij wier aanbieding zij geschreven werden.

Van de onuitgegeven werken die nog in handschrift aanwezig zijn, is het oudste het „Alphabetum Redemptorum”; voorkomend in hs. Vulc. 98 G. Het zijn hymnen waarvan de eerste met A, de volgende met B begint, enz.; de laatste met Z. Het werkje vond grooten bijval bij Gaguinus, Trithemius e. a.

De hierop betrekking hebbende correspondentie gaat in het hs. vooraf; ook de brief van Bosthius spreekt over het Alphabetum; hij werd door Aurelius eveneens vóór den tekst afgeschreven. Deze brieven volgen hierachter blz. 23, 28, 30. Over den tijd waarin de brieven van Gaguinus en Trithemius geschreven zijn is blz. 8 gesproken. Het schijnt mij toe, dat Cornelius na zijn terugkeer uit Parijs aan Gaguinus het werkje toezond; mogelijk is het reeds veel vroeger ontstaan. De brief van Bosthius is niet te dateeren.

Het hs. Vulc. 98 G. bevat verder een „Vita Mariae Magdalенаe”, dat ook in Vulc. 66 wordt gevonden.

Het handschrift der Athenaeum-Bibliotheek te Deventer bevat de eerste der 3 decaden van de „Mariae”; een gedicht van \pm 5300 verzen, zoodat het compleete werk er circa 16000 bevat zal hebben, een eerbiedwaardig werk; maar ook de inhoud is degelijk. Aan de identiteit van den auteur met onzen Cornelius, die o. a. de heer Nichols, II., p. 17, in twijfel trekt, kan niet getwijfeld worden, waar Aurelius zelf herhaaldelijk over dit werk spreekt, zooals in

den aanhef zijner Psalmen-paraphrase in hs. Vulc. 99: „Tribus ferme iamiamque peractis decadibus.... quae.... decades Mariados appellantur etc.”; ook elders noemt hij de Marias, en ook Bosthius spreekt er over.

Het werk is dus voltooid, maar zoodra de eerste decade gereed was zond hij die aan Jacobus Faber, den praeceptor aan de Deventer Fraterschool. Het hs. te Deventer is waarschijnlijk de copie die Faber liet maken, want de band is een zelfde als b.v. die van een hs. waarin daar thans nog Fabers eigenhandige aantekeningen bewaard worden. Het boek is zeker met de geheele bibliotheek van het Heer-Florens-huis in de Athenaeum-Bibliotheek overgegaan.

Vooraf gaat een brief aan Jac. Faber, waarin hij het ontstaan van het werk beschrijft; — welke brief gedeeltelijk bij Revius „Daventria illustrata”, p. 143 te vinden is — en een briefje van Erasmus aan Aurelius, daar reeds afgedrukt, doch dat ik hier nogmaals, blz. 35, laat volgen. In dien brief aan Faber spreekt Cornelius van een „Symon de Castriche, confessor sororum ex opposito domus nostrae commorantium.” Wie die Symon is heb ik niet kunnen vinden; maar met het zusterconvent zal zeker het St.-Aagten-Klooster buiten de Rijnsburgsche poort te Leiden bedoeld zijn, dat vlak tegenover Lopsen lag. De eerste decade der Marias zou dan voltooid zijn in den tijd dat Cornelius in Leiden was: \pm 1500; dit is ook de reden waarom ik van Richter verschil in opvatting over den tijd waarin de brief van Erasmus gedateerd moet worden. Richter steunt zijn meening op de uitdrukking: „quidam canonicus”, in den brief aan Faber, wat zoude wijzen op den tijd dat Erasmus nog weinig bekend was. Maar er volgt terstond op: „omnium facile nostri aevi tam prosa quam metro praestantissimus”; dit wijst op een lateren tijd. Dan zoude ik de woorden „illud Vergilii saepius ingerendo” liever door Erasmus willen laten zeggen dan schrijven; en zoo komt het mij geenszins onwaarschijnlijk voor dat de Marias voor een gedeelte ontstaan is in een tijd toen Erasmus en Cornelius elkaar ontmoetten, b.v. in den Parijschen tijd. Hoe men de zaak

ook beschouwt, „quidam”, gezegd van een oud-leerling der Deventer-school, die daar reeds veel beloofde — men denke aan de voorspelling van Agricola — tegen den leeraar en vroegeren medeleerling Faber (zie Richter, S. 8, noot 1), blijft vreemd, en ik zoude uit dit eene woord geen vèrstrekkende conclusies durven trekken.

Het hs. Vulc. 98 B. bevat de „Iucunda et doctrinalis visio Caroli regis catholici, qua per beatum Andream apostolum instruitur iis quae ad regni atque imperii administrationem sunt necessaria.” Vooraf gaat een „Salutatio academiae Lovaniensis cum exhortatione ad expeditionem in Turcas sumendam, 1520”. Karel landde dat jaar den 1sten Juni te Vlissingen en trok naar Aken; op dezen tocht zal de begroeting hebben plaats gevonden.

De opzet van de „Visio” heeft veel overeenkomst met de door Burman uitgegeven „Apocalypsis”. De Keizer verhaalt, hoe hij in 1520 „post ter centum lustra messesque viginti”, uit Spanje in zijn vaderland teruggekeerd, daar schitterend ontvangen werd en de gezantschappen uit alle deelen des rijks in gehoor ontving; hoe hij eens gebukt onder de zware zorgen zijner regeering God om wijsheid bad; terstond viel hij in een vasten slaap en verscheen de apostel Andreas, die hem naar een heerlijken tuin voerde, waar 12 bronnen opwelden, in de schaduw van 70 palmen. De 12 bronnen, zoo vertelt hem Andreas, zijn de twaalf pairs, die Karel de Groote ingesteld heeft. De 70 palmen dragen elk een bordje, waarop een vraag staat, die betrekking heeft op de wijze waarop het rijk bestuurd moet worden, b.v. „quomodo regnum incolume poterit conservari” of: „quid in regno potissimum sit observandum.” Andreas geeft op elke vraag een kort antwoord, waarin hij den Keizer den weg aanwijst hoe hij zijn rijk het best zal regeeren.

Alleen de eerste 10 palmen zijn in het hs. behandeld; de overige 60 zijn, zoo ze althans voltooid zijn, niet meer aanwezig.

Uit den zelfden tijd ongeveer zijn de „Ter quinae in psalterium Davidicum decades,” een metrische uitwerking

der Psalmen, toegepast op den tijd waarin de auteur leefde. Ook hiervan is alleen het eerste derdedeel overgebleven, in hs. Vulc. 99. De schrijver heeft het bedoeld als een vervolg op de Marias.

Aan het einde van dit hs. is een brief van den auteur aan Harius geplaatst, waarin hij over de strekking van zijn werk schrijft. Het is het aan Harius gezonden exemplaar, die er het boven blz. 11 medegedeelde origineele briefje inplakte.

Het laatste hs. is Vulc. 66. Het bestaat uit 4 stukken, later in één band vereenigd, waarna er enkele brieven voorin zijn gevoegd. Het eerste stuk is de boven besproken „Apocalypsis super miserabili statu ecclesiae”, door Burman uitgegeven. Vooraf de brief aan Corn. Hoen, die ook bij Burman staat; dan één van en één aan Jodocus Visicampius, secretaris van den abt van Marienweerd, die bij Burman niet voorkomen, en verder alles wat Burman p. 251—317 afdruckt.

Het tweede gedeelte is een tractaat „de Patientia”, aan Cornelis Hoen; „Vita et Passio S. Cornelii, pontificis et martyris”; en twee „Carmina sapphica de septem Dominici sanguinis effusionibus.”

Het derde stuk bevat velerlei stichtelijke gedichten, „Vita b. Livini, Bernardi, Mariae Magdalenae, S. Agnetis, Dipnae” etc, die ik niet alle zal opsommen.

Het 4e eindelijk „Prosopopeia Frisiae de egregiis illustris domini de Wassenaar facinoribus quae egit apud Frisios”; een brief van Aurelius aan Floris van Yselstein, graaf van Buren, en nog enkele gedichten op Jan van Wassenaer, nadat hij in Friesland gesneuveld was.

Wij kennen verder de titels van de volgende werken:

„Vitae Apostolorum”, genoemd bij Burman p. 249; hierbij behoort de brief aan Joh. van Heemstede („Batavia”, ed. Vulcanius, p. 79).

„Gratiarum actio ad Henricum comitem Nassoviae”, waarbij de brief aan Hendrik van Nassou (Batavia p. 89) behoort.

Een gedicht op Jacob van Lochorst (Bat. p. 92).

„Caroli regis Hispaniarum praeconia quibus titulus Prognosticon,” opgedragen aan Joh. Banning (Bat. p. 96, en 98).

Twee boeken „Orationes, diversos nobilium et ecclesiasticorum status concernentes” (Bat. p. 98).

„De gloria et miseria 7 artium liberalium” (Bat. p. 69).

„De Hollandiae illustribus viris et locis” (ibid., p. 17).

„Querimonia Pacis,” door Vulcanius in de voorrede op „Batavia” genoemd evenals

„De obsidione urbis Schoonhoviensis per Sicambros,” door v. Berkum, „Geschiedenis van Schoonhoven” blz. 345, in betrekking gebracht met de gebeurtenissen van het jaar 1513. Verder,

„De S. Martino” en

„Dialogus Vestae et Neptuni super inundatione.” Vanwaar Vulc. deze titels heeft, is mij niet bekend.

In de brieven van Erasmus, Opp. III, p. 1794 worden genoemd

„De Morte”;

„Divi Nicolai Historia”;

„Belli Traiectensis Historia.”

Trithemius, cf. p. 30, noemt Aurelius’ gedicht op de bibliotheek van St. Victor te Parijs.

Valerius Andreas p. 143 spreekt over:

„De b. virginis deiparae doloribus odarum liber,” dat Boxhorn in hs. bezat.

Bosthius, cf. p. 23, noemt een „Carmen de passione Domini” van 200 verzen.

In het „Biogr. Woordenboek” van Van der Aa, I, blz. 436, wordt gezegd, dat in 1497 Aurelius’ Latijnsche gedichten in Parijs gedrukt zijn. V. d. Aa verwacht dit met de door Erasmus in dat jaar bezorgde uitgave der gedichten van Willem Hermans, den oom van Aurelius.

Onder de brieven die A. Matthaeus achter Andr. Alciati „Tractatus contra vitam monasticam” uitgeeft, is er een, p. 197, van Pontanus aan Buchelius, waarin hij zegt

„Doleo mihi a te haud indicatum penes te esse Cornelium Goudanum etc.” Ibid. p. 317 schrijft Pontanus aan Lap van Waveren dat hij een brief van hem, V. Waveren, voor een van Buchelius heeft aangezien en dus het antwoord aan Buchelius zond: dit is die brief p. 197. Hij verzoekt V. Waveren om den brief bij Buchelius te gaan lezen, en spreekt dan verder over Hermannus Goudanus en diens werk over den Weesper-oorlog. Waarschijnlijk is „Cornelius” in den eerst vermelden brief een vergissing van Pontanus voor „Hermannus”.

BIJLAGEN.

I.

Brief van Arnoldus Bosthius aan Cornelius Aurelius, uit hs. Vulc. 98 G.

Arnoldus Bosthius Carmelita Gandensis, amantissimo patri Cornelio Aurelio salutem plurimam dicit.

Litteras tuas humanissimas pater alme laetus accepi, similiter et carmen praedevotum et perelegans de passione domini, ducentorum videlicet versuum lyricorum; cuius laudes etsi vellet nequiret exprimere calamus. Gratissime suscipio has amoris in me tui primitias, quae certe praemonstrant qualis sit illa tua Mariada tribus distincta decadibus. Sed et multa reliqua quae et prosa et versibus elegiacis et sexcentis, ut mihi scripsit Herasmus, lyricorum carminum generibus in opere alphabetico praeclare cecinisti. Prodeunt igitur, oro, omnia opera tua luculentissima in lucem et imprimantur, ut instituant absentes, totamque posteritatem et ad doctrinam et ad devotionem provocent. Poetae moderni plurimi aures sane prurientes delectant verum nihil spiritui conferunt. Tua autem sancta et casta poemata lectiones sunt evangelicae. Quisque devotus carthusiensis ea legere gauderet, eruditus modo sit. Supra haec ne minore quidem fulgent elegantia quam veterum poetarum et ubique receptorum, ut abbas Spanhemensis suis in litteris de te fateri non ambigit. Doleo quod tantum terrarum tantumque maris inter nos est. Gloriatur magnopere Herasmus vir omnium nostrae aetatis facile doctissimus de tua eruditione et amicitia nec Egi-

dium Delium poetam tibi scribit comparabilem, et optimam scribendi venam te habere fatetur. Peto igitur ut historiam de sancto Joachim et Anna componas et ut vitam caelestem quo omnes tendimus tuis elegantissimis lucubrationibus cunctis amatiorem facere pergas. Vale et Deum ora pro me. Ex Gandavo.

II.

Brief van Cornelius Aurelius aan
Johannes Trithemius, uit hs. Vulc. 98 G.

Cornelius Girardus Aurelius divi patris Augustini Canonicus, domino Johanni Tritemio Abbati Spanhemensi viro religione et doctrina celeberrimo salutem plurimam dicit.

Integerrimae humanitatis tuae litteras, amplissime pater et domine abba, Johannes Tritemi, extemporales quidem et tumultuarias, ut scribis, sed perinde non minus elegantes, noster nobis reddidit peregrinus. Cui quantum Rhomam ob viarum discrimina non vidisse dolet, tantum equidem mihi gaudeo refartissimam tui pectoris providentiam, eruditionem atque modestiam vel tandem ex penitissimis animi tui praecordiis illuxisse. Gaudeo inquam mihi litterisque gratulor meis quod hae tam urbanae et civiles atque adeo gratae sunt tibi habitae ut arduis et quidem profundissimae litteraturae occupatus negotiis non solum eas non fastidieris, verum etiam, quae tua incredibilis humanitas est, religiosa cum benivolentia susceperis et comitate. Quorum alterum tuum mihi facile probat studium et laborem, alterum liberalissimum in omnes tuum indicat animum et candorem. Arcanam et prope divinam multiplicis disciplinae lectionem ita in te complector ut admirer; ita admiror ut praedicare non desistam. Ea mihi iam spes de te fixa est et expectatio, qui modo Graecorum militiam non ut Neoptholemus sequeris sed veluti Uliesses ornas et ducis, ut propediem philosophia, omnium profecto nutrix litterarum, mei Tritemii opera Latine loqui forasque prodire incipiat, quae hactenus apud barbaros barbara nimis et facta et habita est. At tu interea loci pro tua humilitate summaque modestia mihi tuas commemoranti laudes substomachere succenseasque licebit, ego

tamen pro meo singulari in te amore a mea numquam divellar sententia neque tua praeconia sonare praetermittam. Non sum is qui oleum vendam cuiusve lingua cum pectore certet. Ipsa in fronte, mihi credas velim, animum gesto, nec a praecordiis, ut suus plerisque mos est labia mihi dissentiunt. Mens et calamus uno ex me funguntur officio et citra omnes fucatae adulationis blanditias sincera in te tuique similes eructo praeconia. Imo si nolim videri aut mendax aut malivulus, ab eo quod cepi ut interim non desinam, et ipsa me cogit inspecta veritas et irrefragabile aliorum complurium et quidem optimorum de te tuaque doctrina testimonium qui quum Parrhysiis tum alibi fere per orbem te praedicant et maximum sit a laudatissimis laudari viris. Quare mi pater et domine abba, suffer, oro, et patere ut et ego quoque laudum tuarum, etsi pro mea rusticitate numquam satis idoneus, certe pro tuo merito benevolus praedicator accedam. Ceterum quod te in archivorum harena palestraque currentem atque adeo iam ferme decennio expeditum mea buccina incendere volui haud me penitet. Quod autem nobis tui in nostram Hollandiam adventus adimis expectationem, tam mihi ipso quidem auditu grave fuit et acerbum quam quod omnium maxime quemquam affligere potest. Verum enimvero hanc mei cordis maestitiam non minima ex parte levavit is qui coram adstat nuntius Michael nomine. Hic, ne rem ad summum enumerem, quater in anno istuc iter facere solet, volentique recepit animo se omnia nostra quam officiosissime curaturum. Tu si tua quoque oratione hominem feceris in rem nostram promptiorem, prosperis iam velis in portum appulimus. Iactis igitur in domino sincerissimae inter nos amicitiae fundamentis nihil aliud mihi restare videor quam ut posthac mutuis exhortationibus et studiis, crebrisque intercurrentibus literis veluti quodam ferruminante glutino ad fastigium usque consurgat et extollatur, modo is tibi pientissime pater visus sum quem tuo digneris amore. Ita enim rem omnem animo statui et audaci quadam praesumo pietate ut nihil mihi umquam possit contingere aut iucundius aut felicius, quam tuis et quidem humanissimis nonnumquam consolatum iri epistolis, tuisque mirificis erudiri inventis.

Porro quod meorum operum tantopere postulas indicem et plane hortaris ut edantur, fateor, ruborem haud minimum nobis incussit. Quis enim Cornelius divo concertet Tritemio? Quid Davus ad Edipum? Tu utriusque linguae peritissimus, ego latinae quidem non satis peritus. Crassa Minerva mihi est, et

nullo exercita ludo. Verum quandoquidem tu domine abba ita fieri cupis, imo et iubes ipse, cui non oboedire primam idolatriae speciem duco, ecce votis tuis etiam usque adeo spontaneus accedo, ut omnem officinae meae percussuram tibi communicare non reformidem. Plurima tamen mihi occurrit ratio quae me, nisi tuus exposceret amor, ab edendo deterret et latere ut malim hortatur, quam non sine plurimorum invidia prodire in lucem. Scis enim in primis, ut multa praeteream, huius nostrae aetatis miseriam, atque eo perventum esse insaniae ut malint quidam glandem adhuc repertis frugibus edere, quam candidissima vesci similagine. Hi profecto similes esse Grillo illi nobis videntur, qui cum Ulysse, si recta opinor, apud Plutarchum disputat. Is ne ulla quidem ratione penitus adduci potuit ut e sue, in quam Cyrces carminibus mutatus fuerat rursus in pristinam humani decoris formam redire voluerit. Nosti praeterea mi pater quod et Jeremiae lacrimis deflendum esse percenseo, et tu quoque cum in multis tuarum editionum passibus tum eo praecipue in libro, qui „de duodecim Exciidiis Claustralium” inscribitur, constantissime refellisti, nosti, inquam, eum inter religiosos scilicet iam minus religiosum, et quidem falso, haberi qui sedulo humanis studiis operam navare contendit. Postremo, quod omnium maxime nos angustat et revocat ab edendo, divi Platonis est constitutio. Is enim legibus praescriptum iri voluit ne quis praesumat sua quae condidit opera aut privatim ostendere aut in publicos usus efferre, priusquam in id imperii destinatis censoribus ostensum fuerit, nec damnatum. Tu ergo, ne Platonicae legis reus inveniar horum omnium quae tua lacesitus instantia et propemodum auctoritate pressus mittere curavi, ut acerrimus censor accedas oro quam plurimum.

Ad ultimum dici non potest optime pater et domine abba, Johannes Tritemi, quanta me ea chartula quam maioribus inseveras litteris, affecerit voluptate. Rapiebar, fateor, quantus eram totus extra me, cum inauditae rei novitate, tum officiosissimae rei utilitate. Eam quippe illam esse intelligo quae et magnopere prosit et mirifice oblectet. Peream si quid tuis pollicitis acceperim aut magnificentius aut optatius umquam. Praeterea optimo maximoque Deo in primis ago gratias, laetorque plurimum me his natum esse saeculis qui te summa eruditione virum mei conatus principem et praeceptorem habeam, tuisque erudiar scriptis et ditescam inventis. O mel, o dulcedo, o deli-

cium cordis mei, domine pater, non me capio prae laetitia, quam tua mihi advexit spontanea promissio tuaque incredibilis humanitas provocavit. Maxima pectus meum admiratio qui te venerabilis abba tam candidum tam integrum tam denique beneficium in me videam. Omnia cordis tui arcana rerumque secreta quas Cresi divitiis habeo cariores, mihi omnium tuorum infimo, quae tua inenarrabilis bonitas est, non meis in te beneficiis, benevolentissime reserasti. Tanto interea loci spiritum meum exhilaras trepudio, ut vix crediderim ipse aut Cornelium Scipionem eversa Carthagine, aut Paulum Aemilium capto Persæ Philippi filio magnificentiorem egisse triumphum quam tuus equidem filius simulatque tua religiosissima scripta et naturæ secretis refartissima accipere merui. Quapropter etsi numquam tibi, vir doctissime et pater liberalissime, pro tuis immortalibus in me beneficiis gratias referre nequeo, habeo tamen agamque semper quoad vivam. Tu, donec hac luce fruar, animo haerebis meo, idem quoque dies tui oblivionem adducturus est qui et mortem. Neque enim dum spiritus his manibus hisque oculis imperabit, tu pectori aberis nostro. Quid multis. Vis paucis omnia dicam? Ipsum prius caelum ruere quam meus mihi Tritemius poterit excidere. Imo citius umbram corpus fugiet, quam ego tui obliviscar. Bone Deus, quum tua domine Johannes promissa recenseo, quanta exultatio, quantus ardor, quantaque expectatio me invadit. Soli mihi tua in manibus versatur charitula, tuique cordis aspicitur ingenuitas. In turba dum versor, numquam ab ore meo tua recedit praedicatio. Patribus capituli nostri opus tuum posteritate quidem dignum et quod „de Cura Pastoralis” inscribitur tam gratum est quam quod omnium maxime. Ita sibi certatim id operis efflagitant ut illorum potius quam nostrum esse videatur. Ad nunc ad nos ipsi revertamur. Quoniam igitur pientissime pater pro tua in omnes liberalitate, gratia et fide accipio te omnia solitum accuratius agere, quam alii abs te petere contendunt, multis te precibus, quod promissisti ut obtineam, fatigendum esse non video. Inauditum tuae adinventionis thesaurum tamque divina quaedam animorum excitamenta, tua quidem opera tuoque reperta studio, precor obsecro mirumque in modum contendo, mihi communem facere non dedigneris. Nihil quidem nobis iure debes sed solius fateor gratiae est quod humillime petimus quodque fidentissime expectamus. Neque enim diffidere debeo te in exhibendo fore difficilem qui in promittendo vota mea tanto candore tantaque bene-

volentia etiam non pulsatus praevenisti. In summa deum me prope feceris si nancisci contingat quod polliceris. Cor meum, quod ceterum valeo nihil, tibi reddo pater amplissime deditissimum. Vale nostrae decus Germaniae ac splendor litterarum, meique in eo memor esto in quo me uno felicior vixerit nemo.

III.

Brief van Johannes Trithemius aan Cornelius Aurelius, uit hs. Vulc. 98 G.

Johannes Tritemius, Abbas Spanhemensis, religione et doctrina praestantissimo viro Cornelio Girardi Goudensi divi patris Augustini canonico apud Sanctum Hieronimum prope Leyden in Hollandia, sinceram inviolabilem et perpetuam in domino charitatem.

Litteras tuas optime Corneli, non vacuas, non otiosas, non denique alieno igne succensas, sed ornatissimis lucubrationum tuarum muneribus cumulas, plenasque charitate et perfectissimi amoris in nos tui testes, noveris me summa cum voluptate septimo idus Apriles suscepisse. Gratias agimus charitati tuae infinitas, qui nos tuis eruditissimis opusculis ut petieram honorasti. Oblectat nos mirum in modum tuorum carminum paucis pervia maiestas, qua proprie diserte et, quod summe laudamus, concinne tamque erudite scribis, ut cum vetustate sacra concertans non inferior quidem sed par veteribus poetis habearis. Et cum in omnibus alios huius temporis, tum in eo opere quod Alphabetum Redemptorum inscripsisti, ut verum fateor, te ipsum vincis. Tanta illud exornasti et figurarum et pedum varietate ut et poetam lyricum, et scribam evangelicum totiusque theologiae didascalum te plane ostenderis. Quam vellem mi Corneli Aureli id mihi dicatum iri nisi prius, ut ex titulo intellexi, domino vestro superiori et vicario generali illud dedicasses ¹⁾. Ubique fluas et instas, ubique sic te erigis et assurgis,

1) De opdracht in het hs. f. 6 luidt:

„Reverendo patri domino Jacobo Corneli priori superiori et totius capituli Syonensis vicario generali Cornelius Aurelius humilis subditus et divi Augustini in domo Sancti Martini in Doncka s. p. d.”.

ut et facile Horatium carmine, et consummatissimum sententiarum pondere adaeques theologiam. Perge itaque, hortamur, optime vir, perge quo coepisti, nihil metuas, nec stolidi humilitate circumcellionum nobile deprimas ingenium. Talem, crede nobis, tua te carmina praedicant, quem nemo eruditus veteribus doctissimisque poetis non audeat comparare. Nec me praeter cordis sinceritatem hanc de te credideris tulisse sententiam, cum et ipsa de te opera tua loquantur testimonium quod longe verbis meis maius est, et mei nec moris nec status sit penitus adulari. Ceterum tuis tibi litteris velim responsum fiat ut petisti. Sed quid multis? Ad summam venio: inter amicos susceptus es nostros, locumque sortitus es non infimum sed conscriptus inter primos, ita vivus ita mortuus quoque manebis. Mittimus tibi cum his litteris opusculum nostrum „de Triplici Regione Claustralium” praenotatum, quod impensis capituli nostri Bursfeldensis nuper impressum est. Tibi etiam mitto ysidoneum Jacobi Wymffelingi Argentinae nunc commorantis, orationemque eius habitam in universitate Erpfordensi. Is te tuumque ingenium et opera summe probat et extollit, vir inter nostrates nominatissimus. Alphabetum tuum quod pro redemptis mire composuisti artificio quotidie ei in manibus versatur. Et quoniam musices peritus est, illud per omnes ferme horas decantat, aliosque hortatur, contestans se omnibus evangelicum invenisse Horatium, imo Symonidem et Pindarum. Rutgerus Sicamber tuus concanonicus et regularis coepto perstat in studio, varia non sine suorum invidia conscribens. Mirum plane est ordinem vestrum cui tamen doctissimus et eloquentissimus praesidet doctor Augustinus, eo prae reliquis laborare morbo, ut doctos aut certe studiis deditos non amet, non colat, non amplectatur. Atque ut noster haberet pater Benedictus quos ubique pluribus in locis nunc possidet Augustinus, non parum exultaremus, gloriaremur et applauderemus nobis.

Postremo de arcanis quorum te fieri participem flagitas, nihil per litteras aut tabelliones fieri posse scias. Non enim talia sunt, quae sine vivae vocis magisterio cuiquam tradi possint, quamquam in sex libris digesta habeantur, non parvis sed maximis laboribus. Nemo enim quantumlibet doctus sine mea informatione quicquam ex eis intelligere potest, quamvis sint sex magni non libelli sed libri, qui adhuc in manibus versantur. Quod si vel videre vel legere placet, praesens sis personaliter oportet, eritque mihi tuus adventus non minus iucundus quam

tibi utilis. Magna et rara videbis philosophiae pignora ita ut cum bibliotheca sancti Victoris apud Parisios quam carmine celebrasti magnifico me certare non pudeat."

Hieronder staat van Cornelius' hand
„Cetera in epistolari nostro".

IV.

Brief van Robertus Gaguinus aan Cornelius Aurelius, uit hs. Vulc. 98 G.

Robertus Gaguinus ordinis sanctae Trinitatis minister generalis, religioso viro patri Cornelio Girardo Aurelio venerabili canonico monasterii divi Hieronymi prope Leyden in Hollandia.

Opportune multum reddidit mihi litteras tuas suavissimas venerande Corneli tabellarius Traiectensis. Nunc eodem ipso die reverendus Parrisiorum antistes in disputatione publica apud Praedicatores affuit, cui te meis verbis feci quam officiosissime commendatum. Visus est multum gaudere et veluti exhilarescere ad relationem tui nominis non secus ac si te vehementer amaret, habuitque de te honorifica verba: „O si, inquit, Cornelius habuisset nostratae linguae peritiam, numquam recessisset a latere meo, tantam inveni in eo eruditionem, pietatem, modestiam, religionem." Haec antistes noster. Praeterea de tuis litteris illud, mi Corneli, veraciter sentio, tibi esse extemporalem dicendi scribendique facultatem, stilumque perelegantem, ut excusationis tibi non relinquatur locus, quin frequenter scribas. Et quid dicam. Tanta fluis puritate et candore ut me plurimum exhilaras cum ad me litteras mittis, non quod meas tantopere scriptiones laudare consuevisti, sed quod recordatio tui ipsaque tui ingenii dexteritas mihi periucunda est, dum litteras tuas lego. Age, precor, suavissime Corneli, crebrius ad me scribe. Lego enim omnia tua, mediusfidius, perlibenter, non tam quod in meas laudes ubique effluis, quam quod studiosum te semper exhibes retinendae amicitiae et augendae in Deum pietatis, in quibus procul dubio omnem instaurari legem apostolus testatur. Qui enim amicitiam colit, eum amare proximum necesse

est, quem vero ipsa delectat religio, se quoque divinis oportet institutis accommodet. Ceterum opus illud divinum quod alphabetico perstringens ordine „Alphabetum Redemptorum” appellasti, tam mihi, credas velim, placet, quam quod omnium maxime. Verbis enim ipsa non minime nitent, sententiae vernant, carmen se erigit et ipsa diversorum alteratio versuum quam maxime delectat. Omnium eorum quae de hominis creatione, lapsu, reparatione, nostrique salvatoris et divinae virginis Mariae laudibus aut gestis dici possunt, praetermisisti nihil. In sententiis magistrum, in verbis prope Ciceronem, in carmine Flaccum repraesentas. Dignum plane opus quod eruditi, quod religiosi, quod denique omnes in dominum Ihesum, divinamque virginem Mariam matrem eius devoti et pii sibi merito vindicare debent et quod ad manum semper habere. Verum haec alias longiorem a nobis poscunt sermonem. Gaudemus te tanta ingenii fertilitate frui ut et prope divinus et extra hominem sis ac summorum rerum contemplatione intentissime deditus. Omnes figuras veteris testamenti ita ad manum habes ut quibus in locis quibusve rebus velis concinne eas accommodes et producas. Deinde ut res postulat secreta intrans animi raperis supra te et oculo mentali plurima perlustrans tandem ad nostra redis, mores informas, vitam componis et orationibus inflammas. O felicia nostrae aetatis saecula, quae talem te sortita sunt, cui a domino Deo peculiariter datum est integre de scripturis divinis sentire, et quae recte sentis pure latineque dicere.

Ad me, Corneli, redeo. Gaudeo plurimum te memorem esse quantulicumque quod a me habere te fateris beneficii. Non pigritabor illud amplissimum efficere cum in rem tuam fore cognovero et meos familiares Gallorum quoque reges subsequi faciam. Sed oro te ne ultra mihi studeas gratificari in multorum et quidem doctissimorum testimoniis virorum quos commemorasti et qui meas scriptiunculas in caelum tollunt. Crede, frater, unus mihi satis es probator et laudator, quippe qui loquens ut sentis, neque palpare amicum aut ulli quaeris blandiri. Quare, ut verum fateor, sinceritatem tuam et fidem pluris ipse facio quam Aristotelis ingeniosas argutias. Vale, candor litterarum. Ex tuguriolo nostro apud Maturinos Parrisianos pridie Kalendas Martii. Confrater tuus in Christo et vere amicus Robertus Gaguinus ordinis sanctae Trinitatis primus sed indignus profecto minister tuae caritati supra quam existimas animo et fortunis deditus.

Brief van Cornelius Aurelius aan Cornelius Hoen, uit hs. Vulc. 66.

Epistola consolatoria Corneli Aurelii Dunceni ad magistrum Cornelium Hoeynium iurisconsultum Hagensis curiae consultissimum de ipsa origine nobilitate efficacia et utilitate patientiae.

„Doctrina viri per patientiam cognoscitur et gloria eius est iniqua praetergredi” (Salomon proverb. XIX).

Etsi virorum praestantissime Corneli Hoennie plurima sis eruditione insignis et iurisconsultus omnium qui in nostra agunt curia experientissimus, tua tamen patientia, iuxta verbum quod proposui, te nostro saeculo efficit longe celebriorem quam ipsa tui singularis ingenii sapientia et eruditio. Accedit etiam famae tuae haud mediocris gloria illa coram Deo et hominibus, ne mentiar, qua mente constantissima emulorum tuorum iniqua machinamenta praetergressus voluisti palinodiam canere super his quae cum sancto Paulo apostolo plenissime concordabant. Dominus quippe certavit pro te et honestum te fecit in laboribus tuis cuius pauperes tua quotidie larga benedictione confovebas. Custodivit te a nebulonibus et inimicis atque a seductoribus cum Iacob patriarcha tutavit te, qui procul dubio, ut verum fatear, magis tuae rei emungendae quam fidei emundandae, quam semper integerrimam custodisti, inhiabant. Propterea et certamen forte dedit tibi dominus ut vinceret et scires profecto, quantum omnium potentior est sapientia, quam tamen vera perficit patientia.

Nemo enim sapiens nisi patiens. Haec te in ergastulis non deliquit et qui te maculaverant mendaces ostendit, tibiue pristinam reddidit dignitatem. Sed quid in nos rursus crabrones et infestos oblatratores provocamus. Verissima, ut semel omnia dicam, omnium doctorum sententia est dicentium non praecise ex errore intellectus hominem fieri haereticum sed ex iniqua dumfaxat perversae voluntatis obstinatio. Idem Augustinum dicere solitum non semel ipse legimus. „Errare equidem, ait, ut homo possum, haereticus esse non possum.” Haeresis enim proprie assectum dicitur dogma contra expressum aut scripturae veritatem aut ecclesiae determinationem. Quod et ipsum ipsa etiam affirmare nobis catholica videtur ecclesia quae plurimos canonisavit qui tamen ad mortem usque in erroneis perstabant de

fide opinionibus, ac ita demum per eandem ecclesiam veluti haeresim sapientibus reprobatis, et quas hi numquam in vita leguntur retractasse. Rogasne qui qualesque hi fuerint? Viri inquam ingenio praeclari et ecclesiastica dignitate praecipui: Papias episcopus Hieropolitanus, Victorinus Pictaviensis. Hyrenaeus Lugdunensis, beatus Methodius et Cyprianus martires Christi pluresque alii, quos in fide constat errasse, eorundemque opiniones pro haereticis habitas et nihilominus sanctorum catalogo asscriptos esse. Quid igitur? Hieronimus ipse, cuius auctoritati, teste Gelasio papa, sese ecclesia fere submittit, fatetur in Apologia sua ad Pammachium et Oceanum „Origenis se doctrinam, non autem dogma consecratum”. Doctrinam utique dicit canonicam scripturam catholice etiam ab haereticis interpretatam, dogma vero quo suam quisque dogmatizat sectam.

Sed quoniam mihi iam aequum offertur narrandi spatium, accipe, oro, mi Corneli haud gravate quod mihi postridie eius diei quo abs te discesseram contigit. Igitur quum apud Delphos Bataviae in bacchanalibus et symposiis, quemadmodum illo potissimum tempore apud nostrates fieri solet, plures mecum amice philosopharentur, supervenit quidam, nomen reverentiae causa subitico, in pelle quidem ovina, sed revera lupus et hypocrita. Tum iussus nobis assidere, mox, nescio quo spiritu, me invadebat dicens: „Quid tu Aureli de nostro sentis Martino Lutero?” Viden, optime Corneli, quod mihi tum imminebat periculum. Si respondissem bene, o, quod mihi inureret flagitium et quidem non nisi meo sanguine expiandum. Sin male, nonnullos forsitan qui nobiscum tum aderant haud contemnendae auctoritatis ac doctrinae viros temere forsitan offendissem. Quid, inquires, factum est? quomodo evasisti? Crediderim ego vere tum mihi dominum Iesum affuisse, in cuius manu et nos sumus et sermones nostri, et tale mihi atque modestissimum citra omnem offensam inspirasse responsum. Aio igitur, tum me primum quid de Lutero sentiam illi responsurum quum de eo examussim iudicaverit celeberrima totius mundi academia quae ab Athenis in Rhomam, deinde ab urbe in Parrhysios per Alcuinum Caroli Magni praeceptorem translata fuit, cuius et ego me utcumque membrum esse profiteor. Rursum ille post haec impudentior factus, „Quaero, ait, quid tu Aureli de Martino sentias.” Iterum ego, illo quidem patrono qui linguas infantium facit disertos, „Solebant, aio, in reos et non in damnatos interrogari testimonia. Si igitur Martinus ut accepimus, est damna-

tus, quid obsecro meum toties inquiris testimonium. Impium est cuiuspiam in eum iam proferre testimonium qui ab ipso iudice damnatus ad mortis supplicium petitur. Davus sum, non Oedipus, neque ita minoris pueri spiritu illuminatus — Danielelem dico — ut ad verum iudicium quemadmodum ille olim falsos aut debeam aut velim iudices revocare. Videat dominus et iudicet apudque illos huiusmodi sit iudicium qui pertulerunt. Nihil etenim mea interest qui omnium litteratorum sum novissimus. Quicquid ecclesia iudicat, Aurelius acceptat. Nihil enim tam temerarium tamque indignum viri sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut quod non satis explorate perceptum sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere." Tum ille tertio versipellis, „Non iam, ait, quaero Aureli quid tu de Martino sed quid de eius sentias pietate, qui sanctorum imagines Vulcano consecrat, qui sacerdotes et quidem religiosos meretriculis copulat, qui denique in scandalum vulgi dies festos festivis solemniis privat?" „Quaeris, aio quid super his sentiam?" „Dic sodes". „Auden ex me rem huiusmodi investigare? Eoquis haec quae dicis Luterianae damnationis causam fuisse non intelligit nisi qui forsitan sententiae aequitatem a tantis dictam fama vulgante viris velit procaciter infirmare. Quapropter ego sacra et fideli conscientia ne interrogare quidem alicui super eo fas esse puto secundum imperatorias leges de quo iam, ut fertur, publice est pronuntiatum. Sed quid? Vis ut simul et semel quae de Lutero ipse sentio dicam omnia? Aurem mihi igitur benignam interim praebe, et dum ipse loquor os tuum oclude. Videre mihi videor ut cum omnium venia libere ac iure convivis loquar, Luterum luterem illum esse veteris templi in quo sacerdotes et Levitae immolaticii cruoris maculas abluebant. Quid ergo piaculi est, obsecro, si hic luter Luterinus multorum in ecclesia avaritiam ac symoniam veluti sanguinolentas cupiat eluere sordes? Quid, si Christi sponsam sine macula aut ruga sanctam et gloriosam cum Apostolo conetur exhibere et ad pristinum apostolicae puritatis decorem laboret eam reducere?"

Haec ubi quasi ludens per iocum dixeram risere nonnulli ex nominum profecto collusionem et ille meus disputator illico totus obmutuit, meque inter convivas laus et gratulatio est consecuta. At nunc interim omissis mensalibus iocis, ad nostri propositi seria tandem reversus, teque mecum Corneli ad patientiam cupiens exhortari, eius originem in primis a Deo proces-

sisse ostendam, deinde eius utilitatem et efficaciam in medium adducere curabo.

VI.

Brief van Erasmus aan Aurelius, uit het Deventer handschrift.

(Herasmus regularis canonicus quid super hoc Mariados opere senserit, quantumque vel me corroboraverit hic testatur):

Iam facile suspicor mi Corneli, quae tua modestia est, mihi tuas virtutes commemoranti substomachari. Verum tu quidem succenseas licebit: ego tamen tua preconia numquam sonare non potero. Praeterea insigne atque immortale tuae Mariados opus quod tibi in manibus versatur a te maiorem in modum peto contendoque (libet enim impudentem esse) ut nostro peculiariter nomini dicatum velis, qui amandi officio vel nemini concedo. Ego certe id operis ita tuendum, colendum, ornandum mihi decrevi, ut non dicam mea ipsius, id enim parum accurate mihi facere videor; sed ut numquam sua quisque pugnacius defenderit. Tu modo fac ad nos scribendum mittas ut coram recepisti nobis cum illud legeremus. Vale.

BIJZONDERHEDEN UIT DE HERVORMINGS- GESCHIEDENIS VAN OVERIJSEL,

DOOR

Dr. J. DE HULLU.

IV. DE REFORMATIE TE DEVENTER IN 1566.

Sedert het Brusselsche gouvernement den magistraat in 1561 door dwingen en dreigen genoodzaakt had den hervormingsgezinden pastoor der Mariakerk, Carolus Gallus, uit zijn ambt te ontslaan ¹⁾, beleefde men te Deventer eenige jaren achtereen op kerkelijk gebied een rustigen tijd. Wel deden zich nu en dan verschijnselen voor, die aanduiden dat de Reformatie gestadig doorwerkte: wij hooren van heimelijke vergaderingen, door aanhangers der nieuwe leer gehouden ²⁾, van gildebroeders, weigerende deel te nemen aan processies ³⁾, van kettersche predikatiën, door een Deventersch Franciscaner-monnik gedaan ⁴⁾ —

1) Vgl. Nijhoff's *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde*, 1e Serie, VI, Arnhem, 1848, blz. 125 vv.

2) Buurspraakregister i. d. 27 Augustus 1564.

3) Moonen, *Chronyke van Deventer*, Dev. 1715, blz. 105.

4) Moonen, a. w. blz. 105; Dumbart, *K. en W. Deventer*, Dev. 1732, I, blz. 504.

maar overigens bleef, ten minste voor het uitwendige, alles bij het oude.

Dit duurde zoo voort totdat in den zomer van 1566, onder den invloed van de gebeurtenissen in de naburige provinciën, ook de Protestanten te Deventer het hoofd begonnen op te steken. Op den 26sten Augustus, terwijl de raad met de heeren van het St. Lebuïnuskapittel raadpleegde over het toekennen van een kanunnikprebende aan den pastoor der Mariakerk, Johannes Oostendorp, „hadde sich”, gelijk ergens vermeld wordt, „ein grote menichte van burgeren und ingesethenen versamblet in der Groter kercken, die welchen, als die hern des raedes nae dat raedthuys unnd in den raedt giengen, upt raedthuys gevolcht synnen unnd begert den raedt tho spreckenn. Unnd synnen ettlicke burger tot 6 oft 8 ongeferlich ingekhommen, die welche van den raedt begert dat, naedem in voelen der conincklicher majesteits landen und stedenn die predication, einsdeels mit orloff van der overycheyt thogelatenn andersdeels oick buyten orloff der overicheytt geusiert worden, dat ein erbar raedt tott verhuedinge aller inconvenienten wolde gelieven dem pastoer van unser Liever Vrouwen-kercke tho tho laetenn dat woerd Gades lutter und klaer, so als hie dat voer Godt unnd der werdtlicher overycheydt mochte verdedingen, tho predigenn unnd unser Liever Vrouwenkercke daertoe reformierenn, und darmede affgekiert.” „Scepen unnd raedt”, luidt het verder, „hebben sich daerop mit malcandern berathslaget, unnd als die burgere wedder ingeeijschet wurden, met sie met harden woorden geexpostuliert, dat sie sich dermaten verdristet in solcken getall sich in der keroken irst unnd daernae upt raedthuys tho vermehren: Scepen unnd raedt kondenn hemluyden solliches niet voer gutt affnemen. Unnd soe voele hoere petitie belangen dede, diewyle solcke saecke van groeter importancie, waeruth oick niet allene deser stadt sonder oick der gantzer landtschapp naedeell errijsen mochte, konde ein erbar raedt hemluyden daerinne niet wilfarenn, solden oick dat selvige niet dorven doen buyten consenth unnd orloff unser hogen overycheyt, dan wolden sich irstes daeges mit oere geschwarene gemeynthe

1) Vgl. mijn *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijsel*, Dev. 1899, blz. 48, 49.

hierop verner berathslagenn, oick mit den twien andern steden Campen unnd Swoll, sonder derwelcken adviss wij in wichtigen saecken niet resolvierden, hiervan communicieren, ermaenende sie by oere burgerlicke plicht unnd gehorsam dat sie die handt mede daran solden doen holden, dat die gemeyne poevell ¹⁾ saethlich van malcandern gebracht unnd niet daethlichs entweder tegens die giestlicken noch in den kercken anrichten deden. Unnd synnen voertz die samende burgern mit datselvige antwort thovreden gestaldt, unnd ein yder saethelich unnd vredelicken, sonder ethwes daetlicken an tho richten, vant raedthuys nae syn whonunge gegaen" ²⁾).

Schoon de Protestanten bij deze gelegenheid niet meer verwierven dan de weinig zeggende verzekering, „datt Schepen unnd Raedt lyden (mochten) und oick laeten anseggen (wilden), dat die pastoir Gaedes woirt lutter und reyn, soe hie datselvige voir Godt und der werlt verhaapte tho verantwoorden, predigen, oick daerthoe beqweme kerckendiener mith consenth Schepen und Raeths annemen (zoude) moegen" ³⁾, bleef echter de door hen gedane stap niet vruchteloos. Immers, toen de raad een paar dagen daarna het gebeurde in de vergadering der Gezworen Gemeente ter sprake bracht en aan deze voorstelde om, met het oog op de „algemeyne kerckenreformation, die verhaepentlicken by den Gemeynen Staeten deser Erffnedderlanden verraempt und verwilliget (zoude) worden", tot dien tijd te wachten, betuigde de Gemeente weliswaar dat ook zij vooralsnog geen reformatie in de kerk begeerde, maar zij wist toch door te drijven dat aan een ieder, die voortaan binnenshuis het avondmaal onder beide gestalten wenschte te genieten, daartoe vrijheid werd verleend ⁴⁾, een vergunning, die te meer beteekende, omdat op dit tijdstip binnen de stad de pest heerschte ⁵⁾.

1) Het gemeene volk, het Hoogduitsche *Pöbel*.

2) Raadsresolutieregister i. d. 26 Augustus 1566.

3) Register van concordaten i. d. 28 Augustus 1566.

4) Register van concordaten i. d. 28 Augustus 1566.

5) Brief van Arenberg aan de landvoogdes dd. 12 September 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Correspondance de Frize, Overissel etc. op het Brusselsche Rijksarchief). Ook te Kampen moest de Raad dit

Het was gemakkelijk te voorzien dat de Hervormden zich op den duur met deze concessie niet zouden tevreden stellen. Op den landdag van 31 Augustus, waar de drost van Koevorden de drosten en de afgevaardigden der drie groote steden uit naam van den stadhouder Arenberg vermaande om maatregelen te nemen ter bewaring van de orde, en om de bevolking vooral het uitloopen naar de predikatiën der nieuwe leeraars te beletten, gaven die van Deventer kennis van hetgeen zij op het stuk van de avondmaalsviering hadden toegestaan, maar, voegden zij er bij: de Hervormden zijn daarmede niet tevreden en blijven aanhouden om het bezit van een van de kerken; wordt aan dien wensch gehoor gegeven, dan zal, naar wij verwachten, de rust en eendracht binnen onze stad gemakkelijk te handhaven zijn. Aan hun vertoog is het ongetwijfeld toe te schrijven dat in de vergadering de vraag werd geopperd, of het niet raadzaam was de landvoogdes te Brussel van den toestand op de hoogte te stellen en haar consent te vragen voor de vrijheid van godsdienst-oefening als het eenige middel, waardoor de dreigende gevaren konden worden afgewend. Ten slotte kwam overeen de zaak aan te houden en op den 4 September opnieuw samen te komen, na haar vooraf in den boezem van de regeeringen der steden te hebben behandeld ¹⁾.

Naar het schijnt hebben de Hervormden het noodig geacht om, voordat deze Statenvergadering bijeenkwam,

op 5 October 1566 toestaan, vgl. Register op het archief van Kampen, n°. 2249. In den aangehaalden brief vermeldt Arenberg dienaangaande het volgende: „Au reste, Madame, ne veulx celer à votre Alteze, comme il y a ung autre bien important (inconvenient) ausdictz trois villes (Deventer, Kampen en Zwolle), où la peste a quelque temps regné et règne encores et principalement en celle de Campen, par ce que aucuns malades ont désiré à l'article de la mort estre administrez du saint sacrement soubz deux espèces, à quoy ayans faict difficulté les curez ou vicecure, ilz sont décédez sans administration, par faulte de laquelle lesdictz curez n'ont voullu laisser inhumer les corps mortz en terre saincte, dont s'est meue une grande crierie entre le peuple.”

1) Revius, *Daventria Illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 350.

door een soort van demonstratie op haar besluit invloed te oefenen. Daags te voren (3 September) kwamen zij niet alleen te Deventer, maar eveneens te Kampen en te Zwolle in beweging ¹⁾. Te Deventer boden „ettlicke ansiehnlicke” personen den Raad een request aan, waarin zij verklaarden dat „yn desser stat eyne grote, untelbare mennychte der gemener borgeren unnd ynwoneren enhyllich ²⁾ nae dem godtlycken worde dorstende unnd met herzlyckenn begerden suchtende (waren)”, weshalve zij verzochten „dat Schepen und Raidt vergunnen und tolaeten (wilden), dat Gaedes wordt luter unnd reyn nae der propheten, Chrysty unnd der apostelen lering gepredycht, we dan denn pastoren alrede van eyn ersamen Raide solchs thom dele to doende gegunt ys ³⁾, unnd de sacramenten apenbarlychen met allen ceremonyen und karcendensten dartho behorende admynstryrt (mochten) worden, — unnd dat yn twen desser stat keroken, als to wetten yn onser Lieven Frouwenkercke unnd de karcke up den Barch, oft, soe syck Schepen unnd Raedt der Barchkarken halven beswert befunden, dat alsdan yn plas van der de karcke ten Broeren dartho verordent unnd van alle superstytyen unnd affgoederyen (we dan alrede yn felen omlyggenden landen und steden geschen) gereynyget (mocht) worden, angemarckt de ganse gemente sych yn eener karken nyet wall sall vergaderenn konnen, unnd dat by manyre van provyse om oploep, sedytye unnd rebellycheyt, soe dar anders uut ontstaan konden, voer to kommen, bes ter tydt dat durch de konincklicke majesteit myt advys und toedoen dere gemeyne Staeten desser syner majesteit landen vann herwerts aever anders beraempt, verordynirt und besclaeten syn (zoude).” „Soe verne aeverst,” voegden zij er waarschuwend aan toe, „dat Schepen und Raedt desse myddelen nu ter tydt afslan unnd derwegen ennych ander ongemack unnd verloop wyders ontstaan wurde, wyllen wy ons hyrmedde voer Godt den almechtygen, de een kenner aller harten ys, vor de konincklicke majesteit, yn welches gehorsamheit wy begeren to sterven, unnd volgentz voer een

1) Revijs, a. w. p. 351; vgl. ook *Register van het Archief te Kampen*, Kampen 1862 vv., III, blz. 137.

2) Eenparig, het Hoogduitsche *einhellig*.

3) Vgl. hiervóór blz. 38.

erbaren raidt desser staet, de wy als onse geburlyche ¹⁾ aeverycheit erkennen, untschuldyget hebben" ²⁾).

De toestand scheen zoo ernstig, dat de Raad meende iets verder te moeten gaan dan hij strikt genomen, met het oog op de afspraak met de beide zustersteden, doen mocht. Terwijl de regeeringen van Kampen en Zwolle hun burgers eenvoudig de toezegging deden, dat zij òf schriftelijk òf door een bezending bij de landvoogdes om vrijheid van godsdienstoefening zouden aanhouden, verklaarde die van Deventer zich, behoudens de goedkeuring der Gezworen Gemeente, bereid hun de Lieve Vrouwekerk af te staan, „dairinne dat wordt Gaedes und die hillige sacramenta mith den daertho gehoerender ceremonien unnd loffgesangen nae verordeninghe der Augspurgischen confession, die doch bij den hilligen Romischen rijk bestediget (was), geleert unnd uthgespendet solde worden". Zoodra men de toestemming der Gemeente, welke tegen den 6 September zou bijeengeroepen worden, verkregen had, zou men de landvoogdes te Brussel schriftelijk van het gebeurde verwittigen en hare goedkeuring op dit besluit vragen ³⁾.

De Hervormden konden met deze beschikking tevreden zijn. Het is waar, de Gemeente moest het besluit van den Raad nog bekrachtigen, doch deze was zoozeer op hun hand, dat zij voor tegenwerking van die zijde niet behoeften te vreezen. De verwezenlijking van hun wensch om in een van de kerkgebouwen den godsdienst op hun wijze te oefenen lag blijkbaar in de allernaaste toekomst. Ongelukkig brachten de besprekingen, op den landdag van 4 September gehouden, den magistraat van zijn voornemen terug. Ziehier hoe hij het zelf verhaalde in de vergadering van de Gemeente op den 6 September: „Als nu (den 4 September) unsere geschickte raedtzfrunden neffens der

1) Behoorlijk, het Hoogd. *gebürlichh*.

2) Deventer archief n°. 1104, vgl. Raadsresolutieregister i. d. 3 Sept. 1566.

3) Register van concordaten i. d. 6 September 1566.

anderer twier steeden Campen und Swoll bynnen dem conventhe Wyntsssem, umme sich aldaer beqwemer myddelen tott erholdinghe fredes unnd rusten in den steden tho verglycken, erschennen und dieselvighe unsere geschickten van den gedeputierden deren van Campen und Swolle vernommen, dat hoere Geswaerene Gemeenthen unnd sonst grothe mennichten van burgeren oick ennighe kercken, unnd dat dieselvighe nae der Augspurgischer confession gereformiert mochten worden, hardtlicken gesollicitiert unnd begeert, unnd datt Schepen unnd Raeth der beyder steeden nieth ungewogen ¹⁾ hoeren burgeren in hoir petition tho gehellen, unnd dannoch nieth bedacht dan endtlich entslaten weren hoeren burgeren giene kercken und reformation tho consentieren, dann ierst die hoichgemelte furstinne und hertzoginne tho Parma dairvan tho advertieren unnd umb vergunninghe der begeertten reformation schrifftlicken tho versuecken, soe hebben Schepen unnd Raeth datselvige der anderer twyer steden bedencken in wydere beraitschlagungh getaegen unnd averlacht, dat uns unverwyttlicker solde syn dat wy voerierst, und alleer men den burgeren ennighe kercke unnd reformation inruymede, myth thodoen der ander twyer steden derhalven die hoch- unnd mehrgenannte regentinne schrifftlicken tho versuecken, dairmith oick tuschen desen drien steden die olde vereynigungh unnd verwandtniss in ehren behalden mochte worden. Unnd hebben demnae up behach der Gemeynthen hoer vorighe genaemen beslott verandertt, unnd syn entslaeten den anderen twyen steden daerinne tho volgen unnd mith thodoen derselviger mitten alre iersten an der herthoginne umb vergunninghe enniger kercken in desen drien steden unnd reformation derselven tho schrijven, der thoversicht unnd hapeningh men werde van hoer F. D. dieselvighe erlanghen, wie dann oick gisteriges dages etlicke burgeren tott der meynonghe ongefearlich Schepen und Raedt tho kennen gegeven hebben" Zij spraken tevens den wensch uit dat een ieder dien korten tijd rustig afwachten en tot geen twist of beroerte aanleiding zou geven.

Aanvankelijk betoonde de Gemeente zich niet gezind om met den voorslag van Schepenen en Raden mede te gaan. Zij verlangde dat het besluit van den 3den September

1) Ongenezen, het Hoogduitsche *ungewogen*.

aanstands zou worden ten uitvoer gelegd, dat men den pastoor een of twee geschikte medehelpers zou ter zijde stellen, en dat vervolgens ten eersten het schriftelijk verzoek aan de Landvoogdes zou worden toegezonden. Op de nadere vertoogen van den Raad gaf zij echter ten slotte toe, onder verklaring dat zij genoeg nam met den brief aan de Landvoogdes, gelijk die te Windesheim door de Staten was ontworpen ¹⁾).

In deze zelfde vergadering werd door de Gemeente een voorval ter sprake gebracht, dat ons een blik gunt op de wederzijdsche houding der partijen binnen de stad. Wij kunnen ons voorstellen hoeveel afkeer het woelen der Hervormden verwekken moest bij diegenen onder de bevolking, welke nog steeds gehecht bleven aan de oude leer. Hun ware gewis niets liever geweest dan dat de magistraat de Protestanten door krachtige maatregelen gebreideld had. Zou de magistraat evenwel bij machte blijven de aldoor ongeduldiger wordende Hervormden in den band te houden, dan moest hij, gelijk de leiders der Katholieke partij begrepen, van haar bijstand verzekerd zijn, wanneer genen het wachten moede vroeg of laat zelf de beslissing in handen mochten willen nemen en door een stouten zet zich van een der kerkgebouwen meester maken. En was het niet te vreezen, nu de loop der discussiën op den Windesheimschen landdag den Raad bewogen had weder een stap achteruit te doen, dat iets dergelijks gebeuren zou, of dat de Raad, voor zulk een ontkenning beducht en door de in haar meerderheid hervormdgezinde gemeente voortgestuwd, ten laatste toch nog een kerk voor den dienst der Hervormden zou beschikbaar stellen, zonder daarvoor, gelijk het besluit van den landdag medebracht, eerst de toestemming der Landvoogdes te hebben afgewacht?

Om dit te verhoeden riepen de gemeensman Frans Van der Hulzen en eenige anderen op den 5den September, daags vóórdat de vergadering van raad en gemeente moest

1) Register van concordaten i. d. 6 September 1566.

plaats hebben, de olderlieden der gilden in het Minderbroederklooster bijeen. Zij legden hun den toestand bloot en wisten van hen de toezegging te verkrijgen, dat zij zoo noodig tot „conservatie der catholischen religie” de behulpzame hand zouden bieden. Daarop begaven zij zich naar den Raad, om hem van het gebeurde kennis te geven ¹⁾ en op handhaving aan te dringen van hetgeen men te Windesheim overeengekomen was ²⁾.

Uit den aard der zaak maakte het bedrijf van Van der Hulzen het misnoegen gaande van zijn naar wij weten meerendeels hervormdgezinde medeleden in de Gemeente. Zij konden er moeilijk iets anders in zien dan een toeleg om hun invloed te verzwakken en hun vrees aan te jagen. De bedreigingen, door een gildebroeder van de wevers, die uit de woning van Van der Hulzen naar buiten kwam, des anderen daags gericht tegen een paar gemeenslieden, welke zich naar de vergadering begaven, moesten die opvatting trouwens wel versterken. Zooals reeds met een enkel woord is vermeld, bracht de Gemeente het geval in de vergadering van 6 September ter sprake om den Raad opheldering te vragen. Het gelukte dezen de zaak te smoren door te verklaren, dat Van der Hulzen en de zijnen, hoewel zij geheel eigenmachtig hadden gehandeld, dit „gueder meynongen” en alleen „tott walfart deser stadt unnd gemeynen besten” hadden gedaan, en de verzekering te geven dat in het vervolg geen vergaderingen van gilden of burgers zouden worden toegelaten zonder zijn verlof ³⁾.

In de bijeenkomst, die de afgevaardigden der drie steden op den 7^{den} September te Windesheim hielden, werd het verzoekschrift aan de Landvoogdes definitief vastgesteld

1) Blijkens het protest, op 17 Februari 1571 bij Raad en Gemeente ingediend tegen hetgeen in 1566 door de Gemeente in zake de religie was gedaan door Van der Hulzen en vijf andere gemeenslieden van 1566 (Dev. arch. n°. 1193).

2) Blijkens het verbaal van het beraad van Raad en Gemeente in het register van concordaten in dato 6 September 1566.

3) Register van concordaten i. d. 6 September 1566.

en bepaald dat het eerstdaags onder het secreetzegel der stad Deventer zou worden opgezonden. Zoo zou geschied zijn, ware niet een paar dagen daarna de stadhouder van het gewest, de graaf van Arenberg, binnen Deventer gekomen ¹⁾).

Arenberg had, vóór hij te Deventer aankwam, de Landvoogdes reeds door een missive op de hoogte gebracht van hetgeen er gaande was. Hij schilderde den toestand somber genoeg. Ik heb gehoord, dus schreef hij, dat de drie hoofdsteden van Overijsel in het klooster te Windesheim bijeen zijn „pour y minuter et concevoir les lettres à votre Alteze et à moy afin de leur accorder en chascune ville certaines eglises, où ilz pourront apprendre, prescher et entretenir la confession Angustane, à quoy le peuple les constraint. Et à grande paine ont ceulx du senat dudict Deventer sceu obtenir le temps de l'envoy pour en demander le consentement. Je regarderay, Madame, d'employer tout office possible pour le plus grand service du roy et le bien et repoz du pays, mesmes ²⁾ à l'assopissement de ceste nouvellité autant que en moy sera, nonobstant que selon les humeurs du peuple et singulièrement en ce temps que le mal est commun partout, nommément en ce pays de Gueldres, où les presches se font en aucunes villes, et il y a si grande proximité, correspondance et alliance avec lesdictz d'Overysse, sans autre demonstration du destourbier et remède au contraire, je doubte que la chose sera de bien difficile execution” ³⁾. Ongetwijfeld zou de toon van zijn schrijven nóg somberder zijn geweest indien hij kennis had gedragen van hetgeen op dienzelfden dag nabij Deventer voorviel.

Op den morgen van Zondag 8 September vertoonde de Bergweide even buiten de stad een ongewonen aanblik. Daar, waar men anders de geloovigen zag opgaan naar de St. Anna-kapel om er hun gebeden uit te storten voor

1) Revius, a. w. p. 352, en register van concordaten i. d. 12 September 1566.

2) Dat is: vooral, vgl. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Paris, 1881 vv., i. v.

3) Correspondance de Frize, Overissel etc. (Papiers d'Etat et de l'Audience op het Brusselsche Rijksarchief).

de genezing van het zieke vee, verzamelde zich thans een menigte Protestanten onder het gehoor van den welbekenden leeraar Jan Arends, die, na eerst Noordholland's en Utrecht's Hervormden met zijn bezielde prediking te hebben gesticht, van nu af zijn arbeidsveld ook over Overijsel en Gelderland uitbreidde ¹⁾. Wij moeten het betreuren dat een geschiedschrijver als Revius die, zelf Deventerschman van afkomst en geruimen tijd te dezer stede metterwoon gevestigd, allerlei bijzonderheden uit den mond van ooggetuigen heeft kunnen vernemen ²⁾, de gelegenheid heeft verzuimd om van deze allereerste haagpreek in het Oversticht een beschrijving te geven. Hoe gaarne zouden wij er eenige bladzijden van zijn geschiedenis van Deventer voor willen missen!

Terwijl de schare op de Teuge of Bergweide luisterde naar het woord van den prediker, waren inmiddels Schepenen en Raden bijeengekomen om te overleggen wat hun in deze omstandigheden te doen stond. In een verweerschrift, naderhand door hen opgesteld om zich vrij te pleiten van de beschuldiging dat zij in 1566 niet krachtig genoeg tot beteugeling der Hervormden hadden ingegrepen, deelen zij dienaangaande het volgende mede: „So den Raedt des morgens unversiehnlicken vorgekhome was, dat eener Jan Ariaentssen (*sic*!) genompt opten Toege predigde ende aldaer ein hoep volckes, so uther stadt als van vrembden ende uth andern platzen, daer vergaddert was, hefft die Raedt gedeliberiert met welcke manier tselvige ende wes voertz daeruth volgen mochte tho behinderen ende tho beletten stonde, oick gerathschlaget offt geraden were die poerten tho sluyten off sônst ichtwes anders daetlicken dartegens vor tho nemmen, dan datselvige uth perickel van upruer ende andere inconvenienten niet vor rathsam bevonden vermidz sie oick

¹⁾ Vgl. Uittreksels uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael (uitgeg. door Dr. J. C. Breen) in *Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap*, XVII, 's Gravenhage 1896, blzz. 15, 20; Van Someren, *Correspondance du prince d'Orange avec Wesembeke*, Utr. 1896, p. 4; en dit *Archief* I, blz. 274.

²⁾ Revius was in 1587 te Deventer uit Deventersche ouders geboren en van 1614—1641 predikant aldaar.

desselvigen daeges die ankomst wolgedachtes graven van Arneborch oers gnedigen hern stadtholders verwachtende weren, met welckes Sijn Gneden raed sie tgene in der saecken best gedaen doen ende vornemen wolden. Ende hebben nochtans van stontd an met publicatie by hochster straffe laeten verbieden, dat niemantz in solcken ende dergelicken verbadenen sermonen noch binnen noch buyten der stadt gaen solde, oick doir twien hoeren secretarissen den predicant syn predigen laten verbieden ende bevelen, dat hie sich van stontd an uther stadt gebied versiehn solde. Warmede der predicant vuerth sich niet affschrecken laten dan darenbaven noch eins des naemiddaeges wedderum aldaer geprediget hefft ende daernae erst vertrocken is ¹⁾).

Wij kunnen ons de publicatie lezende, waarbij de stadsregeering dien eigen dag aan de burgerij het bijwonen van de preek op de Bergweide verbodde, de ongerustheid verbeelden, welke zich bij het vernemen van die gebeurtenis van haar meester maakte. Beeldstormerij, twist en oneenigheid tusschen Roomschen en on-Roomschen, een hernieuwd optreden der Roomsche gildebroeders onder de leiding van Van der Hulzen en zijn medestanders, dat de woede van de over hun gedrag reeds verbitterde tegenpartij allicht tot uitbarsting kon brengen, ziedaar de noodlottige gevolgen, die zij vreesde dat de geuzenpreek na zich zou slepen! Gelukkig echter is van dit alles niets geschied, maar de dag rustig, zonder verstoring der orde, voorbijgegaan.

1) De publicatie hield in: „dat sich niemant unser burger oder ingesethenen begeve in ennigen predication, sermonen oft versamblingen, soe sich bynnen oft buten der stadt Deventer buyten consent van Schepen und Raeth erheven muchten, dan allene in den kercken, daer sulcx van oldes gewointlicken is tho geschien, dat oick niemant onderstae syne handen tlaen an ennige kercken, kerckentzyraten oder an der kloester guederen dieselve tschenden oft tho verderven, by die peene ant hoichste gestraift tho werden, dat oick nymant van ennige private persoenen sich in zanck oft twydracht van wegen der religien begeven sall, oft anders nae gelegentheyt van Schepen unnd Raeth gestraift tworden,” als mede „datt sich niemant, hie sy wie hy sy, ondersta oft onderwynne ennige gilden oft derselver olderluyde tverbaeden oft doen verbaeden dan allene durch consent van Schepen und Raeth, anders na gelegentheyt gestraift tworden,” Publicatieregister (Dev. archief).

Zooals hiervóór al met een enkel woord werd aangestipt, had de komst van den stadhouder Arenberg binnen Deventer op den 9 September veroorzaakt, dat het onlangs te Windesheim door de drie steden vastgestelde verzoekschrift niet aan de Landvoogdes was opgezonden. In een nieuwe vergadering, op den 9 September door de drie steden te Deventer gehouden, kwam men overeen den Stadhouder van dat besluit te verwittigen en, ingeval hij de uitvoering ontraden mocht, nochtans op de afzending van dien brief aan de Landvoogdes aan te dringen, wíl er door de Raden en Gezworen Gemeentes in de steden toe was besloten en de burgers daarop stonden. Daags na zijn aankomst begaven zich de afgevaardigden der steden naar de woning, waar Arenberg zijn intrek had genomen. Zij deelden hem mede, wat er naar aanleiding van de requesten der Hervormden was besloten en gaven hem lezing van den brief, dien zij voornemens waren aan de Landvoogdes te richten. Arenberg, die gelijk bekend is met het streven der Protestanten volstrekt niet sympathiseerde, — de Landvoogdes noemt hem in haar brieven aan den Koning steeds in één adem met de streng katholieke Mansfeld en Barlaymont — betuigde zijn spijt over hetgeen in Overijssel was voorgevallen. Het verwonderde hem, zoo sprak hij, dat de Overijsselschen, die zelf altoos de handhaving van hun oude privilegiën en gewoonten hadden verlangd, om welke te behouden hij meermalen verklaard had liever zijn stadhoudersambt te willen verlaten, „eer dat hem (de) conincklike majesteit yetwes tegens de privilegiën ende oude hercomen des landtschaps van Overyssel soude bevelen” — nu van hun kant om een zoo groote nieuwigheid in het godsdienstige aanhielden. Ook herinnerde hij hen aan wat de Koning in 1559 vóór zijn vertrek naar Spanje te Gent den Staten bevolen had. Aan de Landvoogdes te schrijven, gelijk zij voor hadden, kwam hem volkomen ongeraden voor, want het stond bij hem vast dat zij, zonder uitdrukkelijke machtiging van den Koning, niets van haar te hopen hadden, en hij voorzag dat de landschap er slechts hare gunst door verbeuren

zou. Daarenboven, merkte hij op, konden ook volgens het accoord, door de Landvoogdes met de Verbonden Edelen aangegaan, alleen daar de Hervormde godsdienstoefeningen worden geduld, waar zij reeds vóór 23 Augustus in zwang waren geweest.

Toen de afgevaardigden betuigden, dat zij dan geen kans zagen om de menigte in toom te houden, gaf de Stadhouder hun in overweging nog eens met hun lastgevers te beraadslagen, of zij zelf aan de Landvoogdes zouden schrijven. In dat geval beloofde hij daar een brief van hemzelve bij te voegen. Achtten zij het echter meer gewenscht de behandeling van deze aangelegenheid geheel aan hem over te laten, dan maakte hij zich sterk althans zoo veel van de Landvoogdes te verkrijgen dat hun dezelfde gunsten op het stuk der religie werden toegezegd, die eventueel aan andere plaatsen zouden worden geschonken. Na te hebben afgesproken dat men, elk in zijn eigen stad, dien voorslag in behandeling zou brengen en den 13 September wederom te Windesheim bijeenkomen om den Stadhouder van het genomen besluit kennis te geven, ging de vergadering uiteen ¹⁾.

Bemoedigend was de afloop van dit onderhoud voor den Deventerschen magistraat niet. Was het te verwachten dat de Hervormden met een toezegging der Landvoogdes, als de Stadhouder in het uitzicht stelde, een wissel op wie weet hoe langen termijn, genoeg zouden nemen? Voor hem, die zich niet den ernst der tijden ontveinsde, kon er integendeel geen twijfel bestaan of zij zouden, nu zelfs de sympathie der Gezworen Gemeente en de aanwezigheid in het schepen- en raadscollege van zoo besliste geloofsgenooten als Jillis van Lith en Diederik Scharf hun zaak niet vermochten vooruit te brengen ²⁾, ten slotte zich

1) *Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop*, Dev. 1862, blz. 32—34; Revius, a. w., p. 352—354.

2) Bij publicatie van 19 Juli 1569 werden uit naam van Alva ingedaagd allen, „die verdedigen wollen de memorie van Dierick Scharff, Gillis van Lith, deser werelt overleden, teneinde zij compareren voor den hertoghe van Alva (d. i. den bloedraad), aldaer zij zullen mogen

met geweld toeëigenen, wat zij meenden dat hun als recht toekwam.

De ontwikkeling der gebeurtenissen werd verhaast door hetgeen een week vroeger te Antwerpen was voorgevallen. De tijding, kort na Arenberg's vertrek te Deventer vernomen, dat de Antwerpensche Protestanten, Lutherschen en Calvinisten beiden, van de overheid vergunning hadden verworven om binnen de stad openlijk hun godsdienst-oefeningen tē houden ¹⁾, maakte aan de tot dusver betoonde lijdzaamheid der Deventersche Protestanten een einde. In den morgen van den 12 September, tegen welken dag de Raad de Gemeente had samengeroepen om den voorslag van den Stadhouder in behandeling te nemen, bood „eine seer grote antall van burgeren und ingesethenen doch niet int getall der geswarenenn Gemeynthen wesende” zoowel aan Raad als Gemeente een request aan van gelijke strekking als dat van den 3 September, maar in veel Forscher bewoordingen verrat. Niettegenstaande hun vorig verzoek om reformatie, zeiden zij, „so befindenn wy doch dat gemelte onnser demoetich biddenn bij U Erb. W. gar weynich fruchtes noch wirckungh gehat hebbe, angesien dat oick die allergrouwelichste afgaederienn in Christi kercke noch wie vor unverbetert by uns in zwangk gaenn unnd, ofte sick oick waill etliche godtfruchtige prediger tho reformation unnser kercken hebben angegeben und eren diennst presentirt, so ist doch oick sulckes vergeves gewest beide by der overicheit unnd dem pastoir, de buiten uwer Erb. W. uthdrucklichem bevell kerckediener tho bestellen sick niet heft unnderstaenn durffenn, daeruth dann gefolget is dat die christlicke gemeinte dat gotlicke reine wordt und apostolische leer tho horen sick heft buiten der stath begevonn moetenn, und dewyl nu uth sulcker heilsamer predich die christliche hertenn mit brunstigen ²⁾ iver des godtlicken woerts sind entzundet, so hebbenn

zeggen opt gene tegens de memoriën zal worden geproponereert” (Publicatieboek, Dev. arch.). Dat Scharf de Augsburgsche confessie was toegedaan blijkt uit het getuigenis van zijn tijdgenoot Toe Boecop, aangehaald door Revius, a. w., p. 396.

1) Zie beneden, blz. 62.

2) Vurig, het Hoogd. *brünstig*.

U Erb. Wys. wal aff tho nemmenn dat in Christi ryck, welcks so wonderbarlick aver und gegenn aller gewalt und heerschappie der werlt tho diessen lestenn tydenn dat felt unnd die averhannt mit allerley averwinnungenn beholdenn heft, henferner die polityssche ordnungenn ghein stath hebbenn mugenn, sunder tho stiftungh und erholdung fredenns und enicheith tuschenn die aevericheith und underdaenenn wil in aller wege noedich syn, dat sunder widernn vertuch ¹⁾ unser Levenn Frouwenn-kercke erstes dachs tho behoeff der christlickenn gemeintten van allenn affgaderenn und affgaedigschen geprengh ²⁾ gereyniget, und also vann dage tho dage tho waren gadesdienstenn upgebouwet und reformyrt werde," — indertijd (in 1561) van de prediking van Carolus Gallus beroofd ³⁾, hadden zij zich hoe noode ook in de hoop op betere tijden daarbij neergelegd en hun leed geduldig gedragen, — „hyrgegen aversth werdenn wy niet alleinn in gemelter hapenungh frustryrth und bedragenn sunder es isth oick daerheinn geradenn ⁴⁾, dat U Erb. W. uns hebbenn vergangenn Sondach verbiedenn laetenn die reine predich des godtlickenn woerts van denn godtfruchtighenn predicantenn und uitherweltenn ⁵⁾ vatt Gades Johann Arnssz. an tho hoerenn. Wy erkennenn uns wall schuldich und sinth oick bereithwillich yn allenn dem, daerin wy unser stath frede, enicheith und walfarth mit guedt, lyve und levenn foerden kunnenn, U Erb. W. underdenichlichenn tho gehoersamenn, doch so fehre sulcke geforderte dienstenn und gehoersam ahne ⁶⁾ versehrungh unser conscientz geleisteth werdenn moeghenn, und versehenn unns U Erb. W. werdenn uns wyders henferner niet bezwerenn, derhalvenn wy semplich und sunderlich itzundt ⁷⁾ then derden mael hyrmit willenn underdenichlichenn gebeden hebbenn U Erb. W. ther eerenn des godtlicken namens up deser unser supplicatinn decrettyrenn, ordenyrenn unnd tholatenn, dath sunder widerer verlengerunch unser Levenn Frouwenkercke

1) uitstel, het Hoogd. *Verzug*.

2) pronk, het Hoogd. *Geprüge*.

3) Zie Molhuysen's studie over Carolus Gallus in Nijhoff's *Bijdragen voor de Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, Ie Serie, VI, Arnheim 1848, blz. 125 vv.

4) gekomen, het Hoogd. *gerathen*.

5) uitverkoren, het Hoogd. *auserwählt*.

6) zonder, het Hoogd. *ohne*.

7) nu, het Hoogd. *jetzundt*.

van allenn affgaederien gereinigeth und mith wahrenn gadesdinstenn, als mith apostolischer leer dess hilligenn euangeliums und administrationn der sacramentenn na der olden catholischenn kerckenn, muge wederumb opgebouweth und reformierth werdenn, edoch by provisie und so lanng dath durch der Co. Matt. mith thodoenn der gemeinenn Statenn die religionsacke sal entlich verdragenn und verglycketh synn." Mochten hun requesten niets uitwerken en zij nog langer met uitstellende beschikkingen en deliberatiën worden opgehouden, dan wierpen zij bij voorbaat alle verantwoordelijkheid van zich af voor de „besorchlicke inconvenienthenn und onordnungen, welcke uth sulckenn vertuch, wie uns bijliggennde lantshappen und stedenn daerfur genochsam gewarneth hebbenn, entstaen kondenn" 1).

Toch deinsden Schepenen en Raden ook nu nog voor de inwilliging van dien eisch terug. Terwijl zij het hun aangeboden request aan de Gemeente mededeelden, stelden zij „omme alle ungenaede tho verhueden" aan deze voor, dat men den Stadhouder, overeenkomstig zijn aanbieding, de behandeling van de zaak zou overlaten, in de hoop dat hij met de eerste post de Landvoogdes van den toestand schriftelijk inlichten en, indien al niet de verzochte kerk, nochtans de toezegging erlangen zou dat zij in de zelfde gunsten zouden deelen, welke de Koning of de Landvoogdes te eeniger tijd aan anderen toestond. De Gemeente was echter niet zoo schroomvallig. Zij verlangde dat van stonde aan de diensten, tot nog toe in de Lieve Vrouwenkerk gedaan, werden afgeschaft en dat men de kerk onmiddellijk aan den pastoor en de „adjuncten, soe hem van Schepenen und Raedt thogedaen sullen worden," zou inruimen om er te prediken en de sacramenten te bedienen volgens de confessie van Augsburg, alles bij voorraad opdat het volk gestild en plundering van kerken voorkomen mocht worden, totdat door den Koning in overleg met de generale Staten anders werd besloten, en dat niettemin „die besendinghe an (den) stadtholder, omme an der herthoginnen tho schryven," zou doorgaan.

1) Dev. arch. n°. 1104.

Terwijl Raad en Gemeente vergaderden, kwam er onder de schare, die hun besluit met spanning verbeidde, hoe langer hoe meer beroering. En het is te weten, zoo ongeveer luidt de levendige beschrijving ons ergens bewaard, dat, terwijl de Raad en de Gemeente bij malkander waren, hun tot tweemaal toe door verscheiden personen is aangezegd, dat een groote menigte volks in de Groote kerk zich verzamelde om reden dat eenige wevers hun gildeornamenten uit de kerk haalden, en dat het te vreezen was, dat daaruit eenige kerkenplundering door het „gemeyne volck” zou voorkomen, zoodat men het beraad kort moest maken, daar er hoe langer hoe meer volk te hoop liep. Daarom hebben de Raad en de Gemeente ieder vier personen uit hun midden verkozen, welke naar de Groote kerk zijn gegaan en aldaar hebben aangetroffen een groote menigte van ambachtslieden, timmerlieden, metselaars, schoenmakers, vreemde schippers en zeer veel jong volk, van hamers, steenbijlen en anders voorzien. De afgevaardigden hebben het volk bijeengeroepen en hun bij monde van Hendrik van Marckell doen aanzeggen dat zich niemand op eenigerlei wijze aan altaren, beelden of andere kerksieraden zou vergrijpen ¹⁾ op verbeurte van het hoogste, en dat Schepenen en Raden nog met de Gemeente bijeen waren en zulk een regeling hoopten te treffen dat zij binnen kort een goed antwoord zouden bekomen, dat daarom een ieder zich rustig behoorde te houden („dat sich eyn ider tho freden geven wolde”) en niets feitelijks aanvangen. Waarop door sommigen uit het volk is geroepen: wanneer zal het antwoord komen? het blijft lang uit. En als daarop door de afgevaardigden gezegd werd: men hoopt nog binnen een uur, hebben eenigen geroepen: welaan, wij hebben zoo lang moeten wachten, zoo willen wij nog een uur verbeiden. En heeft derhalve de Raad het voorstel der Gemeente aangenomen om de inconve-

1) „An ennighe altaer etc. strecken solde” staat er in het oorspronkelijke stuk.

niënten te verhoeden, die hij voor oogen zag ¹⁾). Daarmede was het pleit beslist: eer de avond daalde, kondigden Schepenen en Raden de blijmare af „dat men den burgeren unser Liever Vrouwen-kercke van stondt an inruymen will, diewelcke na der Augspurgischen confessioen gereformiert, die olde gewontlicke diensten dairinne naeblyven unnd Gades wordt und die hillige Sacramenten nae form der vurgenanten Augspurgischer confession daerinne geleert und uthgedeillt sullen werden, alles by provisie und ter tijt daerinne anderss behoerlicker versehen sall syn.” Tevens verboden zij op straffe aan lijf en goed kerken of kloosters te plunderen of te beschadigen of de daarin van ouds gebruikelijke diensten te verhinderen, elkander om het verschil van religie te smaden of te bemoeilijken, en andere predikanten te ontbieden of te hooren, dan die, welke door den Raad en pastoor verordend zouden worden, „want Schepen und Raeth metten alre iersten guede predicanten ten ende als vurs. bestellen willen” ²⁾).

Zooals wij zagen was door den Raad uitdrukkelijk bepaald, dat de nieuwe godsdienstoefeningen zouden geschieden volgens de confessie van Augsburg. Daarmede handelde hij ongetwijfeld geheel in overeenstemming met hetgeen de Protestanten werkelijk verlangden. Het is zoo, zij hadden in hun requesten slechts in het algemeen verzocht dat de prediking en sacramentsbediening „lutter unnd reyn nae der propheten, Crysty unnd der apostelen lerung” mocht plaats hebben, zonder met zooveel woorden van de Augsburgsche confessie te spreken, maar de Gezworen Gemeente, die hun streven krachtig steunde en uit den aard der zaak volkomen op de hoogte was van hun bedoelingen, had toch in dat van den 3^{den} September blijkbaar niets anders gezien dan een aanvraag om juist haar in te voeren ³⁾). Bovendien is het niet aannemelijk dat de regeering hun iets zou hebben durven opdringen in strijd met hetgeen zij zelf wenschten op een tijdstip

1) Register van concordaten i. d. 12 September 1566.

2) Publicatieregister i. d. 12 September 1566.

3) Zie boven blz. 42.

als dit, toen het er voor alles op aankwam den opsteken-den storm van geweld en oproer door toegefelijkheid te bezweren.

Merkwaardig verschijnsel. Terwijl elders in de Nederlanden de beweging voornamelijk van Gereformeerden uitging en door Gereformeerden werd geleid ¹⁾, vertoonde zij te Deventer een Luthersch karakter. Het was een gevolg van het drukke handelsverkeer met Duitschland en Bergen in Noorwegen. Zoo sterk is met name de invloed van Bergen geweest dat het Lutheranisme vele jaren later te Deventer nog zijn meeste aanhangers telde onder het gilde der Bergevaarders ²⁾.

Wat echter de Gereformeerden, met Jan Arends aan het hoofd, op dezen tijd te Amsterdam deden, liever de kerk wat uitzetten dan door al te groote precisie op het stuk van de avondmaalsleer de Luthersche broederen afstooten ³⁾, datzelfde hebben de Lutherschen van hun kant te Deventer gedaan. Hadden zij de lijnen scherp getrokken, de bepaald Luthersche beginselen met nadruk voorgestaan, zij zouden zeker geen acht maanden lang de prediking hebben geduld van een man als Coolhaes, die gedurende zijn dienstwerk te Essen in 1567—1570 om zijn gevoelens maar al te veel tegenwerking van de strenge Lutheranen had ondervonden ⁴⁾.

Eén enkele partij onder de Deventer Protestanten heeft aan de gebeurtenissen van 1566 geen deel genomen, nl. die der Doopsgezinden. Ofschoon hun getal vermoedelijk groot was ⁵⁾, en hun geloofsgenooten in Vlaanderen, Bra-

1) Zelfs te Antwerpen, waar in 1566 een aanzienlijke gemeente van Lutherschen was, waren de Gereformeerden het talrijkst, vgl. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1677—1704, I, blz. 310.

2) Zie hierover mijn *Bescheiden betreffende de hervorming in Overijssel*, Dev. 1899, blzz. 4—8.

3) Revius, a. w. p. 504.

4) Reael's Gedenkschriften (uitgeg. door Dr. J. C. Breen) in *Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap*, 's Gravenhage, 1896, XVII, blzz. 46, 47.

5) Wolters, *Reformatiengeschichte der Stadt Wesel*, Bonn 1868, S. 279 ff.

6) Vgl. mijn *Bescheiden betreffende de hervorming in Overijssel*, Dev. 1899, blz. 111.

bant, Zeeland en Holland op sommige plaatsen even goed hun godsdienstoefeningen in het openbaar hielden als de Hervormden ¹⁾, bleven zij zich te Deventer in hun binnen-kameren schuil houden. Ook heeft de religie-vrede, gelijk men het raadsbesluit van den 12 September noemde, hun niet het geringste voordeel aangebracht. Want, al zou de hooggestemde lofspraak, waarmede Coolhaes naderhand de destijds te Deventer betrachte verdraagzaamheid verheerlijkte ²⁾, veeleer het tegendeel doen verwachten, de publicatie van 22 December 1566 dat niemand zich „in hey-melicken schoelen oft vergaderungen dan alleen in apenbaeren sermoenen in den kercken begeven” mocht en de verbanning van twee personen, welke tot de „secte der Wedderdoepery” behoorden, in Januari 1567 ³⁾, bewijzen dat men hun noch vrijheid van godsdienst noch zelfs van inwoning vergunnen wilde. De vreedzame geloofsgenooten van Obbe Philips en Menno Simons moesten nog altoos de gevolgen ondervinden van den afkeer, eenmaal door de uitpattingen en gruwelen van de Munstersche Wederdoopers en de uit hen voortgekomen secte van Batenburg opgewekt. Door Roomschen en on-Roomschen beiden werden de onmiskenbare verschillen, welke de voorstanders van den doop op belijdenis onderscheidde, al te dikwijls over het hoofd gezien, en zóóver zelfs ging bij sommige Gereformeerden het vooroordeel, dat zij niet schroomden hun stillen, ingetogen levenswandel voor te stellen als een dekmantel van hun arglistige en staatsgevaarlijke oogmerken ⁴⁾.

1) Vgl. Janssen, *Kerkhervorming te Brugge*, Rott. 1856, I, blz. 68; Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden voornamelijk in Ghendt*, Gent 1872—1881, I, blz. 241; Mertens en Torfs, *Gesch. van Antwerpen*, Antw. 1845—1853, IV, blz. 350; Van Vloten, *Onderzoek omtrent de Middelburgsche beroerten in 1566 en 1567*, Utrecht 1873, blz. 53 en 256; Van Vloten, „Noord-Holland in het geuzenjaar” (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdr.* Amst. 1870 vv., I, blz. 313).

2) Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, Amst. 1856, I, blz. 27, 28.

3) Oerphederegister (Dev. arch. n°. 1126) i. d. 24 Januari 1567.

4) Zelfs de uitnemende Guy de Bray, overigens inschikkelijker dan de meesten zijner geloofsgenooten, beweert dat de „seconde marque, par

Nadat de magistraat door de afkondiging van den religie-vrede van 12 September olie op de golven gegoten had, is verder alles rustig, zonder beeldstormerij of andere gewelddadigheid ¹⁾, afgeloopen. Onverwijd werd, terwijl de andere kerkgebouwen in het bezit bleven van de Roomsche-Katholieken, de Lieve-Vrouwe-kerk voor haar nieuwe bestemming ingericht, zoodat daarin reeds den volgende Zondag (15 September) Caspar Coolhaes voor de Protestanten kon optreden ²⁾.

Naast Coolhaes zijn als Protestantsche leeraars aan de kerk verbonden geweest Johan Oostendorp en Melchior Pelgrims of Pelegrinus. Van Oostendorp is weinig meer bekend dan dat hij in 1563 voorkomt onder de vicarissen der Groote of Lebuïnus-kerk ³⁾, en in het volgende jaar door de stadsregeering, aan wie het collatie-recht toekwam, tot pastoor der Lieve-Vrouwe-kerk werd benoemd ⁴⁾. Misschien is hij dezelfde als die Joannes Oostendorpius, voor wien Dathenus de acta der synode van Wesel ondertee-kende, en die achtereenvolgens predikant was te Norden, te Rysum en te Emden, waar hij in 1575 overleed ⁵⁾.

laquelle les Anabaptistes (waaronder hij ook de Mennonieten begrijpt) séduisent et subvertissent les coeurs des simples, est la sainteté contrefaite et la belle apparence sainte, qu'ils font apparôître au dehors pour gaigner et attirer plus aysement ceulx, qui de nature sont aucunement ceremonieux"; zie Van Langeraad, *Guido de Bray*, Zierikzee 1884, blz. 157.

1) „Bij alsulcke middeln (nl. afstand der Lieve-Vrouwe-kerk aan de Protestanten) synnen verhueet mehre ende gefarlichere inconvenienten als conjuratie, sedition, destructie van kercken, klosteren ende andere," Justificatie van den Raad (op de beschuldigingen door den commissaris van den Bloedraad Charles Quarre tegen hem ingebracht) dd. 25 Juli 1569 (Dev. arch. n°. 1099). Hetzelfde getuigden zij in een brief aan de Landvoogdes dd. 23 April 1567 (Dev. arch. n°. 1104).

2) Zie zijn *Cort warachtich verhael*, Leiden 1610, blz. 79.

3) Dumbar, *Kerkel. en Wereltl. Deventer*, Dev. 1732, I, blz. 206.

4) Dumbar, a. w., I, blz. 209.

5) Wolters, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel*, Bonn 1868, S. 375. — De gissing van Wolters, dat hij dezelfde was als de Deventer kanunnik Johan Oostendorp, in 1520 door Geldenhauer bezocht, is onjuist. Immers de pastoor Oostendorp is nooit in het bezit eener kanunniks-praebende van het Deventersch kapittel geweest, vgl. Dumbar, a. w., I, blz. 207 vv.

Pelegrinus werd iets later als prediker aangesteld. Den 30 September richtte de Gezworen Gemeente tot den Raad het verzoek om hem nevens „hern Caspar” (Coolhaes) in dienst te nemen, wyl Oostendorp zich beklaagde dat hij aan de hulp van één kapelaan niet genoeg had ¹⁾. Ofschoon de Raad toen verklaarde het vooreerst nog te willen beproeven „mitten pastoir, heer Jasper und den jongen capellaen”, moet hij toch spoedig daarna zijn benoemd, want reeds op den 7 November gaf de Stadhouder den magistraat bevel om Pelegrinus, dien hij tot predikant had aangenomen, niettegenstaande deze in 1539, toen hij te Kampen het priesterambt bekleedde, om zijn „quaede leringe” door de regeering dier stad was verbannen, het verblijf binnen de stad en haar vrijheid te ontzeggen ²⁾. Aan dit bevel hebben Schepenen en Raden echter geen gevolg gegeven. Heer Melchior, zoo ongeveer luidde hun antwoord aan den Stadhouder, heeft ons in een mondeling onderhoud medegedeeld dat hij in 1539 in zijn geboortestad Kampen schoolmeester was en dit gebleven is, totdat hij omstreeks 1542 door de regeering tot kapelaan werd benoemd. Naderhand is hij, zonder dat er uit hoofde van zijn leer eenige beschuldiging was ingebracht, „met gueden willen van sie gescheiden” om aan de hoogeschool van Wittenberg te gaan studeeren. In 1548 weliswaar, toen hij voor de regeling van zijns vaders nalatenschap Kampen bezocht, had de magistraat hem uit de stad verwezen, doch alleen omdat hij te Wittenberg had gestudeerd en in het huwelijk was getreden. „Diewijle dan, gnedighe heer,” dus besluiten zij, „onses erachtens, nha guede genamene erfarenheit so van unsen frunden van Campen als anderss, niet vernamen noch gespoeret wort dat hie vielgedachter Melchior omme syne quade leringe ader boesen wandel uth der stadt Campen verwesen sy, wo oick tselvige by copie hierinne verwaert onss by onsen

1) Register van concordaten i. d. 30 September 1566.

2) Brief van Arenberg aan Deventer van 7 November 1566 (Dev. arch. n°. 1103).

obgemelten vrunden van Campen thogeschickt iss blykende ¹⁾, sollen wy hem uth sulcker oersake nha deser tytt gelegenheit uth deser stadt und vryheit niet verwyssen konnen" ²⁾. Van zijn lotgevallen is verder niets bekend dan alleen dat hij in April 1556 het predikambt bekleedde bij het Hanzekantoor te Bergen in Noorwegen ³⁾.

Gedurende al den tijd, dat zij te Deventer als predikant gevestigd waren, hebben Oostendorp en zijn beide ambtgenooten in de beste verstandhouding samengewerkt: nooit, zoo betuigde Coolhaes later, is tusschen ons quaestie gevallen ⁴⁾. Met niet minder welgevallen spreekt Coolhaes elders van de eendracht, die toenmaals onder de gansche burgerij heerschte. „Daer en worde noyt gehoort,” zegt hij, „Martinist, Calvinist, Mennist, Papist, ick ben dese oft ghy syt die”, maar „het woort des Heeren worde met sulcken vrede, eendracht ende eenicheyt der gantseher lovelycker burgherschap gepredict, dat hem alle

1) Dit afschrift luidt aldus: „Anno 1548 2da Junii. Alzoe her Melchior Pilgrumss. hem alhyr to Campen hyr voermaels als priester gedraegen hefft, ende daernaes sich van hyr hefft gegeven to Wittenberch ende bij den marckgraven Joachim van Brandenborch ende anderen Lutheraensschen ketteren ende keiserlicke majesteit vyanden, ende nu sonder keyserlicke remissie weder to Campen is gekomen, soe hefft hem die Raedt doen vragen, wat hem daertoe mach hebben bewegen, ende oft hy eenige admissie van den officiaell des bisschops van Utrecht hadde, ende wie hem soe stolt maekede, daer hy contrarie der christlicke ordinancie een wyff genomen ende kynderen daer bij verkregen etc., gaff hy ter antwort: neen, meer hy vermaende erfnisse van syn zalige vader tontfangen, mit ander impertinente reden. Soe hefft hem die Raedt laten affkieren ende, nae berait daerop genomen, laten seggen by den burgermeyster Godtschalck ten Indyck, sittende in syn schepenstoell, in tegenwoirdicheit des gantsen Rades, datt hy sich van stonden aen sal packen by schynender sonnen to komen uth der stadt ende oer vryheyt ende daeromtrent, ter tyt toe dat hie remissie thoent van keyserlicker mayesteit, off men wilt an hem doen vervolgen een ander ten exempel” (Dev. arch. n°. 1193).

2) Brief van Deventer aan Arenberg van 21 November 1566 (Dev. arch. n°. 1193).

3) Zie Molhuysen's *Register op het oud-archief van Kampen*, Kampen 1862 vv., III, blz. 59.

4) Coolhaes, *Cort warachtich verhael*, Leiden 1610, blz. 131.

man billick daerover mochte verwonderen" ¹⁾). Misschien hebben de droeve ervaringen van een leven vol moeite en strijd de heugenis van de gelukkige dagen, welke hij te Deventer had doorgebracht, onwillekeurig liefelijker getint dan de werkelijkheid toeliet, want zóó verdraagzaam als zij hier wordt afgemaald is de wederzijdsche houding der partijen zeer zeker niet geweest. Behalve toch dat Van der Hulzen en zijn streng-Roomschgezinde medeleden zich sedert de invoering van den religie-vrede stelselmatig van het bijwonen van de vergaderingen der Gemeente onthielden ²⁾, gaf ook het gedrag van sommigen uit de burgerij, met name van de Katholieke geestelijkheid, de Gemeente aanleiding om een paar weken daarna aan te dringen „datt Schepen und Raeth die jenighe, soe der publication tho weddern malckanderen van wegen der religion schelden und smadden, daervoer nae vermoeye derselven publication ansiehn, und datt den van den capittell angesacht worde datt sie die hoere daertho holden, datt sie sich des und alles twydrachs tho verwecken onthouden" ³⁾. Het was geen wonder trouwens dat juist op dezen tijd, de allerlaatste dagen van September, de twist met vernieuwde felheid opvlamde. Vier dagen vóórdat de Gemeente haar klacht bij den Raad inbracht, had deze van de Landvoogdes een aanschrijving ontvangen om de nieuwigheden in de religie af te schaffen, en de onverholen vreugde, daarover door de Roomschgezinde partij aan den dag gelegd, had de Protestanten uitermate verbitterd ⁴⁾.

Indien de Stadhouder na de vergadering van 10 September nog eenige hoop heeft gevoed, dat door zijn tusschenkomst de beweging voor een tijd lang was gestuit, is hem spoedig genoeg die illusie benomen. Terwijl de afgevaardigden van Kampen en Zwolle hem op de

1) Coolhaes, *Apologia* (z. p. 1580) in de Voorreden.

2) Blijkens het protest van Van der Hulzen c.s. aan Raad en Gemeente ingeleverd op 17 Febr. 1571 (Dev. arch. n°. 1193).

3) Register van concordaten i. d. 30 Sept. 1566.

4) Zie beneden blz. 69.

bijeenkomst, den 13^{den} September te Zwolle gehouden, mededeelden, hoe de toestand daar even kritiek bleef als te voren, moest hij van de Deventer heeren de jobstijding vernemen, dat de overheid zich ten slotte genoodzaakt had gezien tegen wil en dank den eisch der Protestanten in te willigen. Wat kon hij, op het oogenblik geen troepen ter beschikking hebbende om aan zijn gezag klem bij te zetten, anders doen dan nog eens al de ernstige bezwaren ontvouwen, die de verandering in de religie medebracht, opdat de Deventersche regeering, of het mogelijk ware, op haar besluit terugkwam en tegelijk die van Kampen en Zwolle werden afgeschrikt haar voorbeeld te volgen? Eén dwangmiddel stond hem nog ten dienste, even schadelijk voor de belangen des Konings als voor die van de landzaten zelve, maar dat hij in deze buitengewone omstandigheden meende te moeten toepassen: zoolang te Deventer of elders naar de Augsburgsche confessie werd gepredikt, verklaarde hij, was het zijn vast voornemen geen vergaderingen ter behandeling van klaring-, dijk- of andere zaken meer bij te wonen, tenzij de Landvoogdes hem dit uitdrukkelijk gelastte. Niettemin toonde hij zich bereid om voor den Deventerschen magistraat, van wiens onschuld aan het gebeurde hij zich overtuigd hield, bij de Landvoogdes een goed woord te doen.

In een uitvoerig schrijven stelde hij nog dien eigen dag de Landvoogdes op de hoogte van den staat van zaken. Na vooraf te hebben verhaald hetgeen te Deventer was voorgevallen, vermeldde hij dat de afgevaardigden dier stad hem hadden gezegd „que meismes ¹⁾ ledict peuple s'est tant arrêté et fondé sur certaine publication, en imprimerie faicte en Anvers le 3me de ce mois à l'endroit du libre exercice et entretenement de la religion ²⁾, laquelle publication (allant

1) Vooraf.

2) Met deze publicatie is bedoeld die, waarbij werd afgekondigd het accoord op 2 Sept. 1566 door den prins van Oranje en den magistraat met de Protestanten aangegaan ten aanzien der religie-vrijheid. Zij is uitgegeven in het *Antwerpensch Archievenblad*, Antw. 1864 vv., II,

aussy quant et ceste) lesdicts deputez m'ont délivré et a esté receue audict Deventer après mon partement d'illecq et depuis monstrée en ceste dernière assemblée, que ce a esté selon leur dire le principal motif de leur persistance à ladicte confession, m'assurans que sans cela ilz eussent trouvé moyen d'interrompre (sur ladicte promesse demandée ¹⁾) encoires pour quelque temps leurdicte emprinse. Et certes, Madame, ayant bien examiné et pesé la généralité de ladicte publication d'Anvers, permettant indifféramment toute secte et religion, il faict a craindre que plus de licence et consequamment occasion de plus de mal et confusion s'ensuyvra et que pour les raisons, contenues en mes lettres d'hier, meismes que lesdicts de ce pays, estans si proches et circuitz de dangereulx voisins comme d'Empden, Benthem, Munster et Cleves y joinz leurs commerces et hantises pour le train de la marchandise avecq ceulx d'Oistlande ²⁾, ne se voudront seulement contenter de ladicte confession Augustane ains jouyr de la meisme liberte admise audict Anvers, sans aucune exception selon ladicte publication, auquel cas tous refugez et deschassez pour les sectes réprouvées comme calvinistes et aultres auroient partout franc acces et libre fréquentation, m'ayans par ce lesdictz députez fort instamment pryé de vouloir adviser votre Alteze, comme tout ce que y estait ainsi passé a esté forcéement et contre leur vouldté, consentement et adveu, le tesmoignans assez par le desplaisir et regret, qu'ilz en demonstroient à veue d'œil, afin que votre Alteze ne les veuille souspeçonner ou charger vers le roy de quelque mauvais debvoir ou négligence en chose, où ils sont esté tant contraires et répugnans.

Madame, après ay ouy lesdictz de Campen, lesquelz m'ont sommairement déclaré de bouche et depuis donné par escript la responce prinse avec leur commune, tendante aussi assez à ladicte confession Augustane ou bien alternativement à la promesse dessus mentionnée ³⁾, disans que sans l'ung ou l'autre point (combien que le premier leur seroit le plus à cœur) ilz craignoient le meisme, qu'a esté attempté audict Deventer,

blz. 403, en door Bor, *Nederlandsche oorlogen*, Amst. 1679, I, blz. 99, die op blz. 98 ook het accord heeft afgedrukt.

1) Zie hiervóór blz. 42.

2) Zie over deze handelsbetrekkingen mijn *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel*, Dev. 1899, I, blz. 4 vv.

3) Zie hiervóór blz. 43.

s'offrans néanmoins d'y obvyer autant qu'il leur sera au monde possible, pour y maintenir les choses en estat où elles sont encoires à présent, à quoy je les ay apperceu fort enclins et affectionnez, d'aautant que hier soir tard ilz sont venuz vers moy sur le bruiet, que celluy ayant presché auprès dudict Deventer et d'ici ¹⁾ s'estoit vanté de vouloir ce jour d'huy faire le semblable auprès dudict Campen, pour leur accorder assistance des officiers et subjectz à l'en empescher et que de leur part ilz y correspondroient de tour leur pouvoir.

Lesdictz de Zwoll, Madame, m'ont en après déclairé la responce prinse avec leur commune, advouans que l'escrit de ceulx dudict Campen en cest endroit, aussi cy-joint, y estoit conforme, et ores ²⁾ qu'ilz se présentoient bien promptz et délibérez à s'emploier autant qu'ilz pourront en tout ce [que] serviroit en ceci, meismes au destourbier d'ultérieures presches, si est-ce qu'ilz craignoient assez que à l'exemple desdictz de Deventer, estans d'ung membre et union et suyvens communément une résolution en tous leurs affaires, ilz ne pourroient refuser en cas de la meisme voye de contraincte au peuple la liberté permise aux aultres.

Et combien que lesdictz de Campen promettoient si bon office avec démonstrance de grant espoir de tenir bon, suis toutesfoiz seur que ce ne sera sans extrême paine, et pour les raisons que dessus je me doubte plustost du contraire.

Sur quoy, Madame, m'adressant ausdictz députez et le plus dudict Deventer, selon la disposition et exigence du cas y desia advenu, je les ay vivement reprins de la faulte y commise, et qu'ilz devoient bien considérer le service de Dieu et du roy y estre tant grièvement intéressé, oublié et prejudicié, dont sa Majesté ne scaura avoir aucun contentement, et l'occasion que ce luy sera d'y employer les rémèdes dignes à telz cas, d'aultre part les dissensions, qui ne fauldront à s'engendrer entre leurs bourgeois, familles, serviteurs et servantes par la diversité de la religion en une ville, qui se partializeront l'ung contre l'aultre, et les maulx et inconvéniens en dépendans avec le dommaige, que leur est à la porte par les pilleries et saccaigemens des églises, cloistres et couventz, de manière que venant la chose à ces termes, comme par ces façons de faire il est

1) Jan Arends, zie hiervóór blz. 46, 47 en dit *Archief*, I, blz. 215.

2) Alhoewel.

apparent, il n'en fault attendre sinon une confusion générale au pays et une charge excessive et inespérée pour les gentilshommes, bourgeois et autres ayans enfans, parens ou alliez ausdictz couventz ¹⁾, je laisse les aulmosnes et distributions, qui se retrencheroient journellement aux passagers et autres povres subjectz, lesquels rendroient paine d'y recouvrer par voyes licites ou illicites selon leur indigence et nécessité. En oultre je leur remonstrois comme je trouvoy bien estrange, que ce désordre estoit venu si avant sans en avoir communicque avec ceulx de la noblesse de cedict pays, qui est le premier membre des estatx d'icelluy, comme en tous autres affaires les concernans par ensemble ilz estoient accoustumez de faire, lesquels s'en pourront resentir et consequamment descharger, avec allégation d'autres inconvénien, qui en pourroient sourdre ²⁾. Sur quoy ilz me respondirent que ven la force, où ilz estoient réduictz si inopinément et au despourveu par ledict peuple, ilz n'estimoient convenir de les y entremettre, autrement l'on eust peu interpréter ceste promission avoir esté faicte avec précédente communication et consentement mutuel.

Et voyant enfin, Madame, la demonstrance desdictz députez et l'office, que selon leur rapport y a esté faict par chacun magistrat, je n'ay peu laisser d'en faire ce discours à votre Alteze à leur requeste et l'avertir que (puisque les choses s'estoient ainsi passées et que ne restoit autre remède pour ce coup que de choisir de deulx maulx le moindre) je me suis mis en debvoir de les admonester et bien expressément commander de par sa Majesté et votre Alteze qu'ilz regardent de donner tel ordre par les meilleurs moyens, qu'ilz pourront adviser avec l'assistance des officiers et bons subjectz (à quoy leur ay aussy offert ma personne), que toutes pilleries, ruynes, destructions et desguatz des églises, cloistres et couventz tant aux villes que au plat pays puissent cesser, à quoy ilz se sont demonstrez volontaires mais qu'ilz n'y pourroient riens faire sans le communicquer à leurs confrères, ce que se feroit in-

1) De kloosters werden maar al te veel beschouwd als een soort van gestichten ter verzorging van minder gegoeden. De Utrechtsche kanunnik Cuynretorff, goed Katholiek, beweerde dat de „cloosteren gasthuijsen waren van den ingesetenen, edel ende onedel, die met veel kinderen beladen zijn,” vgl. S. Muller Fz., Adellijke armenzorg, in *Geschiedkundige opstellen aangeboden aan R. Fruin*, 's Gravenhage 1894, blz. 95.

2) voortspuiten.

continent et désigneroient après à cest effect une journée générale des estatx. Ce pendant regarderay d'y faire pourveoir par les drossartz, officiers et subjectz aultant que possible sera.

Au reste, Madame, ay dit aussi ouvertement ausdictz députez que n'estoy aucunement delibéré d'entrer audict Deventer n'y en autres villes de mon gouvernement, où ladicte confession Augustane se prescheroit, ny entendre à aucunes journées judiciaelles comme claringhes¹⁾, pour le fait du dicquaige, auquel effect j'avoy desià faict préparer les lettres de convocation, que importe toutesfoiz beaucoup à sadicte Majesté pour la satisfaction de ses rentes et dont dépend la ryne du pays, ou à autres affaires quelzconques, ne fut-ce que j'en eusse expres commandement de votre Alteze, dont ilz se sont trouvez fort estonnez. Et persistant encoires en ceste délibération supliera bien humblement qu'il plaise à icelle me mander en toute dilligence, quelle responce j'auray à donner ausdictz députez à l'endroit de ce que dessus et son intention sur mon entrée èsdictes villes²⁾.

Vreesde de stadhouder reeds dat ten slotte zelfs de Kamper magistraat voor den aandrang der Hervormden zou moeten zwichten, nog sterker was de agitatie te Zwolle. Terwijl te Kampen geen andere haagpreeken zijn gehouden dan die van Jan Arends op den 13 September³⁾, werd er buiten Zwolle in de week van 11—18 September niet minder dan drie keer gepreekt, tweemaal door Jan Arends en daarenboven nog eens door een ongenoemd Calvinistisch leeraar uit Embden⁴⁾. Waar zoo schier van dag tot dag de geloofsijver werd aangewakkerd, moest er wel een einde komen aan de afwachtcnde houding, door de Zwolsche Protestanten sedert de indiening

1) De vergadering van Ridderschap en Steden wees in hoogste instantie vonnis in alle zaken, die bij appel van de landgerichten aan haar werden gebracht, dit heette de klaring, vgl. Bussemaker, *Gesch. van Overijsel gedurende het eerste stadhouderloos tijdperk*, 's Gravenhage 1888 vv., I, blz. 10.

2) Brief van Arenberg aan de Landvoogdes dd. Zwolle 13 Sept. 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Correspondance de Frize, Overijssel etc. op het Brusselsche Rijksarchief).

3) *Register op het oud archief van Kampen*, n°. 2252.

4) Zie dit *Archief*, I, blzz. 215, 216.

van hun request op den 3 September ¹⁾ bewaard. Den 19 en 20 van deze maand herhaalden zij hun verzoek en, als wilden zij den Raad een denkbeeld geven van de toenemende sterkte hunner partij, zij verklaarden bij deze gelegenheid niet meer genoeg te hebben aan één kerkgebouw maar behalve de Lieve Vrouwe-kerk ook nog die van St. Michiel te behoeven ²⁾. En daarbij kwam tegelijkertijd het gevaar, dat de beweging niet tot de steden beperkt bleef, maar zich ook uitbreidde over het platteland, waar eenige Amsterdammers en andere vreemdelingen, volgens een bericht van Arenberg aan de Landvoogdes van den 14 September, reeds aan enkele kleine kapellen de handen hadden geslagen. Schoon zij ditmaal door de boeren waren verjaagd, vreesde hij, dat zij bij gebreke van krachtiger tegenweer zich op andere meer aanzienlijke kerken zouden werpen. Om die reden vroeg hij haar hem zijn compagnie toe te zenden, opdat hij een gedeelte er van in Overijssel kon leggen en zodoende met de hulp der drosten en scholten, die hij ingeval van plichtverzuim in dezen met ontzetting uit hun ambt had bedreigd, alle pogingen tot het houden van preeken en het bedrijven van beeldstormerij onderdrukken ³⁾.

Men kan zich de ergernis der landvoogdes voorstellen, toen zij door de brieven van Arenberg van het gebeurde in Overijssel kennis kreeg. Het pijnlijke van den toestand, zoo betuigde zij hem in haar antwoord van den 19 September, ligt hierin dat zij, die overal in 's Konings landen de rust zoeken te verstoren, op dit oogenblik, nu ons de middelen ontbreken om met kracht door te tasten, gedurig veld winnen, terwijl wij alles op zijn beloop moeten laten

1) Revius, a. w., p. 351.

2) Blijkens een brief van Zwolle aan den Stadhouder van 20 September 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Correspondance de Frize, Overijssel etc. op het Brusselsche Rijksarchief) en *Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop*, Dev. 1862, blz. 38.

3) Brief van Arenberg aan de Landvoogdes, dd. Steenwijk 14 Sept. 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Corresp. de Frize, Overijssel etc. op het Brusselsche rijksarchief).

„jusques à ce que verrons à quoy sa Majesté viendra à se résoudre, que ne pourra tarder d'arriver". Daarom kon zij zijn besluit, om voortaan niet langer de statenvergaderingen bij te wonen, geenszins billijken, veeleer scheen het haar toe „que se doit en cest affaire procéder par douceur et négociation pour contenir les choses en estat, mesmes — s'estant les députez et senatz desdictes villes démonstrez tellement y ayant procédé avec le zèle et fait les debvoirs, que tesmoignez en partie de veue — ne se trouve convenir que les abandonnez ny les affaires du pays, afin qu' ilz ne se mecient par là en quelque désespoir et viennent aussy á se altérer avec suyte de quelque plus grand inconvéniens, et puyque c'est le magistrat, par lequel il convient conduire les affaires et qu'ilz se monstrent encoires de si bonne volonté, que les y devez entretenir et leur correspondre par toute douceur convenable en tout ce que sera possible, pour par leur moyen entretenir l'autorité et obéissance autant que faire se pourra. Et s'il vous samblast de ne faire assembler les estatz du pays en quelque desdictes trois villes, les pourrez faire venir en quelque aultre d'icelluy pays, telle que vous samblera mieulx à propos. Et pourra estre que, — ayant ausdictes villes fait entendre que elles jouyront de ce que avec la généralité du pays sera traité endroict la religion, selon que le vous escripviz par mes précédentes du 13e de présent mois et le leur pourrez encoires présentement réitérer, — qu'elles se contindront selon qu'elles l'avoyent offert, du moins Campen et Zwoll, lesquelles n'estiont(?) lors de vostres lettres passées si avant que Deventer" ¹⁾.

Diezelfde gematigheid, welke zij om redenen van opportunité den Stadhouder aanbeval, ademt ook de brief, dien de Landvoogdes kort daarop (20 September) aan Deventer richtte. Hoewel zij het onomwonden afkeurde dat men, in weerwil van de aan den Koning verschuldigde

1) Brief van de Landvoogdes aan Arenberg van 19 Sept. 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Corresp. de Frize, Overissel etc. op het Brusselsche rijksarchief). Zij legde tevens bij haar missive afschriften over van de brieven, waarbij zij de drie steden aangeschreven had alles in den vroegeren toestand te herstellen, „à ce que (zegt zij) les accompagnant de voz lettres par addition, que vous semblera convenir, en puisse suyvre meilleur effect."

gehoorzaamheid en niettegenstaande 's lands oude privilegiën en voorrechten door zijne Majesteit zelve altijd waren geëerbiedigd; zich nu te Deventer verstout had een zoo groote nieuwigheid in te voeren, die zelfs lijnrecht in strijd was met het accoord, den 23 Augustus met de Verbonden Edelen aangegaan ¹⁾, en dat op eigen gezag zonder eerst haar om advies te vragen of ook maar kennis te geven, „twillick in weynige daegen wael hadde kunnen geschieden, binnen wellicken onses erachtens men die dingen wael hadde kunnen in iren alden wesen erhal-den”, — spoorde zij toch minder in den vorm van een gebiedend bevel dan van een ernstig verzoek ²⁾ den magistraat aan om, tot bewaring der rust en opdat 's konings gunst behouden wierd, de nieuwigheden af te schaffen, de predikanten uit de stad te verwijzen en verder alles in den vroegeren toestand te herstellen, totdat een generale ordonnantie op het stuk van de religie in al deze landen vastgesteld werd, „derwellicker ghy alsdan met sult ghenyeten, sonder aenschouwe to nemen op tghene tAntwerpen mach syn geschiet und noch geschiet, diewyle die dingen aldaer allerley toegegaen und id met die selve stadt wydt anders gestalt und gelegen dan mit anderen steden int gemeyn, soe dat men sullick exempel der voirss. stadt Antwerpen gheensweges en behoert to achtervolgen maer gentz voirby to gaen.” Ten slotte verzocht zij den Raad haar brief schriftelijk te beantwoorden ³⁾.

Zoo bleef er voor den magistraat geen andere keuze over dan of, met trotseering van de ongenade van het hof, den godsdienstvrede te bestendigen of de preek af te schaffen, op gevaar af dat de Protestantsche partij er door tot het uiterste werd gedreven. Als een laatste poging om

1) Dit hield, zooals men zich herinnert, in dat alleen daar de Protestantsche preek mocht plaats hebben, waar zij vóór dien datum in zwang was geweest.

2) De termen luiden in het oorspronkelijke: „gelanget in statt syner Majesteits onse ernst *gesinnen und meynongh aen u enz.*”

3) Brief van de landvoogdes aan Deventer van 20 Sept. 1566 (Dev. arch. n°. 1104).

aan dit netelig dilemma te ontkomen heeft men blijkbaar te beschouwen het beroep, door de Staten van het gewest op de welwillendheid der Landvoogdes gedaan, nadat de drie steden op den landdag van den 26 September de ridderschap van haar aanschrijving kennis hadden gegeven. Zooals het thans met de zaken in Overijssel geschapen stond, waar volgens hun beweren het meerendeel van de bevolking, zoowel ten platten lande als in de kleine en groote steden, vurig verlangde naar de vrije godsdienst-oefening overeenkomstig de confessie van Augsburg, behoorde men, meenden zij, „nae gelegentheyt deser tyd” den gemeenen man iets toe te geven, opdat allerlei rust-verstoring ten nadeele van de geestelijkheid en het gemeene land beide, die anders te vreezen was, werd voorkomen. Daarom smeekten zij de Landvoogdes, van wie zij hadden gehoord dat zij daartoe vooralsnog „nyet verstaen” wilde en afschaffing vorderde van hetgeen in deze richting alreeds was gedaan, te lande en in Kampen en Zwolle „die voergeroerte Augsburgsche confession in eenigen kercken genedichlycken (te) willen vergunnen, ende den van Deventer, wes sie desfals nootz halven ende nae gelegentheit gedaen, in genaden ende ten besten holden” ¹⁾.

Niemand verheugde zich begrijpelijkerwijs over de aanschrijving der Landvoogdes hartelijker dan de Katholieken van Van der Hulzen's stempel, en al te luide, schijnt het, hebben zij er zich tegenover hun andersdenkende medeburgers op verhoovaardigd, dat nu welhaast hun preeken zouden hebben uitgediend.

„Tho dem ende (nl. om den religie-vrede te verstoren) hebbenn etlich,” beweren de Deventer Protestanten ergens in arren moede, „uth des satans anreizent ²⁾ van der hartochgynnenn tho Parma bevellschiffen subreptitie unnde obrepticie uthgebracht dairin, wie sick unnse we-

1) Brief van de Staten aan de Landvoogdes dd. Nyerbrugge 26 Sept. 1566 (Papiers d'Etat et de l'Audience, Corresp. de Frize, Overijssel etc. op het Brusselsche rijksarchief), in latijnsche vertaling bij Revius a. w., p. 358.

2) verleiding, het Hoogd. *anreizen*.

derdeell apentlich roemeth, ernstlich by vermydungh Co. Mat. unngenaedenn soll uperlegt synn die angefangene reformation der kercken wedderumb aff tho stellen."

De woorden, die ik aanhaalde, zijn ontleend aan een request, door „die christliche gemeente" in den morgen van den 30 September bij Raad en Gemeente ingeleverd om hun de handhaving van den religie-vrede zoo krachtig mogelijk op het hart te binden. In aanmerking nemende wat daarvan openlijk bleek, betuigden zij er niet gerust op te zijn of niet eenige zwakke broeders onder de Gemeenslieden uit angst voor het gevaar en de schade aan lijf en goed, die uit de prediking des Woords placht voort te komen, zich zouden laten overhalen om het bevel der Landvoogdes op te volgen. Maar al mocht dit gebeuren, zoo voegden zij er aan toe, „so will sick doch nicht gebeuren¹⁾ dath wy in sakenn, die nicht principaliter diesser stadt policyordnungh sunder viell mher der kerckenfryheit belannngenn soldenn, styllswigen unnd sulcke hoichwichtige saecke, dair unser aller selenn gedeienn ader verderff an gelegen, der Gzwarenn Gemeente allein latenn bevalen synn ; inn allenn averst weltlichen sakenn erkennenn wy ons schuldich den polityschenn ordnungenn uns tho underwerpenn, edoch so fehre sulcke ordnungen dem gottlichen salichmakenden worde, wo billich, stadt gevenn unnd wykenn. Dat averst dat euangelium unnd unser selenn salicheit ann utherlichenn weltlichenn rechtenn solde verbundenn unnd verstricket synn, sulcke ordnungh kunde nich vor eine geburliche policy geholden werdenn sonder were voell mher voir eine unchristliche, grawsame²⁾ tyranie tho erachtenn, dewile wy voell mher Godt dan denn menschenn, so ferne wy rechtschapene christen syn willen, tho gehorsamen schuldich synth"³⁾.

De bezorgdheid der Protestantsche partij bleek evenwel geheel noodeloos te zijn geweest, want op de vergadering van Raad en Gemeente, welke tegen dienzelfden dag was

1) betamen, het Hoogd. *gebühren*.

2) wreed, het Hoogd. *grausam*.

3) Dev. arch. n°. 1104. Dat het request op 30 Sept. 1566 vóór de vergadering van Raad en Gemeente werd ingeleverd, blijkt uit het concordaatregister i. d.

belegd om te beraadslagen over het antwoord, dat men de Landvoogdes op haar jongste schrijven zou toezenden, bleven Van der Hulzen en zijn geestverwanten, die mogelijk de zwakke broeders hadden kunnen meesleepen, weg en de overige Gemeenslieden dachten er zoo weinig aan de Landvoogdes ter wille te zijn, dat zij niet enkel instandhouding van den religie-vrede vorderden, maar tegelijk aanhielden om het getal der predikanten met nog één te vermeerderen ¹⁾). Men begrijpt na dit alles dat de vergadering niet inging op hetgeen de landvoogdes verlangde, maar het besluit nam haar onderdanig te verzoeken dat voorloopig de bestaande toestand mocht gehandhaafd blijven ²⁾).

Intusschen scheen het met de bewaring van rust en eendracht, welke de religie-vrede beoogde, veeg genoeg te staan om een buitengewonen maatregel te wettigen. Prat op den zedelijken steun haar door de Brusselsche regearing verleend en daarbij opgezweept door die van het Kapittel, het bij uitstek conservatieve element van de burgerij en dat sedert jaren in veete leefde met den magistraat ³⁾, spaarden de heftigen onder de Roomschegezinden smaad noch schimp tegen hun Protestantsche wederpartijders ⁴⁾, en hoe weinig sommige Protestanten van hun kant de gevoelens hunner andersdenkende medeburgers ontzagen, toonde de beeldbraak omstreeks dezen zelfden tijd aan een beeld van het sacramentshuis bedreven ⁵⁾. Op voorstel van de Gemeente ⁶⁾ riep daarom de Raad de gezamenlijke leden van het schutten- en van de ambachtsgilden op den 6 October bijeen, teneinde hen categorisch

1) Zie boven blz. 58 en 60.

2) Register van concordaten i. d. 30 Sept. 1566.

3) Zie mijn aangehaalde *Bescheiden* blzz. 45, 46, 48 vv.

4) Zie boven blz. 60.

5) Zie de „Puncten daerinne den raeth der stadt Deventer schient quade officie gedaen te hebben” overgegeven door 's konings commissaris Charles Quarre op 20 Juli 1659 en de Justificatie van den Raad dd. 25 Juli 1569 (Dev. arch. n°. 1099).

6) Blijkens het register van concordaten i. d. 30 September 1566.

af te vragen of zij gezind waren het besluit te helpen handhaven, waarbij aan de Protestanten de Lieve-Vrouwekerk was afgestaan, den aan beide partijen opgelegden religie-vrede te eerbiedigen en geen andersdenkenden om hun gevoelens te smaden of te beleedigen, en tevens of zij ertoe wilden medewerken dat degenen, die in strijd hiermede handelden, tot een voorbeeld voor anderen wierden gestraft. Een paar broeders van de ambachtsgilden uitgezonderd ¹⁾, verklaarden zij zich al te gader bereid om „by den vorram van Scepen ende Raedt (te) blyven ende den vreden (te) underhouden” of, zooals de ambachtsgilden het uitdrukten, „by Scepen ende Raedt lieff, guet und bloett up (te) setten.” Meer nog: sommige rotten van de schutten — op zijn minst de helft van de twintig, waaruit het geheele gilde bestond — en twee van de zeven ambachtsgilden maakten van de gelegenheid gebruik om op de aanstelling van Melchior Pelegrinus tot predikant aan te dringen, terwijl een paar rotten zelfs het verlangen te kennen gaven, dat hem de in hun buurt gelegen Bergkerk werd ingeruimd ²⁾.

Iets van de kloekheid, met welke de Protestanten tegen de eischen van het Brusselsche gouvernement hun recht op vrijheid van godsdienstoefening handhaafden, straalt ook door in den brief, waarmede de stadsregeering op den 5 October de aanschrijving der Landvoogdes be-

1) „Ingelicken (willen by S. ende R. lieff, guet und bloett upsetten) die wevergilde, excepto uno absente, qui noluit venire.” „Die wantsnidergilde ut supra, excepto Lamberto Berendtss, die blyfft by den konninck.” Misschien waren er ook onder de schutten dissidenten: „Nystrate — het rot van de Nieuwstraat — ingelicken (willen blyven by den vorram van Scepen ende Raedt ende den vreden underhouden) begeren den predikant behalven (het overige is door vocht onleesbaar geworden) (Dev. arch. n°. 1104).

2) „Den Schildt ingelicken begeren ock den predicant die Barchkercke.” „An den Brinck voer die Zantpoert, die Botterstrate ingelicken Melchioren die Berchkercke.” „Die schroergilde ut supra und begeren hern Melchioren oick.” „Die wantsnidergilde ut supra excepto enz. und begeren heren Melchior.” (Dev. arch. n°. 1104). Ongelukkig heeft het stuk zooveel door vocht geleden, dat de tekst op verscheiden plaatsen niet meer te lezen is.

antwoordde. Na in den breedte te hebben verhaald al wat sinds de laatste dagen van Augustus binnen de stad was voorgevallen, ten betooge dat zij alleen noodgedrongen en om het ergste te voorkomen aan de Protestanten hadden toegegeven, erkenden zij zich schuldig om „in allen utherlicken und moegelicken saecken” den Koning „als unsen erffheren und van Godt almechtich verordente hohe overicheit” te gehoorzamen: „dath wy averst ohn erloveden bevelh,” zoo gaan zij voort, „van syn Majesteit voer unsen burgern in eyner kercke die religie, welcke die hochste und gottlicke Majesteit und eins ideren heyll und selicheit belangt, der welcken halven oick ein ider fur sich selffs voer den richterstoeell Christi reckning geven und bestehn moet, verandert, verhaepen wy niet dat syn Majesteit uns datselve in ungnaden upnemen werdt, naedem wy doch datselve nae gelegenheit der tijtt und gehorsamheit, daran dan syn Majesteit oick am mesten gelegen is gehoersame underdaenen tho hebben, gedaen und dat by provisie allein in der einen kercken, den anderen kercken und einen ideren die olde religie vry beholdende.” Ten slotte smeekten zij de Landvoogdes dat zij, tot vermijding van „beswerlichere inconvenienten” en vermits het zoo bezwaarlijk gaan zou de Protestantsche godsdienst-oefening af te schaffen, deze wilde toelaten totdat door den koning of door haar „anders in religiesaecken versiehn und verordnet sall sijn” ¹⁾.

Zulk een rebellie tegen de wettige overheid, want daarvoor moest iemand, die met de adspiratiën van den nieuwen tijd zoo weinig ingenomen was als hij ²⁾, het gedrag van magistraat en burgerij wel aanzien, maakte de verbolgenheid gaande van den Stadhouder. Heftig, gelijk hij het zijn kon ³⁾, barstte hij op de Statenvergadering

1) Brief van Deventer aan de Landvoogdes, vastgesteld den 5 October 1566 (Dev. arch. n°. 1104).

2) Zie boven blz. 48.

3) Zie de aardige anecdote betreffende de door hem aan den dag gelegde misnoegdheid over het feit, dat Winhof het landrecht van Twenthe „sonder last van Stadhouder, Ridderen und Steden” had gereformeerd, medegedeeld door Mr. R. E. Hattink in zijn uitgaaf van dat landrecht, Zwolle 1898, Inleiding, blz. XIV.

van den 8sten October tegen de Deventer heeren uit. De brief, waarbij de Staten verlof vroegen om de Augsburgsche confessie zoowel te lande als in de steden toe te laten ¹⁾, schoon er noch schriftelijk noch mondeling door de gemeente om was verzocht ²⁾, gelijk de drosten hem hadden verzekerd, was door de Deventersche afgevaardigden gedicteerd, zoo verweet hij hun: hij kon de daders wel met den vinger aanwijzen. Doch men moest te Deventer wel bedenken wat men begonnen had en toezien, dat men niet zichzelf noch de landschap in verderf bracht: „ick segge u ende ick wilt u seggen,” zoo herhaalde hij tot twee-, driemaal toe, „ick segge u, al sout ghij mij steenigen als Sint Steeven, u verderffnisse is u nader dan ghij meynt.” Wilde men hen straffen, hij kon de namen wel noemen van die Deventenaren, die er op gestoft hadden dat zij gewapenderhand een predikant te Zutphen zouden invoeren ³⁾. Maar, beet hij hun toe, wat gij doet is niet van heden of gisteren, hetzelfde deedt gij in de dagen van pastoor Gallus, toen gij den goeden ouden man Arend van Oldeneel uit den raad stemdet ⁴⁾, omdat hij uw religie niet wilde omhelzen, doch ik zal zelf eens binnen Deventer komen en aanwijzen wie dit alles op het touw hebben gezet ⁵⁾. Hoe moet hem de machteloosheid hebben geergerd, waartoe hij zich in dit tijdsgewricht door het gemis van troepen gedoemd zag! Zend mij vijftien vendels infanterie en duizend paarden, schreef hij een week later (17 October) aan de Landvoogdes, en met hun hulp maak

1) Zie boven blz. 69.

2) Dit moet beteekenen: door de gemeente van de kleine steden en het platte land.

3) Den 30 September berichtte de Landvoogdes aan Arenberg, dat zij vernomen had „que ceulx de Deventer, envyeulx du bon portement et repos de ceulx de la ville de Zutphen leurs voisins, s'estans jusques oires maintenuz en la religion catholique sans y avoir voulu avoir quelque nouveau prédicateur, les menacent de y vouloir amener ung par force avec trois cens harquebusiers” (Papiers d'Etat et de l'Audience, Corresp. de Frize, Overissel etc. op het Brusselsche Rijksarchief).

4) Zie mijn *Bescheiden*, blz. 107.

5) *Uittreksels uit toe Boecop's Dagboek*, blz. 42; Revius, p. 360 seq.

ik mij sterk het onder mijn bewind gestelde gebied tot gehoorzaamheid te brengen ¹⁾).

De toestand in het zuiden des lands was evenwel te ernstig dan dat de Brusselsche regeering aan de afzending van troepen denken kon, en zoo bleven de Deventer Protestanten, gelukkiger dan hun geloofsgenooten te Kampen en te Zwolle, wier pogingen op den duur tot niets hebben geleid, voorshands in het ongestoord bezit van de door hen verworven vrijheid. Terwijl in de Lebuïnus- en Bergkerk de Roomsche diensten onverhinderd voortgang hadden ²⁾, kwamen de Protestanten dag aan dag in de Lieve Vrouwekerk ter godsdienstoefening bijeen. Coolhaes heeft naderhand met grooten lof van hun godsdienstzin gewaagd en er in het bijzonder op gewezen dat niet, zooals op veel andere plaatsen het geval was, de mindere man den meesten ijver voor het Protestantisme aan den dag legde, maar vooral de aanzienlijken en geleerden onder de bevolking. „Hoe grooten ijver, hoe groote viericheyt, hoe grooten hongher om aen te hooren des Heeren woort,” zegt hij, „sachmen aldaer, niet alleen bij den ondersaten ende armen ghemeijnen man (als aen anderen velen plaatsen in desen Nederlanden), maer oock ende dat wel principelijcken aen die lovelijcke overheijt, ende aen den rijken ende gheweldigen, niet alleen aen den ongheleerden maer oock aen den hooch-ende welgeleerden doctoren, licentiaten ende magisters, aen den hooch-ende welgeleerden heeren rector Noviomago, ende zijnen medepreceptoren, welcke alle vierich ende eendrachtich quamen om te hooren twoort des Heeren” ³⁾. Schoon wij dit getuigenis zeker niet al te letterlijk mogen opvatten — immers hoe ware het dan verklaarbaar dat al die praeceptoren na de Katholieke reactie op hun post zijn gelaten ⁴⁾? — er is geen reden om het geheel in twijfel te trekken. Dat de rector Bronckhorst volijverig voor de Reformatie partij

1) Gachard, *Corresp. de Philippe*, II, Brux. 1848 vv., I, p. 485.

2) Zie hiervóór blz. 73.

3) „*Apologia—Caspari Coolhaessen enz.*” (z. p. 1580), Voorreden.

4) Vgl. *Overijsselsche Bijdragen*, Zwolle 1874 vv., VI, blz. 198.

heeft gekozen is genoegzaam bekend ¹⁾, en eveneens dat doctor Arnoldus Schurenius en doctor Reyner van de Sande in het vonnis, door den bloedraad over hen gewezen, met zooveel woorden worden genoemd onder de hoofden van de kettersche partij, die de voornaamste leeraars hadden onderhouden ²⁾. Ook op hetgeen Coolhaes van de houding der overheid verhaalt, valt weinig af te dingen. Van de Gemeenslieden, die zich in den strijd voor de godsdienstvrijheid zoo wakker aan de Protestant-sche zijde hadden geschaard, was natuurlijk niets anders te verwachten en zelfs de leden van het Schepen- en Raadscollege, hoewel zij slechts noode aan de Protestanten hadden toegegeven, schijnen toch, toen eenmaal de afstand der Lieve-Vrouwe-kerk een feit was, er in te hebben berust niet alleen maar voor het meerendeel de predikatiën aldaar te hebben gevolgd. Want als in het vervolg de commissaris van den bloedraad, na te Deventer een onderzoek naar de gebeurtenissen van 1566 te hebben ingesteld, onder meer ook deze grief tegen hen inbracht, dat „tmestendel van den raedt de sermonen van de sectarische predicanten hebben gefrequentiert,” ja „die predicanten gehantiert, mett dieselve openbaerlicken geconversiert ende gasterien gehouden” ³⁾, loochenden zij wel beslist het laatste maar erkenden toch, „dat ettlicke dess raedes wie oick andere guede burgern die predicanten naederhandt ettlicke maelen well gehoert, vermidz die predication apentlicken thogelaten ende vergunth weren, ende also solches sonder achterdencken gedaen hebben, oick omme hoer luyden intentie ende meijnunge an tho hoeren” ⁴⁾.

Zooveel is zeker dat Schepen en Raden de naleving van den religie-vrede krachtig hebben gehandhaafd. Daar-

1) Revius, a. w., p. 368.

2) Marcus, *Sententiën van Alva*, Amst. 1735, blz. 208, en Dev. arch. n°. 1209.

3) Blijkens de meermalen aangehaalde „Puncten, daerinne den raedt schient quade officie gedaen te hebben” door den commissaris Charles Quarre aan den raad overgegeven op 20 Juli 1569 (Dev. arch. no. 1099).

4) Zie de Justificatie van den Raad dd. 25 Juli 1569 (Dev. arch. n°. 1099).

van getuigen vooreerst hun besluit van den 22sten October, waarbij het drukken of in den handel brengen van „schandeloese materiën, buecker oft lieder” strafbaar werd gesteld ¹⁾, verder de hooge belooning, die in December door hen werd uitgelooft voor het ontdekken van de daders eener aan het St. Augustinus-gildehuis bedreven beeldbraak en van andere vergripen van dien aard ²⁾, een verbod, omstreeks Kerstmis door hen uitgevaardigd tegen het houden van „heymelicke scholen, leerhuysen, leerplaitzen oft versamblingen” ³⁾, en de oprichting omtrent dienzelfden tijd van een burgerwacht, aan welke uitdrukkelijk de taak werd opgedragen om „den gemeynen religiefreden myt oer uterste macht (te) helpen underhouden, dieselvigen, soe daer wedder practizieren, (te) helpen stueren und wehren,” alsmede om „by nachte guede acht te hebben up den heymelicken vergaderungen und bykomsten, so gehalten mochten worden” ⁴⁾.

1) Raadsresolutieregister i. d. 22 October 1566.

2) Publicatieregister i. d. 1 December 1556.

3) Publicatieregister i. d. 22 December 1566. Vgl. mijn *Bescheiden*, blz. 110.

4) Memorieboek i. d. 24 December 1566.

DE DIETSE TEKST VAN HENDRIK MANDE'S APOCALIPSIS,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. C. G. N. DE VOOYS.

De „Apocalipsis” van Hendrik Mande was tot nu alleen bekend door de Latijnse vertaling, die Busch in zijn „Chronicon Windeshemense” opgenomen heeft. Ondanks de ijverige nasporingen van de laatste jaren bleef het origineel verborgen. Daarom was het een verrassing toen ik toevallig de oorspronkelijke tekst terugvond in een handschrift van de Koninklijke Bibliotheek, gemerkt K 59 (later 73 F 27). Het goed onderhouden papieren handschrift, gebonden in de oorspronkelijke bruin-leren band, is maar 15 bij 10½ cM. groot; elke bladzijde telt gemiddeld 17 regels groot en duidelijk schrift uit de tweede helft der 15de eeuw; de opschriften zijn rood; alleen de eerste bladzijde heeft een versierde hoofdletter en een sobere randversiering links. De afkomst blijkt uit een aantekening op de laatste bladzijde: „Dit boesken hoert toe den besloten regularissen bynnen maeseyck.”

De inhoud is in 't kort de volgende:

fol. 1. Eyn openbaringhe dat gheschiede op onser liever vrouwen dach dat si te hemel voer.

- fol. 15v. Dese openbaringhe gheschiede op sinte ponciaens dach.
 fol. 25. Hier beghint noch eyne ander openbaringhe.
 fol. 36v. Exempelen.
 fol. 68. Hier beghint Sibkeloo.
 fol. 71v. Vanden sevenvoldeghen vallen ende vanden opstaen des rechtverdighen menschen.
 fol. 201. Dit is van drierhande crucen.
 fol. 213—218. Exempelen.

De eerste „openbaringhe” komt geheel overeen met de vertaling die Busch ons meedeelt. Een uitvoerige vergelijking is overbodig, nu het Chronicon in Grube's uitgave gemakkelijk toegankelijk is. Alleen moet aangetoond worden dat wij hier inderdaad een afschrift van Mande's werk voor ons hebben, en niet een vertaling naar het Chronicon. Dit valt niet moeilijk: het Nederlands is overal eenvoudiger, dikwijls juist dan het Latijn. Zo is op fol. 3 „ghecleyt mit(ten) waeldaden die hij in sijnen leven ghewracht hadde,” beter dan de vertaling: „beneficiis in vita sua sibi acquisitis vestitum.” Ook de onmiddellijk volgende regels zijn minder juist vertaald.

Overtuigend is vooral het volgende: Mande spreekt van „de prior van wyndessem” (fol. 5r) en „meyster gerit huys” (fol. 6v), maar Busch, die zijn Latijn voor een bredere kring van lezers schrijft, vindt dat niet duidelijk genoeg en vertaalt dus: „fratrem Johannem Vos de Huesdem, olim in Windesem priorem” en: „in domibus sororum magistri Gerardi in Daventria.”

De afwijkingen van de beide teksten zijn meestal onbeduidend, maar één is er die de aandacht verdient. In de Dietse tekst mist men twee personen die volgens Busch in het visioen optraden. Oppervlakkig zou men denken dat deze namen in het jongere Mnl. afschrift uitgevallen zijn. Maar kunnen ze ook in het Latijn ingevoegd zijn? Dit wordt waarschijnlijk als we zien dat daaronder Wermbold van Utrecht is, die 11 Junie 1431 stierf, in hetzelfde jaar als Mande.

Op grond hiervan nam Grube aan dat Mande de Apocalipsis in de laatste maanden van zijn leven geschreven heeft ¹⁾. Het ontbreken van Wernbold's naam in de Dietse tekst maakt dus deze datering op zijn minst twijfelachtig. Hiermee vervalt dus ook het bewijs van Visser, dat Mande de Apocalipsis niet in 1430 aan Lidewijde van Schiedam gezonden kan hebben ²⁾.

De tweede „openbaringhe” is niet onbekend, maar werd door Spitzzen het eerst gevonden in een handschrift van de Emmanuelshuizen te Zwolle. Hij heeft deze tekst vrij onnauwkeurig afgedrukt in „De Katholiek” van 1886, blz. 169—172 ³⁾.

Spitzen's mening dat Mande de auteur van dit stuk is, wordt versterkt door het feit dat het in ons handschrift onmiddellik achter de Apocalipsis afgedrukt is. Aan de voet van de bladzijden geef ik de belangrijkste varianten van het Zwolse handschrift. Bij de dialect-vormen die de Limburgse afschrijver in onze tekst gebracht heeft, heb ik de oorspronkelijke vormen niet aangetekend; om die te vergelijken kan men de beide teksten naast elkaar leggen. Afwijkingen in de redactie zijn er bijna niet: alleen is ons handschrift aan het slot vollediger dan het Zwolse, waar een aantal regels blijkbaar uitgevallen zijn.

Of de derde „openbaringhe” ook aan Hendrik Mande toe te schrijven is, kan ik niet met zekerheid uitmaken. De vorm wijkt af van de andere visioenen die ons van deze schouwer bekend zijn, want de „broeder” is hier

1) *Chron. Windes.*, blz. 130, noot 1.

2) Dr. G. Visser, *Hendrik Mande*, 's-Grav. 1899, blz. 57.

3) Een uitvoerige beschrijving van dit handschrift kan men vinden bij De Vreese, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 334—345. De Vr. noemt Spitzen's uitgave slordig (blz. 338); wie zich daarvan overtuigen wil kan een collatie met het handschrift vinden in het exemplaar van *De Katholiek* dat aan de Maatsch. v. N. L. toebehoort, van de hand van Dr. De Vreese. Eenige fouten zijn: blz. 169: 3 wat dattet sijn, 7 daerin, 19 wt allen d. v.; blz. 170: 9 begheerten, 28 Segghet hoer sie moet etc., 35 dit gheschiet was doe sach hi; blz. 171: 11 ende sprac: L. e. ende w. si di, 34 opruckinghe (voor oprechte); blz. 172: 11 hent.

door een „siel” vervangen; daarentegen doet het tweede deel weer sterk aan Mande denken. Daarom achtte ik het gewenst, ook deze tekst hier te laten afdrukken. Uit andere handschriften was hij mij noch niet bekend. Alleen had ik vroeger een klein fragment ervan aangetroffen in een Brussels handschrift (Ms. Br. 3041), beginnende met de woorden: „Een persoen die opghetoghen was inden gheest sach dat onse here hadde in sinen scoot een scoen witte duve die hi streeck ende suetlicj anteerde,” blijkbaar dus aan onze tekst ontleend (fol. 34^v)¹).

De schrijver van dit handschrift, dat o. a. een vertaling van Lib. I—III der *Imitatio* bevat, was goed bekend met de geschriften van de Windesheimer kring. Hij moet werkjes van Hendrik Mande in handen gehad hebben, omdat hij ook op een andere plaats in dit handschrift een exempel afschrijft uit het „devoet boexken”, dat door Visser in Bijlage III opgenomen is; het komt daar voor op fol. 56^r 2).

Hieronder volgt nu een letterlike afdruk van de drie besproken teksten, waarin ik alleen de interpunctie gemakshalve gewijzigd heb.

fol. 1r. Eyn openbaringhe dat gheschiede op onser
liever vrouwen dach dat si te hemel voer.

Het gheschiede op onser liever vrouwen dach als sij te hemel voer, dat eyne arme broeder inijnre cellen [sat] nae der priemen omtrent der sesder uren ende began te dencken van der teghenwordigher hoechtijt. Doe hij aldus sat ende hief

1) Vgl. De Vooys, *Middelnederlandsche legenden en exempelen*, 's Grav. 1900, blz. 257; verder over de ziel in duivengedaante: M. Edélestand du Ménil, *Poés. pop. lat. du moyen-âge*, pag. 310, noot 1.

2) Dat exempelen uit Mande's werken ook afzonderlijk voorkomen heb ik al vermeld in *Mnl. leg. en ex.*, blz. 157, noot 3.

- sijn herte op, als hem ons lieve here gaf van sijne ghenaden,
- fol. 1^v. doe waert hy te hants op ghetoeeghen in den gheest in eyrehande stilheit ende vredesamheit die allen synnen der menschen boven ghinck, alsoe dat hij alre dinghen vergheten hadde ende hem selver mede. In deser stilheit ende vredesamheit hoerde hi als eenrehande alte sueten gheluyt, dat boven ghinck allen ghenuechten deser werelt. Daer sach hi mitten oghen der verstandelheit niet in eyre formen, ghelijckenisse of beelden, mer in eyre onsprekeliker manieren, wie god hem selver ghebrue-
- fol. 2^r. kende is in hem selver ende in allen creaturen, ende wie hij is sijns selfs blijtschap ende glorie boven allen gheschapenheit.

Doe dese broeder in deser ghenuchten was dat ¹⁾ hij anders niet en begheerde dan eweliken te blijven, want hi daer volle satheit ²⁾ vant alle sijne synnen, doe hoerde hi eyrehande suete stemme recht als een suete snaren spele ende seechde: „Gaet wt ende siet die coninghinne des hemels in hoere gloriën, daer sy vanden oversten in ontfanghen is ende ghecroent.”

- fol. 2^v. Alte hants worden sijn inwendighe oghen des herten opghedaen, ende hi sach menichvoldicheit der enghelen die sonder ghetael waren, te begripen van einighen creaturen ³⁾, anders dan van den schepper der creaturen. Dese waren al ghecleyt mit sunderlingher claerheit, eyne yeghelic nae dat hi van gode gheset was. Dese ghaven al suet gheluyt van menygherhande melodiën dat gheen menschelic herte begripen en mocht, ten
- fol. 3^r. weir hem ghegeven van boven. Sy loefden ende danckden onsen lieven here vander gloriën ende claerheit die hi sijne liever ghebenedider moeder ghegheven hadde ende ghaf inder ewicheit.

- Voert sach hi menichvoldicheit der heiligen van allen ordenen, van allen manieren van leven, van allen staet der werelt, die onbegrijpelike waren, ende een yeghelic ghecleyt mit sijnen doechden ende waeldaden die hij in sijnen leven ghewracht hadde, die eyne claerre dan dander: nochtan was die mynste
- fol. 3^v. claerheit boven allen begripe menschelijker natueren. Mer boven alle desen hadden sy een sunderlinghe claerheit ende eyrehande cleidinghe van den verdienten ons lieven heren ihesu cristi, die hem in sijne mynscheit den ghenen die vercoren

1) *Lat.* in quibus.

2) *Lat.* plenam salutem.

3) *Lat.* omni creature mundi incomprehensibilem. Waarschijnlijk staat *einighen* foutief voor *enghenen*.

sijn verdient heeft tot onser salicheit. Dese waren alle ghecroent als mit guldennen cronen, die blinckden als die sonne in hoerre moeghentheit, nochtan die een claerre dan die ander, eyn yeghelic nae sijre verdienten ende edelheit, daer hi van gode van
 fol. 4r. ewicheiden in vercoren is, ende hoecheit sijns levens daer hi hem hier in gheoeffent heeft. Dese ginghen in prossiën ende songhen dat alle die hemele scheyne weder te luden¹⁾ dit respons: „Salich bistu heilige ionfrouwe maria alles loefs alre werdichste.”

Daer nae sach hi di coninghinne der gloriën mit allen den heilighen meechden, die alle ghecleyt ende ghecroent waren, een yegelic nae sijre verdienten ende hoecheit des levens. Die alre mynlicste moeder was ghecleit mit eenrehande duerbaren
 fol. 4v. steynen die alte sunderlinghen claer waren, alsoe dat alle die heilighen in deser cleydinghe saghen eyn yeghelic sijn verdienste ende wie groet die verdienste onser sueter vrouwen was boven alle die verdiensten der heilighen. Sy was ghecroent mit eynrehande duyrbaren cronen daer alle die hemel af verlucht waert, ende daer boven hadde sy eynen alte schoenen hoet die ghemaect scheen van drijerhande bloemen, die waren blauwe, roet ende wit: dat was godlic schouwinghe mit ionfer-
 fol. 5r. liker reynicheit ende mit rechter lijdsamheit die sy ghehadt heeft boven allen menschen.

Daer nae sach hy wie dat die heilige vader sinte Augustinus quam in alte groter gloriën mitten apostelen, merteleren ende confessoren, eyn yeghelic in sijnen staet daer hi van gode van ewicheit in gheset is. Voert sach hi wie dat sinte Augustinus meyster geret der groet hadde by der hant, ende den prior van wyndessem²⁾ by der andere hant, mit alte groter ghe-
 fol. 5v. noechten. Meyster gerit was alte sunderlinghen schoen ghecleyt als mit guldenen cleyderen, dat was mit godliker mynnen. Daer boven hadde hi eynen mantel, die was boven gruyne ende onder roet, dat was godlike wijsheit mit vuerigher mynnen sijns naesten, ende in den mantel waren mit wonderliker manieren ghewracht alle die ghene die overmits sijre leer ende exempel solden comen tot eynen gueden leven totten lesten mensche toe. Ende hi hadde een gulden cruys in sijre hant,

1) *Lat. minder juist: cantare videretur.*

2) *Lat. et fratrem Johannem Vos de Huesdem olim in Windesem priorem.*

fol. 6r. beset mit duerbaren ghesteynten, dat was dat hi began te prediken eyn sterven der naturen ende der vleischeliker ghe-noechten, die doe seer ghewoenlic was, ende dat men warechtighe doechden vergaderen solde, daer doe luttel menschen op dachten, beide gheestelic ende werlike.

Nae meyster gerit quam her florens ende her iohan van den gronde¹⁾ mitten selven cleideren ghecleit in groter clærheit ende vroelicheit hoers herten, ende sy hadden mede staende in hoerren mantelen die regelyer orden, die nu beghonnen is

fol. 6v. mit alle den broederen van wyndesem.

Her Iohan brynckrinck in alte onsprekeliker groter gloriën gecleyt, dat was mit drijerhande vergaderinghen daer hi sunderlinghen in ghearbeit had: dat was meyster gerit huys, Arnen ende diepenven²⁾. Ende om sijne sunderlingher ghemeynre mynnen wille die hi hadde tot allen gueden menschen, ende om sijne myldicheit in die gasten te ontfanghen, soe had hy voer sijn borste eynen alte sunderlinghen schonen steyne, daer

fol. 7r. stont in ghescreven: „Here, dijn ghebot is seer breed,” ende „Een gast heb ic gheweest ende ghi hebt my ontfanghen.”

Hier nae quam her hugo van harlem, her ghijsbrecht auwe, her peter van den poel van leyden³⁾, eyn yeghelic ghecleyt mit sijnen cloesteren ende vergaderinghe die sy begonnen hadden.

Her heynrick van der golden⁴⁾ die was alte sunderlinghen schone ghecleyt mit guldenen cleideren, want hi bornde in der

fol. 7v. mynnen gods ende in medelijden sijns naesten.

Her gerit van sutphen, her melijs, her lubbert⁵⁾ mit alle den broederen ende priesteren die in her florens huys ghestorven waren, her gerit van calker van swolle⁶⁾ mit alle sijnen broe-

1) *Lat.* Post magistrum Groot dominus Florencius Radewini et dominus Iohannes de Gronde.

2) *Lat.* videlicet in domibus sororum magistri Gerardi in Daventria in Arnhem in Depenvene.

3) Dominus Hugo Golsmit de Herlem (*ook wel* Goudsmit) dominus Gysbertus Dou (*of* de Oude) de Amsterdammis et dominus Poel de Leydis.

4) Dominus Henricus de Gouda (vander gouden).

5) *Lat.* Dominus Wermboldus de Traiecto dominus Wilhelmus de Amersfordia dominus Gerardus de Zutphania dominus Amilius dominus Lubbertus ten Busche de Zvallis.

6) „van swolle” ontbreekt in 't Latijn. Vgl. Grube, *Chron. Windesh.*, blz. 129, noot 1.

deren ende ghemeyn volc van wyndesem, dese alle in alte groter gloriën ende claerheit.

Iohannes van kessel ¹⁾ die was alsoe schoen ende hadde alle sijn vingheren vol guldenre ringhe myt duerbaren steynen, want hi alsoe mylde was den armen te gheven, ende want hi hem alsoe seer veroetmoedichde.

fol. 8r. Her evert van almen ²⁾ in groter gloriën, ghecleyt mitten cloesteren van noerthorne ende mit anderen vergaderinghen die hi beghonnen hadde.

Iohan van ommen en was daer niet blind, mer inder waerheit siende, ende alte schoen ghecleyt mit alden ghenen die hi totter doecht gheholpen hadde overmits exempelen, mit al sijnen broederen die hem nae ghevolcht sijn in gueden leven.

fol. 8v. Hy sach her Iohan van ellinchim ³⁾ in groter vrouwen, mit al dien gheesteliken priesteren ende menschen die ghestorven waren na den vleische.

Totter ander hant den prior van wyndesem, mit alle den broederen ende monniken ende converssen die in alle der orden ghestorven waren, eyn yghelic nae sijnen verdiensten, in sunderlingher claerheit ende gloriën. Ende die pryor hadde in sijnen mantel mit wonderliker manieren ghewracht alle die ghene die hi overmits sijnen woerden ende exempelen tot gueden leven gheholpen hadde, ende want hi oec een ghemeyne

fol. 9r. mynne hadde mit allen den ghenen die gode dienen wolden, ende dat hi oec mylde was in die gasten te ontfanghen, soe hadde hi oec eynen sulke steyn voer sijnre borsten als her Iohan brinckerinck hadde.

Die susteren van diepeven sach hi in alsoe groter gloriën, dat hi des niet wt ghespreken en conde. Och, wie vroelic was nu die vrouwe van ruynen, en die vrouwe van vreden, mit allen den susteren die ghestorven waren in allen vergaderin-

fol. 9v. ghen! Daer was eyn maghet van staveren die hiet stijn tolleners ⁴⁾, die hoer alte seer verblijde om dat si te diepenven in die koeken ghedient hadde. Hier nae sach hi die susteren van allen vergaderinghen in die processie ghaen, een yghelic ghecleit nae hoerre weerdicheit, vuericheit ende mynnen. Hy sach

1) *Lat.* „cocus quondam domus domini Florencii,” een toelichting dus.

2) Everardus de Almelo.

3) Iohannem de Ellichem.

4) puella de Stauria Stina Tolmers.

wie alle die meechden den lemken nae volgheden, dat sancte Agnete leyden, ende elcke maghet hadde een lemken, ende alle die meechden songhen mit alte sueten stemmen: „O jhesu, fol. 10r. croen der meechden.” Dit ende deser ghelijc was soe voel ende menichvoldich, dat die broeder dat niet wtghespreken en conde.

Hier nae sach hi, doe sy mitter processien quamen voer den throen der gloriën, doe nam onse lieve here sijn lieve moeder ende settese by hem in sijnen throon, ende hi hief op ende sanck, ende alle dat hemelsche heer mit hem, dit antiffen: „Altemale bistu schone, mijn vrindinne, ende gheen vleck en fol. 10v. is in dy.” Doe dit gheschiet was, doe viel alle dat hemelsche ghesynne op hoer knijen, ende songhen mit alte groeter vroelicheit ende sunderlingher vuericheit dit respons: „Ghegruet sijstu maria, edel steyn der reynicheit, waer van der werelt gheschenen is die sonne der gherechticheit. Ghegruet sijstu, guedertieren moeder der cristenre; coem te hulpen den kinderen by dinen kijnde, coninck der enghelen.” Versus: „Want du bist een troest der mystroestigher ende een guedertieren fol. 11r. moeder der weysen.”

Doe sach die brueder voert wie dat wtten aensichte ons heren eenrehande liechte quam, dat alle die enghelen ende heiligen soe ontstack mit blijtsappen, dat sy schenen wt hen selven te vloyen mit onsprekeliker mynnen, want dese broeder sach die blijtschap eyns yghelics herten. Oec sach hi sommighen daer die noch inder tijt waren, ende oec die in den fol. 11v. veghevuer waren, een ygelic in sijne stat daer hi comen solde. Dese processie was soe lanck ende soe schoen, dattet gheen mensche wt spreken en mochten. Dese processie sach die brueder in den gheest teghenwordich van ses uren des morghens totten avende toe ende langher.

Ende voert sach hi mit sijnen gheesteliken oghen die hemel- fol. 12r. sche dinghen ende glorie, die men myt gheynen woerden wt spreken en mach noch mit gheynen ghelijckenisse beduden, want alsoe hy daer sach, soe en is allet dat ghescreven is van den hemelschen ende godliken dinghen niets niet te rekenen noch te gheliken teghens dattet in der waerheit is. Die glorie, die genuecte, die schoenheit die hi voelde ende sach, die mocht hi bat loven swijghende dan mit einighen woerden wt fol. 12v. te spreken, mer hi sprac in hem selven ende seechde: „O wie salich sijnse, here, die wonen in dijen huse, want van ewicheit in ewicheiden sullen si dy loven.”

- Hi waert diewijle vrindelic toe ghesproken van voelen, dat hem te lanck waer te beschrijven. Doch quamen tot hem die prior van wyndesem ende her iohan brinckrinck ¹⁾, ende spraken hem vrindelic toe, ende seechden hem ende troesten hem
- fol. 13r. te lijden, want et solde haesteliken een eynde hebben. Sy spraken hem toe ende seechden: „Sich brueder, wat hindert nu desen dat sy gheleden hebben versmaetheit, verworpenheit, berispinghe van gode ende van den menschen, siecheit, becoringhe ende menninghe ander swaerheit, ende dat si hondert dode ghestorven sijn: nu verblijdense hem voer die daghe dat sy veroetmoedicht hebben gheweest ende voer die iaren daer
- fol. 13v. sy quaet in ghesien hebben. Merck nu, ende sich aen dese grote ghenuechten ende glorie ende onsprekelike mynne die hier is, ende dy ghetoeft is, op dattu se soldes openbaren onsen bruederen ende susteren, op dat sy te meerre begheerten daer toe crighen mochten, want sommighe hoen seer traechliken hebben, ende mit eynrehande verdriet wanderen inden weghe ons heren, ende hoer dinghen slechts setten op die ghewoeneit van buten, ende laten die warechtighe inwendicheit der
- fol. 14r. doecht achter, ende goddiensticheit die tot allen dinghen guet is. Ende sommighen storten hem op die wtwendighe dinghen te vergaderen, ende staen op hoer eyghen wijsheit, recht of die here gheen macht en hedde sijn kijnder te voeden. Sy schandelесeren mit hoeren mennichvoldicheit beyde gheestelike ende werlike menschen, ende verkeerē die gheestelike doechden in tijtliker comenscap. Wee, wee den ghenen die dat sijn, want
- fol. 14v. sy en sijn niet weerdich gheestelike menschen gherekent te wesen, al draghen si den schijn, want die name ons heren in hem gheblasphemeert werden onder den volck. Sich nu broeder, wie geck of wie dwaes dat si sijn, die om een korte tijt daer si hoerre ghenuechten in volghen, ende aldus grote blijscap versumen ende laten achter. Och, of sy smaecten ende verstonden ende die leste dinghen voersaghen, sy solden hem
- fol. 15r. voer waer vuerichliker ende bat hebben dan sy doen. Mer wat solden wy segghen? Die here weet wie die sijne sijn. Dese dinghen sijn dy daer om ghetoeft, dattu sy openbaren soldes, of si hoen beteren mochten die aldus sijn, ende dat die vuyrighe daer mede vuerigher mochten werden, want dat eynde

1) Prior de Windesem dominus Florencius et dominus Iohannes Brinckerinc.

naeckt seer. Pijn dy voer di selven te sien ende in lijdsam-
heit dijn siele te besitten.”

Aldus soe quam die broeder tot hem selven ende screyde
bitterliken seer, dat hi hier noch langher moest wesen. Mer fol. 15.
die ghehoechnisse der dinghen die hy ghesien had ende ghe-
hoert hadde, waren hem altoes voer den oghen. Die here sy
altoes ghebenedijt ende gheloeft in der ewicheit. Amen.

Dese openbaringhe gheschiede op sinte
ponciaens dach.

Op sinte ponciaens dach soe gheschiede dat een brueder in
eynen cloester des avents in sijnre cellen ghinc, ende begheerde
van onsen lieven here te weten, weert so dattet sijn lof ende fol. 16.
eer waer, van sommighen devoten susteren die ghestorven
5 waren wt eenre vergaderinghen, hoe dat mit hoen were, ende
of dat leven dat die susteren leiden, even heilich waer; niet van
curyositeit, mer op dat die name gods daer met mocht weerden
gheloeft, ende die gheestelike menschen verweckt tot vueric-
heiden ende tot der mynnen ons lieven heren. Des selven
10 nachts nae der metten, doe hi sat nae sijnre ghewoenten hem fol. 16.
selven te vereynighen mit onsen lieven here, doe waert hi
haestelic in den gheest ghetoghen, alsoe dat hi mit openen
oghen niet en sach dat by hem was, mer sat onberuerlic. Als
hy aldus sat, doe waert hy ghetoghen voer die teghenwordic-

Varianten Ms. Dev.:

- 2 sat des avants in sin celle.
- 3 wat dattet.
- 4 (devoten) *ontbr.*
- 5 hoe dattet met hem.
- 6 leyden hem behaechlic waer.
- 7 curioesheit.
- 7 daer in.
- 8 vuericheit.
- 10 om hem selven.
- 11 soe waert.
- 13 mer hi sat.

- 15 heit ons lieven heren. Doe sach [hij] die susteren die ghestorven
 waren vander vergaderinghen daer ic voer van gheseecht heb,
 in groter clærheit staen dattet onsprekelic is te segghen fol. 17r.
 eynighen mensche, die des niet ghesien en heeft of van onsen
 lieven here gheopenbaert. Niet alleen die susteren, mer alle
 20 die susteren die wt allen devoten vergaderinghen ghestorven
 waren, die stonden voer die teghewordicheit ons lieven heren,
 blinckende als die sonne, ende hadden palmen in hoeren han-
 den ende alte schoen hoede op hoeren hoeften van blinckenden
 bloemen, dat waren godlike doechden die in god gewracht
 25 waren. Oec sach hi dat hoer vingheren dat si mede ghearbeit fol. 17v.
 hadden overmits ghehoersamheit, blinckeden als duerbaer steene
 of bornende keertsen. Doe dit die broeder sach, doe verwon-
 derde hem dat si palmen in den handen hadden, want dat den
 mertelaren alleen toe behoert. Doe hi aldus dachte, doe quam
 30 een maghet wtter vergaderinghen daer hi voer badt, die was
 alsoe claer als hem dochte dat hi hoer herte doer sach, ende
 sach daer in gescreven mit gulden vuerighen letteren den sueten
 naem ons lieven heren Jhesus cristus, want si in hoeren leven fol. 18r.
 sijnre passiën ende sijnre armoeden mit begheerten nae ghe-
 35 volghet was. Dese suster sprac tot desen brueder ende seechde:
 „Broeder, dich heeft wonder dat wi palmen draghen in onsen
 handen, want dat den mertelaren toe behoert: ghi sult voer-
 waer weten dat alle die ghene die hem in der tijt mit be-
 gheerten gheven en ghehoersamheit ende onderworpenheit, ende
 40 hem pijnen hoer natuer ende sinlicheit te sterven, ende hem fol. 18v.
 selven te mael wt te ghaen in den sueten wille ons mynliken
 heren ende onder hoeren oversten om die mynne ons lieven
 heren, ende die ghene die hoer vleische cruceu mit pijnlichei-
 den ende mit vechten ontghaen hoers ghebrechs ende begheer-
 45 licheit des vleische, ende die hem selven alle daghe pijnen te

16 daer hi om ghebeden hadde in alsoe groeter clærheiden.

17 dattet onbegrypelic is enigen m.

19 niet alle.

20 wt ener d. v.

24 in gods eer.

25 daer si (*juiste lezing*).

29 toehoert.

35 (ende s. br.) *ontbr.* Ghi hebt w.

40 toemaele wt hem selven gaen.

41 (ons m. h... mynne) *ontbr.*

42 p. des vleisches (ende ... vleische) *ontbr.*

offeren onsen mynliken here een levendich offerande, dese, ist dat sy volstandich bliven totter doet, werden alle gherekent fol. 19r.
in dat ghetal der merteleren voer onsen mynliken here. „Och,” sprac si, „of onse susteren ende alle devote menschen wisten
50 die glorie die den ghenen bereit is die hier in volstaen, hem en solde gheyne tijt lanck dincken, noch gheyne arbeit swaer die sy daer om doen mochten. Mer laet mijnre suster segghen: si heeft grote begheerte te comen by hoerren ghemynden, mer noch en quam die tijt niet. Segt hoer, sy moet in lijdsamheit
55 hoer siele besitten als onse ghemynde gheleert heeft. Segt hoer, fol. 19r.
dat si hoer hande te werke sette die wile dattet dach is, ende dat sij niet en vertraghe, want die here sal schier comen.”

Doe hoerde die broeder een stemme comen van den throne die sprack: „Volherdet in der disciplinen, ende god sal u als
60 kinderen hem offeren als een vader; dit is die wech, wandert daer in.” Ende doe dit gheschiet was, doe sach hi hoe dat onse mynlike here mit den armen sijnre onsprekeliker mynnen alle die sielen in hem toech, ende daer in versoncken si in fol. 20r.
onsprekeliker vrouwen ende ghenoechten, alsoe dat die broeder
65 die dat sach, van hoerre blijtschappen mede ghevuelde alsoe voel als hem moeghelic was nae den wille ons lieven heren. Oec vuelde hi alsulke sueticheit dat hem docht, al hadde hij seven iaer alsoe gheseten, dat en hadde hem niet ghedocht een oghenblik.

Doe sach hi voert dat die heilige sielen stonden voer die
70 teghenwoordicheit gods, recht als een yser dat puer ghe[g]loyt is fol. 20r.
ende wten vuyre coemt; ende die ghaven hoer glinsteren ende radyen der mynnen al weder in den mynliken here daer si af ontsteken waren. Ende hi sach oec dat een suster wt der voerghenoemder vergaderinghe die sere krenckelic dicwile ghestaen
75 hadde overmits becoringhe die si leyt, mit bliden herten ende vuerighen aensicht sprac si: „Lof ende eer ende weerdicheit si dy, here, die my van dijnre groter barmherticheit ghewijst ende gheleyt heeft in die stat ende vergaderinghe, daer ic dy fol. 21r.

46 dat is dat sie.

48 Oec sprac sie.

54 en is die tijt niet gecomen.

55 g. ons g. h.

56 dattet tijt is.

70 dat ghegloeyt is.

75 leet.

76 ende sprac.

78 hevest.

dienen mochte, ende dattu my behoet heves van mennichvol-
 80 dicheit der becoringhen die my bevanghen hadde."

Hier quam die broeder tot hem selven, ende sach dat die
 kerse die hi hadde laten staen, by nae verbrant was. Niet
 langhe, hi en waert weder inghetoghen. Doe sach hi hoe dat
 alle die heilighe meechden mit vuerighen aensichten ende bor-
 85 nenden herten stonden op ghericht tot onsen lieven heren, ende
 songhen mit alte mynliker stemmen dit respons in latijn, daer
 dit die synne af is: „Dat rijk ende alle sierheit der werelt fol. 21v.
 ende alle troest der creaturen heb ic versmaet om die mynne
 mijns heren ihesu cristi." Ende doe neyghede si al mitten
 90 hoefde tot onsen mynliken here, ende doe songhen si voert:
 „Den ic ghesien heb, den ic ghemynt heb, daer ic in gheloeft
 heb ende den ic lief hadde." Doe stonden daer een deel ende
 songhen dit vers: „Ic heb meer wtvercoren versmaet te wesen
 inden huse mijns gods, dan te wonen inden tabernakelen der
 95 sunderen." Doe songhen al die anderen mit mynliker stemmen fol. 22r.
 weder: „Om die mynne mijns heren ihesu cristi." Doe quamen
 een deyle andere, ende songhen alte seer lustelic ende bequa-
 melic, alsoe dat scheen een vlamme te vlieghe wt hoerren
 monde in hoerren ghemynden, dit vers: „Mijn siel heeft wt-
 100 vercoren een opruckinghe ende mijn ghebeynte den doet." Doe
 songhen die anderen weder mit bliden ende vuerighen begheer-
 ten: „Om die mynne mijns heren ihesu cristi." Doe waren
 noch een deel die songhen ende hiefen hoer palmen ende oghen fol. 22v.
 tot den ghemynden here ende riepen: „Alle dinghen heb ic
 105 gherekent als dreck, op dat ic cristus ghewynnen mochte." Doe
 songhen die anderen: „Den ic ghesien heb, den ic ghe-
 mynt heb, daer ic in gheloeft heb, den ic lief hadde."

Doe dese broeder dit ghesien ende ghehoert hadde, doe
 quam een stemme ende sprac: „We, we, we den gheesteliken
 110 menschen die by twee weghe in ghaen willen, want men en
 mach gode niet behaghen ende der werelt." Hiermede quam fol. 23r.

80 ombevangen hadden. Hiermede.

86 latijn „Regnum mundi".

87 (ende alle s.) *ontbr.*

89 neychden sie alle.

90 onsen lieven heren.

93 vercoren.

103 daer noch.

103 rychten hoer p. ende hoer o. op.

107 lief ghehadt hebbe.

dese broeder tot hem selven, ende daer nae des daghes beghan hi daer op te dencken dat hi ghehoert hadde: „Weest volherdich inder disciplinen.” Doe waert hi weder opghetoghen, ende
 115 hem waert gheantwoert: „Dat in allen gueden godliken ghe-
 woenten een yghelic nae dat hi van gode geroepen is stantaf-
 tich blive tot in den doet: daer is hem behaechlic in. Voert
 soe wie omme die mynne gods ende omr sijn ghebreken te
 verwinnen ende pijnlicheit des lichaems aen nemet, het si in fol. 23^r.
 120 disciplinen, in vasten in waken nae bescheidenheit, in hem
 selven te vernederen ende in willigher armoeden omme sijnen
 wille, daer behaghet hem ynne, mer alsoe dat niemant hier in
 en sette die hoechste volcomenheit, noch den ghenen niet en
 oerdel die dese wtwendighe haerdicheit niet liden en moeghen,
 125 of die ghewoente niet en hebben, mer een yghelic sal volghen
 den roepe daer hi van gode in gheroepen is, ende hem pijnen fol. 24^r.
 daer in voert te ghaen. Mer sunderlinghe is onsen lieven here
 behaechlic eendrechticheit in doechden in allen vergaderinghen,
 ghelatenheit des eyghenen willen, ghehoersamheit, disciplijn in
 130 woorden ende in ghedachten, ende dat een yghelic pijn den
 anderen voer te ghaen in waerechtigher oetmoedicheit, ende
 sunderlinghe in vuerigher mynnen tot onsen mynliken here.
 Voert waert desen broeder gheopenbaert van eynen devoten
 mensche die ghestorven was, hoe dat onse mynlike here hem fol. 24^r.
 135 toe sprac ende seide: „Broeder, want du my ghetrouwe ghe-
 weest hebst totten doet, ende du di mijnre niet ghescaemt en
 hevest onder dijn vleischeliken vrinden, ende hevest om mijnen
 wille persecucie ende vervolghinghe gheleden van dijnen vrin-
 den, ende anderen menschen ende hebben di als eynen gheck
 140 gherekent: hier om saltu my tot eynen broeder hebben ende
 ewelic myt my verbliden, ende alle die ghene die di hier in
 nae volghen.” Hier mede quam die broeder tot hem selven, fol. 25^r.
 ende waert alsoe seer screyende dattet wonder was, om dat hi
 hier moeste bliven.

112 bestont hi.

115 (godliken) *ontbr.*

116 een y. naeme nae dat.

117 hent in den doet: dat is my behaechlic.

119 enighe pinlicheit (*betere lezing*).

120 myt besch. om hem s.

122 daer in behaaget my my.

133 (Voert ... nae volghen) *ontbr.*

144 hier noch.

fol. 25r. Hier beghint noch eyne ander
openbaringhe.

- Eyn siele waert ghetoghen inder teghewordicheit ons lieven heren, ende hoer waert gheopenbaert gheestelike wonder die sy niet wtghespreken en konde, noch gheen menschelike herte begripen. Doe viel die siele neder voer die voeten ons lieven
- fol. 25v. heren ihesu cristi, ende beclaechde hoer ontbliven ende hoer onvolcomenheit in allen doecheden, ende begheerden dat hi voer hoer verantwoerden wolde sijnen hemelschen vader, ende hoer ghenade verwerven. Doe hief die hemelsche here die siele guedertierliken op, ende seide dat si niet ontfruchten en solde: hi wolde al hoer ontbliven vervullen. Doe die siel dit hoerde, die creich si eenrehande coenheit tot hem, ende bat hem oetmoedelic, dat hi om sijne ewigher mynnen wille die cloesteren
- fol. 26r. ende heilighe vergaderinghen van mannen ende van vrouwen die nu ter tijt waren of comen solden, wolde halden ende stercken in gueden leven, alsoe dat si tot sijne eren moesten toe nemen ende voertghaen in allen doecheden, ende dat hi sijn gracie in hem vermerenen wolde, alsoe dat si blyuende vrocht moesten voertbringhen, daer sijn lof in ghemeret woerde, ende die menschen verbetert ende ghesticht mochten werden. Ende
- fol. 26v. als si aldus oetmoedelic ghebeden hadde, doe antwoerde onse lieve here ende seechde: „Alsoe langhe als ic in hem vinde oetmoedighe onderworpenheit ende ghelatenheit onder hoerren oversten die si te regieren hebben, ende mynlic ghehoersamheit onder malcanderen, ende dat si mynnen meechtlike reynicheit, ende dat si my danckaer sijn van mijnen ghaven, ende dat si hem selven des onweerdich kennen, ende dat si niet alleen my mynnen, mer hem onderlinghen in eynicheit mijnre mynnen
- fol. 27r. mynnende sijn, ende dat sy werkende sijn waerechtighe werken der mynnen, ende willighe armoede ende versaetheit begheren, alsoe langhe als ic dit in hem luden vinde, soe en sal ic mijn oeghen der guedertierenheit ende der beschermnisse van hem niet keren noch begheven in hoerre noetroften.”
- Doe vraechden die siele voert onsen lieven here ende seechde: „O mynlike here, wie sal hem een gheestelike mensche alre best regeren dat hi di behaechlic sy, ende dat hi voert mach
- fol. 27v. ghaen in dijne mynnen, ende dijnen liefsten wille volbringhen, alsoe dat die gheestelicheit ende die doecht in hem toe mach

nemen?" Doe antwoerde onse lieve here ende seechde: „Soe wie een recht gheestelike mensche begheert te werden ende my inder waarheit te behaghen, die sal sijn oeghen behueden van allen ydelen onnutten ghesichten die hem niet gheerloft en sijn, sijn oren van allen ydelen ende onrechteliken dinghen, fol. 28^r. daer sijn siel af mocht besmet ende ghehindert werden, sijnen mont van allen ydelen ende onnutten woerden ende achter-spraken; ende weirt dat hi yet ghehoert hadde daer yement van ghehindert mocht werden of onghesticht, dat hi dat niet voert en seg; sijn herte, dat hi niet willens of mit ghenuechten en merre op quade ende onnutte ghedachten, want die ghedachten te dwinghen dat si niet en comen is onmoegheliken.

Eyn yeghelike sal neernstelike merken alle sijn werken ende woerden ende ghedachten, ende waer hi vint daer hi hem in fol. 28^v. ontghaen heeft, daer sal hi ghenade af begheren ende als hi eerst mach biechten. Dat alre best ende orberlicste dat die mensche doen mach mitten monde, dat is dat hi my love ende danck ende met my hemelike sprake in sijnen ghebede dicwijle halde. Dat alre loeflicste dat hi my mit sijnen oeghen doen mach, dat is dat hi wt begherten der mynnen of beweghinghe sijns herten sijn tranen voer my storte, ende hem dicwijle oefen in die heilighe scrjft te lesen. Dat alre beste dat hi fol. 29^r. mitten oren doen mach, dat is dat hi gherne hoer dat woert gods, ende sijn oren neyghe tot alre ghehoersamheid in allen doechden. Dat alre vrochtbaerste dat hi mitten handen doen mach, dat is dat hijse decwijle opheffe in sijnen ghebede, ende dat hi werke guede werken der ghehoersamheid. Dat alre beste dat hi mitten herten werken mach, dat is dat hi my mit sijne herten mynne ende begheer ende dicwijle suetelic van my fol. 29^v. dencke. Dat alre beste daer hi sijnen lichaem in oefenen mach, dat is dat hi dicwijle sijn knyen boeghe voer my, ende sijn naeste bidt dat sy voer hem bidden, ende dat hi hem pijn te oefenen in die werken der mynnen ende sunderlinghen den zieken te dienen. Voert soe behaecht my merkelic in hem waerechtighe oetmoedicheit, ende dat een mensche sijns selfs wille sterve ende onderwerp onder my ende onder allen menschen. Voert dat hi ghelijc dancsam sy in voerspoede ende in fol. 30^r. yeghenspoet, ende laet hem mit my ghewerden ende segghe altoes: „Die name des heren sy ghebenedijt.”

Drie dinghen sijn die my sunderlinghe behaghen in allen gheesteliken vergaderinghen: dat ierste is dat si malcanderen

ghetrouwe sijn in alre noetroften ende bangicheiden, ende een yeghelic des anders ghebreecklicheit van buten ende van bynnen guedertierlic draghen, dat si eens yeghelic ghebreeck ende sunden cleyne reken ende hem pijnen die te verhueden waer sy moeghen, mer dat sy hoers selfs sunden ende ghe-

fol. 30v. breeck groet achten. Die ghene die dit duet, den sal ic ghetrouwe wesen in allen dinghen die hi behoeft, ende ic salsijn ghebreeck ende sunden decken voer mijnen hemelschen vader ende onschuldighen. Dat ander is, dat hi in alle sijnen druck ende last die op hem comen van buten ende van bynnen, tot my sijn toevlocht hebbe, ende dat hi ander menschen niet voel en beswaer noch en moye overmits sijnen croenen ende claghen, mer dat hi my gheloeve ende mit betrouwen tot my

fol. 31r. vlie. Ende ic en sals nummermeer in sijne noetroften laten noch begheven. Dat derde is, dat hi mit my inder waerheit wander als ic hem voer ghegaen binne inden wech der mynnen. Ende nu die ghene die boven ghesat sijn: dat si niet en sueken die wolle, mer die schaep, dat is: dat sy niet dat hoer en sueken, mer dat mijn is, ende dat si meer van hoeren ondersaten begheren ghemynt te wesen dan ontsien; dat sy dencken dat si niet gheset en sijn om die menschen te verheren, mer

fol. 31v. van mynnen om mijnen wille te dienen, ghelijc als die soen des menschen niet ghecomen en is ghedient te weerden, mer dat hi dienen wolde; dat si die crancken draghen ende die cleynmoeidighe troesten, die hoverdighe berespen, ende in allen dinghen hem pijnen bescheidenheit te halden, ende dat si hem pijnen die ghebreken te doeden ende niet die mynschen, want mit eynen saechten doeck als men een wonde te onmanierliken

fol. 32r. of te voel wist, soe maectmense dicwijle bloyende ende seere ¹⁾ dan sy te voeren was, ende dat sy hem pijnen eendrachticheit ende mynne te halden in den vergaderinghen, ende den schat den ic mit mijnen duerbaren bloede ghecoft hebbe, wael bewaren, want ic sal hoer bloet heyschen van hoeren handen. Mer ist dat sy mijnen schat aldus bewaren, ende hoer siel setten voer mijn schape nae mijnen exempel, ende dat die ondersaten hem alsoe regieren als voer gheset is, soe en sal

fol. 32v. icse niet begheven, mer ic sal mit hem wandelen ende in hem woenen, ende sy sullen mijn volck wesen, ende ic sal hoer god wesen, dat is: ic sal myt hem wanderen overmits heilighe

1) pijnliker.

begheerte ende gueden wille. Ende ic sal mit hem woenen overmits eendrechticheit der mynnen, ende sy sullen mijn volc wesen overmits hoerre heiligher wanderinghen' ende gueden exempel, ende ic sal hoer god wesen ende hem luden by staen, ende bewaren sy in al hoerre noetroften ende saken die sy te
fol. 33r. doen hebben."

Doe dit geschiet was, doe hoerde die siel alte sunderlinghe gheluyt inden firmament, ende sy sach wie dat die enghelen ende die heilighen hem sunderlinghen seer verblijden ende songhen mit vuyrighen stemmen aldus: „Lof, weerdicheit, macht, glorie, benedictie ende claerheit." Oec sach hi wie dat die duvelen die die sielen pijnichden in den veghevuer, ewech liepen, ende die sielen vuerden ontbonden van hoerre pijnen. Doe vraechde
fol. 33v. si onsen here wat dat suete ghelut waer ende wat die blijtschap beduyde. Doe sprack die mynlike here ende seide: „Dat suete ghelut dattu hoers, dat is dat die susteren in desen cloester disciplijne nemen op dese tijt voer die ghemeynheit,

dat is voer die levendighe ende voer die doeden, want wanneer die menschen tot mijnre eren disciplijne nemen of eynighe ander sieckde of swaerheit lijden tot mijnen love, daer in verblijdt hem alle dat hemelsche ghesynne." Daer nae sach hi een siel eens gheesteliken menschen die hi ghemeynt hadde dat langhe over gheweest hadde dat hi noch sat in pijnen. Doe verwonderden hoer ende si sprac: „O mynlike here, wie coemt dat, dat dese siel noch in pijnen is?" Doe antwoerde onse here ende seechde: „Dit heeft si daer om, want wat die ghene deden die boven hoer ghesat waren, dat en konst hoer niet ghenoe-

ghen, mer hoer docht dat sijt altoes bat doen solde, ende dat
fol. 34r. si wijser was dan hoer oversten; ende dat myshaghet my sunderlinghen inden vergaderinghen, want al hedde een mensche seer grote natuerlike wijsheit, nochtan waer hi schuldich hem oetmoedeliken te neyghen onder die ghene daer hy onder ghesat waer, ende hoerren wille te volghen in allen gueden dinghen."

Doe sach si voert wie dat onse here hadde eyne alte schoen witte duve in sijnen schoet, die hi streycke ende sueteliken handelde. Doe vraechde die siel: „O mynlike here, wat beduyt
fol. 35r. die duve die soe sueteliken rustet in uwen schoet?" Doe antwoerde onse here ende seechde: „Dit is een siele in eenre vergaderinghen, die my aenhanghet in sympelheiden hoers herten, ende hoer gheyns dingens en onderwint, mer pijnt hoer alre gheschapenre dinghen te sterven, ende in my alleen te

rusten. Ende daer om sal icse beschermen ende bewaeren totten eynde toe, noch niemant en salse van mijnre hant moeghen nemen."

Hier nae sach hi eynen leke in alte groeter claarheit, alsoe
 fol. 35^v. dat hoer verwonderden. Doe sprack onse here: „Dese claarheit heeft hi daer om, want hi sijn overste ende alle guede prieren in groter weerdicheit hadde, ende hem pijnden te dienen waer hi mocht tot mijnen love ende tot mijnre eren, ende want hi gherne dienden ter myssen." Doe sprack die siel voert tot onsen here ende seechde: „O mynlike here, wat sal den ghenen wesen die hier belast sijn mit wtwendighen arbeit, of die
 fol. 36^r. gasten of den sieken te dienen?" Doe antwoerde onse here ende seechde: „Alle die voetstappen die die mynschen overmits ghehoersamheit tot mijnre eren gaet, alsoe mennighen gulden pennynck leghet hij my in die hant, ende die sal ic hem weder gheven als hijs best te doen heeft."

Hier mede quam die siel tot hoer selven, ende danckde onsen lieven here van al dat si ghesien ende ghehoert hadde. Ghebenedijt si die alre suetste name ons lieven heren ihesus cristus ende der alre suetste maghet mariën moeder in ewicheit der ewicheit. Amen.

December 1901.

EENE VERKLARING VAN DEN KERKERAAD TE
'S-GRAVENHAGE VAN 21 SEPT. 1618,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. B. TIDEMAN.

Onder de Handschriften bij de Rotterdamsche Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente bewaard bevindt zich als no. 296 een merkwaardig stuk.

Het is van 21 Sept. 1618, dus aan den vooravond der Dortsche Synode, toen Oldenbarnevelt gevangen genomen, Wtenbogaert gevlucht was, de Kloosterkerk door de tegenpartij, met Maurits aan het hoofd, was ingenomen, en de Remonstrantschgezinden nog altijd samenkwamen in de Groote kerk.

Naast La Faille was Johannes Taurinus uit Delft gekomen, toen Wtenbogaert 22 April 1618 zijn ontslag had genomen. In de moeilijke dagen na Oldenbarnevelt's gevangenneming, ontbood de Kerkeraad Simon Episcopus, hoogleeraar te Leiden, om voor de gemeente op te treden, den 16den Sept. 1618. Van die prediking gingen allerlei kwade geruchten, zoodat de Staten van Holland den Kerkeraad om inlichting vroegen. Het antwoord daarop luidde aldus:

Alsoo D. Episcopus professor Theologiae in de Universiteit tot Leyden op den XVI September leestleden alhier te 's Gra-

venhage ten versoucke ende requisitie van den kerckenrade hadde gepredickt, ende sommige (soot schijnt) van deselve zijne E. predicatie aen eenige gequalificeerde personen gedaen hadden soodanige rapporten, als off zijne E. in de selve predicatie hadde gebruyckt eenige exorbitante ende onbehoorlyke propoosten, die meer soudē gestreckt hebben tot seditie ende oproer, dan tot stichtinge ende onderwysinge van de gemeente. En aengez. dat de H. Mog. Heeren Staten van Hollant ende Westvrieslant daerdeur waren veroorsaect geweest te schrijven aen den selven Kerckenraede, ten eynde sij haeren H. M. van de rechte gelegentheijt van dien soudē willen onderrechten, ende 't zelve mede gecomen seynde tot kennisse van de voorsz. Heere Professor, zijne E. oock versocht hadde om advijs ende verclaringe, soo ist dat wij onderschiedenen kerckendienaren ende ouderlinghen representeerende den voorsz. kerckenraet hebben verclaert, ende verclaeren mits desen, dat wij in deselve sijne E. predicatie alle te samen (gelijk oock de diakonen ende verscheyden lidtmaten alhier daerop bij ons gehoort sijnde) hebben gehadt seer groot ende volcomen contentement, ende nijet alleen daerinne, noch in de gebeden bij zijne E. voor ofte naer devoorsz. predicatie gedaen, nijet een eenigh woort ofte reden hebben gehoort, dat eenichsints eenigen aenstoot ofte ergernisse conde geven, maer ter contrarie soo wel de voorsz. geheele predicatie, als gebeden ende alle leeringen, vermaningen ende bestraffingen daerinne gedaen, hebben bevonden seer Godvruchtig te zijn ende dienstig, om alle menschen te onderwijzen ende aen te maenen in ende tot de rechte ende waere Godsalijckheijt.

Heden gedaen in den kerckenraeth te 's Gravenhage den
XXI September CXVI ende achttien.

Bernardus la Faille

Joh. Taurinus
minist. Ibidem

Hagae Comit̃s mr[minister]
1618

als ouderlingen

Quirijn van Stryen
1618

François Criepe

J. van Duynen

Jan Jans Cocq

Simon Simons(?)

N. van Sorgen
1618

Onder de onderteekenaars zijn enkele bekende personen. La Faille werd afgezet en teekende Sept. 1619 de acte van stilstand. Maar zijn zoon Abr. de la Faille bleef het vaandel trouw, was te Waalwijk en te Antwerpen, en heeft in 1624 ook den Haag bediend.

Johannes Taurinus ging over tot de Hervormden en werd verwezen naar Maasland.

Quirijn van Stryen was advocaat bij het Hof, later administrateur der stadhouderlijke domeinen.

Johan van Duynen behoorde tot de familie van den oud-burgemeester van Duynen, met wien Paschier de Fyne Hoogerbeets op het Huis de Weer bezocht.

François Crip, griffier der Staten-Generaal, was een vriend van Wtenbogaert en tegenwoordig bij diens begrafenis, 18 Dec. 1638.

Nic. van Sorgen is de bekende vriend van Wtenbogaert, die gedurende diens ballingschap Maria Petitpas in alles ter zijde stond, en wien Wtenbogaert overleefde. Hij overleed 28 Jan. 1639.

Deze personen hebben zeker in de vervolging te 's-Gravhage de gemeente zoo veel mogelijk verzorgd.

NOG EEN EN ANDER IN VERBAND MET HET LEVEN EN DE WERKEN VAN PETRUS HOFSTEDÉ.

DOOR

Dr. J. P. DE BIE.

Op blz. 423 (Aanm.) van mijn boek over „Het Leven en de Werken van Petrus Hofstede” maakte ik melding van een aan Hofstede toegekend geschrift, getiteld „Aenspraak aen myne geringste medeburgen; in het byzonder, aen de bewoners van het zoogenaemde Agterklooster: Wegens derzelver stil, deugdzaam en, aen de beveelen der Hooge Overheit, gehoorzament Gedrag, op laetstleden VIII^{sten} Maert: zynde geweest de heuchlyke XXXVII^{ste} Hooge Geboorte-Verjaring, van Nederlands teederstgeliefden Erfstadhouder, Willem den Vijfden; door Godts genade, Prins van Orange en Nassauw’, enz. enz. enz. door eenen waren Ouwerwetschen Vaderlander’, woon-ächtig aen de Maze, Onder Zinspreuk’: Semper Idem.” Z. pl. en jr. Zooals blijkt uit de „Bijlagen” achter mijn werk (p. XI, XII) was het mij niet gelukt een exemplaar van dit pamflet in handen te krijgen. Thans echter heb ik zulk een exemplaar in bezit. De lezing daarvan versterkt mij in de meening dat Hofstede naar waarheid

heeft verklaard, dat de inhoud niet van zijne hand is. Men vindt er een lofrede in op het Oranjelievend volk en op den Erfstadhouder. De schrijver vond daartoe aanleiding in het feit, dat men zich gehoorzaam had neergelegd bij het Overheidsbevel, waarbij uiterlijk vreugdebetoon ter gelegenheid van 's Prinsen verjaring was verboden „om wyze, voorzichtige en staetkundige redenen.” „Verder hierin te treden” — zoo lezen we op blz. 19, „betaemt ons niet; veelmin dat we vermetel genoeg zoude zijn, om 's Lands Oudsten te corrigeeren.” Integendeel, de schrijver schijnt een afkeer te hebben van alle verzet tegen de Overheid. „Maer gij” — zoo heet het dan tot de warme Oranjeklanten onder het volk (blz. 20, 21, 22) — „hoe gedroegt gij u, bij het ontvangen der Hooge Orders en Bevelen uwer Wettige Overheid? — laten wij voor u antwoorden; laet ons voor u blijven pleiten; — wij verkiezen uw' Advokaet te zijn; 't zal weinig moeite kosten, om het aangevangen pleit te voldingen. — Gij staektet, oogenbliklijk, het uitvoeren uwer voorgenome vreugdebedrijven: — gij zaegt, geheel en ten eenemale, daarvan af: — alle de in gereetheit zijnde fraeijgheden en verdere toebereidsels, waeräen gyl. zooveel tyd, arbeid en kosten, nutloos, verspilt had, verborgt gy, goedwillig, in een afgelegen hoekje van uwe geringe woningen:” enz. enz. Het bovenstaande als proeve van het geheel. De inhoud is over het algemeen van weinig beteekenis. — Of het pamflet van Bilderdijks hand is (zie „Het Leven en de werken van P. H.” blz. 423 Aanm.) laat ik hier verder in het midden; het is de vraag of dit ooit met zekerheid zal zijn uit te maken. Maar van P. Hofstede is het gewis niet. Wie eenigszins met 's mans pennevruchten vertrouwd is gevoelt dit onder het lezen van deze bladzijden. Zij zijn geschreven in een stijl, die, hoewel evenals de zijne niet overal van overdrijving vrij te pleiten, toch een geheel andere is, dan die, waaraan men hem veelal herkent. Het is begrijpelijk, dat men in dien tijd — op de laatste bladzijde vindt men het jaartal 1785 — Hofstede voor den steller van zulk een geschrift hield,

maar een en ander versterkt mij in de meening dat men hier den bal inderdaad missloeg.

Wie nader kennismaken wil met de wijze, waarop van zekere zijde in den lande aanvallen op Hofstede werden toegejuicht, neme kennis van N°. 19 der „Utrechtsche Courant” van 1786, waar men eene aankondiging vindt van H. Brinxma's „Tweede Brief” (vgl. „Het Leven en de Werken van P. H.” blz. 464 v.v.) tegen den Apologist. Maar inzonderheid verdient de aandacht eene publicatie van Brinxma in genoemde Courant N°. 81 van hetzelfde jaar, waaruit blijkt dat het gerucht zich verbreidde, alsof Le Sage ten Broek (vgl. hfdst. III § 12 van mijn werk) mede betrokken was in Brinxma's optreden tegen Hofstede. Ik laat die publicatie hieronder volgen:

„De Ondergeteekende L. brinxma iz., Procureur Fiscaal der Grietenye Ferwerderadeel, met leedwezen vernooten hebbende, hoe de gruwelyke onwaarheid, van den Professor Petrus Hofstede, in des zelfs tweede Apologie, bladzyde 235 ingeweeven, als of te Rotterdam een M. A. N. woonde, die of direct of door een tweede hand met den Utrechtschen Courantier en de Friessche Briefschryvers Correspondeert, en zoo niet aan beide, ten minsten aan den eerstgenoemden, meer maalen Brieven afgevaardigd heeft, om langs dien weg zijn leugen en lasterkraam uitteventen. — hoe deeze verfoeyelyke leugentaal, voor al zeedert des Ondergeteekendens gedaane bekendmaking in de Utrechtsche en Historische Couranten van den 26 en 27 May deezes Jaars, te Rotterdam meer en meer verspreid, en van Apologistische Cabaal de Professor Le Sage ten Broek, als die man, openlijk word genoemd, ten einde denzelven in een des te haatlyker dagligt te plaatsen: verklaart door deezzen, uit liefde tot de waarheid, dat hy Ondergeteekende voor den 2 Juny 1786, nooit eenige letteren van den Hoog Eerwaardigen ten Broek heeft ontvangen, nooit door

een derde hand met denzelven Gecorrespondeerd, nog eenige bouwstoffen tot het opstellen zijner twee Brieven, van denzelven, of door deszelfs toedoen, 't zy van den Boekverkoper Krap, 't zy van den Utrechtschen Courantier, of van ter zyden, te hebben ontvangen: latende derhalven aan ieder, die waarheid lief heeft, over om te beoordeelen, met welk eenen geest de Rotterdamsche Bloemstrooier is bezield geweest, toen hij deeze voor de voeten opgeraapte leugen en lastertaal der Pen heeft uitgestooten.

Hogebeintum den 5 Juny 1786.

h. brinxma, i.z.

Uit het bovenstaande bemerkt men dus wie Hofstede op het oog heeft in zijne „Tweede Apologie” blz. 235 met den „Man te Rotterdam” — die mede de hand zou hebben in de aanvallen, uit Friesland tegen hem gericht. Hofstede schijnt daaraan — althans in den beginne — vrij wel geloofd te hebben.

In de Bijlagen van mijn werk (p. XLI) is onder de Historie-, Spot- en Zinneprenten in betrekking tot Hofstede ook genoemd de prent „Het Vorstelijke Galge-maal”. Volgens le Francq van Berkhey — en deze kon het weten — is echter de man, die op den ezel zittend is afgebeeld, met narrenkap op, de in dien tijd bekende Ds. de Haas te Leiden. Is dit zoo, dan heeft de hier bedoelde prent geen beteekenis in verband met Hofstede.

Karakteristiek voor den geest van dien tijd en opmerkelijk in verband met Hofstede's persoon is een kantteekening in manuscript op een regel uit le Francq van Berkhey's „Hollandsche Koemarkt”, mij van zeer gewaar-

deerde zijde medegedeeld. Die regel luidt aldus: „Og 't is de Geestlykheid die vuile logens braakt”; daarvan nu schrijft hij: „In hoeverre de geestlykheid in het liegen en bedriegen en het patrocineeren van de vry corpsen zig vergreepen heeft kan men nagaan uit de ... spotprenten op Professor en Dominé Le Sage ten Broek van Rotterdam. Onder tusschen is ook Proffr Hofstede alhoewel sterk stadhouders gezind niet geheel vry te spreken van het odium Theologicum odium diabolicum en dus zeer zeker de geestelyke partyschap de Pest voor het volk, ik althans ben door Hendrik Arends en den Boekverkoper Hofhoud aangezocht geweest om zeer sterke geschriften van de Laatstgemelde Professor op myn naam in 't ligt te geven, op goed loon. Maar I. le Francq van Berkhey kon te wel de geestelyke kneepen, om er als een Kumpel of Kaat Mossel voor op te draijen.”

Indien bovenstaande mededeeling geloof verdient, kan daarom het bedoelde verzoek tot le Francq van B. gericht, nog buiten Hofstede zelf zijn omgegaan.

Ter aanvulling van Bijlage D op „Het Leven en de Werken van P. H.”, bevattende „Onuitgegeven brieven” moge de volgende, aan le Francq van Berkhey gericht, hier een plaats vinden. Uit dezen brief blijkt welke gevoelens de schrijver den geadresseerde toedroeg. Het schrijven is niet onaardig als tegenhanger van de daareven meegedeelde ontboezeming van le Francq v. B.

De brief luidt aldus:

Weledele Geleerde Heer!

Al voorlang moest ik UWEG, bedankt hebben voor de my toegezondene Dichtstukken. Ik heb egter de Somerquartieren in het Bredasche (werwaarts ik morgen hoop te reizen) niet willen betrekken voor dat ik my, in dezen, van myn plicht gekweten heb. Het zedelyke en Satyrische in beide uwe Dichtstukken heeft my om stryd behaagd. Ik wenschte wel, dat de

diensten door UWEG. voor de oude constitutie en Oranje be-
wezen, meer beloond mogten worden. Maar UWEG. is te Edel-
moedig van aart om, ook zelfs zonder vergelding, niet te willen
volharden in zijn Yver en brave grondbeginselen. Ik recom-
mandeer mij verder in UWEG. vriendschap en blyf met alle
achting

Weledele Geleerde Heer
UWEG.
Oodtmoedigen en onderdanigen
Dienaar

Rott. den 4 Meij 1789.

P. Hofstede.

Het adres luidde:

WelEdele Geleerde Heer!
De Heer J. Le
Francq van Berkheij Lector
etc. etc.

Te

Leyden.

Deze brief bevindt zich in origineel in eene belangrijke
collectie Le-Francq-van-Berkheyana, eigendom van den
Heer A. W. Sijthoff te Leiden.

Als een bewijs, hoe frisch van geest Hofstede tot het
einde zijns levens bleef, verdient nog vermelding, dat in
het jaar 1803, zijn sterfjaar (hij zelf was toen reeds 87
jaar oud) op den 28sten April ten zijnen huize de huwe-
lijksvoltrekking plaats had van Jodocus Heringa Ez. en
Mej. Nagel. (Deze mededeeling werd mij welwillend ver-
strekt uit de trouwboeken in het Rotterdamsch archief).
Vermoedelijk heeft Hofstede dit huwelijk dus nog zelf
ingezegend.

EEN VOORBEELD VAN TUCHT BIJ DE DOOPSGEZINDEN,

MEDEGEDEELD DOOR

A. K L A V E R.

Uit het archief der Remonstr. Gereform. genaamd Ver.
Chr. gem. te Dockum.

De Christelijke hervormde doopsgezinde Kerkenraad te Dockum, gesterkt door de meerderheid der ledematen, in den jaare 1772 Feico van der Ploeg, thoenmaals Leraar dier secte tot Hindelooen, versoght hebbende om het Leraarsamt van die gemeente te Dockum voor een jaarlijks tractament tot zeshonderd Caroly guldens en een vrije wooninge naa gewoonte waar te nemen, gelijk zijn Eerw. die wettigh gedaane beroepinghe heeft geaccepteerd, vervolgens is tot Dockum overgekomen, heeft zijnen dienst aangevangen, en die voorreghten genooten; maar D^{us} van der Ploeg sijnen wandel bij vervolg van tijd zoodanig aangelegd hebbende, dat niet met zijn Eerw. leer overeenquam, heeft de Kerkenraad deselve een en andermaalen deswegen vermaant, vervolgens geexcommuniceert van de bediening van het H. avondmaal, gepaart met naadrukkelijke waarschouwing, welks alles niet baatende en D^{us} van der Ploeg volherdende in zijn ergerlijk gedrag, is de Kerkenraad met goedkeuringe van het meerendeel der Broederen tot de derde trap van straffoefening op den 23 Octob. laatstleden overgegaan door hem van zijnen geheelen dienst en de voordeelen daar aan verknoght voor een onbepaalde tijd te suspendeeren, om vervolgens sien te bewerken bij de Hooge overheyd geheel van D^{us} van der Ploeg ontheven te werden; waarop Haar Ed. Mog. de zaak als pure kerkelijk beschouwd hebbende, Hun hebben laten welgevallen hoe de Kerkenraad haaren handel inrigteden, hetzij voort te deporteren off 't nog eens te wagen, waar op een absolut deportement zoude gevolgd zijn; zoo niet was opge-

schort door tusschenkomst van eenige der broederen op sterke beloften van D^{us} van der Ploeg om zijn leven te beeteren, gepaart met de moeyelijke omstandigheden van zijn huysgezin, in een vrouw met vijf kinderen bestaande, dus de Kerkenraad is te raade geworden 't nog eens te waagen door het suspens van D^{us} van der Ploeg op te heffen gelijk opgeheven werd mits desen, dezelve naa de aanstaande nieuwjaarsdag Predicatie herstellende in zijn voorige post in een verwagtinge en hoope dat zijn Eerw. zijn leer volkoomen waar zal nemen, van zijne goede vermogens en studien meer gebruyk sal maken ten dienste der gemeente, sijne gedaane beloften hier vooren beschreven volkoomen volbrengen, en sig onthouden van het misbruycken van stercken drank, waaruit voortvloeyen alle zodanig bij elk in het oog loopende buytensporigheeden en huyskrakelen als uitgemaakt hebben de reedenen van zijn drie bijzondere ondergegaane straffen, gelijk D^{us} Feico van der Ploeg (naa dankbetuiginge voor deze gedaane gratie) sigh op het naadrukkelijkste verplicht naukeurigh alles te zullen naakomen en bij overtredinge sigh der kerkelijke discipline blijft onderwerpen, zoo dat in cas sich deportement weerdigh maakt aanneemt sigh met geen civile Procedures daarteegens te zullen versetten, en de wooninge op de eerste extrajudicieele aankondinge, in wat tijd van het jaar ook moghte voorvallen, te ruimen, als een emolument aan zijn beroep verknoght met renunciatie van geregtelijk opsegging en wat dies meer is. En alzoo D^{us} F. van der Ploeg aan deze sijne gemeente seven honderd Car. guld. perobligation schuldig is, en zoo attigneert deselve E. E. Kerkenraad voornoemd jaarlijks op een summa van een honderd Car. guldens voor verschenen intresten en in vermindering van capitaal van zijn tractement in te houden ter tijd die schuld geheel zal zijn voldaan, en de overige vijf honderd Car. guld. verzoekt dat in dezer voege moge werden voldaan als in September en November ijdemaal veertigh Car. guld. en de overige vierhonderd en twintig Car. guld. wekelijks een tweeeenvijftigste part (?). Den hemel schenk den ondergeschreven leeraar nu in de betraghting voorsigtigheyt en ogenblikkelijk in leer en leven alle wijsheyt. In kennisse zijn hand ter praesentie van de Secrts. Zuiderbaan als getuige hieronder gesteld binnen Dockum den 22 Decemb. 1780.

(w. g.) FEICO VAN DER PLOEG.
B. J. ZUIDERBAAN.

NIEUW LICHT OVER DE ANATOLISCHE KERK,

DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Een groote dienst is ons bewezen door Lic. Dr. Erwin Rausch, te Rückersdorf bij Ronneburg, corresponderend lid van den Parnassus te Athene.

Wie tot nu toe zich een voorstelling wilde vormen van de lotgevallen en het karakter der Oostersche kerk, gemeenlijk van de Roomsch-catholieke als de Grieksch-catholieke onderscheiden, die moest de gegevens daartoe met veel moeite uit talrijke verstrooide bladzijden in algemeene kerkgeschiedenissen, als van Baur, Hase, Hagenbach, Nippold, of uit Conversations-lexica, bijeenverzamen, tenzij hij, wat zeker tot de uitzonderingen behoorde, niet alleen gemakkelijk Grieksch las, maar daarenboven den weg wist in de Grieksche, met name kerkhistorische litteratuur. 't Gevolg was, dat voor de meesten die Oostersche wereld een onbekende bleef niet alleen, maar ook dat men, onder den invloed mede van wat temet de couranten meldden van de cultuur der geestelijken en van den najver der hiërarchen, verstoken bleef van alle sympathie, zoo niet vervuld werd van wat daar tegenover staat. Onkunde en halve kunde beiden maakten het kerkelijk-godsdienstig leven der Oosterschen al even onbemind.

Door de bemoeiing nu van genoemden Dr. Erwin Rausch

is in dit een en ander een belangrijke verbetering gekomen. Aan hem namelijk danken wij een paar werken, een vertaald en een oorspronkelijk, die ons in de kennis der Anatolische kerken op eenvoudige wijze inleiden en tevens over die kerken een ongedacht, bemoedigend licht doen opgaan. De zaak is belangrijk genoeg om er de lezers van dit tijdschrift een oogenblik mee bezig te houden.

Uit Ter Haar's Historiographie is ons bekend, hoe de kerkgeschiedschrijving onder den invloed der oud-Grieksche en Romeinsche beschaving stond bij een reeks mannen, van Eusebius tot Nicephorus Kallisti. Socrates, Sozomenus, Theodoretus, Philostorgius, Theodorus Lector en Euagrius vonden tusschen deze beiden hunne plaats, om niet te spreken van de dusgenaamde Byzantijsche schrijvers en van eenige westerlingen, als Rufinus, die van het werk hunner voorgangers een dankbaar gebruik hebben gemaakt. Als Ter Haar deze allen samenvoegt in een eerste tijdperk, dat tot in de veertiende eeuw loopt, volgt hij daarin het voorbeeld van Royaards. Het verhindert hem niet, gedachtig aan het eigenaardig karakter der nieuw opkomende historiographie in het Westen, een tweede periode te laten beginnen met Gregorius van Tours, in de zesde eeuw. Op schrijvers uit het Oosten komt hij dan niet weer terug, tenzij dan voor zoover de vermelding der voornaamste schrijvers over en tijdens de kruistochten hem noopt nog aan Willem van Tyrus een welverdiende hulde te brengen.

Eenige aanvulling levert nu Rausch.

Mocht Ehrhard in zijn „Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reichs" aangaande de periode vóór 1453 verklaren: „Kein Volk besitzt eine so reiche historische Litteratur wie die Griechen", na den val van Konstantinopel trad er een droevige verachtering in. Geheel opdrogen deed de ader nochtans niet. In de zestiende eeuw schreef Manuel Malaxos de geschiedenis van Konstantinopels patriarchen van 1458—1578 en Dorotheos van Monemvasia een historie van de schepping der wereld tot aan het jaar

1629. De patriarchen van Jerusalem beschreef in de daaraanvolgende eeuw Dositheos. Het voorbeeld der Maagdenburger Centuriatoren volgde Meletios, en Vendotos voegde er als vierde deel een behandeling der achttiende eeuw aan toe. De tweede helft dier eeuw gaf Sergios Makraeos. De geleerde Eugenios Vulgaris bracht het niet verder dan tot de eerste eeuw. Voorts wordt nog Athanasios Komninos Ypsilantis genoemd wegens een twaalf-tal boeken politieke en kerkelijke geschiedenis; die lang in manuscript schijnen te zijn gebleven, waarvan althans eerst in 1870 het laatste deel de pers verliet. Over een en ander kan men nalezen Meyer „Die theologische Litteratur der griechischen Kirche im 16. Jahrhundert”, en „Dositheos”, een artikel in de „Real-Encyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche”, in den derden druk.

Zoo zijn wij genaderd tot de negentiende eeuw. Buiten het territoir van het vrije Griekenland zijn daarin te vermelden Philaretos Waphidis, Manuil Gedeon en Palamas. De laatste behandelde de patriarchen van Jerusalem, Gedeon die van Konstantinopel en eenige bijzonderheden uit de geschiedenis van het patriarchaat, de eerste gaf twee deelen kerkgeschiedenis van af Jezus Christus tot op onzen tijd, beloofde althans die tot op het heden voort te zetten, maar bracht het niet verder dan tot Konstantinopels val. „Ein Werk über die Ereignisse nach dem Jahre 1453 zu verfassen, ist in der Türkei nicht erlaubt.” In het vrije Hellas gaf de conservatieve Ikonomos een geschiedenis van de patriarchen te Konstantinopel en van het dertig-jarig tijdperk 1821 tot 1850. Andronikos behandelde het schisma. Nagelaten studiën van den Atheenschen hoog-leeraar Kontogonis zijn nog niet gedrukt.

En eindelijk, last not least, Diomedes Kyriakos.

Wij laten hem zelve zijn geschiedenis vertellen.

„Ik werd geboren in het jaar 1843; mijne gymnasiale opleiding genoot ik aan de kerkelijke Nizarische school alhier — sc. te Athene —; in 1861 werd ik student aan de universiteit alhier; van 1863 tot 1866 heb ik aan de

universiteiten te Erlangen, te Leipzig en te Weenen in de theologie gestudeerd. In 1866 werd ik privaats-docent aan de theologische faculteit te Athene, in 1868 buitengewoon hoogleeraar in kerkgeschiedenis en symboliek, in 1872 gewoon hoogleeraar, in 1891 voor eenigen tijd koninklijk procurator bij de Heilige synode, in 1895 tot 1896 rector van de universiteit.

Ik heb twee theologische tijdschriften geredigeerd: *Orthodox overzicht* (1869—71) en *Godsdienstige stemmen* (1880—82).

Mijn theologische hoofdwerken zijn: *Proeve eener kerkgeschiedenis*, 1874, *Kerkgeschiedenis in drie deelen*, *Handboekje van patrologie*, 1898, *Tegen den Paus*, 1893, *Studiën*, 1888, en *Godgeleerde verpoozingen*, 1898.

Mijn theologische richting was altijd vrijzinnig, maar mijn vrijzinnigheid was immer een gematigde. Daarom was ik steeds een bewonderaar van de liberale Duitsche theologen, met name van Holtzmann, Reuss, Hausrath, Keim, Gieseler, Schweitzer, Pfeleiderer, en vooral van Hase.

Hase is mijn lievelingstheoloog geworden en zijn geest is de in mijne werken heerschende, de geest van een gematigd liberalisme, dat een de vreedzame en religieuze gevoelens des volks ontziende verzoening van het Christendom met de nieuwere cultuur beoogt. In 1889 heb ik Duitschland bezocht om Hase, die mij slechts uit zijn geschriften bekend was, persoonlijk te leeren kennen. Ondanks mijn vrijzinnigheid evenwel stond ik steeds en sta ik nog vast op het standpunt mijner orthodoxe Grieksche kerk, daar ik van oordeel ben, dat de Oostersche kerk het midden houdt tusschen de twee uitersten, het Catholicisme en het Protestantisme, tusschen het blinde gezag en het onbepaalde individualisme. Ik ben een beslist tegenstander van het Pausdom en van het Jesuïetisme, wegens hun geestelijke tyrannie, daarentegen koester ik sympathie voor het Protestantisme, wegens zijn vrijen geest en zijn godgeleerde wetenschap.

Van de wijsgeeren heb ik onder de Duitschers Ueber-

weg en Schwegler lief en onder de Franschen Cousin en Janet; onder de geschiedkundigen schat ik Schlosser en Weber hoog. Ik heb steeds warme belangstelling gekoesterd in de lotgevallen van mijn vaderland en deel genomen aan alle bewegingen ter bevrijding van Creta, Thessalië, Epirus en Macedonië."

De Kerkgeschiedenis in drie deelen, waarvan boven sprake was, verscheen in 1881 en in herdruk 1898. Zij vertegenwoordigde een eerste poging om aan de Grieksch lezende bevolking een volledig beeld der Christelijke kerk in al hare tijdelijke en plaatselijke verscheidenheid voor den geest te stellen. In zoover was zij voor Oosterlingen en Westerlingen beiden van belang. Voor de eersten, omdat zij nog slechts over gebrekkige vóóroefeningen beschikten. Voor de laatsten, omdat het alleszins wenschelijk mocht heeten, dat het bestaan van een honderd millioen eigenaardig genuanceerde Christenen ophield te zijn wat het — om met Nippold te spreken — te langen tijd geweest was, een terra incognita. Opmerkelijk intusschen, dat de herdruk slechts mogelijk gebleken is „durch die Opferwilligkeit einer griechischen Dame, die ungenannt bleiben will." Is het bescheidenheid, die deze dame in anonymiteit zich doet schuil houden, of angst voor den blaam van vrijzinnigheid? Het een is zoo goed denkbaar als het ander. De noodzakelijkheid van het offer bewijst in elk geval, dat het verbruik van massieve en onbevangen studiewerken in Griekenland niet evenredig is aan den ondernemingsgeest van boekhandel en pers.

De zeventien jaren, die tusschen de verschijning van den eersten en den tweeden druk verliepen, zijn voor Kyriakos niet nutteloos voorbijgegaan. Geen enkele paragraaf, die niet verbeteringen en aanvullingen onderging. Rausch heeft zich de moeite getroost ze nauwkeurig te vergelijken en de verschillen geregistreerd. Men kan ze vinden in Kirche und Kirchen im Lichte griechischer Forschung ¹⁾, een werkje, dat

1) S. 15 ff.

onder dagteekening 1903 het jaar te voren te Leipzig verscheen, en wel ter begeleiding van wat de auteur ons verder gaf: een vertaling van een deel, het voor ons westerlingen meest belangrijke gedeelte van Kyriakos' boek, onder den titel: „Geschichte der Orientalischen Kirchen von 1453—1898". De vertaler spreekt van een „Autorisierte Uebersetzung", wat niet zoozeer, als elders wel, beteekent: „met verlof van den schrijver", maar doelt op het feit, dat hij vertaling en origineel „während zweier Studienreisen i. d. J. 1900 und 1901 im Landhause des Prof. Diomedes Kyriakos in Kephissia bei Athen mit diesem sorgfältig verglichen" heeft.

Bedoelde geschiedenis splitst zich in vier deelen, waarvan een algemeene karakteristiek der behandelde periode voorafgaat.

Een eerste deel behandelt de geschiedenis der Orthodoxe kerk onder Turksche heerschappij. Daarin wordt de verhouding geteekend tusschen de Ottomanische regeering en de Kerk, de velerlei aanraking met het Protestantisme en het woelen van paus en Jesuiten in het Oosten. Men vindt er tal van meer of minder algemeen bekende zaken in beknopt verband bijeen. De samenvoeging meer dan de inhoud geeft er hier de waarde aan. Daarentegen zal men als leerzaam bij uitnemendheid met klimmende belangstelling lezen het hoofdstuk over kerkinrichting, eeredienst, zedelijkheid en over kerkelijke schrijvers. Boeiend in den zin van roman-litteratuur zijn nu juist niet de ruim twintig bladzijden, waarin de laatsten worden opgesomd, maar prikkelend zooveel te meer, omdat men de jongste eeuwen doorlopende in aanraking gebracht wordt met tal van mannen, die men nog nimmer heeft ontmoet. Ook is er een eigenaardig genot in, het schemerend beeld van het kerkbestuur in het Oosten, de patriarchaten in hun verhouding tot de onderhoorige kerken en synoden, zich voor den geest te zien verhelderen, of kennis te maken met de dienstregeling van metropolieten en aartsbisschoppen, van bisschoppen en pastoors. Maar vooral met den staat van zedelijkheid en beschaving van den clerus. Het

tafereel, dat daarvan ontworpen wordt, is nog somber genoeg, maar aan hoopgevende teekenen ontbreekt het niet. De wetenschappelijke vorming der hoogere geestelijkheid gaat vooruit. Scholen te Kydonia, Smyrna, Bukarest, Jasion, Chalki, Jerusalem, meest stichtingen van jongeren datum, en sedert 1837 ook de universiteit te Athene, doen daartoe dienst. Met de lagere geestelijkheid is het minder gunstig gesteld. Scholen te hunnen behoefte lijden een kwijnend bestaan. Hunne bezoldiging is te karig, wat meer beschaafden terughoudt. Door hun aantal te beperken meent men in dezen verbetering te kunnen aanbrengen. Een goed teeken is het ook, dat men zich de belangen der kloosterbibliotheken begint aan te trekken. Door onkunde en diefstal gingen schatten verloren. Wat overbleef, lag ongebruikt of liep gevaar in vochtige bewaarplaatsen te gronde te gaan. Maar men begon wakker te worden. Professor Spiridon Lampros ondernam de reuzentaak een volledige catalogoog van de boeken en handschriften der Athos-kloosters samen te stellen. Een lichtpunt is misschien ook, dat het aantal kloosterlingen sterk aan het afnemen is. Onnatuurlijke ascese is minder hoog in eere dan vroeger en bij verbetering van maatschappelijke toestanden verliest de drang om de wereld te ontvliesen aan kracht. Van de leeken wordt getuigd, dat zij door den druk gelouterd zijn. Het Christendom, de classieke oudheid en de westersche beschaving waren de drie vormende machten. „Der Hellene der Neuzeit hat gute Sitten und liebt die Religion seiner Väter, die er von seinen byzantinischen Vorfahren überkommen hat.” Aan de oudheid ontleent hij wetenschappelijken zin, patriotisme en vrijheidsliefde. Onkunde moge het mogelijk gemaakt hebben, dat zekere uiterlijkheid en zeker fanatisme zijn vroomheid ontsierden, de nieuwe tijd bracht in al deze opzichten verbetering. „O,” besluit Kyriakos zijn schets, „o, dass doch damit nicht zugleich die alte Sittenstrenge und jene lichte, innere, wahre Gottesfurcht mit verschwinden möge! Denn ohne Religion kann kein nationales Leben bestehen. Die Religion ist das Fundament, auf dem sich das künftige Geschick

des Orientes aufbaut.” Ook in de paragraaf over den cultus enkele lichtstralen. De kerkelijke schilderkunst wordt gezegd een groote toekomst te hebben. In vele kerken te Athene is vierstemmig koorgezang ingevoerd. Men voelt, dat de preek bij de godsdienstoefeningen weer meer tot haar recht moet komen als het eenige middel om in de kerk nieuw leven te wekken. De martelaars- en heiligheden worden teruggedrongen, „denn Müssiggang ist aller Laster Anfang; die zu grosse Zahl der Festen.... ist ein Krebschaden.”

De drie andere deelen behandelen de geschiedenis der Orthodoxe kerk in Hellas en in Rusland en die van de gescheiden kerken: Nestorianen of Chaldaeën, Monophysieten en Armeniërs, Jacobieten, Kopten en Abessiniërs, Maronieten en Kaukasische volken.

Van de laatsten, te gader tellende omstreeks negen millioenen belijders, wordt niet veel goeds gezegd. Zij verkeeren „in einem Zustande der Erstarrung”. Terugkeer tot de verlaten kerk of aansluiting aan de Europeesche beschaving zou hier te stade komen, maar zoolang despotisme, onwetendheid en barbaarschheid in de Aziatische landen heerschappij voeren, bestaat daarop weinig kans.

Meer valt van de beide eersten te verhalen, van die van Hellas sinds 1833, van de Russische sinds het midden der zeventiende eeuw. Ook hier weer in beknopt verband tal van bekende en onbekende zaken. Niet het minst belangrijk is uit den aard wat van het geestelijk leven en streven verhaald wordt. Dat Theophilos Kairis als vertegenwoordiger van een supranaturalistisch rationalisme in 't midden der vorige eeuw zich kerkban en gevangenisstraf op den hals haalde, en anderen desgelijks ergernis gaven door ceremoniën aan te tasten of door pausin Johanna of Juliaan den afvallige te laten dienst doen als middelen van polemiek; dat Darwinisme, positivisme en materialisme pleitbezorgers vinden; dat reactionaire of convulsieve fanatieken als Papulakis en Makrakis kerk en staat in beroering brachten, bewijst het niet, dat de geestesstroomingen van het Westen parallellen hadden

in het Oosten, die aanspraak maken op dezelfde belangstelling? Ook een religieus vereenigingsleven, ook een stroom van stichtelijke lectuur trekt de aandacht. Zij getuigen van ontwakend leven, wat intusschen Kyriakos niet belet de verklaring af te leggen: „Allein trotz all dieses Eifers blieb die religiöse Bildung des Volkes wie des Klerus bei uns noch ungeheuer mangelhaft.“

Dit alles geldt de nog zoo jonge kerk in Hellas, wier schrijvers en geleerden mede afzonderlijk worden opgeteld. Van die in Rusland is natuurlijk een langere geschiedenis te verhalen. Zij is geschoeid op ongeveer dezelfde leest. Men zal er belangrijk meer ketternamen in vinden dan die der traditioneele Raskolniki en Duchoborzen alleen en der allen bekende Stundisten. Ook het overzicht van wetenschap en litteratuur is inhoudrijker. Van de Russische kanselredenaars wordt gezegd, dat zij, om met Schröck te spreken, „mehr französische als deutsche und englische Art an sich tragen“, dat zij „prahlerisch“ zijn, „mehr anmutig als inhaltreich, mehr poëtisch als philosophisch“. Meent Kyriakos wat de Russische kerk tot nu toe leverde te moeten aanmerken als „nur schwache Vorboten einer kommenden Entwicklung“, ze zijn hem niettemin een waarborg, dat theologische wetenschap en theologische litteratuur ook daar „zu bedeutender Höhe emporsteigen“ zullen. Hij besluit zijn overzicht met het vertrouwen, dat de orthodoxe Anatolische kerk, een kerk met honderdentwintig millioenen zielen, Hellenen, Russen, Bulgaren, Serviërs, Slaven in 't algemeen, Walachen en Aziaten, hoezeer dan ook door langdurige vreemde overheersching verzwakt en verduisterd, in het staatkundig herleven van Helleensche en andere orthodoxe volken in het Oosten en in het van nieuws opkomen van theologische studiën de profetie heeft van een betere toekomst. „Die orientalische Kirche darf an die theologische Unterweisung und eine ordentlich aufgeklärte Bildung ihres Klerus die Hoffnung ihrer Wiederernewerung und den Beginn der Blüthezeit, wie sie einst in den ersten Jahrhunderten war, mit gutem Rechte knüpfen.“

Ik voeg hier nog bij, dat gelijk sommige Westersche handboeken een lijst bevatten van al de pausen van Rome, zoo ook Kyriakos aan zijn boek toevoegt een chronologisch register van al de bisschoppen en patriarchen van Konstantinopel. Ik heb er meer dan driehonderdendertig geteld.

Na deze algemeene karakteristiek loont het de moeite nog even stil te staan bij eenige eigenaardigheden, die een kerkgeschiedbeschrijving van Oostersch standpunt in het algemeen, of ook van het standpunt, dat meer bijzonder Kyriakos inneemt, onderscheidt van geschiedverhalen als die, waaraan wij gewoon zijn. Rausch zelf, door te spreken over „Kirche und Kirchen im Lichte griechischer Forschung”, geeft mij het materiaal aan de hand.

Ik denk allereerst aan de indeeling.

Men weet, dat verdeeling in tijdperken van betrekkelijk jongen datum is. De Maagdenburger centuriatoren hebben langen tijd door hun voorbeeld de historiographie beheerscht. Daarbij onderscheidten zij en hunne navolgers zich nog gunstig van de annalisten. Er moest eerst meer kalmte neerdalen in de gemoederen, een kalmte die tot meerdere objectiviteit bij den arbeid in staat stelde, en vooral moest meer wijsgeerige zin, ook bij de beoefening der geschiedenis, ontwaken, eer men diep en ver genoeg kon zien om aan een gezonde perioden-indeeling te denken. De eer van tijdvakken in de kerkgeschiedenis onderscheiden te hebben, die niet als bij annalisten en centuriatoren met uiterlijk geweld waren aangebracht, maar rekening hielden, zoo niet met het ontwikkelingsproces der kerk, dan toch met hare lotgevallen, komt toe aan Rechenberg in 1697. Volgens Baur ¹⁾ sprak hij van een *periodus ecclesiae plantatae et propagatae* — de eerste drie eeuwen —; *sub imperio romano et byzantino libertate gaudentis*, — van Constantijn tot Phocas —; *pressae et obscuratae* — van de zevende tot en met de tiende

1) *Die Epochen der kirchl. Geschichtschreibung*, 1852, S. 115.

eeuw —; sub tyrannide romani Pontificis et jugo sara-
ceno-turcico gementis et lamentantis — tot den tijd van
Luther —, en purgatae et liberatae — wat daarna volgde.
Toch hinkte nog Mosheim in 't begin der achttiende eeuw
op twee gedachten, door te gelijk als centuriator voort te
gaan en Constantijn, Karel den groote en Luther aan te
merken als keerpunten in het al de eeuwen omvattend
historisch verloop. Eerst Schröck voerde zonder voorbe-
houd de nieuwe methode in, Evenwel nog op een wijze,
die Baur deed vragen: „Was ist denn hier überhaupt
das Princip der geschichtlichen Bewegung?“ ¹⁾). Zijn vier
tijdperken waren ongeveer de boven genoemde, maar in
plaats van samenhang in een leidende gedachte werd aan
iedere periode een toevallig karakter toegekend. Het eigen
wezen der religie beheerschte de eerste, persoonlijke nei-
ging harer belijders de tweede, heersch- en baatzucht
harer verkondigers de derde, strijd om individueele vrij-
heid de vierde periode.

Sinds is een rationeele indeeling steeds min of meer
een probleem gebleven. Het is bekend, hoe Baur met
nadruk den eisch gesteld heeft, dat de verdeeling in tijd-
perken geen mechanische wezen zou, aangebracht door
historische feiten die met het innerlijk leven der kerk niet
samenhangen, maar een wijsgeerige, rekening houdende
met het organisme, 'twelk te beschrijven de taak is der
historiographie. Volgens Baur vallen de tijdperken samen
met de geledingen van het geheel, dat hij voor zich ziet.
Men heeft zijne methode de ideologische genoemd, maar
tevens ook een organische. Met meesterlijke, als met een
enkelen blik het historisch verloop van alle eeuwen door-
en overziende virtuositeit heeft hij het ontwikkelingsproces
der kerk beschreven als een verwerkelijking van wat hij
noemde „die Idee der Kirche“, de vereeniging van het
goddelijke en het menschelijke in het dogme en in de
hiërarchie — in den godmensch en in den onfeilbaren

1) S. 158.

paus — door de Hervorming gestuit en plaats makende voor een geleidelijke ontbinding. Dienovereenkomstig ziet hij in Gregorius den groote den kerkelijken Janus, die zoowel de periode der dogmenvorming afsluit, als staat aan den aanvang van het ontwikkelingsproces der hiërarchie, in' eigen persoon de grens tusschen de oude geschiedenis en de midden-eeuwen. De hiërarch hij uitnemendheid, op zijne beurt een Janus tusschen de eerste en de tweede helft der midden-eeuwen, is dan Gregorius VII, de man in wien de eisch van het pausdom het eerst tot volle bewustzijn komt.

Intusschen had deze ideologische methode zekere schaduwsijde. Niet dat er veel zou af te dingen zijn op het betoog aangaande den ontwikkelingsgang der kerk en op de aanwijzing van het specifiek kerkelijke, maar het min of meer tendenzieuse der voorstelling leidde tot zekere eenzijdigheid. Door anderen werd die aangevuld, wat wel leidde tot verrijking van den inhoud der kerkhistorische werken, maar tevens tot eenige verwaarloozing van den historischen gedachtengang. De indeelingen zijn er daarbij niet beter op geworden. Zoo kon het geschieden, dat Gregorius de groote door Karel den groote en Gregorius VII door Innocentius III als mijlpalen werden vervangen. Wij wijden er hier niet verder over uit, maar willen nog even melding maken van het nieuwste op dit gebied, een gewijzigde periodenindeeling, voorgesteld door Hans von Schubert, hoogleeraar te Kiel.

Wat voor Baur was „die Idee der Kirche”, werd voor Schubert „das Evangelium”, het „historische Princip”, waaraan getoetst moet worden wat al dan niet tot de kerkgeschiedenis behoort. Dat „Evangelium”, waarvan hij de nadere definitie zich door de Bijbelsche theologie wil laten aan de hand doen, is in zijn schatting de kracht, die de geschiedenis heeft mogelijk gemaakt en haar verloop beheerscht. „Die Entwicklung ist also die Einwirkung des Evangeliums auf die Welt — Hemmnis und Kampf, Ueberwindung und Durchdringung des Ueberwundenen — dabei das Verständniss des Evangeliums selbst seine Ge-

schichte durch macht, Phasen seiner Fassung, die für jene Einwirkung und also die Periodisierung entscheidend sind." Men hoort het, ook voor de „Periodisering". Die wordt dan nu ook bij Schubert een gansch andere. Oude geschiedenis en middel-eeuwen vloeien voor hem ineen. Daarentegen ziet hij behalve in de Hervorming in het jaar 130 en in de Engelsche revolutie der 18de eeuw een paar grenslijnen. Zoo komt hij tot vier perioden, die hij aldus karakteriseert: 1°. „die Zeit des Urchristenthums, da die Gemeinschaft der Heiligen das Gottesreich in den Himmeln erwartete, kommend an dem Tage des Gerichts, der vor der Thüre stand; 2°. die Zeit der Katholischen Kirche, da man dies Gottesreich wieder fand in der grossen Heilsanstalt, die man hier unten gebaut hatte für die Kinder im Glauben; 3°. die Zeit des Zusammenbruchs dieser äusserlichen Einheit und der Identifikation des Unsichtbaren und des Sichtbaren, der Reformation und Religionskriege, da man lernte zu glauben an das Gottesreich als ein unsichtbares jenseitiges Gut, das aber seinen Anfang genommen hier unten in den Kirchen, in denen Wort und Sakrament lauter verwaltet werden, und an dem jeder Teil nimmt in der Arbeit des irdischen Berufs; und endlich 4°. die Zeit, da man das Gottesreich im Tempel seines eigenen Inneren fand und erkannte, dass nichts Persönlicheres und Freieres in der Welt ist als die Religion." Korter gezegd, het zijn de perioden „der Urgemeinde, der katholischen Kirchen, der Landes- und Konfessionskirche, der Freikirche" ¹⁾.

Alle deze indeelingen hebben met elkander gemeen, dat zij uit het standpunt van westerlingen den loop van zaken beziën. De gebeurtenissen in het Oosten, voor het minst die van de latere eeuwen, worden min of meer uit het oog verloren. Een poging om Oosten en Westen als een eenheid saam te vatten wordt zelfs niet gewaagd. De naaste omgeving neemt schier het gansche gezichtsveld

1) *Die heutige Auffassung und Behandlung der Kirchengeschichte*, 1902, S. 31.

in. Hetzelfde is natuurlijk te verwachten van een historicus, die op het andere halfroond staat, maar tevens, dat dan de indruk dien hij krijgt van het geheel een geheel andere wezen zal. In zoover is het belangwekkend na te gaan, welke lijnen een man als Kyriakos waarneemt of trekt in zijn historisch beeld. Het vermoeden, dat de verhouding van de Grieksche kerk tot die van Rome en tot den Islam van invloed wezen zal op de beschouwing, blijkt al spoedig gegrond te zijn.

De eerste drie eeuwen zijn voor den Oosterling, wat ze ook zijn voor ons, de eeuwen van vervolging en strijd, en vormen als zoodanig een afzonderlijke periode. Men moge die wat korter of wat langer nemen, het jaar 313 of 323 of wel 325 als eindpunt kiezen, de hoofdzaak blijft er dezelfde om. Dan volgt de periode van zegepraal en volledige ontplooiing of organiseering van het kerkelijk leven. Vrede naar buiten, maar strijd van binnen. Een lange reeks twisten ter formuleering van het dogma en vaststelling van den eeredienst. De beeldenstrijd is er eene, en wel de laatste van. De invloedrijke persoon van Photios treedt op het tooneel. De eeuwen van 313 tot aan zijn tijd, omstreeks 860, vormen mitsdien de tweede periode. Dat Photios de eer geniet van een tijdperk te openen, dankt hij aan zijn optreden tegen de aanmatiging van Rome, die uitliep op de scheuring van de elfde eeuw. Van 860 tot 1453 was de kerk in het Oosten in voortdurenden strijd, met Rome zoowel als met den Islam. In dien strijd verloor zij naar beide zijden van hare beste krachten. Dan volgt na den val van Konstantinopel de tijd der grootste vernedering. Hij duurt tot 1830, met dien verstande, dat tot 1700 de kerk al de nadeelen ondervond van de gewapende conflicten tusschen Turkije en het Westen, maar daarna zekere bescherming dankte aan de protectie der concurrerende Europeesche mogendheden. Met 1830 begint dan de nieuwe tijd met de bevrijding van Griekenland en de staatkundige wedergeboorte van Serviërs, Walachen en Bulgaren. Straks zal er ook sprake zijn van den vernieuwendenden invloed, op de Anatolische

kerk uitgeoefend door de Duitsche wetenschap ¹⁾. Men ziet, het is een gansch ander verloop, dan dat wij gewoon zijn waar te nemen. Ook hier is het pars pro toto, verwaarloozing van het minder in het oog vallend deel. En ook hier blijft nog plaats voor zekere verschillen, die tot vergelijking aanleiding geven. Philaretos Waphidis splitst weer anders dan Kyriakos. Bij hem is Joannes Damaskinos wat bij den laatste is Photios. Evenzoo heeft men op afwijkende wijze de periode na 1453 in onderdeelen ontleed. Maar een alles omvattend beeld, waarbij alle bestanddeelen der, met voorliefde in den laatsten tijd geschiedenis van het Christendom genoemde, Kerkgeschiedenis op gelijke wijze tot hun recht komen, heeft men noch aan de eene, noch aan de andere zijde ontworpen. Men zou hier aan Siameesche tweelingen kunnen denken, waarvan beurtelings de eene en de andere de eer der beschrijving genoot. Zal temet nog eens een polyhistor opstaan, die van een verheven standpunt het geheel overziende dat geheel als een samenhangend organisme erkent en het skelet er van als een eenheid zal weten bloot te leggen?

Behalve met de indeeling loont het de moeite kennis te maken met de waardeering van de Oostersche kerk door den beoefenaar van hare geschiedenis, bij vergelijking met Roomsche-catholicisme en Protestantisme.

Kyriakos is, zooals ons reeds bleek, een vrijzinnig man, maar hij staat niettemin vast op den traditioneelen bodem zijner kerk. De paradosis is hem lief. Hij vindt haar onvervalscht terug in een verleden, dat hooger opklimt dan de verbasteringen, die in den loop der eeuwen zusterkerken hebben aangebracht. Schrift en overlevering samen zijn hem de kenbron der waarheid. De Schrift alleen kan niet volstaan, daar zij van te onzekere uitlegging is. Uit de overlevering moet zij worden aangevuld. Niet uit een doode overlevering intusschen, maar uit een levende. Het

1) Rausch, *Kirche und Kirchen*, S. 24 ff.

gaat met de overlevering als met den mensch. Van kind wordt hij man, zijn ledematen groeien, maar als individu blijft hij dezelfde. Betere verklaring, nauwkeuriger bepaling, scherpzinniger formuleering, accommodatie aan de eischen der verschillende tijdperken, dat een en ander vormt tegader de ontwikkeling, waaraan zij onderhevig is. Hier schijnt een deur voor velerlei ketterij te worden opengezet, maar bij nader inzien blijkt, dat de kerkvaders der eerste acht eeuwen, met name die der vierde en vijfde, Athanasius en de drie Kappadociërs, in Kyriakos' schatting de ware lichten der Kerk zijn. Doch zij worden in vrijheid gewaardeerd en aan hunne volgelingen wordt te laste gelegd, dat zij te weinig originaliteit bezaten. De latere eeuwen hebben het licht laten uitgaan. De vierde en vijfde eeuw was gebonden aan het bepaalde kerkelijke dogma, maar ook daaraan alleen. De Kerk verlangde van hare leeraren overeenstemming met de theologie der oecumenische synoden, maar in alle andere opzichten liet zij vrij. Die vrijheid tierde er weliger dan in het „logge, van den aanvang af op eenheid en gelijkheid van de leer, het bestuur, den eeredienst, en op vaste orde bedachte Westen”. De vrije en veelzijdige geest van Origenes kon uit de Anatolische kerk niet verbannen worden. Athanasius en de Kappadociërs zelve waren er van doortrokken. De Antiocheensche school vertegenwoordigde het beginsel van vrij onderzoek en zelfstandige ontwikkeling der theologie. Een Neoplatonicus als Synesios, een Origenist als Gregorius van Nyssa konden in het Oosten vrijelijk zich bewegen. Het is een droevig verval, als later de groote dogmatici, als Johannes Damaskinos en diens talrijke navolgers, niets beters weten te doen, dan de leeringen der vaderen in stelsels te brengen en te reproduceeren, door willekeurige keus en gedwongen verklaring, door vervalsching desnoods ze kunstmatig in overeenstemming brengende met wat de Synoden hadden vastgesteld. „Derhalve is als een der oorzaken van het verval der theologische wetenschap aan te merken de bovenmatige erkenning van het gezag der overlevering,

die in reactie tegen de eindelooze godgeleerde twisten, waaruit de verschillende ketterijen te voorschijn kwamen, haar oorsprong had." Dat de volksontwikkeling daalde, filosofen-scholen ontbonden werden en bibliotheken te niet gingen, werkte mede den triumph eener doode rechtzinnigheid in de hand.

Er is in deze waardeering eener eeuwenheugende traditie ter eener en van de vrijheid ter anderder zijde iets tweeslachtigs, dat noopt tot de vraag, waarop ten slotte de nadruk zal worden gelegd. De theologie der vierde en vijfde eeuw zal zijn „Fundament der theologischen Wissenschaft und nachahmungswürdig für die Theologen der neueren Zeit". Maar is dat ter wille van den inhoud harer leeringen of ter wille van de frischheid van haar leven? Voor geen gering deel vermoedelijk ter wille van de laatste. Door geheel het werk klinkt steeds wat Rausch noemt „die sehnstüchtige Klage nach der verlorenen Herrlichkeit und Freiheit der Zeiten des Origenis, Basilios und der Gregore" heen ¹⁾. Aan Epiphanius wordt te laste gelegd „einseitige und übermäßige Ueberschätzung der kirchlichen Orthodoxie" en aan zijns gelijken „ein alles andere ausschliessender blinder Gehorsam gegenüber der Paradosis", straks weer „übermäßige und blinde Abhängigkeit von den Werken der Väter". Wekt dit alles niet het vermoeden, dat deze Anatolische kerkhistoricus nog slechts met één voet op de basis der oude conciliën staat en met den anderen midden in de wereld van het vrije wetenschappelijk onderzoek, meer geneigd om voorwaarts te gaan, dan om angstvallig dien tweeden voet terug te trekken? Dit vermoeden strookt in elk geval met wat hij in 1889 te Jena in een toespraak aan de professoren verklaarde: „Die Lehre unserer Kirche ist nicht in allen Einzelheiten durch die alten Väter und die ökumenischen Synoden begrenzt, wie dies in der römischen Kirche durch das Tridentinische Konzil und die päpstlichen Dekrete der

1) S. 37.

Fall ist, deswegen geniest die theologische Wissenschaft bei uns mehr Freiheit als in der päpstlichen Kirche." De vraag is intusschen, in hoeverre hier vrijheid gegeven, of eerder genomen wordt en welke „Einzelheiten" ten slotte wèl door Patres en Synoden bepaald zijn. Het geheel wijst op een nog vrij onzekeren toestand. Merkwaardig is in elk geval, dat het optreden van een man als Kyriakos mogelijk is aan een universiteit als te Athene, waar hogere geestelijken der Anatolische kerk hun opleiding komen zoeken. Maar ook Rome heeft in 't begin der negentiende eeuw haar vrijzinnige catholieken gehad, die bewegingen als het Duitsch-catholicisme en het Oud-catholicisme konden voeden. Rausch gist, dat „die Principien der orthodoxen anatholischen Kirche nicht mehr dieselben sind wie sie es bis zur Mitte dieses Jahrhunderts waren, vielmehr einer freieren wissenschaftlichen Richtung zu weichen beginnen" ¹⁾. Maar op actie kan reactie volgen. De Oostersche kerk heeft, dit blijkt voldoende, een levendig gevoel van eigenwaarde op grond harer eeuwenheugende tradities. Zij is min of meer kittelloorig voor alles wat van buiten komt. Geen „Reformation in katholischer oder evangelischer Weise", geen „äussere Einwirkung fremder Kirchen", is de leus. Slechts „Restauration auf der gegebenen Grundlage", slechts „Erneuerung unserer Kirche.... mitten aus unserer Kirche heraus durch eigene Arbeit an uns selbst" kan hier baten. Het is Kyriakos in eigen persoon, die zoo de eischen formuleert ²⁾. Idealiseert hij hier buiten de werkelijkheid om, of vertegenwoordigt hij een richting, die een toekomst heeft? Wij willen er het beste van hopen en slaan in afwachting van wat de tijd zal leeren inmiddels vol belangstelling het ontwakend nieuw leven in de Oostersche kerken ga.

Dan, ter bepaling van de mate van vertrouwen, die ons voegt op dit punt, komt nog de vergelijking van het Oosten met Roomsch-catholicisme en Protestantisme van

1) S. 38.

2) *Gesch. der Or. Kirchen*, S. 190.

pas. Werwaarts in dezen het hart van Kyriakos neigt, is niet twijfelachtig. Zijn antipathie tegen het eerste hangt samen met geheel de geschiedenis zijner kerk. Dat de heerschzucht der bisschoppen van Rome het schisma heeft uitgelokt, wordt hun niet kwijt gescholden. Dat de pausen niet ophielden met, minstens in gedachte, zich als heeren van het Oosten te gedragen, evenmin. Zelfs de kruistochten heeten „Wiedervereinigungsversuche mit Waffengewalt” ¹⁾. Dat roomsch-catholieke zendingsgenootschappen en Jesuïeten onvermoeid de terreinen van het Oosten bleven aanmerken als hun jachtveld, wordt gezegd „mancherlei Unruhen” te hebben teweeg gebracht. Naarmate de Griekschen meer van de Roomschen te lijden hebben gehad, willen zij te minder van hen weten. Kyriakos zelf maakt zich den welsprekenden tolk van deze antipathie. „Die anatolische Kirche,” verklaart hij, „wird alle Zeit die Pläne des Pabstthums abwehren und bei der von den Vätern gelegten Grundlage bleiben in der Gewissheit, dass diese das wahre Christenthum der ersten Jahrhunderte repräsentiert, von dem die abendländische Kirche abgewichen ist. Sie hält fest an ihrer Unabhängigkeit, deren sie sich seit den ältesten Zeiten erfreute und die preis zu geben bis heute sie niemand zu überreden vermochte” ²⁾.

Tegen het duister van Rome steekt dan het lichtend Protestantisme gunstig af. Zijn optreden heet een gezegende noodzakelijkheid. In een kerk, die voor reformatie geen plaats laat, is revolutie het eenig mogelijke. Haar leer was een verbastering; haar cultus veruiterlijking, haar bestuur despotisme geworden. Toen dan onder invloed van het Oosten en van de classieken het steeds aan zich zelf gelijk blijvend, maar tevens in verandering levend Christendom den drang gevoelde om in een nieuwen bestaansvorm zich te openbaren en daarbij stuitte op den tegenstand eener logge kerk, moest wel de vaan van den opstand ontrold worden. En Luther, de vrome veerkrachtige

1) *Kirche und Kirchen*, S. 60.

2) *Kirche und Kirchen*, S. 91; verg. *Geschichte*, S. 138.

Duitscher, was er de man naar om dat te doen. Tegen de pauselijke overweldiging, waarvoor koningen gezwicht hadden, hield hij met doodsverachting stand.

Intusschen liet deze zelfde Luther zich door zijn verzet tegen de dwalingen en misbruiken aan de eene zijde te ver naar de tegenovergestelde zijde afvoeren. De oppositie dreef hem tot overdrijvingen. Zoo eene was de verheffing van het geloof, met miskenning van de waarde der werken. De mensch is niet enkel een geestelijk wezen, ook het zinnelijke moet hem als voertuig dienst doen. Zonder kerkbezoek, cultusvormen en gebedsuren gaat op den duur de vroomheid des harten te niet. Zoo eene is ook de praedestinatieleer, als zij in hare consequentie verlies van vrijheid en verantwoordelijksgevoel met zich voert. Voorts de overschatting van het woord der prediking ten koste van wat de schoone kunsten tot stichting bij den openbaren eeredienst kunnen bijdragen. Mogelijk misbruik behoeft het gebruik niet uit te sluiten. De Protestantsche cultus is noodeloos koud en dor geworden. En dan de noodlottige verwickelingen tusschen de godsdienstige vereenigingen en de staten. In stede van een flink georganiseerde onafhankelijke Protestantsche kerk, als voorwaarde van een doeltreffende regeling van de verhouding tusschen de vrijheden der individuen en het gezag der gemeenschap, kwam het verbrokkelende „cujus regio ejus religio”. Waartoe voorts de haast, waarmede het coelibaat in het Protestantisme werd ter zijde gesteld? Zijn aan de goede zaak niet kostelijke diensten bewezen door vromen, die zonder tot echt en huiselijk leven zich bijzonder aangetrokken te voelen aan de belangen van de religie en hare openbaringen in de wereld zich hebben gewijd? En of men nu al geen heiligenaanbidding wil en zelfs geen overmaat van heiligenvereering, was het daarom noodig het aantal kerkelijke feesten zoo te beperken, dat er voor gedenkdagen ter eere van mannen of vrouwen, die door hun arbeid tot eeuwige dankbaarheid de menschheid aan zich verplicht hebben, geen gelegenheid meer overbleef?

Men bespeurt het, waarheden voor de erkenning waar-

van den onder den invloed van het Protestantisme opgegroeiden eerst langzamerhand en met moeite de oogen opengaan, liggen voor den meer onbevangen uit de verte toezienden Kyriakos bij den eersten aanblik open en bloot. Het komt hem voor, dat Luther de betamelijke grenzen overschreed en in uitersten verviel, uitersten waarvoor zijns inziens de Anatolische kerk zich steeds heeft vrij gehouden, weshalve hij een verhandeling in het jaar 1898 betitelen kon met deze woorden: „De Orthodoxe kerk staat in het midden tusschen de Catholieke en de Protestantsche.”

Intusschen weerhouden deze leemten, die daarenboven in den loop der tijden aanmerkelijk werden aangevuld, onzen historicus niet het Protestantisme hoogelijk te roemen. Indien hij het doet, geschiedt het steeds in vergelijking met het Catholicisme. En dan is het verschil als dag en nacht. Men doorloopt in gedachten de landen, waarin een der beide godsdienstvormen overheerschend is, en men zal getroffen worden door de meerdere religieuse diepte en den meerderen zedelijken ernst, door het Protestantisme gewekt. De strenge zondagsviering, de massiviteit der godgeleerde studiën, de krachtsontwikkeling van bijbel- en zendingsgenootschappen springen er terstond in het oog. Ook het gemiddeld zedelijk peil staat hooger. Niet dat er geen verdorvenheid wezen zou of dat het aan lichtvaardige renegaten zou ontbreken. Maar als men in alle deze opzichten de Protestantsche en de Roomsche wereld met elkander vergelijkt, dan legt de laatste het droevig af. Tusschen haar en de cultuur is de klove breed. In haar lijdt de religie aan de toring. Het Protestantisme is daarenboven het krachtig middel geweest ter emancipatie van de wetenschap. Rome schuwde de waarheid en sloeg het intellect in boeien. Luther eischte vrijheid van onderzoek en slaakte de banden van den geest. Als hij niet ware voorgegaan, hadden Kant en Fichte, Schelling en Hegel, Goethe, Schiller en Lessing niet kunnen volgen. En dan de politieke vrijheid en de algemeene volksontwikkeling. Zonder de laatste, gekweekt door onderwijs en

opvoeding, kan de eerste niet tieren. Vrijheid is slechts bestaandaar met de tucht van gezond verstand en goede zeden. Waar deze grondslag ontbreekt, slaat zij om in anarchie en despotisme. Luther nu heeft dezen grondslag gelegd en aan den Staat het meesterschap in conscientiezaken ontzegd. Het is de Germaansche geest, die in hem een uitdrukking gevonden heeft, de Latijnsche volken hebben de zegeningen van dien geest niet weten te waardeeren en boeten daarvoor in slaafsche onderworpenheid aan Rome en in frivoliteit.

En toch, bij zooveel hulde aan Luther en diens werk, wenscht Kyriakos zich niet te scharen onder zijn vanen. Wat een historisch noodzakelijkheid was in het Westen, zou majesteitsschennis zijn in het Oosten. „Wir in der anatolischen Kirche hatten niemals jenen unbegrenzten päpstlichen Despotismus, niemals knechtete bei uns die Kirche den Staat, niemals nahm der hellenische Klerus eine privilegierte Stellung ein, noch versuchte er das Gewissen des Volkes zu knechten, niemals hörte man bei uns von Inquisitionsgerichten, noch wurden Scheiterhaufen für Häretiker und Männer der Wissenschaft errichtet, niemals wurden Ablassbriefe verkauft noch der Glaube an das Fegefeuer und Ähnliches gelehrt.... Wir haben für die Bildung des Klerus nicht wie die römischen Katholiken Seminarien, die durch steinerne Mauern sich von der wissenschaftlichen Bewegung der übrigen Welt abschliessen.“ Zoo jubelt de Griek. Duizend jaren bestond het Byzantijnsche rijk en het werd niet als het Westelijk-romeinsche overstroemd door barbaren. Daardoor kon het een hooger trap van cultuur handhaven. En ook later toen Turksche overheersching de kerk in druk deed verkeeren, heeft toch de clerus naar vermogen de wetenschap beoefend en het volk onderricht. Geen periode van barbaarsheid hadden zij dientengevolge te doorleven. „Aus diesem Grunde blieb bis heute die Religion unserer Väter unangetastet und rein, wie sie uns die Byzantiner übergaben.“ Als vóór de verovering van Konstantinopel staat de kerk op den grondslag der zeven oecumenische con-

ciliën. Vandaar dat revolutiën als de kerkhervorming van het Westen achterwege bleven. Vandaar ook dat zendingsarbeid van het Protestantisme uitgaande, evenzeer als de Roomsche-catholieke propaganda in het Oosten, met onvruchtbaarheid was geslagen. Niet dat het ideaal bereikt zou zijn. Het is er nog verre van af dat men in de Anatolische kerk op rozen zou wandelen. „Der Mangel an Bildung bei uns hat manches Schlechte erzeugt, der Klerus vor allem besitzt nicht die Gestalt, die heute nötig ist, der Kultus muss gehoben werden, die Kirchenmusik, die kirchliche Baukunst und die heilige Malerei müssen neue Gestalt gewinnen, die Gottesdienste müssen kürzer, würdiger und ehrbarer werden, die Predigt muss häufiger stattfinden, das Volk muss auf die Kenntniss religiöser Bücher und zumeist der heiligen Schrift gegründet werden.” Maar het gevoel van deze behoeften is reeds een profetie van de bevrediging. Geen kerkelijk stelsel, geen pauselijke hiërarchie staat aan een geleidelijke hervorming in den weg. Naarmate de clerus beseft, dat hij hoogere wetenschap en meer gemeenschap met het geestelijk leven des tijds noodig heeft om de leeken aan de godsdienstige eischen des tijds te doen beantwoorden, zal hij weten zich die schatten eigen te maken, en al het andere volgt van zelf. „Bald wird sich zeigen, dass unser Volk von Aberglauben und Vorurtheilen frei wird und von einer nur formalistischen Gottesverehrung den Weg zum thätigen Christenthum findet.” „Der lutherischen Reformation bedürfen wir nicht. Wir wollen verwerthen, was sie gutes enthält, im übrigen aber unsere eigenen Wege gehen. Davon aber soll die Zukunft und die künftige Entwicklung der orientalischen Völker Kunde bringen.”

Het is verfrisschend zulk een geloofsgetuigenis te lezen. Moge ook de bril, waardoor deze Oosterling het heden en de toekomst van het kerkelijk leven zijns volks beziet, wat optimistisch gekleurd zijn, het is ons te meer een genot met zijn voorstelling van zaken en met zijn verwachtingen kennis te maken.

Evenwel blijven er nog vragen en twijfelingen over.

Zou deze ziener de „eigen wegen”, die zijn kerk te bewandelen heeft, wel tot den einde overzien?

Wij Westerlingen, die door ervaring of door studie de problemen hebben leeren kennen, die moeten worden opgelost: regeling van de verhouding tusschen Kerk en Staat, bepaling van de rechten der individuen tegenover de gemeenschap en der gemeenschap tegenover de individuen, opheffing van de tegenspraak tusschen individualisme en catholiciteit, 'tzij dan in gemeenten of in kerken, wij zouden nog zekere bezwaren kunnen duchten van het ontwikkelingsproces in het Oosten. Die gemeenschappelijke grondslag der zeven oecumenische conciliën en het daarop te bouwen kerkelijk gemeenschapsleven, dat haar licht ontsteekt bij de wetenschap en rekening houdt met de eischen van den nieuwen tijd, wij zouden de mogelijkheid kunnen onderstellen, dat zij bleken kwalijk bij elkaar te passen. Ook dat er spraakverwarring ontstond, als het er op aankwam dat gemeenschappelijke nader vast te stellen en die eischen te formuleeren. En welk kerkbegrip zal daar in 't Oosten op den duur worden gerealiseerd? Als Baur tegen Möhler den strijd aanbindt, betoogt hij, dat men te kiezen heeft tusschen Catholicisme en Protestantisme. Tertium non datur. Als Ronge meent zulk een tertium gevonden te hebben en een vereeniging grondt, die noch aan Rome, noch aan Luther zich bindt, dan velt Baur reeds bij voorbaat het doodvonnis. „Wozu also eine neue Form, welche so, wie sie aufgestellt wird, als weder katholisch, noch protestantisch, völlig in der Luft schwebt?”¹⁾ Het Duitsch-catholicisme is dan ook gebleken een morgenwolk te zijn, een vroeg komende wolk, die henen ging. Het Oud-catholicisme moge een ietwat taaier leven hebben, het is eenzelfde hinken op twee gedachten. Heeft Kyriakos zich deze beginselquaestie reeds gesteld? Dit wil nu niet zeggen, dat de Anatolische kerk, 'tzij dan naar het model van Rome een confessie formuleeren en ten troon

1) *Kirchengesch. des 19ten Jahrh.*, S. 308.

verheffen moet, 'tzij gaan varen onder de eene of andere Protestantsche vlag. Maar wel, dat zij op den duur op haar schijnbaar nog dubbelzinnig standpunt niet zal kunnen blijven staan. Het zal moeten komen tot een nadere omschrijving van de basis en tot een nadere bepaling van de rechten en de plichten dergenen, die geacht worden op die basis te staan. Ook tot diepzinniger inzicht in het wezen dier kerk, die de Anatolische heet en niettemin in tal van nationale kerken uit elkander viel. 't Kan zijn, dat Kyriakos zelf dezen eisch ter nauwernood verstaat, dat het Westersche levenservaringen en inzichten zijn, die ons het dringende van dien eisch doen voelen, dat het Oosten lang nog kan voortgliden in het oude spoor en zonder het te bespeuren schier doortrokken wordt van den zuurdeesem onzer moderne wereld- en levensbeschouwing; dat crisissen als die wij doorleefden daar voorschans niet zullen worden aanschouwd. Maar 't komt mij voor, dat dit pleiten zou tegen de diepte van voelen en denken. Zoo het geen politiek is, die den vrijzinnigen leider het dogme der oude kerk en de ontdekkingen der nieuwe wetenschap zoo vredig doet naast elkander stellen, dan is het naïeveteit. De eene, noch de andere verdient aanbeveling. Wij blijven dus onze reserves maken en wachten den uitslag der bemoeiingen met belangstelling af. Intusschen brengen wij een eeresaluut aan den man, die met kloeken moed en vast vertrouwen zich aangordt om — wij zouden misschien geneigd zijn te zeggen: een Augias-stal te reinigen, maar in elk geval om — nieuw leven te wekken in de Anatolische kerk door het licht van vrij en wetenschappelijk onderzoek in den ruimst mogelijken kring te doen opgaan over hare leden. En aan Dr. Erwin Rausch brengen wij onzen dank, dat hij door middelaarsdiensten te bewijzen ons in de gelegenheid gesteld heeft van ter zijde getuige te zijn van den belangwekkenden arbeid, dien de Atheensche hoogleeraar ondernam en waarbij wij hem volgen met onze beste wenschen.

DE VERVOLGING DER WALDENSEN IN 1655 EN 1656.

DOOR

Dr. H. C. R O G G E.

„Het kleine volk der valleibewoners van Piëmont, gewoonlijk Waldensen genoemd, is in de geschiedenis van het Christendom een der merkwaardigste. De zuiverheid van een eenvoudig Evangelisch geloof en niet minder de christelijke reinheid van tucht en van zeden, waardoor dit volk reeds in de middeleeuwen, omgeven van bijgeloof en zedebederf, zich luisterrijk onderscheiden heeft; de gruwzame vervolging, waaraan het schier alle eeuwen door meer dan eenig ander was blootgesteld; de geloofskracht en heldenmoed, welke het steeds ontwikkeld heeft, zoo dikwijls het er op aankwam om aan zijne belijdenis tot in den dood getrouw te zijn, of om den grond zijner vaderen tegen eene soms honderdvoudige overmacht te verdedigen: maken het in de geschiedenis tot een bijna eenig verschijnsel.”

Aldus N. C. Kist, toen hij, voorgelicht door een ooggetuige, „het terugkeeren der Waldensen in hunne valleijen in 1689 en 1690” beschreef ¹⁾. Sedert de Hervor-

1) Kist en Royaards, *Ned. Archief v. Kerkel. Geschiedenis*, Dl. VI, blz. 3.

ming heeft geen ander volk meer dan dit hier te lande de aandacht getrokken. De protestantsche Nederlander zag in den Waldenser een eerbiedwaardig geestverwant, wiens geloofsbelijdenis ook de zijne was, en de gedachtenis aan den strijd der vaderen voor de vrijheid van geweten deed zijn hart te warmer kloppen voor den broeder, die nog telkens aan de bitterste vervolging was blootgesteld. De lijst der geschriften, hier over de Waldensen en hunne lotgevallen verschenen, beslaat niet weinige bladzijden ¹⁾. De Gereformeerde predikanten Balthasar Lydius, Gillis van Breen, Jodocus van Lodensteyn en Johannes Florentius Martinet, en de Doopsgezinde leeraar Martin Schagen hebben er zich mede beziggehouden; de Waldensers Leger en Brez hebben hunne geschriften hier ter perse gelegd; de „Histoire générale des Eglises Evangéliques des Vallées de Piémont” van eerstgenoemden, de „Histoire ecclésiastique des Eglises réformées du Piedmont” van P. Gillis met nog zoovele andere boeken, die over het „Israël der Alpen” in den vreemde verschenen, werden vertaald onder de oogen onzer landgenooten gebracht; om niet te spreken van de tientallen vlugschriften, die in het licht verschenen, telkens wanneer opnieuw een tijdperk van verdrukking was aangebroken.

Met uitzondering van die van 1686, waarop „la glorieuse rentrée” van 1689 volgde, heeft men in onzen tijd zich niet met de vervolgingen der zestiende en zeventiende eeuw beziggehouden. Waren die vervolgingen het gevolg van godsdienstig fanatisme of van politieke berekening? Hingen zij samen met andere groote gebeurtenissen en deed de terugslag zich elders gevoelen? Deze en andere vragen verdienen wel beantwoord te worden, inzonderheid ten aanzien van den moord, die in 1655 de verontwaardiging gaande maakte van bijna geheel protestantsch

1) Vgl. „De literatuur betreffende de Waldensen” in Kist en Royaards *Nederl. Archief voor Kerkgesch.*, Dl. VI, blz. 109 vv. en „W. N. du Rieu, Essai bibliogr. concernant tout ce qui a paru dans les Pays-Bas au sujet des Vaudois” in *Bulletin de la Comm. de l'hist. d. Eglises Wall.*, T. IV, p. 105 svv.

Europa. „From the first beginning of the Reformation,” zegt Morland ¹⁾, „there was never known such a marvellous unity in the cause of religion, nor that so many Princes and States were ever interested together in one affair of the like nature.” Elders hoop ik uiteen te zetten welk aandeel de regeering onzer Republiek genomen heeft, om in vereeniging met Cromwell bemiddelend op te treden bij den Hertog van Savoye, en door tusschenkomst van de Evangelische Kantons en den Koning van Frankrijk het geleden onrecht te doen herstellen. Hier wensch ik een paar bladzijden uit de droeve geschiedenis der Waldensen in de jaren 1655 en 1656 nader toe te lichten, en daarbij in eenige bijzonderheden te treden over de wijze, waarop het Nederlandsche volk zijne deelneming heeft getoond in het treurig lot zijner vervolgte geloofsbroeders in de valleien. Verschillende onuitgegeven bescheiden, die tot aanvulling kunnen strekken van hetgeen door vroegere geschiedschrijvers is medegedeeld, zullen hier tevens eene plaats vinden.

Het was te verwachten dat de Waldensen, van het oogenblik dat zij zich bij de Hervorming aangesloten en hunne oude geloofsbelijdenis in Calvinistischen zin herzien hadden, in het lot zouden deelen van de Protestanten, die met toenemende hevigheid vervolgd werden overal, waar de vorsten aan de moederkerk trouw waren gebleven. In die dagen was Savoye een wingewest van Frankrijk, en de bevelen door Frans I uitgevaardigd tegen de ketterij in zijn eigen rijk, golden dus ook hier. Het herstel van de hertogelijke regeering bracht hierin aanvankelijk geen verandering; de Waldensen hadden het in 1561 én aan hun moed en volharding, én aan het verstandig inzicht van Emmanuel Philibert te danken, dat zij onder het genot van godsdienstvrijheid de Piëmonteesche valleien mochten blijven bewonen. Van hunne bange worsteling in die dagen hebben de aanhangers der Hervorming hier te lande zeker

¹⁾ S. Morland, *The history of the Evang. Churches of the Valley of Piemont*, Lond. 1658.

geen kennis gedragen, en al ware dit het geval geweest, het tijdstip waarop zij hun broederlijk de hand zouden kunnen reiken, lag nog in onafzienbare verte. Geraakten de valleibewoners onder de volgende hertogen telkens weder in meer of minder ernstige moeilijkheden, omdat zij een doorn in het oog bleven van de roomsche geestelijkheid: de berichten daarvan drongen niet tot deze gewesten door. Van de lotgevallen der Waldensen in het laatst van de 16de en in de eerste helft van de 17de eeuw, ook na de oprichting van de „Congregatio de propaganda fide et de exstirpandis haereticis”, is men hier blijkbaar onkundig gebleven. Ware het tot eene vervolging gekomen als van de protestanten in Graauwbunderland, de berichten dienaangaande zouden zeker in een of meer pamfletten verspreid zijn.

De vervolging der Protestanten in Piëmont was al begonnen in het markiezaat Saluzzo, toen dit in 1588 aan de hertogen van Savoye was gekomen. Karel Emmanuel en Victor Amadeus wilden hier geen anderen godsdienst dan het katholicisme dulden; zij lieten den Hervormden de keus om of in den schoot der roomsche kerk terug te keeren of dit grondgebied voor goed te verlaten. Bijna allen waren daarop naar Lucerne en andere noordelijke valleien getrokken. De uitvoering van het edict van 1633 had het protestantisme hier met wortel en tak uitgeroeid ¹⁾. In die valleien vingen terzelfder tijd priesters en monniken hun bekeeringswerk aan. Geen middelen werden ontzien om de Protestanten tot afval te bewegen en langs allerlei slinksche wegen te dwingen hunne ketterij af te zweren ²⁾. Sedert de oprichting van de „Congregatio de propaganda fide” ging men daarbij stelselmatig te werk en in de te Turijn in 1650 gevestigde mannelijke en vrouwelijke afdeelingen dier Congregatie werden de plannen ontworpen, die vijf jaren later tot den moord

¹⁾ J. Leger, *Histoire des églises evangel. des vallées Vaudoises*, (Leyde 1669), T, II. 51 svv.

²⁾ Ald. p. 58 svv.

hebben geleid. Door dezen toch was al dadelijk besloten, dat alle Protestanten van Bubbiane, Fenil, Lucerne, Briqueiras, St. Jean en la Tour die gemeenten moesten verlaten, tenzij zij het katholicisme wilden omhelzen. Die het waagden zich te verzetten, zouden als rebellen beschouwd worden; zij hadden hunne goederen en hun leven verbeurd. Voor het oogenblik bleef het bij eene bedreiging, doch het wachtte slechts op den sterken arm, om dit besluit met geweld ten uitvoer te leggen. Wat men in het schild voerde bleek duidelijk, toen de graaf Tedesco in 1653 met Savoysche troepen en een jaar later de maarschalk Grancé met Fransche regimenten zich te Villar, voor de burcht la Tour en in de valleï van Lucerne vertoonden. Jean Leger, de predikant van St. Jean in deze vallei, die er in betrokken is geweest, deelt in zijn boek alles wat hierop betrekking heeft uitvoerig mede ¹⁾. Aan hem danken wij ook de kennis der decreten van 1653 en 1654, in antwoord op de requesten der bewoners van de valleien Lucerne, Perouse en St. Martin, waarin al de privilegiën werden bevestigd. Elf maanden vóór den moord, de zoogenaamde kastijding, erkende de Hertog van Savoye de Waldensen als trouwe, gehoorzame onderdanen, die dezelfde rechten en vrijheden moesten genieten als de Katholieken. Het eenige wat hun te doen stond was, deze decreten binnen drie maanden ter registratie in te leveren bij de Kamer, om kracht van wet te erlangen. Zij zijn niet in gebreke gebleven dit te doen, doch de sanctie bleef uit. In plaats daarvan vaardigde den 25sten Januari 1655 de auditeur Andreas Gustaldo het beruchte decreet uit, waarbij den Protestanten van Lucerne, St. Jean, la Tour, Bubbiane, Fenil, Campiglione, Briqueiras en St. Second werd aangezegd, dat zij binnen drie dagen moesten opbreken en zich terugtrekken in Bobbi, Villar, Angrogne en verdere dalen, waar zij geduld zouden worden, en wel op straffe des dood en van verbeurdverklaring van goederen,

1) Ald. p. 76 svv.

2) Ald. p. 84 svv.

tenzij zij binnen twintig dagen getuigenis konden afleggen óf dat zij tot het katholicisme waren overgegaan, óf hunne goederen aan Katholieken hadden verkocht. Voorts zouden in de plaatsen, waar zij wonen mochten, missen gevierd en missionarissen toegelaten moeten worden, terwijl men niemand beletten mocht tot de roomsche kerk over te gaan. Op overtreding dezer bevelen was mede de doodstraf gesteld.

Wat mag aanleiding hebben gegeven tot bevelen, zoo geheel in strijd met de jongste beloften, die gansch andere verwachtingen hadden gewekt? Beschuldigingen als deze: dat de Waldensen ezels in eene roomsche kerk zouden hebben gejaagd, die zij de hostiën lieten opeten, en dat zij een priester zouden hebben omgebracht, waren te zeer uit de lucht gegrepen, om geloof te verdienen, al werd er in de hofkringen ook partij van getrokken. De bedoeling was kennelijk: de Waldensen te dwingen in den schoot der kerk terug te keeren; in het decreet, dat dienaangaande geen twijfel overliet, lag toch opgesloten, dat de godsdienstvrijheid, die hun voor 'shands nog in enkele plaatsen werd gegund, eerlang ook dáár kon worden ingetrokken. Indien de Hertog van Savoye geene andere dan katholieke onderdanen in zijne staten wilde dulden, dan stond hem dit vrij; het „*cujus regio ejus religio*” behoorde tot de staatsmaximen van dien tijd. Men zou alleen hebben mogen verwachten, dat de maatregel humaner ware toegepast, dan volgens het decreet geschiedde. Maar het ging niet aan dit beginsel ook van kracht te verklaren voor de Waldensen, wier privilegiën door herhaalde besluiten bevestigd waren. Het rooven hunner kinderen om ze katholiek te doen opvoeden; het vrijstellen van grondbelasting voor een zeker aantal jaren, als premie op elke geloofsverzaking; het partijtrekken van allerlei omstandigheden om den overgang tot de roomsche kerk als eenig redmiddel te doen aangrijpen: ziedaar zoovele bewijzen waarom het eigenlijk te doen was. Het was dus in strijd met de waarheid het godsdienstig motief te ontkennen, toen het bleek dat alle protestantsche staten zich

het lot der Waldensen aantrokken, en hen voor te stellen als oproermakers, die zich tegen het gezag van hun wettigen vorst hadden verzet. Daarbij bestond er zeker grond voor de onderstelling, toen reeds uitgesproken, dat de vervolging der Waldensen, onder den invloed van den H. Stoel, eene wraakoefening was over de verdrijving der katholieken Ieren door Cromwell, en het moest de aandacht trekken dat een groot deel van de plaatsen, waar men de Waldensen had verdreven en uitgeroeid, door Ieren bezet werd. Ook de politiek was niet vreemd aan de vreeselijke gebeurtenissen, die op het edict gevolgd zijn ¹⁾.

Om het opkomend onweder te ontwijken, trokken de Waldensen in den barren winter naar de bergen, op de hielen gevolgd door roofgierige benden, die alles vernielden. IJdel bleken alle pogingen, bij Gustaldo aangewend, om de uitvoering van het wreed besluit op te schorten; hij wilde hun zelfs niet vergunnen een daartoe strekkend verzoek tot den Hertog te richten. Er werden afgevaardigden gezonden naar Turijn, die van den Hertog naar diens moeder, door deze naar de markiezin de Pianesse en eindelijk naar de Congregatie werden verwezen, maar het antwoord bleef: gehoorzamen! Toch waagden zij het tegen het voorjaar naar hunne halfverbrandde woningen terug te keeren om hunne velden te bebouwen. Intusschen naderde de markies de Pianesse aan het hoofd van Savooy-sche en Iersche troepen. Voor de Fransche regimenten onder Grancé, die voor Italië gelicht waren doch wier hulp ten behoeve van Mantua niet meer noodig bleek te zijn, wist

1) Behalve naar het werk van Leger, zij hier verwezen naar de Nederlandsche vertaling van de *Histoire ecclési. des Eglises vaudoises* van P. Gillis, predikant van la Tour, die loopt tot 1643, maar door G. van Breen tot 1655 uit oorspronkelijke bescheiden werd voortgezet [*Kerck. Historie van de Waldensen*, (Amst. 1658)]; naar de *Histoire des Vaudois* van J. Brez (Utrecht 1796), en naar de beschrijving van al de in 1655 verschenen pamfletten in de „Essai bibliographique” van Du Rieu, alle welke pamfletten gevonden worden in de Koninkl. Bibliotheek (*Catalogus v. d. pamfl.-verzameling*, Dl. II, st. 1. N°. 7617—7636) met uitzondering van N°. 22 en 30 bij Du Rieu, en N°. 4387 van den *Catalogus* van P. A. Tiele.

hij door tusschenkomst van Leger kwartier te erlangen. Grancé opende voor de krijgsbenden den toegang tot de vallei van Lucerne, die daarop den 24sten April en volgende dagen veranderde in een afschuwelijk moordtooneel. Zeven kerken gingen in vlammen op, enkele gevangenen, waaronder twee predikanten, werden naar Turijn gesleept. „De pen,” zegt een berichtgever, „dreigt mij te ontvallen in het beschrijven dezer afgrijselijke dingen, en de haren rijzen mij te berge, als ik er aan terugdenk.”

Het is niet met zekerheid te zeggen wanneer men hier te lande van dit alles bericht heeft ontvangen. Naar alle waarschijnlijkheid zal het edict van Gustaldo, met hetgeen daarop in de eerste weken gevolgd is, hier zeer spoedig bekend zijn geworden. Uit Genève, uit Zurich of een der andere Evangelische Kantons, uit Charenton of andere protestantsche gemeenten in Frankrijk, kon de droeve tijding worden overgebracht. Tusschen de Gereformeerden in de Republiek en bovengenoemde geestverwanten bestond voortdurend correspondentie, en de laatsten wisten dat zij bij de eersten geopende ooren zouden vinden. De akker moet wel zijn toebereid, dat het zaad er in April zoo dadelijk wortel schoot. Dat de gruwelen van Piëmont in eene vergadering van de Staten-Generaal ter sprake zijn gebracht, vóór nog uit het buitenland één officieele stap was gedaan, om ten gunste der „dalluyden” bij haar aan te kloppen, daarin meen ik een bewijs te zien dat er eene volksstemming bestond, die weldra gevoed werd door tal van geschriften, bevattende de hartverscheurende verhalen van hetgeen had plaats gehad. Hulp te verleen aan de jammerlijk mishandelde geloofsgenooten, werd eene zaak van de protestantsche bevolking der Republiek. „S'il y eut jamais deux peuples”, mocht Brez op grond van de toenmalige en latere ervaringen getuigen, „entre lesquels la charité chrétienne ait entretenu des liens les plus tendres, c'est assurément entre les Bataves et les Vaudois.” Het was onder den invloed dier volksstemming, dat de Staten schreven aan den Hertog van Savoye, en besloten tot de

zending van een buitengewoon gezant naar de Evangelische Kantons en Turijn, en zij voldeden aan den algemeenen wensch, toen het voorstel ter tafel kwam om, in navolging van hetgeen in Engeland en door de Gereformeerden in Zwitserland en Frankrijk was geschied, door eene algemeene collecte in den grooten nood der arme vallebewoners te voorzien. Het plan om zulk eene collecte uit te schrijven voor de van have en goed beroofden was reeds meermalen ter sprake gebracht, toen den 18den Juni besloten werd een tweede daartoe strekkend verzoek tot alle gewesten te richten ¹⁾. De Staten van Friesland, welke met die van Holland in deze aangelegenheid de meeste voortvarendheid aan den dag legden, waren terstond bereid hieraan hun zegel te hechten ²⁾. Zeeland en de andere provinciën volgden ³⁾. In Utrecht, waar de heer van Amerongen alles had medegedeeld wat in de Generaliteit verhandeld was, gaven de Staten bij hun antwoord in bedenking of de collecte niet algemeen moest zijn, „zonder eenige exceptie van religie” ⁴⁾. De bedoeling was natuurlijk, niet enkel Gereformeerden, maar alle protestantsche gezindheden tot deelneming uit te noodigen. In dien zin heeft Holland en hebben waarschijnlijk alle gewesten de collecte wel opgevat ⁵⁾.

De omstandigheden werkten mede om deze geldinzameling volkomen te doen slagen. Er kwam op nieuw een brief in van de Evangelische Kantons, waaruit bleek hoe

1) Resol. Gener. 8, 16 en 18 Juni. Zie den brief der Staten-Generaal aan de verschillende Provinciën hierachter onder Bijlage I.

2) Resol. Gener. 1 Juli.

3) Ald. 5 en 9 Juli.

4) Ald. 28 Juli.

5) De Staten van Holland, die van den aanvang voor de collecte stonden, deden haar acht dagen te voren overal afkondigen (Resol. Holl. 5 Aug.). Volgens Aitzema (*Saken van staat en oorlogh*, Dl. III, blz. 1229) was Holland er ten sterkste voor geweest om de collecte op den biddag te houden, opdat zou worden „in de kerken gegeven wat God ieder in het hart stuurde, vreezende dat als men van huis tot huis ging en die van andere gezindheden niets of veel gaven, dit verbittering of verwijdering kon veroorzaken.”

geldelijke ondersteuning dringend noodig was ¹⁾. Tot dusverre hadden de Waldensen zelven zich niet tot onze Republiek gewend. Men was toch te Turijn ten hoogste verstoord, toen de Zwitsersche Kantons voor hunne belangen waren opgekomen. Dat rebellen bij vreemde machten zich beklaagden over hun Souverein en bij dezen hulp zochten, werd door de hertogelijke regeering als een crimen laesae majestatis beschouwd, en dit maakte de Waldensen hui-verig, de tusschenkomst van andere Staten in te roepen. Maar het water was hun tot aan de lippen gekomen. Na de vallei van Lucerne kwam die van St. Martin aan de beurt, en hier herhaalden zich dezelfde gruwelen. Te la Tour, Angrogne en St. Second werd alles vernield, eindelijk ook Roras, hun laatste toevluchtsoord, door de soldaten van Pianesse bezet en uitgemoord. Zij waren hierop naar de dalen van Queiras en Pragela in Dauphiné getrokken. Daar stelden zich een tweetal kloeke mannen, Javenel en Jaher, aan het hoofd van een 7 à 800 dapperen om het verlorene te heroveren. Hugenooten uit Languedoc en Dauphiné snelden toe om hen bij te staan. Het werd een strijd op leven en dood. Het was in dit kritieke tijdsge-wricht, dat predikanten en ouderlingen den 27sten Juli een schrijven richtten aan de Staten-Generaal. Uit bescheidenheid hadden zij gezwegen, om buiten hunne naaste broeders zoo min mogelijk anderen lastig te vallen; zij werden immers voor staatsmisdadigers uitgekreten, omdat zij bij andere staten hulp zochten. Doch als men hun niet te hulp kwam, konden zij niet staande blijven. Het gold de religie, die zij in de valleien altijd bewaard hadden. Hunne bergen waren een Sion geweest, waarvan het licht des evangelies was uitgegaan. „De ellende,” dus schreven zij, „die gij in andere tijden hebt geleden, verzekert ons van uw christelijk mededoogen. Stelt u onze verwoeste woonplaatsen voor, waar weleer Gods lof verkondigd werd: de aarde doorweekt van bloed, de huizen geplunderd en in de asch gelegd, de kerken omverge-

1) Deze brief, d^e. 17 Juni. (Resol. Gener. 12 Juli) is niet gevonden.

haald, de oogst des velds geroofd of verbrand en de arme bewoners, veel duizenden in getal, dwalende in het geborgte onder den blooten hemel, levende van aalmoezen! Denk aan onze zieken en de gevangenen, die in kerken van de inquisitie zuchten! Terwijl uwe Ho. Mog. door Gods zegen vrijheid, vrede en overvloed geniet, zijn wij dienstbaar, gewikkeld in een doodelijken krijg en worden gesmaad. Maar dit sluit ons niet uit van de gemeenschap en laat ons de eer van de broederschap. Wij bidden u vurig en ootmoedig om ons de hand te bieden. Heel Europa wacht op hetgeen uwe Ho. Mog. in deze gelegenheid zult doen"¹⁾. De Staten deden den brief terstond drukken en zonden dien aan alle gewesten, Drenthe en de Generaliteitslanden; de gemeenten konden niet beter tot milddadigheid worden opgewekt, dan op deze wijze door de Waldensen zelven. Ingevolge een tweede besluit werden alle provinciën aangeschreven, dat op den 5den September een algemeene vast- en bededag zou worden gehouden, met verzoek daaraan tevens in alle godsdienstoefeningen de collecte te verbinden. Aan de gewestelijke Staten werd echter de vrijheid gelaten de geldinzameling op eene andere wijze te houden, zoo zij zulks „naar de constitutie en de gelegenheid harer ingezetenen" geraden mochten vinden ²⁾. Drenthe en de Generaliteitslanden werden op dezelfde wijze aangeschreven ³⁾.

Men verwondere zich er niet over, dat men hier eerst zoo laat besloot tot het houden van een bededag voor de Waldensen. Pas had men den 9den Juni een dank- en bededag gehad ter gedachtenis aan den met Engeland gesloten vrede, en daar door Cromwell reeds belangrijke giften waren overgemaakt, behoefde men zich hier niet te overhaasten. Het uitschrijven van den bededag was

1) N°. 7626 der pamfletten van de Koninkl. Bibliotheek.

2) Uitgaande brieven van de Staten-Gen. 6 Aug. Hs. Rijksarchief.

3) De kennisgeving werd in de Generaliteitslanden aan de magistraten der steden en de drossaarden gezonden, en daarbij tevens bepaald, hoe de ingezamelde gelden moesten worden gestort en overgemaakt. Uitg. brieven van de Stat.-Gen., 30 Aug.

aan de Staten van elk gewest overgelaten. Zoo verzochten die van Utrecht aan de predikanten „hare prediciën en gebeden soodanich te willen dirigeren, dat de gemeente serieuselyck werde opgewekt tot een liberale gifte voor de arme en vervolgde religionsverwanten.” Want deze aanschrijving hield tevens in, dat in de voor- en namiddag-godsdienstoefeningen van alle kerken zou worden gehouden „een generale collecte tot subsistentie en vertroostinge van onze verdreven broeders en naakte medeleden, opdat daardoor een liefteyck reuckoffer mach opgaen tot Godt den Heer Almachtich, en Syne Ewige Majesteyt bewoogen moge worden ons en onse posteriteyt van diergelycke ongevallen genadichlyc te bewaren” ¹⁾. Op dezelfde wijze zal het wel in alle gewesten zijn toegegaan ²⁾. Vermoedelijk is in de Generaliteitslanden alleen ten platten lande ook aan de huizen gecollecteerd. De totale opbrengst der collecte zal volgens eene kwitantie van 4 April 1658 hebben bedragen f 20122,7 st. ³⁾. De Nederlandsche milddadigheid in het algemeen en de Amsterdamsche in het bijzonder deed Brez later verklaren: „Le souvenir s'en est si bien conservé dans notre patrie, ceste reconnaissance est devenue un sentiment si naturel à tous les Vaudois, que l'enfant qui commence à peine à bégayer, comme l'homme fait, que le vieillard sur le déclin de sa vie, comme l'adolescent, tous aiment à répéter, tous repètent avec la plus douce satisfaction, le nom des généreuses provinces.”

Op de vraag wat de verschillende provinciën en steden daartoe hebben bijgedragen, moet ik het antwoord schuldig blijven. De Staten van Holland zonden in October 3000

1) N. C. Kist, *Neerland's Bededagen*, (Leiden 1848-'49), Dl. II, blz. 202 v.

2) Groningen berichtte 28 Aug. dat het de collecte daags na den bededag zou houden.

3) Aitzema, a. w., Dl. III, blz. 1240. Volgens Martinet, *Kerckel. geschiedenis der Waldensen*, 3de dr., blz. 67 v. bracht de collecte in haar geheel een half millioen op. De Amsterdamsche bijdragen bedroegen van de Gereformeerde gemeente f 45,000, de Waalsche f 9000, de Doopsgezinde f 20,000 en de Luthersche f 12,000. De collecte is zeker ook in de Remonstrantsche kerk gehouden, doch de opbrengst wordt niet vermeld.

gouden pistoletten naar Geneve, en na bericht ontvangen te hebben van de verdeeling dier gelden besloten zij ook de rest zoo spoedig mogelijk te laten volgen, doch de geheele opbrengst van het gewest staat nergens vermeld ¹⁾. Uit Holland zijn mij alleen de collecten van Amsterdam (f 86,000), Haarlem (f 25,000), Enkhuizen (f 2600), Beverwijk (f 400), Oostzaan (f 500) en Velsen (f 80) bekend ²⁾. Van Amsterdam weten wij bovendien het volgende. Ingevolge van den beschrijvingsbrief van Gedeputeerde Staten van Holland, besloot de Raad zijne stem te geven tot het houden van eene collecte en deze te doen plaats hebben „bij alle getolereerde gezindheden”, dus niet alleen bij de Gereformeerden, maar ook bij Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten ³⁾. Ten einde nog meer klem bij te zetten aan de aanschrijving van de Staten, besloten burgemeesters een afzonderlijken brief aan alle kerkeraden te richten. In de kerkeradsvergadering der Gereformeerden van 26 Augustus las het lid van de vroedschap, dat als commissaris van den magistraat aanwezig was, dien brief van burgemeesters voor, inhoudende, dat de Staten-Generaal met algemeene stemmen besloten hadden tot het houden van „eene generale collecte tot subsistentie ende vertroosting van de arme verdreevene religionsverwanten, die haer voor lange tijden onthouden hebben in de valleyen van Piemond; dat de respective predican ten werden verzocht hare prediciën ende gebeden soodanich te dirigeren, dat de gemeente serieuselyck mochte worden opgeweekt tot eenen liberale gifte voor de voors. arme ende vervolgde religionsverwanten, alsmede Godt gebeden, dat hij gelieve sijnen segen en onverdiende genade te continuweeren over ons lieve vaderlandt ende d'ingesetenen van dien, ende de voors. religionsverwanten in hare verdruckinge vertroosten ende te verstercken tegen

1) Resol. Holland 22 Oct. en 22 Nov. 1655.

2) *Hollandsche Mercurius*, Dl. VI. Vgl. P. Gillis, *Kerck. Hist. v. d. Waldensen*.

3) Resol. van de Vroedschap 16, 30 Juli, 4 Sept. Vgl. Resol. Holl.

de machination haerder vyanden" ¹⁾. Tevens werd den kerkeraad uit naam van burgemeesters aangezegd, op welke wijze die collecte den 5den September op de beste wijze zou kunnen gehouden worden. „Wij bidden," zoo luidde het slot ²⁾, „de goede gemeente van deze gezegende stad, waar wij nog brood in overvloed hebben, dat zij dan de vruchten van hare milddadige liefde wil toonen en alzoo aan het gebrek van onze arme broeders te gemoet komen; want het betaamt ons te weenen met de weenenden." Na te hebben nagegaan hoe men vroeger gehandeld had bij eene dergelijke collecte voor de verdrukten in Ierland werd het volgende besloten: „1 dat den aenstaende Sondagh de goede gemeynte voor den middagh in alle kerken daervan sal gewaerschouwet worden, ende dat tenselven eynde eene bewegelicke acte sal werden geconcipieert, om deselve tot behoorlicke liberaelheit in dezen op te wecken; 2 dat de predicanten respectie hare prediciën en gebeden, sulckx als van hare Ed. Ho. Mog. in haere uytgeschrijvinge wert versocht, sullen reguleren; 3 dat dese collecte sal gedaen werden in alle de kercken, geene uytgesondert, daer soo voor den middagh ter negen uyren, als oock naer den middagh ende des savons gepredickt sal worden; 4 dat de broederen, soo Ouderlingen als Diaconen, tot dien eynde sullen staen aen de deuren van de kercke, om op het scheyden van de vergaderinge de almoessen der gemeynte te ontvangen; 5 dat de penningen, dewelcke in de respectie kercke ontfangen sullen werden, bij deselve broederen sullen werden getelt ende geregisteert ende gebracht ten huysse van twee broederen ouderlingen, daertoe te committeren, dewelcke dan de summa van de gantsche massa sullen opnemen ten overstaen van een der predicanten, die dan ook terstondt de heeren burgemeesteren de gantsche summa der

1) Acten van den Kerkeraad.

2) Leger, a. w. p. 236 deelt den brief in zijn geheel vertaald mede; Martinet haalt er alleen deze woorden uit aan, die niet in de Acten van den Kerkeraad staan. In het Gemeente-archief is over dit schrijven niets te vinden.

gecollecteerde penningen sullen bekend maecken ende vernemen waer haere hoogh. achtbaerheden sullen gelieven dezelve penningen gebracht te hebben." Van dit besluit werd door den predikant Wittewrongel met een ouderling aan burgemeesters officiëel kennis gegeven, onder dankzegging voor hunne bemoeiing in het belang der noodlijdende geloofsgenooten. Zij waren het ook die, na afloop van de collecte, den staat er van opmaakten en op het Raadhuis mededeelden, waar zij ten antwoord kregen, dat al het geld in de Bank moest worden gebracht ¹⁾. Na den 5den September maakte men hier echter geen haast met het overmaken van het geld, dat voorloopig aan de wisselbank was toevertrouwd. Men had namelijk bericht ontvangen van het accoord, door den Hertog te Pignerol met de Waldensen gemaakt, waarover ik straks moet spreken; daarin toch werden zij van rebellie beschuldigd en in het ongelijk gesteld, hetgeen door de Waldensen zelven, door hunne toestemming in dat accoord en het verzoek om vergiffenis, scheen erkend te worden. Daar het de intentie van den Raad en van de ingezetenen, die zoo mild hadden bijgedragen, niet was om geld te geven aan lieden, die wegens hunne ongehoorzaamheid werden gekastijd, maar aan vervolgden, die leden om het geloof, was de Raad van oordeel, dat men geen averechtsche barmhartigheid moest doen, maar de terugkomst afwachten van Rudolf van Ommeren, die door de Staten-Generaal met eene zending naar Zwitserland en Turijn belast was. „De Raad had te eer aldus besloten,” zoo schreef hij aan de gedeputeerden ter dagvaart in Den Haag, „omdat te vreezen stond dat het geld grootendeels in handen van den Hertog zou komen, waarmede de ongelukkigen niet gebaat waren en de collecte haar doel zou missen. Die vrees is te meer gegrond, omdat de Evangelische Kantons, die als bemiddelaars zooveel in het belang der Waldensen hadden kunnen uitrichten, zich zoo flauw betoond hadden. Zal men ons loven om den spoed waarmede wij gehandeld hebben

1) Acten van den Kerkeraad, 26 Aug., 2 en 9 Sept. 1655.

en om onze milddadigheid, men mag ons niet veroordeelen om onze misplaatste mededogendheid. In dat geval zouden de penningen tot een even christelijk doel in ons eigen land verdeeld kunnen worden. Het zal dus niet ondienstig zijn met het overmaken op nadere informatiën te wachten" ¹⁾. Men begreep weldra dat het beste zou zijn, de beslissing aan de Staten over te laten en hunne bevelen af te wachten ²⁾. De berichten, die eerlang omtrent de Waldensen inkwamen, wijzigden de inzichten en hieven eindelijk de bezwaren tegen het overmaken van gelden geheel en al op. Toch duurde het nog tot Maart van het volgend jaar eer *f* 50,000 van het bedrag uit de Bank werden gelicht en aan Johan van Berckel, ontvanger generaal van Holland, werden gezonden, om ze verder hunne bestemming te doen bereiken. Drie maanden later werd het overige, ten bedrage van *f* 17566, 11 st. en 8 p. verzonden ³⁾.

Omtrent andere gewesten zijn de berichten bijna even schaarsch of ontbreken zij zelfs geheel. In Utrecht werd de collecte insgelijks bij alle protestantsche gezindheden, alsmede bij de Waalsche en Engelsche gemeenten gehouden. In de stad Utrecht had zij reeds op den 26sten Augustus plaats, zij bracht aldaar *f* 7695 op, terwijl in de andere steden en op het platte land *f* 5691 werd ingezameld ⁴⁾.

1) Resol. van de Vroedschap, 1 en 4 Oct. 1655.

2) De Staten van Holland hadden bij voorbaat bepaald (Resol. 5 Aug.), dat de kerkeraden het geld hadden over te dragen aan de magistraten, die het moesten brengen bij de ontvangers van de gemeene middelen, om te worden gestort bij den ontvanger Van Berckel; de Staten of Gecommitteerde Raden namen dan de verdere bezorging op zich.

3) Groot Memoriaal op 29 Maart en 3 Juni 1656 *f*º. 96 en 106. Zooals men ziet, stemmen deze cijfers niet overeen met de vroeger genoemde *f* 86,000. Doch daar men in 1656 uit de gecollecteerde gelden *f* 500 gaf aan den graaf van Lucerne, blijkt nog eenig geld terug gehouden te zijn. Holland werd in de Generaliteit meermalen aangemaand om zich te verklaren over het overmaken van het geld (Resol. Gener. 10 en 22 Sept. 1655).

4) Verg. *Utrechtsche Volks-Almanak* 1854. In *Utrecht voorheen en thans. Tijdschrift v. d. geschied. v. Utrecht*, 2de Ser., 2de jaarg. (1845), blz. 230 vv. vindt men de gespecificeerde rekening, waaruit blijkt 1°. wat in elk der gemeenten van de provincie, o. a. Jutphaas, Harmelen, Breu-

Den boekhouder van de diaconie te Utrecht, Lambert de Gruyter, droeg men op de gelden te innen, waarvan 10,000 livres tournois, d. i. 8809 gulden, werden gedeponeerd in de Bank te Parijs; Genève kreeg het verzoek die som te lichten en te doen uitdeelen. — Omtrent Zeeland weten wij alleen dat de collecte in de Waalsche en Engelsche kerken te Vlissingen 1600 kroonen opbracht ¹⁾, en dat de inzamelingen van de kerken op het platteland f 368,12 st. en 6 p. hebben bedragen ²⁾. Hier ontstonden moeilijkheden over het beheer en de aanwending der gecollecteerde gelden. Predikanten en kerkeraden verkeerden in de meening, dat zij er over mochten beschikken, weshalve de Classis van Middelburg goed vond te besluiten het geheele bedrag in te schrijven bij de Bank te Middelburg, om het bij gedeelten aan de Waldensen te zenden. De kerken van Zeeuwsch-Vlaanderen geraakten hierdoor in tweestrijd, zij toch hadden meerendeels het geld gebracht, waar het overeenkomstig het besluit van de Staten-Generaal gestort moest worden ³⁾. Op de collecten van de Heerlijkheid Breskens en het Retranchement in Cadzant had de classis van Walcheren echter de hand gelegd. De classicale heeren, begrijpende dat het beheer over penningen voor een liefdadig doel ingezameld hun toekwam, waren over dat meesterachtig

kelen, Blauwcapel, enz. is gecollecteerd; ²º. dat in de stad Utrecht met inbegrip van particuliere giften buiten de kerk, o. a. aan juweelen, werd bijeengebracht eene som van 8850 gulden; ³º. dat de collecten buiten de stad in verschillende plaatsen vóór, en naar het schijnt ook in enkele ná 5 Sept. plaats hadden.

1) Zie Bijlage III.

2) Acten der Classis van Middelburg 20 Dec. 1655 en 6 Jan. 1656. Zie de Aanteekeningen van D. Buddingh uit de Classic. acten van Zeeland betreffende de Waldensen in Kist en Moll, *Kerkhistor.-Archief*, Dl. I, blz. 389 vv.

3) De Staten-Generaal hadden voor de Generaliteitslanden bepaald, dat de collecten, na in handen gesteld te zijn van de magistraten, door dezen moesten gestort worden bij de magistraten van de hoofdsteden Aardenburg, Sluis, Hulst, enz., om vervolgens overgemaakt te worden aan den ontvanger Doubleth. (Uitgaande brieven 30 Aug.)

ingrijpen van de Staten in hunne rechten zeer ontsticht, en zonden een paar predikanten naar Den Haag om zich te beklagen. Doch het antwoord bleef: dat het geld ge-collecteerd in Staats-Vlaanderen moest gedeponneerd worden ter griffie van de Unie. En ook bij de Staten van Zeeland vonden de kerkelijken geen troost; zij moesten aan hunne classen berichten, dat de heeren „sich met vigueur daartegen hadden gesteld, achtende deze giften politiek te zijn”. Zelfs mochten zij geen stem hebben in de verdeeling; het geld moest ingeschreven worden op naam van Gecommitteerde Raden, „om volgens hunne order gedistribueerd te worden.” Er bleef nu niet anders over dan aan de Waldensen te schrijven wat de Zeeuwsche kerken te hunnen behoefte hadden gedaan. Inderdaad hadden de predikanten, inzonderheid die van Middelburg, van den aanvang gevoeld wat de Christelijke liefde van hen verwachten mocht, en het voorstel van de Staten-Generaal tot het houden van een bededag en eene geldinzameling bij de Staten van hun gewest krachtig aanbevolen. Thans richtten predikanten, ouderlingen en diakenen van Middelburg en Vlissingen in December 1655 en Januari 1656 troostbrieven aan de broeders in de valleien, die terwijl ze het uitzicht openen op geldelijke hulp, tevens een merkwaardig getuigenis afleggen van hun geloof ¹⁾. Dit schrijven is niet onbeantwoord gebleven; in Mei 1656 kwam in de classis van Middelburg een brief ter tafel, geteekend door J. Leger, moderator, en Felix, scriba,

1) Sam. Morland deelt in zijn a. w. mede, dat de Waldensen troostbrieven ontvingen uit Zürich, Frankfort, Hanau, Clairac, Bergerac, Middelburg en Vlissingen, waarvan hij den tekst in zijn boek niet opnam, maar die met alle andere bescheiden, waarvan hij melding maakt, in originali of in afschrift, door hem geschonken zijn aan de Bibliotheek te Cambridge, waar ze nog berusten. De heer J. H. Hessels had de goedheid de beide laatste brieven voor mij af te schrijven (zie Bijl. II en III), een moeilijk werk, daar het copiën zijn en de afschrijver hier en daar blijkbaar het Latijnsch origineel niet goed begrepen heeft, terwijl door het inbinden en afsnijden van randjes sommige woorden bijna onleesbaar zijn. In den tweeden brief heeft de afschrijver een paar plaatsen opengelaten.

uit naam van de kerken in de valleien van Lucerne, Angrogne en St. Martin aan den kerkeraad en de gedeputeerden van den magistraat te Middelburg, waarin voor hunne milde giften dank werd gezegd ¹⁾.

Van Friesland, Overijsel, Gelderland en Drente is mij betreffende de opbrengst der collecten niet anders bekend, dan dat de beide eerste gewesten in 1656 zelf geld naar Genève zonden ²⁾. De Staten-Generaal hadden de Provinciën verzocht het bedrag op te geven en over te maken, tenzij zij zelve het geld met wissels wilden verzenden ³⁾. Vermoedelijk hebben zij het laatste gedaan, zonder kennisgeving. Zoo ver ik weet berichten de Staten van Groningen en Ommelanden alleen, dat zij 14,150 Car. guldens voor de Vaudoisen naar Genève hadden geremitteerd ⁴⁾. Uit de Generaliteitslanden zijn mij slechts twee opgaven bekend ⁵⁾, alsmede dat in Januari 1656 door den Raad van State 1200 pistolen naar Genève werden gezonden, gecollecteerd in verschillende plaatsen ⁶⁾. De ontvanger Doubleth ondervond hier nog al moeilijkheden, daar hij de collecten ontving in allerlei gevalueerde en ongevalueerde penningen. Het duurde geruimen tijd eer de hier te lande gecollecteerde gelden de plaats hunner bestemming bereikten en onder de verstrooide Waldensen werden uitgedeeld. De regeering van Genève was bereid zich met de ontvangst te belasten, maar de weg dien men

1) De brief was van 17 April. Er werd een afschrift van gezonden aan de classis van Schouwen en Zuid-Beveland, daar vele dier kerken hunne collecten bij die van Middelburg hadden gevoegd. Volgens de Aanteekeningen van Buddingh zou ook besloten zijn dien brief vertaald uit te geven, doch dit plan schijnt niet uitgevoerd te zijn; ik heb althans vruchteloos naar een exemplaar gezocht.

2) Zie bladz. 154 en Naschrift.

3) Resol. Gener. 10 Sept. 1655.

4) Resol. Gener. 3 Jan. 1656.

5) Namelijk van Maastricht f 986,10 st. en van de Duitsche kerk te Vaels (de Fransche was onbekend) 340 rijksdaalders. Resol. Gener. 17 en 20 Sept. 1655.

6) Verbaal van Van Ommeren; ook de volgende bijzonderheden zijn ontleend aan hetzelfde Verbaal.

aanvankelijk bij het overmaken iusloeg was een zeer langwijdige en kostbare. In November kreeg Van Ommeren uit Holland bericht, dat er een wissel van 3000 pistolen was verzonden, die over Parijs en Lyon moest loopen en maanden onderweg bleef, daar kooplieden niet gehouden waren dan na zekeren termijn te betalen. Voor die 3000 pistolen zouden te Genève maar 30,000 gulden Hollandsch geld worden uitbetaald, terwijl volgens den gezant „voor soodanige somme ongelijk meer diende te worden geproufiteert”; hij sloeg derhalve voor om het geld te doen uitbetalen door kooplieden te Genève, die zich daarvoor stellig zouden aanbieden, met wie men op den voordeeligsten voet eene overeenkomst zou kunnen sluiten. Wanneer zulke kooplieden wissels trokken op Amsterdam, zou men twee maanden winnen en op het bedrag veel minder verliezen. Gecommitteerde Raden van Holland deden Van Ommeren kort hierna weten, dat de Dordsche koopman Roelant de Carpentier in twee termijnen 54,000 gulden aan den magistraat te Genève zou zenden en later nog meer uit Holland zou volgen; doch ook deze wissels bleven lang onderweg. Daar de nood groot was, nu de winter voor de deur stond, schoot Genève 300 pistolen voor.

Was het geld bij de magistraten van Genève in goede handen, men wilde in onze Republiek ook wel de zekerheid hebben, dat het verder goed zou worden verdeeld, waarom de Staten Van Ommeren verzochten hen dienaangaande in te lichten. Na overleg met de regeering van Genève, stelde hij de heeren in Den Haag volkomen gerust. Het geld wordt door tusschenkomst van den kerkeraad te Genève, zoo schreef hij, op behoorlijke kwitantie gezonden aan het Consistorie van de Gereformeerde kerk te Grenoble, die het langs den zekersten weg overmaakt naar de valleien. Voor de verdeling zijn door de Synode van Dauphiné eenige predikanten, een paar edellieden en andere eerlijke mannen aangewezen, die van tijd tot tijd vergaderen en, na informatiën te hebben ingewonnen omtrent de behoefte aan bijstand, uitdeeling

doen. Zij geven daartoe het geld in handen van den predikant en de ouderlingen van elke kerk, wederom tegen kwitantie. Op eene algemeene vergadering van predikanten en ouderlingen der valleien met genoemde commissie, door de Synode van Dauphiné gedeputeerd, wordt alles nagegaan en na goedkeuring verslag gedaan aan het Consistorie van Grenoble. De zaak werd, gelijk men ziet, met eene zorgvuldigheid behartigd, die alle waarborgen bood dat het geld goed besteed zou worden ¹⁾. Was het de vrees, dat de kerkelijken hun te na zouden komen, die er diep inzate bij onze meeste regenten, dat zij ook bij de uitdeeling nog toezicht van den magistraat van Genève noodig achtten? Doch de heeren van Genève antwoordden, dat zij het onnoodig achtten iemand van hunnentwege toe te voegen aan de door de Synode van Dauphiné benoemde commissie, aangezien dit wantrouwen zou verraden, waarboven die commissie verheven moest zijn. In Januari 1656 kwamen er 10,000 gulden uit Utrecht, terwijl Holland wederom 3000 pistolen beschikbaar had gesteld, voor welk bedrag de raad van Genève thans een wissel trok op den ontvanger Wtenbogaert te Amsterdam. Nog in dezelfde maand vernam Van Ommeren van den Raad van State, dat Carpentier opnieuw 1200 pistolen naar Genève had geremitteerd, en dat Friesland en Overijssel door denzelfden hunne collecten, ongeveer 1600 pistolen, zouden overmaken. Ook schijnt nog een bedrag van 3000 gulden uit Middelburg te zijn gekomen. De remisen, schreef Van Ommeren den 2den Februari 1656 aan de Staten-Generaal, bedragen dus nu reeds 11000 pistolen, die naar Grenoble gezonden zijn. Naar zijn oordeel hadden de Waldensen hiermede rijkelijk genoeg ontvangen en moest men de rest van de col-

1) Ook Leger, (a. w. p. 250 s.v.) deelt mede, hoe conscientieus men men bij de verdeeling te werk ging. De nationale synode van Lodun verklaarde daarna openlijk alle geruchten betreffende het achterhouden van gelden voor lasterlijk. De superintendent van de kerken in Zürich legde in een brief van 10 Febr. 1661 nog eene afdoende verklaring af omtrent de administratie der gelden.

lecten ophouden en vastzetten, om daaruit of uit de renten later te voorzien in de tractementen van predikanten en andere behoeften ¹⁾).

Want ook uit andere landen waren hun milde giften toegevoeld. De Evangelische Kantons hebben zich niet onbetuigd gelaten. Zürich bracht 9600 gulden bijeen, Bazel zond 6000 gulden, en andere steden te zamen 12000; de strijd waarin zij juist in dezen tijd gewikkeld werden met de Katholieke Kantons stond echter weldra aan hunne offervaardigheid in den weg. Onder de Fransche Hugenooten had de kerk van Charenton eene som van 24000 gulden bijeengebracht ²⁾. Ook zal het wel niet ontbroken hebben aan tastbare bewijzen van sympathie van vele protestanten in Duitschland. Maar geen land heeft zeker zooveel bijgedragen als Engeland, dank zij de ijver door den lord Protector Cromwell hier aan den dag gelegd. Op het eerste bericht van den gruwelijken moord zond hij dadelijk naar Genève 2000 pond sterling ³⁾. Tegen den 24sten Juni werd „a day of solemn fasting and humiliation” uitgeschreven, bij welke gelegenheid het volk tot milddadigheid moest worden opgewekt ⁴⁾. De collecte had plaats aan de huizen door predikanten of ouderlingen, die de namen der gevers opteekenden en de staten van de bijdragen inleverden bij de besturen hunner woonplaatsen. Het geld werd ten laatste gesteld in handen van den Lord Mayor en de Alderman te Londen, terwijl aan eene commissie werd opgedragen te zorgen, dat het geld in handen der Waldensen kwam. Volgens Van Ommeren had Engeland in Maart 1656 over de 230,000

1) Het is mij niet gebleken dat zulks werkelijk geschied is, wél dat de uitdeeling in Juni 1656 tijdelijk gestaakt is, uit vrees dat doortrekkende troepen het geld zouden kunnen onderscheppen.

2) Zie N°. 7627 der pamfletten van de Koninkl. Bibliotheek.

3) „Out of his own purse”, schreef de staatssecretaris Thurlow aan den Engelschen gezant bij de Evang. Kantons, Pell. Zie onder Bijl. IV den brief, waarvan ik een afschrift vond bij de stukken, behoorende bij het Verbaal van Van Ommeren.

4) Verg. N°. 7618 en '19 van de pamfletten der Koninkl. Bibliotheek.

gulden gezonden, voornamelijk bestemd voor het wederopbouwen van huizen en kerken en den aankoop van vee en graan. Dit was slechts een gedeelte van het ingezamelde bedrag ¹⁾, daar Cromwell 16000 pond st. belegde om uit de interessen jaarlijks de predikanten en onderwijzers te bezoldigen. Na zijn dood kwam hiervan slechts een klein deel, hetwelk in handen van twee kooplieden was, aan de Waldensen ten goede; op het overige, dat onder den Staat berustte, legde Karel II beslag, die weigerde de schulden van een overweldiger te betalen. Ten slotte dient hier nog vermeld te worden, dat de beide gebroeders Turretin, François hoogleeraar en Etienne predikant te Genève, alsmede de oom van den predikant der Waldensen Jean Leger, Antoine Leger, mede hoogleeraar te Genève ²⁾, zich voor de administratie en de verdeeling der gelden bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt.

Hebben, behalve de bovengenoemde, zich geen andere protestantsche Staten aan de Waldensen gelegen laten liggen? Wij weten dat de Evangelische Kantons zich onmiddellijk na den moord tot de Staten-Generaal gewend hebben, waar zij een geopend oor vonden ³⁾. Hoogst waarschijnlijk hebben zij ook aan andere regeeringen van het gebeurde kennis gegeven, ofschoon mij geen brieven bekend zijn; uit een tweetal brieven van den Keurvorst van Brandenburg aan hen gericht blijkt althans, dat zij gelijktijdig ook diens hulp hadden ingeroepen ⁴⁾. Vermoedelijk zijn de brieven van Willem, Landgraaf van Hessen, en van den Keurvorst van de Palts aan den Hertog van Savoye

1) Volgens eene andere opgave bracht de collecte in Engeland in haar geheel 38,241 pd. st. op. In Morland's, a. w. p. 585 ff. vindt men een staat van de geldinzamelingen in Engeland, met vermelding wanneer die zijn overgemaakt.

2) Leger (a. w. p. 681 vv.) deelt belangrijke bijzonderheden uit diens vroegere levensgeschiedenis mede.

3) N°. 7617 der pamfletten van de Koninkl. Bibliotheek, waarin ook het antwoord van de Staten Generaal van 27 Mei is opgenomen. Zie een schrijven van 14 Juli bij Morland, a. w. bl. 607 en Leger, a. w. bl. 237.

4) Leger, a. w. blz. 242.

ook een gevolg van eene opwekking uit Basel of Zürich ¹⁾. „Uit verschillende plaatsen,” schreef de eerste, „kreeg ik zoo stellige berichten van de noodlottige gebeurtenissen, die mij met afgrijzen en medelijden vervulden, dat ik er niet aan twijfelen kon. Ik heb het daarom mijn plicht geacht u te verzoeken de overgeblevene van het arme volk onverwijld naar hunne oude woonplaatsen te doen wederkeeren en hen gehoor te verleen, om zelf hunne billijke klachten aan te hooren.” De Keurvorst van de Palts schreef, dat hij geen geldelijke hulp kon toezeggen, maar bereid was om aan de vluchtelingen land af te staan. Friedrich Wilhelm van Brandenburg richtte zich wel tot Cromwell en den Koning van Frankrijk, maar wat de collecte in zijne Staten, waarvan hij gewag maakt, heeft opgebracht, vond ik niet vermeld.

Zoodra zij kennis kregen van het edict van Gustaldo en de toepassing er van, hadden de Evangelische Kantons een brief naar Turijn gezonden, die het bloedbad helaas niet had kunnen voorkomen ²⁾. De Staten-Generaal volgden hun voorbeeld ³⁾. Ook Cromwell had dadelijk aan Milton een brief aan Karel Emmanuel van Savoye doen stellen, waarin hij de hoop uitdrukte, dat het edict ingetrokken en aan de Waldensen hunne aloude vrijheid hergeven zou worden, zich beroepende op de gematigdheid van 's Hertogs voorgangers ⁴⁾. De Hertog beantwoordde deze brieven uit de hoogte, wierp alle schuld van zich af, en deed het voorkomen alsof de Waldensen eenvoudig eene rechtvaardige straf hadden ontvangen voor hun oproerig

1) Leger, a. w. blz. 241 en 243, de eerste ook bij Morland, a. w. p. 604.

2) Morland, a. w. p. 540, Leger, a. w. p. 202.

3) 27 Mei, Leger, a. w. p. 231.

4) Morland, a. w. p. 572, Leger, a. w. p. 226. *The Prose Works of John Milton* (London 1883), p. 249, en eene Fransche vertaling in Guizot, *Hist. de la Républ. d'Angleterre*, T. II (Paris 1854), p. 515. Morland, die Cromwell's brief persoonlijk overhandigde, ontving daarop, behalve een mondeling, ook een schriftelijk antwoord in het Latijn, hierachter medegedeeld onder Bijlage V naar een afschrift onder de stukken bij Van Ommeren's Verbaal. Morland (p. 580 ff) gaf hiervan eene Engelsche vertaling.

gedrag ¹⁾. In diepe verontwaardiging over de gepleegde gruwelen en in zijn ijver voor het protestantisme schreef Cromwell ook aan de Staten-Generaal, de Evangelische Kantons en aan Zweden ²⁾, wier antwoorden hem de verzekering gaven, dat hij op hunne krachtige medewerking rekenen kon ³⁾. Niet ten onrechte had de Protector Karel Gustaaf van Zweden gewezen op zijne voorgangers, die zoo dapper hadden gestreden voor de Hervormden in Duitschland; „wij achten het onnoodig,” had hij er bijgevoegd, „Uwe Majesteit in bedenking te geven, wat de strekking is van dit gewelddadig optreden, en welk gevaar het geheele protestantisme bedreigt.” Dat dit woord in goede aarde was gevallen, bleek, toen ook Zweden krachtig bij den Hertog voor de Waldensen opkwam. Nog eene andere omstandigheid werkte hiertoe mede. De kolonel Andrión, die aan den strijd in de valleien deel had genomen en daarna in Zweedschen dienst overging, had een aanschouwelijk tafereel opgehangen van den beklagenswaardigen toestand der Waldensen. De Koning had daarop den wensch te kennen gegeven Jean Leger eens te ontmoeten, want hij herinnerde zich dat deze als student hem te Genève voor jaren bij het baden het leven had gered. Tot die ontmoeting kwam het niet, want toen Leger zich eerlang gereed maakte om van Genève naar Zweden te gaan, ontving hij juist de tijding van 's Konings dood. Dit zal ook de reden geweest zijn, waarom van Zweedsche hulp verder niets is gebleken. Of Frederik III van Denemarken en Georg Ragotzki, de vorst van Transylvanië, aan Cromwell's verzoek om medewerking ook hebben gehoor

1) Zie het antwoord aan de Evang. Kantons bij Morland, a. w. p. 542, en Leger, a. w., p. 203.

2) Zie den brief aan de Stat. Gen. in N°. 7617 der Haagsche pamfletten, en bij Morland, p. 558, Leger, p. 225, Milton's *Prose Works* p. 253; den brief aan de Evang. Kantons bij Morland, p. 561 en Milton, p. 255, alwaar ook een schrijven van Jan. 1656, p. 263; den brief aan Zweden bij Morland, p. 554, Leger, p. 224 en Milton, p. 252.

3) Het antwoord van de Stat.-Gen., d^e. 12 Juni bij Morland, p. 601, bij Leger, p. 232; van de Ev. Kantons d^e. 17 Juni bij Morland, p. 602, van Zweden d^e. 23 Juni bij Morland, p. 599, Leger, p. 240.

gegeven ¹⁾, is mij wederom niet gebleken. De krasse wijze, waarop de Protector zich tegen de Evangelische Kantons en den Koning van Denemarken uitliet, toonde duidelijk, dat hij niet voor een gewapende tusschenkomst zou terugdeinzen, wanneer andere protestantsche staten bereid waren mede te gaan. De vrees voor een godsdienstoorlog, die opnieuw Europa in vuur en vlam kon zetten, heeft hen zeker hiervan teruggehouden. Cromwell moest zich dus wel verlaten op den Koning van Frankrijk, die in de eerste plaats geroepen was om hier als bemiddelaar op te treden. Op zijn brief in Mei aan dezen geschreven had Lodewijk XIV geantwoord, dat ook hij verontwaardigd was over het gebeurde en den Hertog zijn ongenoegen te kennen had gegeven ²⁾. Doch dit was hem niet genoeg; hij liet Morland, gaande naar Turijn, een tweeden brief overbrengen ³⁾, waarin hij zijne verwachting uitdrukte, dat Lodewijk verdere wreedheden zou voorkomen, de officieren die aan den moord hadden deelgenomen straffen, aan de ballingen op zijn gebied gastvrijheid verleen en aan elk zijner onderdanen verbieden den Hertog te helpen. Nog andere vorsten, ook van de Augsburgsche Confessie in Duitschland, schijnen zich tot het Fransche hof te hebben gewend, zoodat Mazarin klaagde, dat men het hem nog nooit zoo lastig had gemaakt ⁴⁾. Doch het politiek belang bracht mede den Hertog van Savoye te ontzien,

1) Miltons's *Prose Works*, p. 259 en 251. Aan den eersten schreef hij: „If he (de Hertog) persist in his determinations, we protest ourselves ready, together with your majesty and the rest of our confederates of the reformed religion, to take such speedy methods, as may enable us, as far as in us lies, to relieve the distresses of so many miserable creatures, and provide for their liberty and safety.” Ter zelfder tijd schreef hij aan de Evang. Kantons: „If his mind be obstinately bent to other determinations, we are ready to communicate our consultations with yours, by what most prevalent means to relieve and reestablish most innocent men and our most dearly beloved brethern in Christ, and preserve them from inevitable ruin.”

2) Zie de brieven bij Morland, p. 564 en 566, bij Leger, p. 226.

3) Do. 29 Juli, Morland, p. 609.

4) Ook de Staten-Generaal schreven 7 Juni aan Lodewijk XIV, (Leger, p. 231).

zoodat de arme Waldensen van al deze welgemeende pogingen vruchteloos eene gunstige uitwerking hebben gewacht.

Wij hebben boven gezien ¹⁾ hoe de Waldensen in den uitersten nood naar het zwaard hadden gegrepen en tegen hunne belagers met afwisselend geluk strijd gevoerd. Zagen zij met angst het einde tegemoet van deze wanhopige worsteling: ook te Turijn begon men er naar te verlangen. Dit had geleid tot eene samenkomst van wederzijdsche afgevaardigden in de Fransche vesting Pignerol. Daar werd van den 3den tot den 18den Augustus, onder bemiddeling van den Koning van Frankrijk, vertegenwoordigd door Servien, diens gezant bij het hof van Savoye, onderhandeld over een verdrag, hetwelk de rechten en verplichtingen der Waldensen nauwkeurig zou vaststellen en aan al hunne grieven te gemoet komen. Aan die onderhandelingen werd mede deelgenomen door burgemeester Herzeel van Zürich, senator de Bonstetten van Bern, burgemeester Socin van Basel en senator Stocker van Schaffhausen, als afgevaardigden van de Evangelische Kantons, en men verbeidde met ongeduld de vertegenwoordigers van Engeland en onze Republiek, die met gelijke bedoeling naar Zwitserland en Savoye gezonden waren. Alles werd echter afgehandeld voor dezen aanwezig konden zijn. Het resultaat was, dat de Hertog een patent verleende, waarin de schuld van het gebeurde geheel op de Waldensen werd geworpen, die in zulk een ongunstig daglicht werden gesteld, dat Amsterdam, gelijk wij zagen, op dien grond bezwaar maakte om de gecollecteerde penningen aan hen uit te keeren. De uitvoerige verslagen van bovengenoemde Zwitsers aan hunne Kantons stellen ons in staat over den loop der onderhandelingen te oordeelen, en verklaren den onbevredigenden afloop ²⁾. Van den aanvang stond de inhoud van het patent reeds vast, waarvan het ontwerp aan het hertogelijk hof, in overleg

1) Zie boven bl. 143.

2) Vgl. de a. w. van Morland en Leger.

met Servien, was opgemaakt. Het welsprekend pleidooi, door Jean Leger voor zijne mishandelde geloofsgenooten bij den aanvang gehouden, mocht op de Zwitsers indruk maken, het bracht geen verandering in de zienswijze van graaf Truchis, baron de Gresi en wie verder hier voor de hertogelijke regeering optraden. Dezen gingen van de stelling uit, dat privilegiën alleen zoolang van kracht waren als de vorst die ze verleend had leefde, zoodat de Waldensen zich vruchteloos beriepen op al wat door 's Hertogs voorzaten hun was toegestaan. Zij verlangden, dat de valleibewoners zich geheel zouden verlaten op de genade van den Hertog, om hunne wenschen ingewilligd te zien; bleven zij zich verzetten, dan zouden hun ook andere vrijheden ontnomen worden, terwijl Servien dreigde hen aan hun lot over te laten. Op den eisch der Evangelischen, die aandrongen op eene algemeene amnestie, terug-gave van alle bezittingen in de valleien en herstel van alle privilegiën, werd geen acht geslagen. Hadden zij, hadden ook Engeland en onze Republiek niet de bemiddeling van Lodewijk XIV ingeroepen? Aan dezen stond het dus te beslissen, op welken voet de vrede kon worden gesloten. En Servien bleek in alles de hertogelijke regeering ter wille te zijn, al nam hij ook den schijn aan zich het lot der ongelukkigen aan te trekken; hij toonde zich zelfs zeer verstoord, toen zij zich aanmerkingen veroorloofden op het ontwerp-patent, en met Truchis en Gresi verweet hij Herzeel en den zijnen, dat zij Leger, Lepreux en de overige predikanten en ouderlingen der Waldensen stijfden in hun verzet. Zoo hun eenig verwijt kon treffen, dan was het juist dat het hun aan moed en volharding faalde, reden waarom én hunne zenders én de Republiek van Genève zich zeer verontwaardigd toonden, omdat zij in een verdrag hadden toegestemd, waarbij op hunne tusschenkomst niet eens acht was geslagen. Dit alles wetende laat het zich begrijpen, dat de Waldensen, vreezende voor hun geheelen ondergang, tegen den naderenden winter reikhalzend uitziende naar den vrede, als het zijn moest de gemeente Campiglione, Bubiana en

Penil wilden prijsgeven, als zij Lucerne maar mochten behouden. Maar te Turijn verlangde men de ontruiming van het geheele gebied aan deze zijde van de Pelice; daarvoor zou hun voor de helft elders grond worden aangewezen, terwijl de andere helft in geld zou worden betaald. Ook St. Jean en la Tour moesten zij verlaten. Hun bleef niet anders over dan het hoofd in den schoot te leggen en een verdrag te teekenen, waarin de Zwitsers zelfs niet genoemd werden ¹⁾. Om te zorgen dat de Waldensen niet konden terugkomen op hetgeen in de 20 artikelen werd bepaald, stelde Servien brieven van dankzegging aan Lodewijk XIV en Mazarin, de Republiek en Cromwell, die hij door zijn secretaris aan hen ter teekening liet voorleggen ²⁾. Zagen zij zich gedwongen om aldus den schijn op zich te laden, als stemden zij in dit antwoord toe, zij hebben niet nagelaten te protesteeren tegen het onrecht hun aangedaan en herziening van het patent geëischt. En dat te eer omdat, geheel buiten hun weten, aan de officieele uitgave, waaronder hunne namen geplaatst waren, niet alleen eene vernederende inleiding was toegevoegd, maar ook nog een 21ste artikel, inhoudende dat er te la Tour eene sterkte zou worden gebouwd, met het doel om daarin een blijvend garnizoen te plaatsen. Dit fort werd weldra het uitgangspunt van nieuwe kwellingen, waar zij machteloos tegenover stonden. Bovendien werd op allerlei wijze inbreuk gemaakt op sommige artikelen van het patent ³⁾. Zoo hadden zij hunnerzijds gevangen monniken losge-

1) Zie bij Morland en Leger den tekst van het patent in het oorspronkelijk en vertaald. Vgl. No. 7628 en 7629 der pamfletten van de Koninkl. Bibliotheek.

2) Deze brieven, waarvan ik de afschriften vond onder de stukken, behorende tot het Verbaal van Van Ommeren, volgen hierachter onder Bijl. VI, VII en VIII. De Waldensen beklaagden zich over deze handelwijze in een brief aan de Staten-Generaal, d^e. 25 September, dien ik elders zal mededeelen. Gelijktijdig schreven zij een brief in denzelfden geest aan den Protector, die hierachter volgt onder Bijl. IX, naar een afschrift gevonden bij het Verbaal van Van Ommeren.

3) Zie den waarschijnlijk in September geschreven brief der Waldensen aan de Evang. Kantons onder Bijl. X.

laten, maar weigerde de hertogelijke regeering aan hunne geroofde kinderen de vrijheid te geven. De Waldensen verlieten binnen veertien dagen de plaatsen, waar voortaan alleen Katholieken zouden wonen, maar men verlangde ook afstand van grondbezit in gemeenten, waar bij menschenheugenis nooit de mis was gevierd.

Geen wonder dat zij de hulp inriepen van de Zwitserse geloofsbroeders niet alleen, maar ook van onze Republiek en Engeland, om eene revisie te vragen van het patent, waarbij dan tevens zekerder waarborgen zouden kunnen verkregen worden tot stipte nakoming der gesloten overeenkomst. Maar de strijd, waarin de Evangelischen daarop gewikkeld werden met de Katholieke Kantons, verhinderde de gezanten van de Engelsche en Nederlandsche Republieken om in vereeniging met hunne gemachtigden naar Turijn te gaan, ten einde aan de hertogelijke regeering de grieven tegen de gemaakte bepalingen voor te leggen. Er bleef niet anders over dan te trachten door tusschenkomst van den Franschen Koning gedaan te krijgen, wat langs den directen weg niet geschieden kon. In Engeland, dat juist een verbond met Frankrijk had gesloten, vleide men zich met een gunstigen uitslag, en Cromwell zond daarom kolonel Lockhart naar Parijs. De Staten-Generaal gaven Boreel, hun gezant te Parijs, in last de zaak der Waldensen ten krachdigste bij Lodewijk XIV aan te bevelen, gebruik makende van de inlichtingen, die Van Ommeren hem verstrekke. Doch het Fransche hof werd, gelijk zich denken laat, niet minder van Savooyse zijde bewerkt. De brief door den Koning in Februari 1656 geschreven aan den Hertog de Lesdiguière, gouverneur van Dauphiné, leverde daarvan het overtuigendst bewijs, daaruit toch bleek hoe men hem had doen gelooven, dat de Waldensen opnieuw tot opstand werden aangezet, natuurlijk door de Evangelische Kantons, Cromwell en de Staten-Generaal. Lesdiguière moest daarom een vertrouwd persoon naar de valleien afvaardigen met de boodschap, dat de Koning verlangde het verdrag van Pignerol te zien nakomen. De gouverneur zond den veldmaarschalk de

Bais met een brief, waarin hij de Waldensen ernstig op het hart drukte zich rustig te houden en door geen drogredenen zich te laten bewegen tot beroeringen, waarvan de gevolgen op hunne hoofden zouden nederkomen. Zulk een misdadig plan bestond echter alleen in de verbeelding van die hun kwalijk gezind waren; toen de Bais in Maart in de valleien verscheen, belegden zij dadelijk op diens verzoek eene vergadering, waarin zij alle grieven tegen het patent te berde brachten en daarna schriftelijk overgaven. Gelijktijdig schreven zij aan Lesdiguière en aan den Koning. „Wij zouden de ondankbaarsten der menschen zijn”, zoo heette het in hun brief aan den eersten, „indien wij ook maar in de verte aan een opstand gedacht hadden. Wij betuigen voor God, dat wij eerder alle beleedigingen willen verdragen, dan in eenig opzicht te kort doen aan de gehoorzaamheid, die trouwe onderdanen hun souverain verschuldigd zijn. Wat aangaat de aalmoezen, die wij uit den vreemde ontvingen: vele Fransche Gereformeerden hebben ons, met goedkeuring van Z. Majesteit, weldadigheid bewezen, en niemand zal het vreemd vinden dat ongelukkigen, die door het verbranden hunner woningen en het rooven van van hunne bezittingen alles verloren hebben, thans giften ontvangen.” Het zij mij vergund uit den brief aan Lodewijk XIV de volgende merkwaardige volzinnen in het oorspronkelijk aan te halen: „Les plus grands Monarques, et ceux que leurs vertus heroïques ont relevé par dessus les autres hommes, comme des soleils entre les étoiles, ont toujours fait gloire de communiquer leurs benignes influences aux personnes les plus misérables. C'est ce que Votre Majesté, qui est la vive image de Dieu vivant, a pratiqué en notre endroit, et qui nous oblige à des continuelles actions de grâces à V. M., esperans que puis qu'il luy a mis au coeur des pensées de paix et de charité pour nous, elle nous en fera encore experimenter les bons fruits, et qu'elle n'en sera pas divertie par les sinistres impressions, que des personnes mal instruites, ou mal intentionnées ont taché de luy donner contre nous. Car tout s'en faut que nous ayons u jamais la

moindre pensée de lever les armes contre notre Souverain, que plutôt nous avons toujours empêché que les nôtres aient eu le moindre ressentiment des violences, qui nous ont été et sont encore tous les jours faites, contre l'intention memes de S. A. R. ¹⁾, pour forcer notre patience à faire quelque desordre. Nous persisterons toujours dans le meme train, et chercherons remede à nos maux par les voyes du respect. Il n'est jamais arrivé non plus, que ceux de dehors, qui ont été touchés de nos desolations, nous aient incités à rien remuer. Comme ils ne nous ont départi leurs aumones que pour empêcher que la faim, la nudité et les autres necessités n'achevasent le reste de la guerre: ainsi ils ne nous ont jamais fait remonstrances, qui ne tendissent à nous exhorter à repentance envers Dieu, patience envers ceux qui nous maltraitent, et humilité, fidélité et obeissance envers notre Souverain. Cependant, Sire, nous avons confiance, vu que le Traité fait à Pignerel n'a pas répondu aux bonnes intentions qu'elle a toujours de nous donner une paix ferme et assurée, qu'il luy plaira nous continuer sa puissante et gracieuse intervention envers S. A. R. pour en meliorer les conditions et procurer l'amendement des articles, esquels il se trouvera que nous sommes veritablement lésés, l'eclaircissement des ambigus, l'addition de ceux qui seront reconnus equitables et necessaires pour la tranquillité publique, veu surtout que ce qui est de plus facheux en la Patente de S. A. R., comme sont la preface et l'article du Fort ²⁾, n'a jamais été signé de nos Deputez, qui au contraire s'y sont toujours opposés; et quant à ce qu'ils ont signé, selon la facheuse conjoncture ou ils estoient, ils n'ont pu nous oster ce que la nature, le droit des gens, la possession de tant de

1) Namelijk de Hertog van Savoye, die aanspraak maakte op den titel van Koninkl. Hoogheid.

2) Het heette, dat de Hertog aan zijn eer als souverain verplicht was een fort te hebben in de valleien, hoewel zijne eenige sterkte moest zijn: het hart zijner onderdanen.

siecles nos concessions et la justice nous donnent" 1).

In 15 artikelen waren de aantekeningen op het patent vervat, die schriftelijk aan de Bais werden overgeleverd. Ze betroffen in de eerste plaats den toon die daarin aangeslagen, de houding die door de regeering tegenover deze zijne zoo jammerlijk mishandelde onderdanen aangenomen werd. Hun werd eene amnestie verleend omdat zij berouw getoond en vergiffenis gevraagd hadden, en dat op voorspraak van Servien. Op voorbede van Madame Royale 2) betoonde de Hertog hun zijne souvereine goeder-tierenheid. Al wat werd toegestaan geschiedde uit gratie; niet van rechten maar van tolerantie was hier sprake. Hoe bezwarend waren niet de bepalingen en twijfelachtig de bewoordingen van sommige der twintig artikelen! Enkele waren lijnrecht in strijd met de vergunningen, die door 's Hertogs voorgangers telkens bevestigd werden. Minstens tien jaren inplaats van zes had vrijdom van grondlasten moeten gegeven worden aan lieden, die hunne woningen en hun huisraad, hun vee en hunne boomgaarden, kortom alles wat zij bezaten verloren hadden, en van aalmoezen leven moesten. De omschrijving der plaatsen waar zij hun godsdienst mochten uitoefenen, of althans vrij konden ver-keeren, was zoo dubbelzinnig, dat zij altijd in hun nadeel kon worden uitgelegd. De geroofde kinderen zouden wel worden teruggegeven, maar van hen die ontvoerd waren buiten den Staat was geen sprake. Predikanten mochten niet voor de rechtbank der Inquisitie gedaagd worden, maar moesten voor hunne eigene rechters terecht staan 3). Ten slotte voegden de Waldensen aan deze grieven tegen het Patent nog eenige dringende beden toe, o. a. dat het edict van Gastaldo mocht worden ingetrokken, dat zij die schuldig waren aan de gruwelen van April mochten worden ge-

1) Leger, a. w. p. 246 svv.

2) De moeder van den Hertog, eene zuster van Lodewijk XIII, die gedurende zijne minderjarigheid het bewind had gevoerd, en allen nog naar haar hand zette.

3) Zie de 15 art. bij Leger, a. w. p. 249 sv. Vgl. N°. 5035 en '36 in Tiele's *Catalogus d. pamfletten*.

straff, dat alles mocht hersteld worden in den toestand waarin het zich vóór de troebelen bevond, dat geen missionarissen maar alleen seculiere priesters in de valleien zouden toegelaten worden, en dat hunne kerken voortaan zouden ressorteeren onder de Synode van Dauphiné ¹⁾.

Aan alle goede verwachtingen, die door de zending van de Bais bij de Waldensen was gewekt, werd de bodem ingeslagen door dat deze, helaas, zijn terugweg nam over Turijn. Nu men daar kennis droeg van hunne grieven, viel het gemakkelijk den gezant eene geheel tegenovergestelde voorstelling te geven van het gebeurde, waardoor de uitwerking van de betoogen der Waldensen geheel verloren ging. Hem werden verklaringen ter hand gesteld, die den Franschen Koning zouden doen inzien hoe onbillijk hunnen klachten waren. Leger verzekert van goeder hand vernomen te hebben, dat Lodewijk XIV, na het lezen van hun brief en de kennisneming van hunne bezwaren, eerst geneigd was om daaraan te gemoet te komen, maar dat zijne gunstige stemming in eene ongunstige oversloeg, toen men hem de overtuiging opdrong, dat al hunne beweringen met de waarheid in strijd waren. De Koning beloofde alleen te zullen zorgen, dat men van beide zijden stipt nakwam wat te Pignerol bepaald was, maar de artikelen bleven onveranderd, en zoo werd een toestand bestendigd, die tot voortdurende troebelen aanleiding gaf, waarop na weinig jaren weder eene uitbarsting volgde.

N A S C H R I F T.

De Algemeene Rijksarchivaris, Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, had de goedheid op het Rijksarchief te doen nazien, wat aldaar nog omtrent de collecten van 1655

1) Deze artikelen, niet door Leger medegedeeld, maar in het Verbaal van Van Ommeren opgeteekend, volgen hierachter onder Bijl. XI.

voor de Waldensen te vinden was. Daardoor ben ik in staat nog het volgende mede te deelen.

Volgens de Resolutiën over het jaar 1658 bedroeg het totaal der collecten 201022 gulden, zooals ook door Aitzema wordt opgegeven. De onjuiste opgave hierboven blz. 145 is het gevolg van een schrijffout. Ten kantore van de Generaliteit was in het laatst van 1655 aanwezig 4165 gulden 6 st. en 10 p., zonder vermelding van wien of van waar, van welk bedrag toen 500 pistoletten zouden overgezonden worden.

In Drente werd 3000 car. guldens gecollecteerd.

De Gedeputeerden van Gelderland, Zeeland en Friesland verklaarden in 1657, dat de in hunne provincie gecollecteerde gelden waren overgemaakt; de bedragen worden echter niet vermeld.

De collecte van Deventer en Twente bedroeg 3062 gulden, van Zwolle en gemeenten daaromtrent 4700 gulden. In 1656 kwamen uit het kwartier van Deventer 3649 guldens in bij de Generaliteit.

Ook te Meurs werd, op last van die van den Rade en Rekeningen van den Prins van Oranje, eene collecte gehouden, waarvan door den commandeur Elout bericht werd gezonden aan de Staten-Generaal. Het geld werd door den thesaurier Kettingh overgemaakt aan den ontvanger Doublet, doch het bedrag wordt niet vermeld (Resol. Gener. 30 Sept. 1655).

In December 1656 werd in de Staten-Generaal voorgesteld om het restant van de gecollecteerde en nog niet overgemaakte gelden te bewaren voor het geval zij opnieuw vervolgd mochten worden, welke gelden inmiddels ook zouden aangewend kunnen worden tot onderhoud van de predikanten der Waldensen. Aan Huygens en andere Gedeputeerden werd opgedragen met het oog hierop het Verbaal van Van Ommeren te raadplegen, terwijl de Provinciale Staten hierover inmiddels hunne adviezen konden opmaken.

BIJLAGE I.

Aen alle de Provincien.

Edele Mogende Heeren.

U Ed. Mo. sullen ontwijffelick vollen bericht zijn, hoe dat de arme Inwoonderen van de Valleijen van Lucerne, Angrona ende andere onder het gebiet van den Hertoch van Savoye in Piedmont, belijdende de gereformeerde religie ende weygerende deselve te verlaten, om de getuygenisse onses Heeren ende Salichmaeckers Jesu Christi, die zijluiden ende hare zalige voorouderen, de oude Waldensen, die vermaerde martelaren, door haer leven ende vrijwillige doot, nu veele eeuwen aen den anderen onveranderlick bevesticht hebben, met een grouwelijcke, onmenschelicke ende meer als barbarische wreetheyt in de maent van April lestleden, tegens belofte ende gegeven woort, mishandelt ende overvallen zijn door gecommandeert crijchsvolk, dewelcke met moorden, branden ende schenden niet overich hebben gelaten, aen alle de ongehoortste wreedheden die oyt ter werelt in eenige plaetse zijn gepleecht geweest, waardoor de overige gedwongen zijn geworden van daer te vlieden om haer leven te salveren, dewelcke nu dwalen met hare vrouwen ende cleyne kinderen, ontbloot ende verdruct door honger, coude ende naecktheyt. Alle twelcke wij insiende met overgroote droeffheijt ende bewogen herten over den ellendigen staet van onse Broederen, religionsverwanten ende medeleeden des lichaems Christi, goetgevonden hebben U Ed. Mo., alsmede hiernevens d'andere provincien, mits desen gansch serieus ende vruntlijck te versoecken, dat derzelver goede geliefte zij een generale collecte alomme in den haren, tot subsistentie ende vertroostinge van de voorn. onse verdrevene Broederen ende naeckte medeleeden te laten geschieden, opdat daerdoor een liefelijck reuckoffer mach opgaen tot Godt den

Heer almachtich ende Sijne Goddel^e Majesteyt bewoogen moge werden ons ende onse posteriteyt voor diergelijcken ongeval genadelijck te bewaren, ende aen dengeenen die barmherticheyt doen oock barmherticheyt te bewijzen, te meer alsoo den heere Protector van Engelandt, de Evangelische Cantons van Switserlandt, die van de gereformeerde religie in Vranckrijck, met bewillighingh van den Coningh aldaer, ende elders, ons albereyts met een loffelijck ende christelijck exempel in desen hebben voorgegaen. Waertoe ons verlatende ende U. Ed. Mo. rescriptie hierop ten spoedichsten verwachtede, opdat mede een generale voet onder het district van de Generaliteijt, als anders, beraemt moge werden. Actum 18^{en} Junij 1655.

BIJLAGE II.

Ecclesiae Reformatae Middelburgensis Pastores, Seniores, Diaconi, unâ cum Reuerendis deputatis Nobilissimi Amplissimique Magistratus Reipublicae Reuerendis dilectisque in Christo Pastoribus, Senioribus, Diaconis reliquisque membris Ecclesiarum Reformatarum Waldensium per Valles Pedemontanas etc. dispersis, qui aequae praetiosam fidem nobiscum sortiti sunt gratiam et Pacem à Deo in Christo praecamur.

Quales Jehouae, Fratres in Domino Venerandi, uiae sunt, quas in hac lachrymarum Valle in Ecclesiae militantis gubernatione tenet, tales plerumque piorum affectus esse solent: Deo aedificante conseruanteque Ecclesiam suam aduersus hostium machinationes, conspirationes, sanctasque ligas quas uocant admodum laetantur exultantque tam autem secundum ipsius beneplacitum euertente, castigante, probante uehementer contristantur condolentque secundum illud Pauli: gaudete cum gaudentibus, et flete cum flentibus; nam siue patitur unum membrum simul dolent omnia, siue honore afficitur unum membrum, congratulantur omnia reliqua. Dici non potest quo dolore, qua animi aegritudine, quibus suspirijs, lachrymis accepimus contractionem Iosephi in medio uestrum ab Ecclesiae hostibus plusquam belluina feritate inflictam indeque Ecclesiarum uestrarum penè inauditam, miserandam ac deplorandam faciem et sortem, tot Christianos homines direptos, spoliatos, fugatos,

trucidatos, vulneratos, mutilatos ac superstites in magno malo et opprobrio. Eheu cum cordato illo duce Nehemia sedentes fleuimus, luximus, ieiunauimus orauimusque coram Deo coeli; riui aquarum defluerunt ex oculis nostris propter filiae populi nostri contritionem. Ingenium hostium, quibuscum uobis res est, probè nouimus, nihil nisi atroces minas, sanguinarias caedes et excidia spirant et somniant, adeo ut postquam semel gustarunt piorum sanguinem magis magisque furiant ac belluarum instar omnem humanitatis sensum exuant nec ponere possunt semel conceptam animorum rabiem, nisi potente Dei manu cicurentur; extendunt enim manus suas in colentes pacem secum, profanant foederis finem eorum blanda simul et teterima uerba, dum bellum insidet animis, molliora quidem uerba oleo sed stricti gladij. Conclusum apud eos iam dudum: agite excindamus eos, ne sint gens, ut non memoretur nomen Israelis amplius. Cogitant continuo ac clamitant: undate, quantisper fundamentum erit in ea. Praefiguratum hoc fuit Johanni in peculiari quadam uisione Apoc. 6. 4. Vidit enim exeuntem equum rufum et qui sedebat super illum, datum erat ei ut sumeret pacem de terra, et datus est ei gladius magnus. Nimis uere proh dolor hoc ipsum hodie impletum, sed exaudiet Deus fortis et contestabitur istos, ne ingemiscite fratres dilecti alius aduersus alium. Ecce iudex ante fores adstat, sumite pro exemplari afflictionis ac patientiae prophetae, qui loquuti sunt in nomine Domini. Inuenietis, uti abunde nostis in sacra pagina, historia ecclesiastica, experientia, argumenta, rationes, motiua quibus in hisce calamitatibus vos sustentare et consolari sufficienter potestis. Quare non sine magna causa dixit regius ille propheta quam maxime in hoc certamine versatus: nisi lex tua fuisset omnis oblectatio mea, iam diu perijssem in afflictione mea; et rursus recordatus sum Jehoua iudiciorum tuorum inde a seculo et consolationem percepi. Ibi nobis statim occurrit Ecclesiae caput Jesus, quem in cunis adhuc iacentem ac pendentem ab ubere matris horrenda caede tollere studuit Herodes ille tyrannus. In eum respiciendum, qui fidei nostrae dux et praefectus est, qui talem deinceps sustinuit a peccatoribus aduersus sese contradictionem, qui pro sibi proposito gaudio crucem pertulit, ignominia contempta ad dexteram throni Dei considet. Ne animis uestris remissi fatiscatis, ibi audietis ipsum dicentem discipulis: si quis vult pone me uenire abneget sese, tollat crucem suam ac sequatur me, in mundo afflictionem

habebitis, sed confidite, ego uici mundum ibique uidebitis filios Dei, postquam illustrati fuerunt, ingens certamen sustinuisse cum probris, in theatrum productos, direptionem facultatum cum gaudio exceperunt, alios lapidatos, terra disiectos, oberrantes cum ouillis et caprinis pellibus, destitutos, pressos, male habitos, attamen persuasos potiore substantiam in coelis ipsis reseruatam. Proinde cum fratres nostri fuerint non debetis meliorem conditione esse uelle, scientes easdem perpassiones à uestra quae in mundo est fraternitate impleri. Nonne etiam patria nostra in qua degimus idem per multos annos in summo gradu experta est? Voluite historias et inuenietis. Ad haec cogitate haec uobis non euenisse casu aut fortuito, sed Dei admirabili prouidentia, potenti illius manu et uoluntate cui uos libenter subijcere fas est. Deus autem tanquam pater beneuolus suos in aduersis non relinquere, sed eis presto esse uult, paternum eius animum ac beneuolentiam erga eos retinet eosque spiritu suo consolatur et fraenum hostibus injicit, licet hostes facultates eripiant. Centuplicia in hoc tempore et in seculo futuro uitam aeternam accipietis, licet corpus occidant, animam tamen occidere nequeunt. Afflictiones etiam gravissimae minime comparandae sunt cum gloria nobis reuelanda. Omnesque simul adiumento esse debent nec separare nos possunt a charitate Christi. Iterum quoque manifestum et indubitatum est Deum coelestem suas habere grauissimas et necessarias causas, ob quas aliquando Ecclesiam aliquin dilectissimam ita inuicere placuit. Quomodo enim manifestaretur eius dominium et gloria, potentia, bonitas, ueritas, iustitia? Quomodo detegeretur Diaboli Antichristi istius magni eiusque satellitum malitia odiumque, quo ipsum eiusque doctrinam et membra persequuntur? Quomodo disseminaretur longè latèque regni eius Euangelium? Quomodo intelligeremus quam oderit Deus peccatum etiam in suis? Ubi esset nostra resipiscentia, confessio, ubi nostra fides, humilitas, patientia, charitas, praecepta? Ubi esset remotio cordium ab huius miserabilis uitae amore, ubi meditationes ad superna, ubi erecti animi et oculi ad coelum, ad patriam, ad haereditatem illam, incorruptibilem, ubi Christus ad dexteram patris sedet? Itaque fratres in Christo consolamini alij alios istis et alijs sermonibus. Ut autem pariter hanc malorum uestrorum acrimoniam aliquomodo pro facultate nostra leniamus et oleum refocillationis vulneribus uestris infundamus, ecce ex sanctorum comunione, quam profitemur, ex fraterna charitate qua uos amplectimur, ex tenerima

temur, ex fraterna charitate qua uos amplectimur, ex tenerrima cura, qua in uos tenemur, collectam pro uobis in Ecclesia Reformata Middelburgensi secundum Ecclesiae primitivae exemplum et praxim, aliarum Ecclesiarum reformatarum, supremorum Ordinum Zelandiae consensu et assensu, magna cum diligentia fecimus, et collectum, ut illius effectum gaudeatis, ad uos per Synedrium Geneuense, ut tanto tutius ad uos perveniatur, transmittimus. Cuius summa est ¹⁾: vestrorum enim debitores nos esse ingenue fatemur; illud Davidis fixum immotumque animis nostris insidet: beneficentia nostra non ad Deum, quippe per se beatissimum, sed ad sanctos, qui in terra sunt, ad magnificos, in quibus tota oblectatio nostra. Et illud Pauli: usibus sanctorum communicantes, memores estote uinctorum, tanquam unâ cum illis uincti, eorum, qui malis praemuntur, ut qui etiam ipsi estis in corpore. Quam uoluntarij in hoc fuerint nostri, uix dici potest; permultos enim non tantum pro uiribus, sed etiam supra vires dedisse aperte protestamur. Suscipite igitur animo beneuolo hanc gratiam et communicationem, quae sanctis subministratur eamque inter uos proutcunque opus est distribuite.

Vos denique, fratres dilecti in Christo, etiam atque etiam rogatos uolumus, quod hac rerum tempestate sic anchora sacra diuinæ providentiae inniti vultis, ut ad eam omnia consilia uestra referatis, ab ea votis pendeatis, talemque rerum omnium uestrarum exitum expectetis, qui ad eius gloriam, maiorem Ecclesiae instaurationem et salutem pertineat. Nos interim assiduas preces ad Deum coeli effundere non desinemus.

Deus omnis gratiae et pacis author, qui uocauit nos ad aeternam gloriam suam, in Christo Jesu paulisper afflictos, is inquam integros uos reddat, stabiliat, roboret, ipsi erit gloria et robur in secula seculorum. Amen. Amen.

Datum Middelburghi Zelandorum, 22 Decembris 1655. Nomine Ecclesiae Reformatae Middelburgensis subscribunt

Petrus Thorius pastor eiusdem Ecclesiae
et S. T. Scriba Synedrj
Enoch Potteij S. T. Synedrj Pres.

Ben che daltrui mano leuato collationato col proprio originale per me Sebastiano Borsetto Ducal nodaro della Torre, ritrouato concorde in cui fede mi sono manualmente signato S. Borsetto.

1) Het bedrag is hier niet ingevuld.

BIJLAGE III.

Reuerendi, Clarissimi Viri Doctissimi D.D. Pastores Seniores, Ecclesiarum Valdensium Antistites, fratres in Christi dilecti.

Non nisi maximo animi dolore accepimus nuncios afflictionum vestrarum rumores. Auxit dolorem protestantium unde quaque vociferatio, praesertim litterae ad praepotentes D.D. Ordines nostros generales, in quibus tanquam in compendio depictam vidimus immanem istam Papicolarum tyrannidem promiscuè grassantium in Christi membra sine honoris, status, sexus aut aetatis vilo discrimine. Non potuimus (vtpote eiusdem corporis mystici membra) quin statim testemur animi nostri summum dolorem, et rebus vestris condolentes praeces, vota, suspiria qua publicè qua priuatè funderemus ad Christum, vt tandem apertis misericordiae visceribus benigno adspiciat vultu Ecclesiam vnice dilectam vt oculi pupillam suam. Grauius ac tristia etiamsi vobis, Reuerendi et Charissimi fratres, nobisque accesserint, mira tamen ac tam inaudita non sunt, quin e fonte verborum salutis habeamus, quae utrisque solatio esse possint. Ab eo quidem tempore, quo Christus sibi sponsam elegit et e mundo segregauit, statim se sistit draco ante mulierem parituram vt, cum peperisset, filium eius deuoraret, Apoc. 12. 4. Immortale etiam est odium in Christum eiusque membra pontificis Romani eiusque assecularum, quorum impietas, fraudulenta tyrannis in veritatis sectatores, non solum longo seculorum successu comprobata est, sed etiam diuinitus praedicta non tollendum e medio hominem illum peccati, magnum illum Antichristum, nisi sanguine piorum protestantium.... ebrium. Accedit iusta et ineuitabilis Ecclesiae Christi sors, cui pro sapienti consilio subiectam voluit Christus, vt quemadmodum ipse ab incunabulis sese omnibus miserijs et persecutionibus subiecerat, voluit et debuit, vt omnia sue vxoris membra sibi essent in hoc conformia. Et supersunt magno Ecclesiarum Reformatarum bono monumenta et historiae persecutionum vestrarum abhinc aliquot seculis, ita ut verè Ecclesijs vestris competat illud Davidis ps. 129: Multum affecerunt me angustijs inde a pueritia mea, sed tamen non preualuerunt mihi. Fuere quidem haec omnia dolore et honore plena, quae de vestra persecutione ad aures nostras peruenerunt. Quis enim ad tam horrenda spectacula non inhorresceret: infantes ab vberibus auelli, petris allidi, virgines

stuprari, senes cum ludibrio in montes protrudi; templa omniaque sacra prophanari, conculcari et in cineres redigi, et haec omnia cum diuini numinis blasphemia et veritatis diuinæ illusionem. Sed nulli dubitauimus quin Vobis, Charissimi fratres, Ecclesijsque vestris abunde tantis malis exercitatis, etiam suppeditent ista Christi solatia, quibus Ecclesiae suae Christus prospexit. Is quidem est animus diaboli, vt perdat et funditus exterminet Ecclesiam, sed en promissionem, quae falli non potest. Breui Satanam sub pedibus vestris conteret Dominus. Ille vinculis prouidentiae et potentiae diuinæ concatenatus nec longius est relaxandus, quam vt gloriae Diuinæ et Ecclesiae saluti profuturum iudicabit summus ille rerum arbiter. Idem etiam est animus Antichristi, vt omnibus quotquot in ipsius obedientia perseuerarunt [saevit], sed en aliam Dei promissionem 2 Thess. 2, 7, 8: stabit Dominus donec e medio sublatus fuerit; absumet abolebitque spiritu oris sui, interim regnabit Christus in medio inimicorum, donec posuerit omnes in scabellum pedum suorum. Optime ergo, fratres in Christo Charissimi, iudicatis non deiecto animo referendam hanc Ecclesiae Christi in hisce terris sortem, cum animaduertimus honorificis ¹⁾ hisce malis detegi et purgari Ecclesiam ab hypocritis, vt triticum per tempestatem a paleis. Petentes anima produci in gratissimum Deo odorem fructus patientiae spei fiducia et abnegationis nostri ipsius vt solent aromata fracta et confricata. Haec omnia non nobis solum, quibus Ecclesiae suae curam et ministerium Christus demandauit, verum etiam praepotentibus D.D. Ordinibus generalibus et particularibus ita cordi fuerunt, vt indicta per omnes ditionum suarum Ecclesias publica die ieiunij et precum iusserint, sumptis ex sacris literis materijs ad Ecclesiae vestrae statum aptissimis Ecclesias nostras informari de immortali odio et tyrannide Papistarum et vt simul vobiscum funderent preces, vt Deus ter Optimus Maximus vestri misereatur et in pristinum statum restabiliat et conseruet; simul etiam vt vnusquisque liberali aliquo dono subueniret necessitatem eorum, qui per nuperam persecutionem aut essent ad paupertatem redacti aut sedibus expulsi aut aduersus furorem hostium inermes. Quo dicto et nos omnes ²⁾ accepimus ab ecclesia belgica Gallica et Anglicana quae est Flesingae Zelandorum summam circumcirca

1) Leg. *horrificis*?

2) Deze plaats werd door den afschrijver opengelaten.

mille sexcentorum Coronatorum, quam summam qua potuimus fidelitate curauimus tradi in manus Reuer. Eccles. Syned. Geneuensis. Rogamus vt aequi bonique consulatis hanc summulam quam Ecclesia nostra pro modulo suo erogauit et vt e manibus praedicti Synedrij acceptis istis nummis velitis distribuere nostro nomine inter Christi membra pro ratione cuiusque necessitatis, sexus et conditionis. Rogamus etiam vt de acceptis et distributis velitis nos certiores facere, vt ex eo nobis liceat Ecclesiarum vestrarum statum cognoscere et Ecclesijs nostris significare ipsarum elemosynas fuisse debito tempore loco et personis acceptas. Quod superest, Venerandi et Charissimi in Christo fratres, rogamus intimis visceribus Deum in Christo patrem vt pro aeterna sua misericordia potenti vos Ecclesias vestras restituat, defendat, tegat et dum vobis et nobis in hac palestra descendendum est, spiritu suo corroboret et tandem triumphantibus suis membris adiungat. Haec sunt et futura sunt vota et praeces Ecclesiae Reformatae Ministrorum et Seniorum; quod omnium attestor nomine vobis in Christo addictissimus,

C(orn.) Somerus, Synodi Scriba.

Flesingae 12 Januarij 1656.

Reuerendis Doctrina et Pietate Charissimis Viris D.D. Pastoribus Senioribus et Diaconis Reformatae Religionis in agris et vallibus Pedemontanis.

Ben che daltrui mano leuato collationato per me Sebast^o Borsetto ducal nodaro della Torre, col proprio originale ritrouato concordare in pede mi sono signato

S. Borsetto.

BIJLAGE IV.

Olivarius Protector Reipublicae Angliae, Scotiae et Hiberniae etc. Amplissimis Consulibus et Senatoribus Genevensium

Salutem.

Amplissimi Consules et Senatores,

Summum dolorem nostrum, quem ex maximis et inauditis Protestantium calamitatibus, valles quasdam Pedemontanas incolentium, percepimus, quos Allobrogum Dux tanta crudelitate

persecutus est, jampridem vobis exposuissemus, nisi id magis operam dedissemus, ut eodem tempore intelligeretis, tantis eorum miseriis non affici nos solum, verum etiam de sublevandis iis atque solandis quantum in nobis est prospicere. Quapropter eleemosynas per hanc totam Rempublicam colligendas curavimus, quas ejusmodi fore haud immerito exspectamus, quae nationis hujus affectum erga fratres suos tam immania perpesos demonstrare possint, et quemadmodum Religionis eadem utrinque communio est, ita sensum quoque eundem calamitatum esse. Interea dum pecuniae collectio maturatur, quod sine spatio temporis fieri nequit, et miserorum istorum inopia atque egestas pati moram non potest, necessarium duximus duo millia librarum Anglicarum e proprio thesaurario quanta fieri potuit celeritate praemittere, inter eos distribuenda, qui presentissima ope atque solatio indigere maxime videbuntur. Quum autem nescii non simus innocentissimorum hominum miseriae atque injuriae quantopere vos affecerint, nec vobis quidquam labori aut molestiae fore, quod illis adjumento atque auxilio esse possit, praedictam pecuniae summam illis calamitosis curandam ac numerandam ad vos transferre non dubitavimus, idque vobis negotii dare, ut pro vestra pietate ac providentia providere velitis, qua ratione aequissima quam primum illa pecunia egentissimis quibusque distribui queat, ut quamvis summa sane exigua sit, aliquod tamen sit saltem, quo inopes illi recreari ac refici in presens aliquantum possint, donec uberiores eis copiam suppeditare poterimus. Vos hanc vobis datam molestiam aequi bonique consulturos esse cum non dubitemus, tum etiam Deum Opt. Max. oramus, uti populo suo Religionem Orthodoxam profitenti det animum, sua in commune defendendi, sibi quoque mutuo opem ferendi, contra hostes suos immanissimos, qua in re nostram quoque operam Ecclesiae utcumque usui fore laetaremus.

Datum ex Aula nostra Westmonasterii 7mo Junij A^o 1655

Vester bonus Amicus

Oliver. P.

Mille quingentae librae de praedictis bis millibus a Gerardo Heuser, quingentae reliquae per literas a Domino Stoupio curabuntur.

BIJLAGE V.

Serenissime Domine.

Accepi literas a Ser^a Celsitudine vestra per Dominum Morlandum ad me transmissas 7° Kal. Junij super suscitata subditorum meorum pretensam Reformatam Religionem profiteantium rebellione conscriptas, ex quibus non sine admiratione cognovi Vestrae Celsitudini dilata fuisse gesta quamplurima non minus Veritati quam summae aequitati et clementiae, qua rebellibus semper indulsi, contraria singularique benignitati peropposita, qua non ut princeps rebellanti subditorum contumacia juste commotus, ac eorundem in omne facinus projecta protervia petulantissime lacessitus, semper amantis instar parentis in eos mitius quam par fuerat animadvertere satégi, ut devios et aberrantes animos ad rectum obedientiae tramitem revocarem, ac ex divinarum et humanarum legum praescripto refractarios ad eam, quam debent principi suo fidelitatem et obsequium, perducerem. Quapropter operae pretium duxi et verbo et scripto prefatum D. Morlandum jam omni cura, diligentia et fidelitate ad investigandas rerum causas et successuum veritatem intentum, de omnibus certiore facere, ut per eum facilius ac sincerius Vestrae Celsitudini cuncta innotescant; quibus sine fuco ab eo cognitis, ac prudenter ut assolet aequitate gestorum expensa, futurum ire non dubito quin Vestrae Celsitudini plane non probentur, et altissimis pariter oboriatur stupor, dum in vallibus istis subditos exstitisse deprehenderet, qui deterrima rebellantis vecordiae contumaciaeque immanitatis monstra videri potuerint eo praesertim nomine, quod continuatis benevolentiae argumentis, non modo majores meos, sed etiam Regium parentem olim producem, et me in presenti regnantem experti fuerint erga se unice clementer prodigique munificos. Et quamvis erga eos, utpote de me, de conterraneis ac pedemontana religione pessime meritos, nulla omnino clementia jure optimo exercenda foret, maxime cum in dies pervicariores effecti parvique ducentes quae pro eis fiebant a D^{no} Morlando officia, etiam post ejus adventum omnem in modum in obedientes subditos saevierint, attamen ut omnibus clarissime patescat, quanti apud me ponderis ac virtutis fuerint exposita mihi vestrae Celsitudinis pro rebellibus officia, meam eo redigi clementiam patiar, ut satis ipsius factum votis, subditis rebellibus vallis Lucernae, Sti

Martini et Perosij veniam levius ultimae rebellionis indulgeam, sine ulla delictorum ac personarum exceptione, quamvis sint proscriptae et ad catalogum majorem redactae. Quae quidem venia omnino insolita est, dum viget ubique terrarum consuetudo contraria, quae rebellionis auctores et fautores ab omni gratia excludit. Iisdem subditis liberum religionis exercitium intra consuetos limites permittam, omniaque privilegia, gratias et concessionem, quibus usi fuerunt serenissimorum patris et avi mei fel. recordationis temporibus, confirmans intra eosdem limites bona omnia fisco addicta meo et ad patrimonium ob perduellionis reatum multaque alia crimina devoluta, cum omni multa clementer remittam, nullum imponens onus, nec repetens belli expensas, quamvis alias aliter preteritis temporibus in simili eventu et ob levius multo delictum Ser^{mi} Majores mei constituerint. Quod vero bona spectat in locis prohibitis sita, duplici titulo fisco meo addicta, tam per acquisitionem et retentionem eorum contra dispositionem edictorum, quam ex capite hujusce rebellionis, ea minime duxi fisco applicanda, sed in gratiam Celsitudinis Vestrae eorundem subditorum commodo verti volui, quibus ea vendere aut permutare permisi, dummodo se inter toleratos limites contineant juxta formam concessionum predictarum. Nec putem majori gratia affici potuisse subditos eosdem, quando illico sui poenituisset criminis, veniamque a me supplices promereri, non vero addere sceleri scelus studuissent, nec temerario ausu indignationem sui principis multiplicatis facinoribus provocassent, sicut ab eis etiam peractum est a tempore intercessionis Celsitudinis Vestrae. Verum enimvero ea spe ducor, ut qua major et spectabilior fuerit venia, eo major futurus sit amor in me, obsequium ac fides rebellium patrata facinora detrectantium, utque Vestra Celsitudo benevolentiam suis in literis erga me luculenter expressam in posterum inde magis foveat, nec non arctiora indies amicitiae vincula reddat, quibus retroactis temporibus Angliae Regum Sabaudiaeque status mutuo colligata fuerunt. Dum denique in eam facile sententiam adducor, futurum videlicet, ut insignis veneratio, qua munificas ipsius animi dotes, singularem prudentiam et heroicam virtutem toto jam orbe celeberrimam prosequor, nimia mihi honoris augmenta pro sua Generositate plane conciliet. Vestrae Celsitudini summam auspicio felicitatem.

Ex castro meo Ripularum die 20 Juli 1655.

Emanuel.

BIJLAGE VI.

Sire.

C'est bien le moins que nous devons à V. M., après les obligations infinies que nous luy avons de la protection qu'il a plu à sa bonté de nous accorder, que de luy en faire des remerciemens avec toute la soubmission possible. Nous ferons des voeux et presenterons nos prieres les plus ardentès à Dieu pour la conservation de sa personne sacrée, pour l'affermissement de son sceptre et l'heureux succes de ses armées, reconnoissant que c'est par son efficace entremise et par les soins extraordinaires que Monsieur de Servient, Ambassadeur de V. M., a pris d'exécuter en cela ce qui estoit de ses commandemens, ce qu'il a fait avec toute la franchise, droiture, patience et cordialité possible, que sommes rentrez dans les bonnes grâces de S. A. R. nostre Souverain, et en consequence tirés par une bonne paix de tant de malheurs, esquelz nous nous sommes enveloppez. Nous osons, Sire, implorer de V. M. la continuation de vostre bienveillance Royale. Nous et nostre posterité conserverons les sentimens d'une treshumble et tressincere reconnaissance avec tout autant de passion que nous sommes,

Sire

de V. M^{te}

les treshumbles, tresobeissans et tresaffectionnez Serviteurs

les pasteurs, anciens et autres, faisans profession de la Religion Reformée es Vallées de Piemont, et pour tous.

Isaac le Preux, modérateur, J. Leger, pasteur, B. Gilles, pasteur, B. Genolato de Val Lucerna, J. Giayero di Pratomollo, F. Pastor, pasteur, Baille, pasteur, D. Leger, pasteur, Gio. Malanoto, deputato.

BIJLAGE VII.

Monseigneur,

Après la protection de S. Maj.^{te} Treschr., à qui nous sommes obligéz de nostre reestablishement dans les bonnes grâces

de S. A. R. nostre Souverain, nous en sommes redevables à V. E. des bontéz, de la quelle Monsieur l'Ambassadeur de Servient nous a particulierement informez, comme aussi des commandemens efficaces quelle luy en a donnez, lesquels il a executés avec toute la franchise et cordialité possible. Aincy, Monseigneur, estant si estroitement obligez à V. E., c'est bien du moins que nous luy en rendions les treshumbles remerciemens, auxquels nous nous voyons obligés par tout devoir, comme nous faisons par ces lignes, la supplians de croire que nous en conserverons un tresp parfait ressentiment et un desir tresfort de nous faire remarquer,

Monseigneur,

de Vostre Eminence

les serviteurs, les pasteurs etc.

BIJLAGE VIII.

Treshauts et Trespuissans Seigneurs.

Nous trouvans remis dans les bonnes graces de S. A. R. nostre Souverain, nous sommes obligés de rendre tesmoignage à Vos Excell. que ça esté par la puissante protection et efficace entremise de S. M. Treschrestienne, qu'elle a bien voulu nous accorder par sa bonté et à la consideration des prieres, que Vos Excell. ont voulu luy en faire, dont Monsieur de Servient son Ambassadeur nous en a donné des assurances tresp particulieres, lesquelles nous obligent à en remercier, comme nous faisons treshumblement Vos Excell., lesquelles nous osons supplier de vouloir nous aider à en rendre les actions de graces que nous en devons à S. M. Treschrestienne et luy en tesmoigner leurs gratitudes pour nous. C'est la priere qu'avoyent à vous faire,

Messeigneurs,

De V. Exc. les treshumbles et tresobeissans Serviteurs,
les Pasteurs, Anciens et autres, faisans profession de
la Religion Reformée es Vallées de Piemont, et pour
tous Isaac Le Preux, moderateur, J. Leger, pasteur,

B. Gilles, pasteur, B. Genolato de Val Lucerna, J. Giayero di Pratomollo, F. Pastor, pasteur, Baille, pasteur, D. Leger, pasteur, Gio. Melanoto, deputato.

A Val Luzerne ce 26e Aoust 1655.

(De brief aan Cromwell was van denzelfden inhoud.)

BIJLAGE IX.

Protecteur Serenissime.

Toutes nos grâces, pour grandes qu'elles puissent estre, seront toujours au dessous des biens que Vostre Altesse produit en nostre faveur. Elle appuye nostre droit par ses interventions redoutables et remplit nostre miserable pays de ses liberalités. C'est tout ce que nous et les autres Reformés d'Europe pouvions esperer de plus insigne. Agrééz, Protecteur Serenissime, que nous vous presentations nos treshumbles remerciemens, et recevez les au nom de Dieu, comme les ressentimens d'une recognoissance aussi profonde, qui puisse monter dans le coeur des hommes. Nous supplions aussi V. A. de souffrir que nous versions nos justes plaintes dans vostre sein paternel. L'interest qu'elle a pris dans nos maux et la presence de Messrs les Ambassadeurs des Cantons Evangeliques, fortifiés de son autorité puissante, ont bien porté les adversaires de nostre Religion à quelque accommodement, mais ils y ont employé tant de ruses et si mal observé les choses accordées, que nous nous voyons à la veille de maux aussi funestes que les premiers, si Dieu ne nous environne de sa providence particuliere. On a fait une alteration notable dans le traité de paix qui a esté imprimé et qu'on debite, c'est qu'on nous y fait signer un article portant la subsistance d'une citadelle au coeur de nostre pays, bien que ce soit la chose que nous avons la plus combattue, parce que se seroit le moyen infallible de nostre ruine. On nous y fait passer pour criminels de leze Majesté dans une Preface, qui ne nous avoit point esté communiquée, en quoy nous ne sommes pas seulement choqués, mais qui pis est, V. A. et toutes les autres puissances, qui nous ont aidé

par leur mediation estant visible à tout le monde, que c'est les faire passer pour fautrices de rebelles. Il y auroit trop à dire s'il falloit relever tous les griefs qu'on nous fait et qui nous ont esté inevitables à cause des menaces sous lesquelles on nous faisoit trembler. Ce discours peut sembler estrange à V. A., veu la dernière lettre que nous nous sommes donné l'honneur de luy escrire et qui portoit quelque tesmoignage de nostre satisfaction. Mais elle fut extorquée de nous pas Mr l'Ambassadeur de France, qui luy-mesme l'a dictée et fait escrire à son Secretaire pour nous priver de la continuation de vos graces. Protecteur Serenissime, comme il vous a plu d'envoyer Mr Downing pour une preuve nouvelle de vostre zele incomparable et de vostre bonté sans exemple, nous osons encore esperer que V. A. fera des si fortes reflexions sur les memoires qui luy ont esté remis, que son secours ne nous sera point dénié pour l'establissement d'une paix et meilleure et plus ferme, non plus que celui des collectes faites pour remedier à nos extremes desolations. Que V. A. daigne donc avoir pitié de nous, qui la regardons comme un liberateur extraordinaire des fidelles opprésés et qui ne cesserons d'offrir à Dieu nos voeux tres ardents pour la prosperité de sa personne et de cest Estat magnifique qu'elle regit, dans le dessein de vivre et de mourir,

Monseigneur,

de Vostre Altesse les treshumbles obligés et tresaffected.
Serviteurs

les Pasteurs, Anciens et autres fideles des Eglises
affligées de Piemont, et au nom de tous

De Pinache en
val Perouse
le 23 Sept. 1655.

J. Lepreux, modérateur.
P. Pastor, pasteur.
J. Leger, pasteur.
Baile, pasteur.
B. Gilles, pasteur.
D. Leger, pasteur.
B. Genolato di val Lucerne.
Gio. Melanotto, deputato.
J. Jagiero di Pratomollo.

BIJLAGE X.

Magnifiques, Puissans et Treshonorés Seigneurs.

Toutes les fois que nous considerons les faveurs extraordinaires qu'il a pleu à vos Ex^{ces} et à toutes les Eglises de nous departir dans nostre extreme desolation, nous sommes tellement confus de leur nombre et de leur grandeur, que nous n'avons point de langue qui puisse vous en remercier suffisamment, ni vous tesmoigner comme nous devons le ressentiment que nous en avons. Bien que nous fussions de si peu de consideration dans le monde et comme les plus petits de milliers de Juda, vous n'avez laissez de vous interesser dans nos calamités et de prendre à coeur nostre conservation et retablissement, et par vostre exemple avez excités plusieurs autres Eglises et Potentats à nous bien faire. Vostre charité plusque paternelle n'a rien omis qui peut servir à ce bon dessein, tant par l'aide de vos saintes prieres, qui ont combattu pour nous, et par les grands et continuels effects de vostre beneficence, qui ont rejoui nos entrailles, que par l'envoye de Messieurs vos Ambassadeurs, qui ont travaillé avec tant de soin et diligence à nostre repos. Ces benefices sont si grandes et si peu communs, qu'il faudroit estre les plus ingrats de tous les hommes, pour n'en conserver pas tousjours la memoire, et pour ne vous tesmoigner pas que nous et les notres en auront des obligations eternelles à vos Ex^{cs}. Mais il est vray que nous sommes bien marris que la malice et la ruse de nos adversaires, contremenant incessamment leurs salutaires desseins, en a adverti et arresté autant qu'il leur a esté possible l'exécution. Nous l'avons veu particulièrement dans le traitté, que nous avons fait avec S. A. R. nostre Souverain prince, la ou par la grande misere et extreme necessité ou ils nous advoient reduits, et les plus espouvantables menaces dont ils ont estourdis nos Deputés, ils les ont obligés d'accepter une patente, laquelle quoy qu'elle semblast nous promettre la tranquillité que nous esperions, neantmoins comme nous l'avons reconnu et le reconnissons encor tous les jours plus, s'est trouvée prejudiciable non seulement en la preface qu'on y a adjoustée, mais aussy en plusieurs autres articles, de sorte que nous nous y voyons notablement lesés, et mesmes quoyque S. A. R. eust déclaré qu'elle vouloit qu'on adjoustast autant de foy aux copies de la dite patente impri-

mées par Sinibaldo comme à l'original, on les a falsifiées y inserant un article touchant la subsistance du fort, et le mettant devant la signature des dites Deputés, pour faire croire qu'ils ont souscrit aussy au dit article, lequel pourtant ils n'ont jamais ni accepté ni signé; et dans l'interinement de la Chambre, pour nous forcer de l'advouer contre verité, ils content en la patente 21 articles afin de l'y comprendre. Nous scavons bien que les derniers Deputés, que nous avons envoyé à Turin, appelé Genold et Masse, y ont consenti, mais nous protestons qu'ils n'avoient eu de nous aucune charge de le faire, au contraire ils estoient envoyés pour en solliciter la demolition, car nous voyons bien que l'establissement et la subsistance du dite fort ne tend qu'a nostre ruine, et d'autant plus que nous remarquons que l'on l'a agrandi plus de la moitié, et qu'on le fortifie tous les jours avec une diligence extraordinaire; et mesmes la guarnison use desja de beaucoup de violences et d'extorsion envers nous, empeschant les voisins de rebastir leurs maisons et y rehabiter, coupant plusieurs arbres aux particuliers, pour les employer en la dite forteresse, et ravissant les peu de meubles et danrées qu'ils ont, et s'ils ne supportent ces injustices menaçant et attentant de les tuer. Dailleurs S. A. R. ayant expressement accordé que tous les prisonniers, mesmes les femmes et enfans, seroyent rendus sans rien payer, et nous ayans par le conseil de Messieurs vos Ambassadeurs sur la parole à eux donnée relaché les moines que nous tenions, à present on retient grand nombre de nos pauvres enfans, qu'on fait semblant ne sçavoir ou ils sont, ou qu'on a transporté hors de l'Estat pour éluder les termes du traitté, et lors que nous en trouvons quelques uns entre les mains des Catholiques Romains, ils refusent de les rendre, comme ceux dont V. E. ont le roole ci joint. Selon l'article 19 de la patente dans 15 jours apres la date d'icelle S. A. R. avoit fait prendre les lieux ou elle vouloit restablir la messe. Mais le dit terme estant passé apres le depart de Messieurs vos Ambassadeurs on veut usurper nos biens en d'autres lieux, esquels n'y a du tout point de papistes et ou de memoire d'homme vivant n'y avoit point eu de messe ni de moines. Toutes ces choses et plusieurs autres, que nous ne voulons pas deduire au long à V. E. de peur de le ennuyer, nous mettent dans de grandes apprehensions et nous contraignent encore de recourir à leur charité, pour verser nos justes plaintes dans

leur sein et le supplier avec toute l'humilité que nous pouvons d'avoir pitié de nos miseres et de continuer à nous faire sentir les effets charitables de leur bienveillance, pour tascher, par les moyens que votre profonde sagesse trouvera le plus convenable, de meliorer et raffermir en quelque façon nostre traité, comme l'on nous fait esperer que les autres puissances, qui se sont interessés dans notre malheur, en prennent la resolution. Nous attendons ce nouvel effect de vostre bonté paternelle pour parachever l'oeuvre de la restauration de nos pauvres et desolées Eglises à vostre contentement et honneur immortel à la gloire de Dieu, lequel nous supplions d'estre comme il sera le riche remunerateur de tant de benefices, que nous avons reçu et recevons de votre charité, protegeant vos personnes, Estats et Eglises contre toutes les machinations de vos ennemis, et vous enrichissant de plus en plus en toutes sortes de benedictions corporelles et spirituelles. Ce sont les voeux continuels de ceux qui se recommandant à vos saintes prieres, demeurant,

Magnifiques, Puissants et Treshonoré Seigneurs, de V. E. les treshumbles, tresaffectionnés et tresobligés serviteurs, les Pasteurs, Anciens et autres fideles des Eglises Ref. des pauvres desolées vallées de Piemont, et pour tous :

Isaac L'Epreux, pasteur de l'Eglise de
Pinache et moderateur.

J. Leger, pasteur de l'Eglise dispersée
de St. Jean au val Lucerne.

Laurentie, ancien, diacre et député de
la vallée de St. Martin.

P. Imbert, ancien député et autres lieux.
Steffano Benoto di Rorata.

Esaia Cheirasso, pasteur Bobio.

Gioanne Fautino per Villaro.

Joanni Goneto per Angrogna.

Giacomo Giaero, député per val Perouse.

BIJLAGE XI.

Griefs du traité fait à Pignerol, baillés entre les mains de Monsr de Bais, pour les envoyer au Roy.

Premierement en la Preface, etc. (Leger, p. 249—252).

Outre les subjects diffectuosités des articles cottés restent les suivants, sur lesquels nos députés ont esté conduits et auxquels nous supplions encore que soit faite la deue reflexion.

1. Qu'ayant tousjours esté tres fidèles au service de S. A. R. nostre Souverain et neantmoins si cruellement massacrés, brûlés et saccagés contre son intention, il luy plaise donner ordre que justice nous soit faite de ceux qui en ont esté des principaux auteurs et executeurs.

2. Qu'il plaise à S. A. R. de revoquer l'ordre publié par l'Auditeur Gastaldo, comme contraire à tous anciennes concessions, et pareillement tous ceux que Monsieur le Marquis de Pianesse a fait publier pendant les troubles, et commander que chascun soit remis en la jouissance des biens qui luy appartenoyent avant la guerre es lieux accoustumés en suite des dites concessions, annullant tous contracts faits ou à faire au contraire, moyenant la restitution de l'argent qu'on en pourroit avoir tiré.

3. Que nous ne soyons plus assujettés aux logemens actuelles des gens de guerre, puisque ça esté l'artifice d'ont on a usé l'an passé aussi bien qu'en 1624 et autres pour nous perdre, mais qu'il suffise que nous contribuions à proportion du reste de l'Estat des que le temps de l'exemption sera achevé.

4. Qu'on ne mette plus aucun missionnaire dans les vallées, mais qu'on se contente d'y avoir des prestres seculiers, puisque ceux la par leurs rapt, seditions et faux rapports ont tousjours esté les allumettes de tous les desordres survenues.

5. Que toutes choses soyent remises en l'estat ou elles estoyent avant les troubles, avec liberté de conscience et libre exercice de la religion et dependances en tous les lieux accoustumés, et licence aux ministres de visiter les malades partout ou ils demeurent, en outre liberté de prescher sur toutes lieux ou nous ne sommes point ou peu mellés avec les Catholiques Romains.

6. Qu'on ne nous assujettisse au Conseil de propaganda fide à aucun des membres d'iceluy, ni à l'inquisition.

7. Que si S. A. R. exempte de tailles les possessions qu'on donne aux Ecclesiastiques Romains et celles de ceux qui abjurent la Religion Reformée, que ce soit en sorte que nous n'en soyons plus directement ni indirectement grevés comme S. A. R. l'a fait esperer par son decret de 1640.

8. Que nos Eglises soyent annexées au Synode du Dauphiné comme la principauté d'Orange, puisque ni plus ni moins elles composent un mesme corps avec les subjects de sa Majesté habitans au Val Perouse, et que mesmes en la dite vallée il y a des Eglises et Pasteurs qui dependent du Synode susdit aussi bien que de celui des vallées.

9. Que par quelque declaration expresse on oste toute note d'infamie à la memoire de ceux qui ont esté suppliciés et sont morts pendent nos troubles.

10. Qu'on ne puisse establir parmi nous aucun chastelain podesta ou officier de justice de ceux qui sont des dites vallées, ou es lieux ou ils ont leurs parents et interests et ou ils sont tenus pour suspects et partiaux.

11. Des mesme qu'aucun Catholique Romain des vallées ne puisse achepter aucune action contre les Communautés et particuliere d'icelles, vue les grands abus et inconveniens qui en arrivent mesme contre le service de S. A. R.

12. Que pour n'interrompre le commerce, il soit deffendu sous griefves peinès à toutes sortes de personnes de quelle qualité et condition qu'elles soyent, qui pretendent estre ou sont en effect creanciers tant des Communautés que des particuliers, de se saisir de leurs personnes, bestial, marchandises, danrées et autres biens, mais qu'ils pourchassent leurs payemens sur les lieux par les formes de la justice.

13. Que la succession legale, qui dans l'article 14 de la patente est restraite es trois vallées, s'estende en tous les Estats de S. A. R., sans en pouvoir esté divertie pour cause de religion, et toutes confisques faite on à faire au contraire declarées de nulle valeur et revoquées.

Nous esperons d'autant plus de l'equité et clemence de S. A. R. qu'elle nous accordera les choses que dessus, puisqu'il n'y a rien que ce, dont nous avons paisiblement joui soubz l'heureuse domination de ses serenissimes predecesseurs de glorieuse memoire en suite de leurs concessions, qui ne tende à les esclaireir es poincts que l'experience nous a fait voir qu'on tire à contresens, representant ce qui a esté de leur vray

usage et de l'équité pour oster une bonne fois aux perturbateurs de nostre repos toute occasion d'interrompre la tranquillité publique et pouvoir avec paix et seurté rendre à Dieu ce qui appartient à Dieu et à Cesar ce qui est à Cesar, ce que nous protestons devant Dieu et ses Saint Anges avoir tous-jours eu et vouloir avoir pour but. Et afin que ces choses, quand elles seront faites en la forme que dessus, soyent fermes et inviolables, nous supplions treshumblement Sa Majesté tres-Chrest. qu'il luy plaise procurer envers nostre Prince, que le tout soit redigé en forme de transaction et interiné, non seulement en la Chambre de Turin mais aussi en celle de Chambery, et que plusieurs coppies originelles en soyent faites et mises entre les mains de qui il partiendra.

E R R A T A.

Blz. 170, regel 14 v.o. plerumque, *lees*: „plerunque”.

„ 171, „ 9 v.b. possunt, *lees*: „possint”.

„ „ 16 v.b. undate, *lees*: „nudate”.

DE INVOERING VAN HET BURGERLIJK HUWELIJK TE UTRECHT,

DOOR

Mr. S. MULLER Fz.

Het is bekend genoeg, dat er in de middeleeuwen niets bestond, wat naar onzen Burgerlijken Stand geleeek. Trouwens ook de onmisbare voorwaarde daarvan, eene goede en duidelijke regeling van den vorm der huwelijken, ontbrak destijds. Het is waar, de kerk erkende het huwelijk als een sacrament en zij gaf dan ook de gelegenheid, om het in de kerk plechtig te voltrekken. Maar naast dezen door de kerk begunstigten vorm bestond een andere: het geheime huwelijk. Wanneer twee jongelieden elkander trouw beloofden (meestal met uitwisseling van een of ander pand: een ring of een in tweeën gebroken muntstuk) en daarna het huwelijk feitelijk voltrokken, dan bestond er volgens de volksovertuiging een huwelijk. De kerkleer verzette zich niet tegen dit rechtsgebruik, al gaf zij de voorkeur aan de kerkelijke voltrekking. Het geheime huwelijk, dat vooral onder het landvolk (b. v. in Noord-Holland) blijkens de stukken van het geestelijk gerecht) zeer algemeen was, verheugde zich dan ook in groote populariteit. Zelfs Karel V, die bij zijne hervorming het gewoonterecht niet veel ontzag, waagde het in zijn Eeuwig edict van

1540 ¹⁾ dan ook niet, om het geheime huwelijk te verbieden; alleen tegen huwelijken, die in het geheim en zonder toestemming der ouders gesloten waren, trad hij op. Maar al zag hij in, dat „sulke houwelyken niet en corresponderen tot eerbaarheid en goede gehoorsaamheyt en gemeynlijk komen tot sware eynden,” hij ging niet zoover om ze ongeldig te verklaren; alleen bepaalde hij, dat de dus gehuwden geen voordeel van elkaars nalatenschap zouden mogen trekken. Na 1540 zooals daarvoor bleef dus het geheime huwelijk ten onzent veelvuldig in gebruik. Wel stelde het concilie van Trente ook in deze materie eene betere regeling vast, maar het is bekend, dat deze nog niet overal was ingevoerd, toen de troebelen begonnen.

Natuurlijk werd de verwildering toen nog vrij wat grooter. De katholieke kerk verloor dagelijks aan invloed, terwijl de nieuwe kerk nog geen gezag had, althans niet voor de talrijke roomschgezinden, aan wie thans zelfs de gelegenheid tot plechtige huwelijksvoltrekking was ontnomen. Verwonderen kan het ons dan ook niet, dat wij luide hooren klagen over de ongeregeldheid in het „versamen van mans en vrouwen, so in den echten state als andersins”; het huwelijk en het erfrecht werd onzeker, men riep om een „seecker forme ofte maniere” voor het voltrekken van huwelijken. Aan die behoefte kwamen de Staten van Utrecht tegemoet door het vaststellen op 6 October 1584 eener ordonnantie op dit stuk ²⁾. Het kon niet bij hen opkomen, om, na de proef ten dezen met zoo onbevredigenden uitslag genomen met de katholieke kerk, het toezicht op deze gewichtige zaak te geven in handen van het jeugdige kerkgenootschap, dat nog zooveel minder autoriteit had dan hare oudere zuster. En daarom deden de Staten den grooten stap en voerden het burgerlijk huwelijk in. Wel werd door hen, evenals voorheen, de gelegenheid gegeven om in de kerk te trouwen; maar in

1) V. d. Water, *Placcaatboek*, I, p. 424.

2) V. d. Water, I, p. 436.

de eerste plaats noemden zij toch een nieuwen vorm, die men zeker hoopte dat algemeen zou worden: het huwelijk voor het gerecht op het stadhuis ¹⁾. Het heeft niet aan de Staten gelegen, dat ons volk op den duur de voorkeur is blijven geven aan het kerkelijk huwelijk, dat door hen eerst in de tweede plaats genoemd werd.

Huwelijken, in anderen vorm gesloten, werden door de Staten niet erkend. Indien (art. 12) voortaan personen „hen in anderen manieren in huyshoudinge ende tsamenwooninge bij den anderen voegen ende converseren als echte luyden,” zullen zij, „sooverre sy haar echte bekennen,” gedwongen worden hun huwelijk nogmaals te voltrekken op een der voorgeschrevene wijzen; indien zij evenwel „bekennen den anderen niet getrouwt te hebben ende dat het vrije personen sijn,” dan wordt hun de keus gegeven tot plechtige voltrekking van het huwelijk of opheffing der samenwoning binnen de maand. Den overtreder treffen hooge geldboeten en ten slotte verbanning. — Als overgangsbepaling werd (art. 13) het aan hen, die vroeger een geheim huwelijk hadden aangegaan en die men bezwaarlijk kon noodzaken om door over te trouwen de onwettigheid hunner vroegere samenleving te erkennen, gemakkelijk gemaakt hunnen staat te regulariseeren: „echte luyden, tesamen huys gehouden, gewoont ende geconverseert hebbende, al ist dat sy haar trouwe openbaarlick voor de kercke ofte haren dienaren niet bekent gemaakt en hebben,” zouden voor „geëchte ende getroude luyden” gehouden worden, indien de man van het gerecht daarvan akte verzocht.

De Staten van Utrecht waren er dus op gesteld, om de instelling van het huwelijk te verdedigen door haar aan vaste vormen te binden. Maar zij deden meer. Het kon

1) Opmerking verdient, dat de Staten noodig vonden uitdrukkelijk voor te schrijven, dat partijen voor de proclamatiën niet alleen zouden opgeven „heure eygen propere naam ende die name van haren vader; maar sullen schuldich wesen daarbij te voegen haar bijnaam, sooverre sij eenige hebben.”

niet anders, of in eene maatschappij, waar het bestaan van een huwelijk niet altijd behoorlijk vaststond, moest overspel aan de orde van den dag zijn en niet gelden voor een zwaar misdrijf. En inderdaad, wij hooren de Staten verklaren, dat de straf op overspel destijds „so seer kleyn was, dat men dagelick die sonden, so hoog van God verboden, meer en meer siet vermenichvuldigen, ja bynaar voor geen sonde geacht worde.” Aan dit inconvenient kwamen de Staten thans afdoende tegemoet: overspel van twee gehuwden zou strafbaar zijn aan den man met onthoofding, aan de vrouw met eeuwige ballingschap. Op overspel met ongehuwden stond voor den man vervallenverklaring van zijn ambt met onbekwaamheid om weder ambten te bekleeden, en verder voor beide partijen zware boeten, ballingschap en gevangenisstraf.

Men ziet het, het was den Staten ernst met de zaak. En de stad Utrecht ging eerlang zelfs nog iets verder op den ingeslagen weg; ook onzedelijkheid van ongehuwden zou niet meer geduld worden. Den 8en November 1586 (in den tijd van Leycester, toen de ijverige predikanten veel te zeggen hadden te Utrecht) werd door den magistraat overwogen ¹⁾, dat „in een stad, daar de Gereformeerde religie naar Godes uytgedrukte woort gepredikt ende geëxerceert wort, niet en behooren gedooft nog toegelaten te werden eenige lichte en gemeene vrouwen, nog diegeene die alsulcke ophouden ende hen daarmede willen generen.” En nadat men het daarover eens geworden was, werden aanstonds kort en goed alle publieke vrouwen binnen 24 uren uit de stad gebannen. Maar zooals het gaat met dergelijke maatregelen: het is gemakkelijker ze voor te schrijven dan ze uit te voeren; twee jaren later (11 Juli 1588) moest de raad erkennen, dat hij met zijne ordonnantie „niet en heeft kunnen behoorlycken voorsien” tegen de gewraakte „vuyligheeden”. Dat ging den heeren zeer ter harte: Leycester was vertrokken en de predikantenpartij had niet zooveel in te

1) Van de Water, III, p. 419.

brengen als vroeger; maar nochtans was men van oordeel, dat de aanwezigheid van „oneerbare lichte of gemeene vrouwen in een stad, daar de gereformeerde religie naa Godes uytgedrukte woort geëxerceert wort”, moest werken „als een openbaar ende krachtig middel om Gods rechtveerdigen toorn over deselve te verwecken”. Derhalve, de oneerbare vrouwen moesten verdwijnen en met hen zij, die „als roffiaans” ze herbergden „ende hen met koppelarijen also generen”. Binnen 24 uren moesten allen de stad uit; kwamen zij terug, dan werden zij gedreigd met gevangenis, kaak, geeseling en verbanning. En aangezien men ondervonden had, dat het eigenaardige bezwaren had, overtreders van dit gebod in flagranti te betrappen, maakten de heeren de drakonische bepalingen, dat aan het burengerucht ten dezen volkomen geloof zou worden geschonken, terwijl reeds het zitten, spreken, drinken of eten van gehuwde personen met „lichte of oneerbaare vrouwen of mannen” strafbaar zou zijn ¹⁾.

Het geval had nog een nasleep, zooals blijkt uit het hierachter afgedrukte stuk, dat de heer H. N. J. van Eelde indertijd uit mijn archief afschreef en dat hij, door ziekte verhinderd om het zelf te publiceeren, thans te mijner beschikking stelde om er naar welgevallen mede te handelen ²⁾.

Er bevonden zich te Utrecht ook na de Hervorming nog tal van geestelijken, bepaaldelijk zeer vele kanunniken, leden der vijf kapittelen. Het is voldoende bekend, dat bepaaldelijk ook deze heeren het met de zedelijkheid vooral niet nauwer namen dan zoovele andere geestelijken van hun tijd. Mijne onderzoekingen in de Utrechtsche archie-

1) Van de Water, III, p. 419.

2) De bron, waaraan de heer Van Eelde dit stuk ontleend heeft, is niet door hem aangeteekend, en ik heb die in het Schepenarchief te vergeefs gezocht. Toch schijnt mij dit geen reden om het stuk achter te houden: de echtheid is ontwijfelbaar. Ik vermoed, dat het origineel schuilen zal in een der talrijke omslagen met papieren van burgemeester Booth in mijn depot.

ven hebben mij de overtuiging geschonken, dat althans bij de kanunniken het samenleven met eene huishoudster vrij wel regel was. Wat meer is, ik heb den indruk gekregen, dat de heeren zelve en hunne omgeving geëindigd waren in deze gewone zaak niets aanstootelijks meer te vinden; dat zij ook ten slotte hunne huishoudsters en vooral hunne kinderen, met wie zij samenleefden, in vele gevallen liefhadden met eene trouw, waarvan zij — nu zij eenmaal door hunne gelofte verhinderd waren ze als wettige leden van hun gezin te erkennen — herhaaldelijk de tastbare blijken gaven, in overeenstemming trouwens met de gewoonte der middeleeuwsche leeken, bij wie hunne bastaarden niet zeer veel minder golden dan hunne jongere echte zonen.

Als de samenzweeëders tegen de Unie van Utrecht vergaderen bij hun leider, den kanunnik Cuynretorff, verkeert diens zoon ongegeneerd met het gezelschap; de kanunnik Dribergen geeft aan zijne bastaarddochter den naam zijner veelbetreurde moeder; de kanunnik Leeuwenberch laat aan zijn bastaardzoon na zijn prachtig huis op de Kromme Nieuwe gracht; en de kanunnik Zoudenbalch weet aan zijn bastaard toegang te verschaffen tot het kapittel van St. Marie, waarin deze het zelfs tot deken brengt. Het is waar, over de moeders der kinderen dachten vele der heeren op hun ouden dag minder teeder. Dusseldorp mag spotten over den beheerschenden invloed, dien de meid-huishoudsters („pro ecclesiasticorum more”) oefenden in de huizen der geestelijken; de Armenpot van St. Jacob moge nog de inkomsten trekken eener stichting, „heercomende van heer Ryckout Janss. van Reest, zielpriester tsunt Jan, ende Marrygen Jan Besemersdochter, die heer Ryckouts dienstmeecht te wesen plach” (1555), — wij weten toch toevallig, dat de kanunnik Buchell en de kanunnik Zoudenbalch hunne bijzitten uithuwelijkten aan burgers, die zich stellig door een bruidschat lieten verlokken. En al zal Zoudenbalch den toekomstigen deken wel bij zich gehouden hebben, Buchell liet ook zijne kinderen (o. a. den beroemden oudheidkundige Arnoldus

Buchelius) met de moeder medetrekken naar de burgerwoning.

Al deze onregelmatige huishoudens kwamen door de maatregelen van de Staten en de stad deerlijk in de knel. Zij vielen reeds onder de „huyshoudingen ende tesamenwoonungen” van personen, die zich „bij den anderen gevoecht hadden in anderen manieren” dan de Staten voorgeschreven hadden en die desniettemin voortgingen te „converseren als echte luyden”. Maar in 1588 werd het nog veel erger: de magistraat vatte toen onvervaard de koe bij de horens en wees de onregelmatige toestanden met den vinger aan. „Alsoo in deese stad”, dus liet hij zich vernemen, „diversche alsoo genaamde ecclesiastiecke personen ende anderen meer bij hen ende in haar huysen, daar zij wonen of herbergen, concubinen of diergelijke zijn onthoudende, bij dewelke sommige hiervoormaals hebben kinderen geprocreëert ende alsnog carnaliter souden mogen converseeren”, gelastte de magistraat aan deze schandaleuse toestanden kort en goed een einde te maken; onverwijld moesten de heeren de vrouwen trouwen of wegzenden. Wilden zij eene eerbare dienstmaagd houden, het zou hun geoorloofd zijn, mits zij aan het gerecht onder eede verklaarden, dat hunne onderlinge verhouding volkomen correct was en blijven zou.

Alweder eene eenigszins drakonische maatregel, meer getuigende van ijver dan van fijn gevoel! De bedoeling der vaststellers was stellig onberispelijk; maar het getuigde zeker van kieschheid noch van tact, om op eenmaal aldus met straffe hand in te grijpen in zóó oude en teedere verhoudingen. Velen der kanunniken waren (het was voor niemand een geheim) nog katholiek, niet allen waren vermogend: wat moeten de mannen, die zich in dit geval bevonden hebben, dan wel gevoeld hebben, toen zij op eenmaal de aanzegging ontvingen, om de vrouwen, met wie zij jaren lang huiselijk verkeerd hadden, de moeders hunner kinderen, voor wie de meesten toch wel iets zullen gevoeld hebben, dus op staande voet op straat te zetten ten prooi aan armoede en gebrek? Ook blijken

slechts enkelen daartoe bereid geweest te zijn; in de hierachter staande verhooren, alle dagteekenende van geruimen tijd na de ordonnantie, die er aanleiding toe gaf, zien wij 14 kanunniken voor den rechter verschijnen (sommigen herhaaldelijk), om getuigenis af te leggen over de moreele toestanden ten hunnen huize ¹⁾.

En hoe hielden de heeren zich? Vijf verklaarden „geen bysytster te hebben”; een van hen, zeer hoog, zond alleen zijne dienstmaagd om den zuiveringseed af te leggen; een ander, knorrig, verklaarde dat hij eenvoudig met andere heeren op kamers woonde bij eene oude vrouw, en liep heen; een derde had kinderen, maar de moeder was lang dood en begraven; een bracht zijne dienstmeid mede, maar hunne verklaringen werden blijkbaar niet geloofd. Vier vroegen uitstel: de een omdat zijne concubine „seer oudt, impotent ende jichtich” was: er was wel uitzicht, dat zij het niet lang meer maken zou; een ander omdat de meid eene gewichtige (in dit geval geene blijde!) gebeurtenis te gemoet zag. Twee verklaarden hunne bijzitten weggezonden te hebben, maar de heeren hadden blijkbaar reden om te twijfelen, want zij riepen althans den eene later nog tweemaal op. Slechts twee heeren namen na eenige aarzeling een kloek besluit en huwden de vrouwen, van wie zij niet konden scheiden, terwijl een derde de dienstmeid zelve zond, die gaarne haren heer trouwen wilde maar omtrent zijne gezindheid wat onzeker bleek.

Dus leverde de maatregel niet veel resultaat: men had dit kunnen vooruitzien. Eeuwenoude, in de zeden gewortelde toestanden worden niet aldus met een dwangbevel veranderd. De tijd, die de publieke opinie wijzigt en soms verbetert, kan alleen ten dezen verbetering brengen. En de tijd bracht verbetering: toen het geslacht, dat de om-

1) De verhooren zijn denkelijk onvolledig; immers men ontbood blijkbaar alle kanunniken, zelfs hen, die geenerlei bepaalde reden tot opspraak gegeven hadden. En al weet men, dat zeer velen niet resideerden en vele anderen na de troebelen de stad ontweken hadden, het is niet te denken, dat er slechts 14 kanunniken in de stad overgebleven waren.

wenteling beleefd had, voorbijgegaan was, waren de ongeregelde huishoudingen alle verdwenen.

Nog ééne opmerking. Ik zeide boven, dat ik den indruk gekregen had, dat vele dezer aanstootelijke verhoudingen feitelijk vrij wat beter waren, dan ze ons op een afstand schijnen. Ik ben zelfs verder gegaan en heb wel gemeend, dat de geestelijken, die dus leefden, min of meer te goeder trouw waren en door een geheim huwelijk, zooals dit toen in zwang was, hunne verhouding tot de moeder hunner kinderen vooraf (zij het ook tegen hunne gelofte) hadden geregeld. En deze meening vond steun in de houding der freule Van Abcoude van Meerten, die verscheidene kinderen had bij den Domthesaurier Adriaan van Renesse en die levenslang volhield, dat zij alleen onder de vele vrouwen, die de thesaurier had liefgehad, met hem gehuwd was geweest, terwijl zij in deze overtuiging haren zoon (later zelf kanunnik en deken van St. Jan) heeft opgevoed.

Doch mijne gissing wordt toch door deze verhooren tegengesproken: de tijdgenooten blijken over deze verhoudingen ten slotte toch iets minder toegevend geoordeeld te hebben dan ik gemeend had. Had men aangenomen, dat de kanunniken met hunne huishoudsters geheime huwelijken hadden aangegaan, dan had men toch hun volgens art. 13 der ordonnantie de gelegenheid moeten bieden, om door eene eenvoudige gerechtelijke akte hunne verhouding te regulariseeren. Dat men dit niet deed en hun eenvoudig volgens art. 12 de keus liet om te scheiden of te trouwen, bewijst, dat men hunne verhouding inderdaad aanzag voor „concubinaat”, zooals men ze trouwens ook uitdrukkelijk noemde.

B I J L A G E.

Den VII^{en} Decembris 1585.

Heeft de substituyt-schout op den stadthuysse doen roupen dese navolgende personen voir Commissarissen in mergine gestelt, en dselve voirgehouden 't 12^e articule van der Ordonnantie op de huwelicken gemaict, ten eynde zy dairna hoir verclaringe souden doen.

Potter.
Riet.
J. deRijck.

Mr. Theodoricus Tilmannus, canonick ten Dom, gehoirt opt voirseyde articule, verclairde geen bysiter te hebben ende dat de moeder van sine kynderen, die by hem zijn, overleden ende in de Buyrkercke begraven es, ende dat dairomme tpoint hem nyet en toucheerde.

Mr. Steven van Rumelaer, canonick Sint Jan, is tsynen versoucke uuytstellinge gegeven, om binnen een maent uterlicke verclaringe te doen ¹⁾.

Mr. Aelbert Boll, canonick Sinte Marien, gehoort opt voirseyde articule, seyde, dat hy 't zelve articule gepareert ende zijn bysiter diensvolgende uut sijn huysinge doen gaen heeft, overbodich zijnde 't zelve articule alsnoch te obedieren.

1) Hierbij ligt een los papiertje met deze aanteekening:

„Den VII Septembris 1587 Mr. Steven van Rumelaer ende Adriana Cornelisdr. hebben hoer echte bekend, eertijts voir den dienaren Sint Jacobs gecelebreert, ende is hiervan acte gemaict, die in scepenbouck getekent es.” De door Hubert Duyfhuys en zijne opvolgers geslotene huwelijken golden later niet voor volkomen wettig en werden dus veelal overgedaan. Het verdient echter opmerking, dat Rumelaer twee jaren vroeger nog onzeker was geweest, wat met zijne dienstmaagd te doen.

Mr. Willem Taets van Amerongen, deoeken tOudemunster, gehooft opt voirseyde 12 articule, verclaerde, dat hy tzelve articule wel begeert nae te coemen, ende is oversulx weltevreden, sijn bysitster uut sijn huysinge te doen gaen ende mettezelve nyet meer te converseren.

Mr. Johan van Renesse, canonick Sint Jans, gehooft opt voirseyde articule, versocht uutstellige tot Lichtmis toecommende, om alsdan by hem verclaringe gedaen te worden, ende dit om oorsaecke sijn bysitster van kynde swangbaer is, die hy verhoopt tegens de voorseyde tijt te zullen verlegen wesen.

Den XVI^{en} Junij 1586.

Heeft de substituyt-schout voir Jacob de Pottere, Henrick van Riet, scepenen, ende Jacob de Rijck, raet, andermael doen roupen de navolgende personen, om haer verclaringe te doen op den 12^{en} articule van der Ordonnantie op de huwelicken gemaict.

Utenengh, canonick Sint Jans, comparerende, leverde over by geschrifte seker antwoirde, dewelcke by den voirseyden gecommiteerden gelesen ende sijn versouck ofgeslegen zijnde, heeft versocht uuytstellige van een maent, om in deselve tijt sijn saicken te bestellen, so hy voirkynderen heeft, ende daernaer thuwelick te solempniseren, welcke tijt hem gegost is.

Alit Gijsbert Corneliss. dr., bysit van Vrerick van Rhede, canonick ten Dom, verclairde weltevreden te sijn om te procederen tot trouwe ende solempniasie, soverre Vrerick van Rede sulcx belieft.

Anneken Ysbrants, bysit van Mulert, canonick ten Dom, verclairde, dat zy geobedieert heeft ende oversulcx alleen huyshoudende is, ende noyt carnaliter naet verbod mit hem geconverseert te hebben.

Mr. Ailbert Bol verclairde sijn antwoort eens gegeven te hebben ende dairby alsnoch te persisteren, te wetene dat hy geobedieert ende gepareert hadde.

Pennant, canonick Sinte Marien, voorgehouden zijnde 't 12^e articule van der ordonnantie, verclairde geen byslaepster te hebben ende mit de meecht, die hem dient, noyt carnaliter geconverseert te hebben; ende heeft tselve by ede gesterct.

Marie Willem Janss. dr., meecht van Pennant, verclairde hem te dienen om loon als een dienstmeecht, ende anders mit hem nyet te doen te hebben; ende heeft tselve by ede gesterct.

Nyenborch, canonick tOudemunster, voorgehouden zijnde tvoirseyde articule, verclairde tselve articule hem nyet an te gaen, so hy geen byslaepster gebruyckende is.

Straetsman, canonick Sinte Marien, gehoor opt voirseyde articule, versochte een maent uytstellings, so hy ten tyde van de publicatie ende lange dairnae buten der stadt geweest is, om zijn verclaringe te doen; welcken tijt hem gegost is.

Rensse, canonick Sint Jan, is geordonneert hem te reguleren volgende tselve articule.

Dirck van Buyren, voir den deken van Sint Peter ¹⁾, voorgehouden zijnde tselve articule, heeft geloofd antwoord te brengen.

Den XIII^{en} Augusti 1588.

Heeft mijn heere de schoudt, heere Charles van Trello, De Ryck. ritter etc. voor de Commissarissen, in margine deses gestelt, doen roepen dese navolgende persoonen, ende dselve voorgehouden het sevende articule van de ordonnantie, onlanx (alse den XI^{en} Julij lestleden) gemaect ende gepubliceert, van de hoererye, concubinaetschap etc., ten eynde zy dienvolgende haere verclaringhe daerop souden doen, gelijk zy tselve gedaen hebben als hyerna volgende is. Ende eerste:

Mr. Aelbert Boll verclaerde hetselve articule voldaan ende naergecommen te hebben, als hebbende sijn maecht doen gaen.

1) Johan Bogaert, deken van St. Pieter, werd 31 Juli 1586 verbannen en is eerst na Leycesters vertrek teruggekeerd. (Drakenborch, Aanhangsels, p. 173.) Denkelijk was hij reeds ten tijde van het verhoor uitgeweken.

Pennants, canonick Sint Marien, verclaerde een maecht by hem te hebben, die hem in alle eerbaerheyt dient, presterende den eedt, int 8^e article der voorseyde ordonnantie begrepen.

Hamstede, canonick Sint Jan, gehoord opt voorseyde 7^e article, versocht drye maent respijt, dewyle syne concubine seer oudt, impotent ende jichtich es, om te sien middelretijt wat Godt metteselve in sin heeft; welke tijt hem by mijn heere de schout geconsenteert es.

Mr. Jan Marsman, canonick tOudemunster, verclaerde te cost te gaen ter woenplaetste van Margriete Jacobs d^r. van Dort, alwaer hy sestien jaeren in coste gesaen heeft met verscheyden andere commissalen, verclarende mede noyt eenighe carnale conversatie metteselve gehad te hebben ofte noch te sullen hebben.

DE VERWORDING VAN HET CHRISTELIJKE LETTERTEEKEN,

DOOR

W. MEIJER.

Onder de opdrachten (overdrachten) van notarissen in de 17de eeuw ziet men herhaaldelijk eene figuur, N°. 1, geplaatst als teekening van hen, die, bij de overdracht betrokken, niet in staat waren hun naam te schrijven. Ditzelfde teeken ontmoeten wij in die tijden veelvuldig, meestal op grafsteenen en kerkramen; op de eerste b. v. te Rijnsburg en te Frankfort; te Edam op kerkramen. Doch N°. 1. nog meer en bijna altijd komt het voor bij de bekende schepenzegels, een merkteeken, regelmatig aangenomen door mensen, die als gezaghebbers dikwerf moesten zegelen, doch als gewone burgers geen eigen wapen voerden. Wel vinden wij ons teeken in die zegels op allerlei wijze versierd, gewijzigd en aangevuld, maar de grondslag (thans zegt men type) komt toch overal weer terug.

Om deze laatste teekenen te verklaren zijn veel gissingen gedaan. Men noemde ze „Haus- und Hofmerken”, in 't Hollandsch: huismerken, en trof ze ook geregeld bij mensen van zaken als handelsmerk aan. De familie

Nijhoff te Arnhem voerde het van ouds in haar wapen en bezit nog het oude zegel waarin het staat ingedrukt.

De meest aangenomen verklaring was dat zulk een handelsmerk of waarmerk door een ieder willekeurig, naar eigen ingeving en welgevallen verkozen werd.

Homeijer, die er een boek aan wijdde, veronderstelde dat bij de meeste een Mercuriusstaf het oorteeken was, terwijl bij andere in het Runenschrift wellicht de verklaring zou moeten worden gezocht.

Tegen het vermoeden van willekeur nu spreekt echter al te duidelijk de onmiddellijk in 't oog springende eenheid van grondvorm, bij de meest mogelijke afwisseling van bijvormen. Wie de platen van Homeijer in zijn „Hof- und Hausmerken“, of de verzameling voorkomende in de Overijselsche Bijdragen van 1875, opslaat, kan zich daarvan met een oogopslag vergewissen.

Doch ook tegen de afleiding uit heidensche bron bestaan reeds bij voorbaat (a priori) bezwaren. Ook al verstond men ze niet meer, dan toch belette, vooral in den ouden tijd, reeds de overlevering van hun heidenschen afkomst het gebruik van zulke teekenen bij ernstige handelingen of op heilige plaatsen.

Inderdaad is het dan ook geen Heidensch, maar integendeel een kenmerkend Christelijk teeken; want mijns inziens is het niets anders dan het oude, alom bekende „Chrismon“.

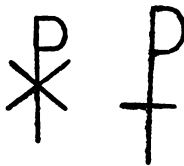
Men vergunne mij omtrent de oude geschiedenis van dit eerwaardige letterteeken (monogram), waarvan ik hier de verwording ga aantonen, nog even het volgende in herinnering te brengen.

De oudste vorm waaronder Jezus als de Messias in de Handschriften werd aangeduid, was **X P C** of ch-r-s in Grieksche handschrift-hoofdletters, beteekenende: christos, de gezalfde.

Reeds zeer vroeg wordt in de Romeinsche wereld de

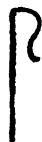
lettervorm **C** veranderd in **S**, maar weldra slijt deze geheel af en blijven alleen de letters **X** en **P** over.

In verkort schrift op gedenkteekenen en kunstvoorwerpen werden nu de **X** en **P** vereenigd en schreef men of beitelde men: N°. 2. Doch ook deze vorm werd weder eenigzins gewijzigd en veranderd in N°. 3, waarin niet alleen de **X** en de **P** maar tevens het teeken des kruizes is uitgedrukt.

N°. 2.N°. 3.

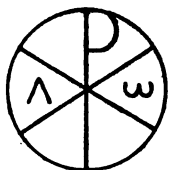
Dit treffen wij het meest aan op oud-Christelijke grafzerken en kunstvoorwerpen, vooral op lampjes. Ze zijn te bezichtigen in het Museum van Oudheden te Leiden, en afgebeeld bij Garucci, „Storia dell' arte Cristiana”, Deel VI. Waarschijnlijk was toen reeds voor ongeletterde Romeinen, die geen Christenen waren, de beteekenis van het merk onverstaanbaar. De **X** was hun een geheel onbekende letter en de **P** (R) en de **C** (S) werden als P en K door hen uitgesproken. Dit onverstaanbare maakte den vorm allicht zeer bruikbaar als herkenningsteeken voor ingewijden in de bittere tijden der vervolging.

Toen het Christendom had gezegevierd, plaatsten de pausen in hun bullen en de keizers in alle ambtelijke stukken N°. 4 of soms ook N°. 5 steeds bij den aanvang

N°. 4.N°. 5.N°. 6.

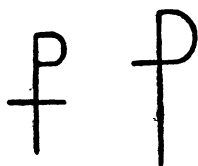
of onder alle stukken, die zij als door hen gewaarmerkt wilden beschouwd hebben. Door laatstgemelde wijziging verkreeg de **P** later vaak de geheel verbasterde vorm van N°. 6, terwijl eindelijk volledigheidshalve, maar ook met het oog op hetgeen later volgt, hier nog zij aan-

geteekend, dat, zooals ieder weet, op gedenkteeken en kunstwerken, het bovenbedoelde eenvoudige chrismon meestal aangevuld werd met de eerste en de laatste letters van het Grieksche *a b c*, zooals uitgedrukt is in N°. 7, volgens Openb. v. Johannes 1:8 en 11; Christus, de alpha en de omega.

N°. 7.

Laat ons thans nagaan wat met deze teeken in den loop der eeuwen is geschied.

De eenvoudigste vorm, dien wij boven leerden kennen was N°. 8. Maar ook deze werd wederom verkort en zodoende ontstond N°. 9, waarin toch nog altijd de **X** en de **P** te herkennen waren.

N°. 8.N°. 9.

Toen echter het Christendom zich uitbreidde naar het Westen van Europa en het Noorden van Germanje, waar het Grieksch ten eenenmale onbekend

was, sleet ook de dwarsstreep af en bleef de **P** alleen als Christenteeken over.

Mr. Pit, directeur van het Museum van Nederl. Oudheden, toonde mij een steenen lijkst, op Wieringen gevonden en dagteekenende uit de 12de eeuw, zoo niet van vroegeren tijd, waar het kruis aan beide zijden was aangevuld door **P**, aan de eene zijde naar rechts, aan de andere naar links geschreven: N°. 10.

N°. 10.

Maar zelfs deze allereenvoudigste vorm **P** moest nog verandering ondergaan. Door de gewoonte, om gemakshalve gebogen lijnen in hoekvormen te beïtelen, ontstond

ten slotte ons teeken N°. 11, dat door de alom gebruike-

lijke verdubbeling ook soms als N°. 12 geschreven werd, en eindelijk N°. 13, zooals het meest altijd voorkomt onder notariele stukken in de 17de eeuw.

N°. 11.N°. 12.N°. 13.

Evenals thans nog elk ongeletterde een kruis zet ten teeken dat hij een Christenmensch is, bezigde toen de onkundige burger gewoonlijk het afgesleten, ingekrompen en verminkte Christusteeken, waarmede vroeger alleen Pausen en Keizers hunne stukken hadden gewaarmerkt.

Naast de vereenvoudiging en inkrimping van ons teeken is echter ook de uitbreiding en aanvulling daarvan niet minder opmerkenswaardig.

De **P** bleef hoofdvorm, maar achtereenvolgens werden een, twee of drie dwarsstrepen door de staande lijn getrokken, ook wel twee met een schuine er onder, in verband met het Romeinsche, Grieksche of Russische kruis, terwijl onder aan de staande lijn soms de bladen van een anker werden toegevoegd, als zinnebeeld der Christelijke hoop op onsterfelijkheid.

Doch daarbij bleef het niet. De familie Nijhoff b. v. voert, zooals ik reeds zeide, sinds onheugelijke tijden op haar zegel het bovengemeld Christelijk letterteeken, thans echter vermeerderd met een **I**, N°. 14. Hier zien wij dus den naam van Jezus met het Christusteeken vereend.

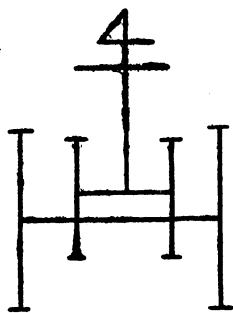
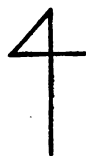
N°. 14.

Naast de vorm Ch.-R.-S. was namelijk in de oude Griek-

sche wereld ook de vorm **I H C**, i-e-s, als afkorting van Jezus' naam, in gebruik gekomen. Deze werd later de meest geliefde vorm in de Latijnsche wereld. Men meende hem beter te begrijpen dan het oude Chrismon. Want toen ook hier de Grieksche C in s veranderd was, meende men drie Latijnsche letters voor zich te zien en las daaruit: i. h. s., hetgeen door de meesten verklaard werd als: Jesus Hominum Salvator, door anderen als *Ιησους υιος σωτηρ*, door enkelen als: In Hoc Signo (vinces) enz.

De vorm I. H. S. nam in de 15de eeuw de overhand, en hoezeer destijds alle kennis van het Grieksch verloren was gegaan, blijkt wel hieruit dat men in die eeuwen om de verkeerd begrepen letters i.-h.-s. te verklaren, jhesus en ihesus schreef.

In lateren tijd gebruikten de Jezuieten bij voorkeur dit teeken, hetgeen hun tegenstanders boosaardig verklaarden als: Jesuitae Hominum Seductores.

N°. 15.N°. 16.

In het handelsmerk der firma Herman Haacke te Leipzig, N°. 15, treffen wij, als men de tweede **H**, die natuurlijk op den naam der firma doelt, wegdenkt, beide vormen vereenigd aan, evenals hierboven in het merk der firma Nijhoff.

Terwijl nu de Hof- und Hausmerken van Duitschland door Homeijer en van Oost-Friesland door Friedlander zijn bijeengebracht, heeft de WelEd. Gestr. Heer Buyskens,

te 's Gravenhage, een merkwaardige, onuitgegeven verzameling schepenzegels uit Nederland opgeteekend en deze, — waar ik hier bijzonder de aandacht op wil vestigen, — al terstond onder verschillende grondvormen gerangschikt, zonder daarbij aan het chrismon te denken.

Uit die reeksen blijkt nu ten duidelijkste dat behalve de ons bekende vorm, N°. 16, die overal op den

voorggrond treedt, ook nog de vormen N°. 17, N°. 18 en N°. 19 voorkomen. In de beide eerste der drie laatstgenoemde ziet men duidelijk de **A** en de **∪** uit het

N°. 17.N°. 18.N°. 19.

volledige monogram, waarop ik boven wees, en in den laatstgenoemden de vereeniging van de **ch** met het kruisteeken.

Zoo heeft men in het volledige Chrismon den sleutel tot verklaring van alle huis-, hof- en handelsmerken, alsmede van de schepenzegels van den lateren Christentijd. Lieden, die geen adellijk wapen voerden, bezigden het om zich daarmede als Christenen van Joden, Heidenen en Saracenen te onderscheiden.

Wel bleek daaruit in de meeste gevallen dat zij met recht *ἀναλφαβήτοι* konden worden genoemd, omdat zij van 't Grieksche alphabet geen jota meer verstonden, maar toch mag worden aangenomen, dat de meesten van hen zich bewust waren hiermede te kennen te geven, dat zij gedoopt waren in den naam van hem, die met dit teeken ten allen tijde was aangeduid.

De naam dien men bij den doop ontving, heette oudtijds de Christelijke naam. Geen wonder dat bij de naamteekening het Christus-teeken alom op den voorgrond trad.

TWEE BRIEVEN VAN JOHANNES WTENBOGAERT,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. H. C. R O G G E.

De beide volgende brieven, die mij onbekend waren toen ik de correspondentie van Wtenbogaert uitgaf, zijn eerst onlangs voor den dag gekomen. De eerste werd door Dr. Kernkamp, die er mij een afschrift van bezorgde, gevonden te Kopenhagen ¹⁾ en is gericht aan den bekenden ridder Theodoor Rodenburg ²⁾. Wij wisten dat Wtenbogaert, die in 1618 naar Antwerpen de wijk had genomen, eene uitnoodiging had ontvangen om zich bij het eindigen van het Bestand te Stade te vestigen, hetwelk onder Dene-marken was gekomen ³⁾, maar dat Rodenburg als tusschenpersoon dienst had gedaan bij de onderhandeling over die vestiging, bleek uit de vroegere brieven niet. Volgens dit schrijven van October dacht hij er ernstiger over om aan die roepstem gehoor te geven dan in Mei, toen hij aan zijn vriend, den advocaat N. van Sorgen, mededeelde, wat hij aan de regeering van Stade geantwoord had ⁴⁾. Van

1) *Bijdragen en Mededeelingen v. h. Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. XIII, blz. 196.

2) J. A. Worp „Dirk Rodenburg” in *Oud-Holland*, Dl. XIII.

3) Vgl. mijn *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*, Dl. III, blz. 64 v.

4) *Brieven van Joh. Wtenbogaert*, Dl. II, St. 1, N°. 253.

het vertrek naar Denemarken kwam echter niets; nog in Mei 1621 schreef hij aan zijn neef Augustijn Wtenbogaert: „Waar ik gaan zal weet ik zelf nog niet, maar zal zien waar de Heer, die mijn eenige hoop en troost is, mij leiden zal.”

De tweede brief, die in het Rijksarchief berust, is gericht aan De Groot, toen gezant van Zweden te Parijs. Het is eene aanbeveling van Christiaan Rodenburg ¹⁾, neef van Pieter Bor ²⁾, die naar Frankrijk gaat om, waarschijnlijk te Orleans, in de rechten te promoveeren. Dit schrijven van Wtenbogaert draagt een eenigszins ander karakter dan zijne vroegere briefwisseling met den voormaligen Pensionaris. Het is of de twee-en-tachtigjarige opziet tegen den man, die thans zulk een hoog staatsambt bekleedt. Maar dat hij niet twijfelt of De Groot is, wat zijne inzichten betreft, dezelfde gebleven, daarvan strekt zijne mededeeling over Voetius tot bewijs.

Mijn Heer.

Dat ick gheen andere antwoordt van v Ed^e becomen en hebbe doet mij vermoeden, off wel eenige swaricheyt aldaer mochte sijn gemaakt opt gheene ick hadde gestelt nopende d'exercitie van de Religie. Dat ick daer van vermaende, geschiede evenwel niet soe seer ten opsien van mij int besondere, als van t'generael, twelck hadde mogen volgen. Wat mij angaet int particulier, indien S. Co^e Ma^t mij uit Coⁿ goedertierenheyt allerge-nedichst wilde vergonnen, aldaer in S. M^ts Coninckrijck van Deenmarcken met mijne familie als een priuë persoon te wonen, sonder in mijne conscientie geinquieteert te worden, mits gheen scandael gevende, ende mij tot dien eynde te doen expedieeren S. M^ts Co^e brieven van Sauvegarde ende speciale protectie: ick

1) Zie over hem het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Dl. XVI (8o uitg.), blz. 396 v.

2) Pieter Bor, broederszoon van den historieschrijver, was secretaris van het Gerecht te Utrecht. Zijne zuster Geertruyt huwde in eerste huwelijk Johan Rodenburg (later Cornelis van Voorburgh). Uit dit huwelijk sproot de bekende Utrechtsche jurist Christiaan Rodenburgh.

zoude, daer van toeseegginge hebbende door uwe Ed^e, op mijn vertreck derwärts naeders konnen resolveren. D'Articulen, mij bij uwe Ed^e ter handen gestelt, hebbe ick gelesen ende bevonden, dat de principaelste substantie derselver mijn gemoet niet tegen en is, en mij niet en soude beletten de predication aldaer te frequenteren, zonder mij voor alsvooren tot alle ende yedere derselver in specie, soe se leggen ende luyden, te konnen astringeren.

Is dannoeh mijne zeer dienstige bede aen u Ed^t, dat deselue gelieve S. M^{te} Conincklick gemoet ende den Edele Heeren des Rijx Raden affectie in desen te vernemen, en mij daervan soe haest doenlick te aduerteren. Want naedemael ick genoech van meninge ben tegen d'aenstaende lententijdt van hyer te vertrecken, wil van node zijn dat ick eerstdaeghs resolveren werwaerts ick mijne cours setten sal. Indien Gods voorsienicheyt mij derwaerts stiere, vertrou ick dat het niet en sal sijn tot ondiens van S. hoochstedachte Ma^t en sal mij alle tijdt verplight houden te thonen metterdaet dat ick ben,

Mijn Heer,

Antwerpen 1 Octobris
1620.

uwe Ed. ootmodigh dienaar
J. Wtenbogaert.

Edele E. Heer Theodore Roddeburch,
Ridder van d'ordre van den (Huyse van
Borgoene)

Hage.

Mijn Heer.

Ick ontsie mij uwe Exc^{ie} soo dickwils te bemoeijen met voorschrijvens voor eerlicke jongelieden, die van hier derwärts gaen tot voltrecking haerer studien. Uwer Exc. Grootheid, ende d'opinie die haere vrienden ende verwanten hebben van eenige toeganck tot dezelve te konnen bekomen door een letterken van mijne, hoewel door duysterheyt der oogen slibberende, handt, is daervan oorsaek. Ende all poge ick somwijlen haer die te benemen door aenwijsing mijner geringheyt om door dien middel u Exc. persoon te genaecken, men geloof mij niet, jae men noemt het dwaes, ende duydt het als een verleg, onder decksel van onwil om haer te gerieven. Dus moet

ik, hoewel met schroom, nu wederom uwe Exc., nae mijne ootmoedige ende dienstige gebiedenisse aen dezelve, een weynich ophouden met dese weynige regulen, ten eynde als voren.

Ick ben tegenwoordig om eenige mijne saackxkens te Utrecht, in mijne vaderlicke stadt, alwaer secretaris van den Gerechte is mijn vriendt Pieter Bor, oom des jongmans bringers deses, Rodenburch genaemt, die derwaerts gaet met goedt getuygenis, soo ick ben onderrecht van goeder handt, om sijne studien in de rechten te voltrecken ende sijne promotie te vorderen. De begeerte ende ootmoedige bede is, dat de gezeyde jongman uwe Exc. mach sien, aenspreecken, de handen kussen ende deszelver heylsame raadt vernemen op 't geen voorschreve is. Ick bidde gantsch dienstelick, mijnheer, dat hij die gonste moge genieten, ende dat hij gewaer werde dat dit voorschrijven uwe Exc. niet onaengenaem en is.

Bij dese occasie sal ick uwe Exc. noch seggen, dat deser Utrechtscher Academie Theologische professor G. Voetius uwer Exc., Episcopus ende mij nu onlangs ('t voorgaende weet uwe Exc.) wederom voor 't snoer heeft gehad met het disputeren van sekere sijne theses ende uitgeven van boecxkens in druck: de potestate magistratum circa Ecclesiastica sive sacra. Ick hope dat u Exc. deselve haest sal sien, ende sal verlangen 't sijner tijdt te vernemen wat deselve daervan dunckt.

Ick derff uwe Exc. niet langer ophouden, eyndige derhalven met mijn gebedt tot God Almachtich voor uwe Exc. lang, gesont ende voorspoedig leven, mitsgaders desselven Godes segen over uwe Exc. arbeydt tot voorstant der Godlicker waarheyt ende vrede der Christenheyt, ende blijve daerop,

Mijnheer,

Uwer Exc.

Utrecht ix Juli
1639.

ootmoedige dienaar
Joh. Wtenbogaert.

A Monseign^r
Monseign^r Hugo de Groot,
Ambassadeur de Suede près sa
Ma^{te} Tres-chrestienne
Paris.

BIBLIOGRAPHIE ¹⁾.

J. Schokking, Schetsen uit de Geschiedenis van Kerk en Staat in de Nederlanden gedurende de 16de en 17de eeuw. Utrecht, Erven J. Bijleveld. 1902. VIII—101 blz. kl.-8°.

Geen breed opgezet historisch onderzoek, maar een ontwerp in schetsen, waarin geen der hoofdlijnen wordt gemist, en dat voor eene meer uitvoerige behandeling tot grondslag kan dienen, met verwijzing bovendien naar de voornaamste litteratuur. Het 1ste onderdeel geeft een duidelijk overzicht van de versterking en verdwijning van de bisschoppelijke hiërarchie tijdens de Hervorming. Het 2de voert tot opschrift: „Algemeene verhouding van Overheid en Kerk na de Hervorming. Strijd om de zelfstandigheid der Kerk tegenover de machtsaanmatiging der Overheid.” De S. doet hier al dadelijk uitkomen, hoe de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek geboren is uit den loop der gebeurtenissen, en waarom de Gereformeerde Kerk de heerschende is geworden. Hij stelt in het licht waarom de regeering verplicht was den roomschen godsdienst te verbieden, en welke houding de verschillende gewesten tegen Lutherschen en Doopsgezinden, Socinianen en Joden hebben aangenomen. Zeer uitvoerig handelt hij over den strijd, die naar aanleiding der remonstrantsche twisten gevoerd is over de verhouding van Kerk en Staat. Onjuist is wat daarbij (blz. 43 aant. 3) gezegd wordt betreffende het uitgeven van een preek van Wtenboogaert tegen diens Tractaet in zeker pamflet van „ja en neen”. Den S. zoowel als Mr. De Beaufort moet ik verwijzen naar hetgeen ik reeds voor jaren heb geschreven in Dl. II van mijn *Johannes*

1) Van tijd tot tijd worden ons uit het binnen- en buitenland boeken ter aankondiging toegezonden. Wij voldeden hieraan tot nu toe alleen door in onze Bibliographie aan het einde van elk deel de titels te vermelden, met of zonder een kort woord over den inhoud. Voortaan zullen wij op zulke werken, terstond bij de verschijning van elke aflevering, met eenige meerdere uitvoerigheid de aandacht vestigen. Al veroorloven wij ons daarbij soms eene enkele opmerking: van de beoordeeling over kerkhistorische geschriften wenschen wij ons te onthouden.

RED.

Wtenbogaert en zijn tijd. Voorts worden hier eenige bladzijden gewijd aan het patronaat recht: „Verhouding van de Overheid tot degenen, die niet van gereformeerde belijdenis waren, inzonderheid de Roomschen. Het schisma der Roomschen in het laatste van de 17den en het begin der 18den eeuw,” is het opschrift van het laatste deel. De verhouding tot de dissenters en secten, die hier te lande opkwamen of aanhangers hadden, wordt hier echter niet besproken.

R.

Theologischer Jahresbericht, Bd. XXI, Abth. IV. Kirchengeschichte, bearb. von E. Preuschen, A. Bruckner, O. Clemen, W. Kochler, J. Werner, O. Kohlschmidt. Berlin, 1902. 452 ss.

De redactie zendt ons geregeld dit tijdschrift toe. De andere afdelingen, waarin de „Vorderasiatische Literatur und ausserbiblischen Religionsgeschichte, das Alte Testament, das Neue Testament”, en de Systematische Theologie behandeld worden, hebben voor ons Archief geen belang, maar des te meer deze vierde. De bewerkers vatten hun taak breed op en geen ander tijdschrift geeft ons zulk een volledig overzicht van hetgeen de kerkhistorische litteratuur in een jaar heeft opgeleverd. Behalve dat zij de aandacht vestigen op alle afzonderlijk uitgegeven werken, deelen zij de studiën mede, die voorkomen in de volgende tijdschriften: Archiv f. Literatur u. Kirchengesch. d. Mittelalters. Hrsg. von Denifle u. Ehrle, Beiträge z. bayr. Kirchengesch. Hrsg. von Kolde, Beiträge z. Hess. Kirchengesch. Hrsg. v. Diehl u. Döhler, Blätter f. Württ. Kirchengesch. Hrsg. v. Keidel, Beiträge z. Sächs. Kirchengesch., Bulletin histor. et littér. publ. p. l. Société de l'Hist. du Protest. français, Jahrbuch d. Gesellsch. f. Gesch. d. Protest. in Oesterreich, Kirchengeschichtl. Studien. Hrsg. v. Knöpfler, Revue Benedictine, Revue de l'Hist. et de Litterat. religieuse; om niet te spreken van algemeene historische tijdschriften, van de Real-encyclopädie f. protest. Theol. u. Kirche, Hrsg. v. Hauck, enz.

Natuurlijk wordt Nederland niet over het hoofd gezien. In de „Verzeichnis” van de geraadpleegde tijdschriften en verzamelwerken, gevoegd bij de „Bibliographie der theologischen Literatur für 1901” behoorende bij dezen Band, wordt, behalve ons Archief, ook opgegeven: Bulletin de la Commission de l'histoire d. Églises Wallonnes. De studiën, die in andere Nederlandsche tijdschriften, jaarboekjes, enz. voorkomen, zal men hier niet vermeld vinden. Daarvoor behoudt onze bibliographie, die zich uitsluitend tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis blijft bepalen, haar reden van bestaan. Voor de Kerkhistorie in het algemeen zorgt dit Theol. Jahresbericht.

R.

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de

pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden, uitgeg. door Dr. Paul Fredericq en zijne leerlingen. Dl. V. Tijdvak der Hervorming. (Eerste vervolg, 24 Sept. 1525—31 Dec. 1528). 's-Gravenhage, 1903.

Dit nieuwe deel van het groote werk, hetwelk de Gentsche hoogleeraar sedert veertien jaren met zijne leerlingen uitgeeft, is de voortzetting van Dl. IV, hetwelk het tijdvak der Hervorming opende en de documenten bevatte van 1514 tot 23 Sept. 1525. De oogst was zoo overvloedig, dat dit nieuwe deel, hetwelk de stukken tot het einde van 1531 zou omvatten, in tweeën moest worden gesplitst. Wij kunnen hier natuurlijk bij den inhoud niet stilstaan, en wilden wij op enkele belangrijke bladzijden wijzen, dan zou het uiterst moeielijk zijn eene keuze te doen. Doch men behoeft slechts de voorafgaande lijsten van ketters en ketterijen, van pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs, van de bullen, plakkat en andere verordeningen der geestelijke en wereldlijke machten in de Nederlanden in te zien, om te begrijpen welk een schat van materiaal hier is bijeengebracht. Wanneer het Dr. Paul Fredericq gegeven mag worden, zoo wij hopen, de laatste hand aan zijn arbeid te leggen, dan zal hij een wetenschappelijk monument hebben tot stand gebracht, waarvan de waarde voor onze Nederlandsche geschiedenis in het algemeen en de kerkelijke in het bijzonder niet hoog genoeg kan worden aangeslagen.

R.

K. O. Meinsma, Middeleeuwsche Bibliotheken. Amsterdam, 1902.

Deze allerbelangrijkste monographie, oorspronkelijk een academisch proefschrift, verdient de volle aandacht van alle beoefenaars der kerkgeschiedenis, gelijk reeds dadelijk uit het onderwerp blijkt; want middeleeuwsche bibliotheken waren bijna uitsluitend kloosterboekerijen. Wij ontvangen hier de vrucht van onverdroten nasporingen, op breedteschaal aangelegd, over het bibliotheek-wezen in het buitenland en in Nederland, de inrichting, inhoud, uitbreiding, het beheer dier boekerijen, kortom van alles wat op het onderwerp betrekking heeft, en dat alles in keurigen vorm, opgeluisterd bovendien door afbeeldingen, waar dit noodig was. Behalve de geschiedenis en de beschrijving van de bekende Librye te Zutphen, zijn in de bijlagen de catalogussen opgenomen van een aantal Nederlandsche kloosters, voorzoover die tot hertoe niet waren uitgegeven, zooals van het Karthuizerklooster „de Haven der Zaligheid” te Amsterdam, van het klooster St. Margaretha te Gouda, van verschillende kloosters te Utrecht, enz. Niet ten onrechte is reeds van verschillende zijden op de blijvende waarde van deze studie gewezen.

R.

DE GEREFORMEERDE KERK IN HAREN STRIID OM HET WETTIG HUWELIJK

DOOR

Dr. L. KNAPPERT.

Het huwelijk is in de Katholieke kerk een sacrament, schoon het altijd beschouwd is als het minst geestelijk genademiddel, caeteris carnalius, eene instelling, zooals Dionysius de Karthuizer zich uitdrukt, ter vermenigvuldiging van hen, die de sacramenten genieten ¹⁾. Behalve de huwelijksluiting, komt aan de kerk ook toe de huwelijkswetgeving, en het Trentsch concilie spreekt het anathema uit over ieder, die zou zeggen: „causas matrimoniales non spectare ad iudices ecclesiasticos” ²⁾. De wereldlijke macht oefent toezicht en beschermt de kerk. Naast de besluiten der conciliën stelt zij hare ordonnantiën, opdat het huwelijk langs kerkelijken weg zou gesloten en zijne rechterlijke gevolgen zouden gewaarborgd zijn. Huwelijksgeschillen plachten, waar het kanoniek recht gold, voor een geestelijk Hof te worden gebracht, waarvan

1) Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Utr. 1869, Dl. II, 3de st., bl. 20.

2) Fr. Schulte, *Lehrbuch des Katholischen Kirchenrechts*, Giessen, 1868, S. 382, noot 17.

de leden priesters waren, zoodat zij buiten de wereldlijke overheid omging ¹⁾.

Tot aan de Hervorming was het huwelijk ten onzent als sacrament wel eene kerkelijke handeling, maar allerm minst in den zin van „sluiting van een wettig huwelijk”. De totstandkoming van een huwelijk geschiedde veel meer onder den invloed van het Germaansche recht, zooals zich dat vertoonde in de landrechten der onderscheidene gewesten. Hier gold als beginsel, dat een huwelijk tot stand kwam door de bijwoning, de copula carnalis, met openlijk uitgesproken huwelijksbedoeling ²⁾. De kerk eischte nu daarnaast wel openbare bekendmaking van het voornemen om een huwelijk te sluiten en ten tweede de kerkelijke wijding, maar ook waar men zich aan die eischen onderwierp, werd de naleving ervan toch nooit als onmisbaar geacht ³⁾. Ook na de reformatie werkte dit beginsel door. Voor het bewustzijn des volks was de kerkelijke plechtigheid geen vereischte; waar zij ontbrak was daarom het huwelijk allerm minst nietig. Een vormloos huwelijk, gesloten naar de overgeleverde praktijken van het Oudgermaansche recht, was b. v. in Holland zóó gewoon, dat geen overheid het nietig durfde verklaren.

1) Er is later bij de gereformeerden eene enkele stem opgegaan over de wenschelijkheid van een huwelijksgericht, waaraan alle geschilpunten konden worden opgedragen. Synode van Rotterd., 1581, *Acta der provinciale synoden*, uitgeg. door Reitsma en Van Veen, Gron. 1893, Dl. II, blz. 201.

2) Mr. S. J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis*, Haarlem, 1ste Bundel 1888, blz. 66, 69. Ook Kant, *Metaf. der Sitten* I, 2, 3, § 27 zegt nog: „Der Ehe-Vertrag wird nur durch eheliche Beiwohnung vollzogen”.

3) Verg. Fockema Andreae, I, 77, v. v. — Cats, die mag gelden voor iemand, die ten dezen de gereformeerde beginselen uitspreekt, denkt anders over de copula carnalis als totstandbrenging van het huwelijk. „Non defloratio virginitatis sed pactio conjugalis facit conjugium”. „Nec ad vinculum matrimonii stabiliendum quidquam per concubitum seu copulam carnalem adjici possit”. Men vergeet echter niet, dat hij aan ons vaderlandsch recht niet denkt, maar alleen aan het Romeinsche en zelf zegt, dat hij uitgaat van de „Roomsche wetten”.

Toen nu de Hervorming doordrong, toen straks de vaderen zich en van hunnen landsheer en van den paus losmaakten, en de vraag: „aan wien het gezag?” zich telkens opdrong, moest ook de autoriteit in huwelijkszaken nader worden omschreven. De gereformeerde kerk heeft aanstonds hare roeping in dezen begrepen. Doch de moeilijkheden waren vele¹⁾. Haar gezag was noch volstrekt noch algemeen, het bereikte noch de roomschen noch de niet-gereformeerde protestanten, terwijl het door de overheid voortdurend werd besnoeid. Voorts had ook de gereformeerde kerk rekening te houden met die diep ingewortelde gebruiken, uit de oude rechtstoestanden gesproten, maar die aan een ordelijk huwelijk, naar hare opvatting, vierkant in den weg stonden. Al verder was haar het huwelijk geen sacrament, maar het kon toch de kerkelijke wijding niet ontberen. Zij beschouwde zich, eindelijk, als der overheid onderworpen, maar meteen van God geroepen haar voor te lichten, te vermanen, te bestraffen, opdat het regiment christelijk mocht worden gevoerd.

Daarnaast roepe men zich duidelijk voor den geest hoe ontzaglijk groot de verwarring in huwelijkszaken was. Vooreerst was er het concubinaat naar onze opvatting. Dan zij, die een vormloos of heimelijk huwelijk hadden gesloten, naar de geldende begrippen volmaakt richtig en wettig, maar waarbij volstrekt niet altijd was gelet op de voorschriften van het R. K. kerkrecht b. v. omtrent de verboden graden. En mochten er al bij den priester zijn geweest ter openlijke afkondiging hunner voornemens, dan nog was de verwarring niet buitengesloten geweest. Want de priesterschap had hare taak, t. w. de aantekening der gehuwde paren zeer slordig verricht. Dit hing samen met den ganschen toestand. De

1) „Hoe! Is het huwelijk soo lange in de werelt geweest, waarde man en zijnder noch soo veele saecken omtrent die gelegentheyte te vinden, die heden nogh in twijfel staen?” Aldus Philogamus in Cats' Weduwenhuwelijck. En Sofroniscus noemt hem een 45 gevallen op: *Dichtwerken*, Amsterdam 1828, II, 74 v.

geestelijkheid in de Nederlanden stond in de dagen van Karel V laag. Het lust mij niet en is ook voor mijn doel onnoodig hare zondenlijst in den breedte op te stellen. „De gansche wereld haat hen,” zegt Erasmus in de Lof der zothed, „zelfs hen toevallig ontmoeten geldt voor een boos voorteeken.” Uit louter roomsche en dus onverdachte bronnen hebben Nederlandsche historici ons een inderdaad huiveringwekkend beeld geteeekend van den Nederlandschen clerus kort vóór de reformatie¹⁾. Ik heb oog voor de uitzonderingen, maar dat door dezen toestand ook het opzicht over de huwelijken schade leed, is duidelijk. De opteekening der kerkelijk gehuwden werd geheel verwaarloosd of was onvoldoende. Verlating, onterving, bigamie waren aan de orde van den dag.

In de volgende bladzijden wordt een onderzoek ingesteld naar wat de gereformeerde kerk heeft gedaan om in die verwarring orde te brengen, naar de eischen, die zij voor een wettig huwelijk stelde en naar de beginselen, waarvan zij daarbij uitging. Met dit laatste vangen wij aan.

I.

Het stond vast, dat het huwelijk geen sacrament was in roomschen zin²⁾. Het is „eene wettige beloftenisse, „een vrijwillig, eerlijk, gerecht en heilig verdrag, om

1) Fruin, *Verspreide geschriften*, 's Gravenh. 1901, Dl. III, blz. 252—260. De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amst. 1873, blz. 9—25.

2) De redenen waarom worden o. a. opgegeven bij Phil. à Limborch, *Theologia Christiana*, Amsterd. 1735, Lib. V, cap. 77, § 28 (fol. 654). Tusschen remonstranten en gereformeerden was in deze geen verschil. Reeds Erasmus heeft in zijne aantekening op Eph. 5, 32 in voce *μυστήριον* het sacramenteel karakter des huwelijks bestreden. *Des. Erasmii Rot. in N. T. Annot.*, Bas. 1552, fol. 642.

„met malkander als man en wijf te wonen, lichaam en „goed gemeen te hebben, volgens deze goddelijke uitspraak: deze twee zullen tot één vleesch zijn”¹⁾. Met dit gevoelen strookt de opvatting van Hugo de Groot, dat de echt is eene verzameling van man en wijf tot een gemeen leven, medebrengend een wettelijk gebruik van elkanders lichaam²⁾. Of daarbij de voortbrenging van kinderen hoofddoel zij, wordt door Vitringa betwist met een beroep op eene apostolische uitspraak³⁾. In elk geval is het, zegt Grotius, „de grondwet der burgerlijke gemeenschap”⁴⁾. Gelijk later Jeremias de Decker dichten zou:

„als geen der onderzaten
zijn huisamt recht voldoet;
als dat niet wel en gaat,
vervalt de staat van binnen;
gemerkt de huisgezinnen
de grond zijn van den staat”⁵⁾.

Het verdient de aandacht, dat de kerkelijken van den beginne voor dit algemeen, burgerlijk karakter des huwe-

1) Appendix ad synodum goesanam 1597, *Acta*, V, 46.

2) H. de Groot, *Inleydinge tot de Hollandsche regtsgeleertheit*, I, 5, § 1.

3) C. L. Vitringa, *Diss. de nuptiis prohibitis etc.*, Hardervici 1809. „Sententia eorum, qui matrimonii scopum in liberorum procreatione et educatione quaerunt”, schijnt hem valsch, p. 5. „An Paulus” vraagt hij p. 10, „coelibatum christianis suadere potuisset (1 Cor. 7, 7), si Deus omnes homines jussisset propagationi studere?” Ook Kant stelt de verwekking van nakroost op den achtergrond. „Die Ehe,” zegt hij niet zeer verheven, „ist die Verbindung zweier Persone verschiedenen Geschlechts zum lebenswierigen, wechselseitigen Besitz ihrer Geschlechtseigenschaften”. Maar het doel om kinderen te verwekken behoort niet tot de rechtmatigheid der verbinding; cf. *Metafysik der Sitten*, I, 2, 3, § 24. Daarentegen noemt v. Limborch a. w. V, 60, 1 (fol. 575) als eerste doel des huwelijks: »propagatio et multiplicatio generis humani”.

4) *Inleid.*, I, 11, § 10.

5) *Rijm-oefeningen*, uitg. Br. v. Nidek, II, 314. Episcopus in eene preek over Mt 5, 31, 32 zegt dat, als het huwelijk ophoudt, dan „is de politie niet als een wildernisse ende de familiën zijn niet als verkenesschotten”. *Predicatie* van Simon Episcopus, Amsterdam 1693, pag. 518.

lijks zulk een open oog hadden en ook voor de gevolgtrekkingen, daaruit af te leiden, niet terugdeinsden. Wat, wederom Grotius, in 't algemeen zegt, dat door het aannemen van den gezuiverden godsdienst alle voorrechten van geestelijken zoo in rechtspleging als in andere zaken, 't bijzonder burgerrecht rakende, ophouden ¹⁾, dat hebben zij ook op 't huwelijk toegepast. Een aantal uitspraken van de oudste synoden der hervormde kerk ontsteken ons hiervoor 't gewenschte licht. Hare opvatting van de verhouding tusschen kerk en overheid in 't algemeen is uiteengezet in de bekende remonstrantie der synode van Rotterdam anno 1575, waarin het wederzijdsch gebied wordt begrensd en uitgesproken, dat „onze kerckelijke regeringe gheensins sulcx als vorsz. is (t. w. usurpatie van het officie van den magistraat) medebrengt ofte den politischen ampt prejudiciabel is”, maar dat beide, de „politische ende kerckelijke regeringe” door God zijn ingesteld, zoodat het er verre van af is, dat dit „gheestelick ende kerckelicke regiment enichsins soude het ampt ende de hoocheit der overheit tegenstriden ofte vercorten, dat ter contrariën 't selfde veelmeer dient tot befestinge vande autoriteit derselver, gelijk oock wederom der overheit officie is door haer autoriteit der kerckelicke regeringe te beschermen ende te handhaben” ²⁾. Hetzelfde gevoelen was reeds een jaar te voren uitgedrukt in artikel 5 der Dordtsche kerkorde: „die dienaren ende ouderlingen sullen wel toesien, dat sij in hare consistorische, classische ende sinodische vergaderinge niet en verhandelen dan tgene kerckelick is” ³⁾. Nu is het huwelijk ten deele politisch, ten deele kerckelijk. Maar daar de »pastoors van den antichrist” de sluiting der huwelijken aan zich getrokken hebben, moeten thans de „ministers Gods” de magistraat vragen het weder ter hand te nemen. Het is gewenscht, dat het van de kerk worde overgebracht op de overheid ⁴⁾. Het is volgens eene

1) *Inleid.*, I, 15, § 1.

3) *Acta*, II, 137.

2) *Acta*, II, 159—161.

4) *Acta*, II, 142. I, 4.

Amsterdamsche synode van 1601 eene ketterij der Brownisten, dat zij het huwelijk zoo uitsluitend als eene kerkelijke handeling opvatten, terwijl het uit zijn aard alleen tot de politie behoort ¹⁾). En opdat er omtrent deze opvatting geen twijfel overblijve, sta hier nog de uitspraak eener Rotterdamsche synode van 1581, dat het huwelijk, als bij de overheid thuis behoorende, de openbare orde en de burgerlijke eerbaarheid zal ten goede komen. Men moet toestemmen, dat er eene enkele maal eene stem is opgegaan over de wenschelijkheid om de „huwelicksche copulatiën gans ende gaar aan de kercken te bringhen” ²⁾). Maar de kerk in 't algemeen heeft het burgerlijk karakter des huwelijks erkend.

Ter andere zijde is het huwelijk kerkelijk, t. w. voor de gereformeerden. Zij kunnen in hunne kerk een wettig, christelijk trouwverbond aangaan ³⁾). Zoo moeten dan de kerken vrede hebben gehad met eene resolutie der Staten van Holland tot interpretatie der straks te noemen ordonnan tie, art. 3, in welk besluit onder dagteekening van 6 Juli 1580 werd bepaald, dat alle personen van wat religie, gemoed of gevoelen zij zullen mogen wezen, gehouden zullen zijn zich te laten trouwen, hetzij voor magistraten, hetzij voor de dienaren, die in de kerken in of buiten de steden zijn geordonneerd ⁴⁾). Zóó was het. Naar wet en ordonnan tie trouwen moet ieder, de gereformeerden doen het in hunne kerk, de andere burgers ten stadhui ze, aan wie dan daarna hunne kerkelijke plechtigheden vrij

1) *Acta*, I, 307.

2) Te Hasselt in 1597, te Kampen in 1596; *Acta*, V, 241. 236.

3) De godsdienstige opvatting des huwelijks, waarin natuurlijk alle streven om orde in de wanorde te brengen zijn grond had, vindt men in de schoone woorden van het formulier des huwelijks in de hervormde kerk: „Daarom sult gij ook niet twifelen of de houwelicke staet en behage Godt den Heere, overmits hij Adam sijne huysvrouw geschapen, selve toegebracht ende hem tot eene huysvrouw gegeven heeft; daarmede betuygende, dat hij noch hedendaegs eenen yegelicken sijn huysvrouw gelijk als met sijne hant toebrengt”.

4) *Groot Placaatboek van Holland en Westeriesland*, Amst. 1795, Dl. VIII, fol. 529.

worden gelaten. In Noord-Holland was men ten jare 1573 zelfs zóó vrijzinnig, dat men een lidmaat der gemeente toestond „burgerlijk” te trouwen. Men moest het hem wel afraden, maar gebeurde het nochtans, dan was het huwelijk als echt te erkennen ¹⁾.

Zoo stond dan de gereformeerde kerk voor eene dubbele taak. Vooreerst moest zij van de overheid het „fiat” verkrijgen voor hare huwelijksregeling op eigen gebied; dan ook bij de magistraten aandringen op al zulke maatregelen, welke zij voor een ordelijk en wettig huwelijk in ’t algemeen eerbaar en wenschelijk achtte. Het gaat op een loven en bieden. De kerk vraagt en de staat geeft ten halve. De kerk vraagt wederom, maar de staat geeft nimmer de teugels uit de hand. En het is duidelijk, dat deze strijd om eene „algemeene huwelijksordonnantie” wezenlijk slechts een onderdeel is van de groote worsteling tusschen kerk en staat tijdens de Republiek, die om de kerkorde. Op eigen terrein vrij zijn, hare eigen wetten maken en invoeren, de gereformeerde kerk heeft ’t altijd begeerd, maar nooit verkregen. De overheid was, vooral na de Dordtsche synode en Maurits’ omzettingen, goed gereformeerd en wilde de zuivere religie wel handhaven, maar haar gezag, ook over de ware kerk, moest niet worden aangerand. Zelfs de Dordtsche kerkorde is nooit ingevoerd ²⁾. Wat nu aangaat de huwelijksordonnantie, ook hier heeft de kerk haar hoofdwensch nooit bereikt.

1) *Acta*, I, 20.

2) Over de begeerte der synode, om de kerkenordening door de generale Staten met publiek gezag te zien bekleed en de offers van eigen overtuiging daarvoor gebracht cf. dr. H. H. Kuyper, *De Post-acta*, blz. 302 v. Ypey. en Dermout (*Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Bred. 1822, Dl. II, blz. 240) zeggen, dat de Dordtsche kerkordening van 1619 in geene andere provincie werd aangenomen, dan in Gelderland en Utrecht. Maar in een zeldzaam boekje, „*Nederlandsche kerckenordre ende Houwelijckx ordre der kercken van Overysel*” (tot Swolle 1636) zie ik op de keerzijde van den titel der kerkenordening een „Extract uyt het Register van de Staten van Overysel d^o. 30 Juli 1619”, waaruit blijkt, dat in die provincie „de voorz. kerckenordeninge geobserveert sal worden”.

Ten jare 1581 wordt op eene Rotterdamsche synode dankbaar gewag gemaakt van eene ordonnantie van M. H. Staten op de huwelijken en op eene begeleidende missive om haar tot uitvoering te brengen. De Hollandsche d. w. z. de gereformeerde kerken zullen zich nu hieraan moeten houden ¹⁾. Bedoeld wordt de ordonnantie van politie binnen Holland van 1 April 1580 sub III „omme te voorsien op de ongeregeltheden, die dagelijks soo langer soo meer (in huwelijkszaken) gepleegt worden” ²⁾. Voor Zeeland volgde den 8sten Februari 1583 eene ordonnantie van zijne prinselijke Excellentie van gelijke strekking ³⁾, op de jaarlijksche publicatie waarvan de Zeeuwsche kerk telkens aandringt ⁴⁾. Wij komen op den inhoud terug. Doch het doel der kerk was hiermede allerm minst bereikt. Niet slechts omdat de magistraat vaak onwillig was naar deze aanschrijving te handelen en kwalijk verdroeg, dat de kerk haar dit verweet, zoodat predikanten, die het toch waagden, daardoor in „haat en indignatie kwamen” ⁵⁾; maar ook omdat nog telkens in velerlei punten voorziening noodig bleek. Die nieuwe bepalingen worden onvermoeid door de kerkelijke heeren gevraagd, terwijl zij bovendien even onverdroten de overheid wijzen op de zonden en misbruiken den huwelijken staat rakende. Het is schrikkelijk, zegt eene Edamsche synode van 1598, dat zooveel personen als getrouwen jaren lang bijeen zitten, in onwettelijke huishouding kinderen teelend en daarna elkander schandelooselycken verlaten ⁶⁾. De E. E. H. H. mogen het remedie aan de hand doen. Drie jaar vroeger had men te Gorinchem geklaagd over toenemende misbruiken en besloten, dat de gedeputeerden der synode bij de Staten eene remonstrantie zouden indienen, waarin

1) *Acta*, II, 200.

2) *Groot Plakk. boek*, I, 330 v. III, 502 v.

3) *Gr. Pl. b.* I, 350 v. v. III, 508 v. v. Hernieuwd en vermeerderd bij plakkaat van H. E. Mog. van Zeeland d^o. 18 Maart 1666, l. p. III, 592 v.

4) *Acta*, V, 103.

5) *Acta*, II, 323.

6) *Acta*, I, 252.

zij enkele voorbeelden van ergerlijke zonden zouden meedeelen¹⁾. En altijd is 't te doen om eene resolutie der overheid tegen de toenemende abusen²⁾. In Middelburg 1593, Deventer 1594, Kampen 1596 en reeds 1587, Tholen 1602 — van overal gaan de klaagstemmen op³⁾. Duurt het wachten ook lang: de synoden laten geen anderen toon hooren dan van beleefd vragen en geduldig verbeiden, wat in 't bizonder geldt van de Zeeuwsche kerk, die van hare regeering „als sijnde voesterheeren der kercken Gods”⁴⁾ al zeer bizonder afhankelijk was. Daar er in huwelijkszaken, heet het ootmoedig ter synode van Vlissingen in 1581, zooveel zwarigheden zijn, zou het wel goed wezen, dat men bij den Raad van Zeeland vroeg tot welke personen de broeders zich in moeilijke gevallen zouden kunnen richten⁵⁾. Doch het bleek telkens, dat de overheid „sich in gheener manieren metten saecken den Huwelicken state aengaende bemoeien” wil⁶⁾. Te Leiden in 1600 gaf de raadsheer Leonard Casembroodt de vergadering hoop, dat binnen kort iets zou gedaan worden tegen de ongeregelgheden in de huwelijken⁷⁾, maar in 1602, 1603, 1606, 1607 laat de geauthoriseerde huwelijksordonnantie zich nog altijd wachten⁸⁾. Soms gaven de Staten eene reden voor dat talmen, b. v. die van Holland, dat er overleg moest worden gepleegd met andere provinciën, wat natuurlijk tijd kost⁹⁾. Ook geschiedde het, dat de Staten eene commissie benoemden, om de bestaande bepalingen te verduidelijken, waarop dan de synoden bepaalden, dat elke klasse hare gravamina en wenschen door middel van de synodale gedeputeerden ter kennisse dier commissie brengen zou. Aldus b. v. te Brielle in 1593, te Rotterdam in 1594, te Alk-

1) *Acta*, III, 48.

2) I, 273, 275.

3) *Acta*, V, 39, 56, 217, 236, 229.

4) *Acta*, V, 86.

5) *Acta*, V, 7.

6) *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, uitg. door Rutgers, Utr. 1889, blz. 201.

7) *Acta*, III, 142.

8) *Acta*, III, 185. 200. 248. 266.

9) *Acta*, III, 266.

maar 1620 ¹⁾. Onkundig konden H. E. Mog. ook daarom niet zijn van de bezwaren en de verlangens der kerk, omdat de synodale vergaderingen geregeld werden bijgewoond door hunne commissarissen of agenten, zooals zij in Overijsel heetten ²⁾. Toen nu de nationale synode te Dordrecht zou vergaderen moest nog altijd op eene algemeene huwelijksordonnantie worden aangedrongen ³⁾. In de 162^e zitting (der na-synode) wordt besloten H. Hoogmog. te verzoeken „dat deselve door hare autoriteit ghelieve metten eersten te doen stellen ende publiceeren een huwelijckx ordinantie . . . die eenpaerlick door alle de geunieerde Provincien mach geobserveert worden” ⁴⁾. In de 177^e zitting, waar een aantal grieven der kerken werden opgesomd, die de deputaten bij de hooge regeering zouden overbrengen met hartelijk verzoek, dat zij daarop ten spoedigste „ten besten van de kercken zouden willen disponeeren”, behoort sub VII ook de opstelling eener algemeene huwelijksordonnantie, „met advijs van kerckelijke Personen” ⁵⁾. Doch met of zonder dit advies, de Staten bleven hardnekkig. Zij wenschten niet aan kerckelijken leiband te loopen, als onder eene „nieuwe Spaansche Inquisitie” ⁶⁾ of onder een „nieuw Pausdom”, zooals Laurens Reaal aan Dirk Kater schrijft ⁷⁾. En wie bedenkt wat Willem v. Oranje van de „preciesen” heeft te lijden gehad, wat b. v. in Leiden, toen na de omzetting de gereformeerden de macht geheel in handen hadden, door hen voor een schrikbewind is gevoerd, hij begrijpt den

1) *Acta*, III, 9. 26. II, 112.

2) *Acta*, V, 239.

3) *Acta*, III, 332. 394.

4) H. H. Kuyper, *Post-acta*, p. 149. Art. 70 der Dordtsche kercken-ordening luidt: „also bevonden wort, dat tot noch toe verscheyden ghebruycken in houwelycksche saken alomme onderhouden zijn ende nochtans wel oirbaar is ghelijckformicheyt daerinne gepleecht te worden: soo sullen de kercken blijven bij het gebruyck 't welck zij conform Godts Woort tot noch toe onderhouden hebben, totdat bij der hoogher Overicheyt een ghegenerale Ordinantie met advys der kercken-Dienaren daer op gemaekt sal sijn . . .” Hooyer, *Oude Kerkordeningen*, 1865, blz. 457.

5) *Post-acta*, p. 261, 266, 290.

6) *Acta* II, 160.

7) Bij Fruin, *Verspr. Geschr.*, Dl. II, blz. 253.

argwaan der overheid voor kerkelijke hegemonie. Zij was „Godtdanc noch so vercoudt niet off (zij heeft) dit wel connen ruycken” ¹⁾. Niettemin heeft de kerk haren invloed geoefend. Kon zij al niet al hare wenschen wet maken, het is haar toch gelukt in de verwarring orde te brengen en menig misbruik te beteugelen.

II.

Als haar groot beginsel en tevens als krachtig middel tegen misbruiken stelt de kerk voorop, dat het huwelijk zal zijn openbaar. „De tsamenvoeginge der eheluiden, gelijk deselve is eene algemeene actie” behoort te geschieden „in facie ecclesiae” ²⁾. Deze term en ’t gansche beginsel waren van Rome overgenomen. Ook de roomsche kerk heeft altijd ’t openbaar huwelijk gewild. Een „in facie ecclesiae” gesloten huwelijk stond als matrimonium ratum tegenover matrimonium clandestinum, dat echter niet ongeldig was ³⁾. Deze heimelijke huwelijken werden vooral uitgelokt door het willen trouwen in verboden graad ⁴⁾ en zij zijn ten onzent tot diep in de 16^e eeuw een alledaagsch, gewoon verschijnsel, waartegen alle straf-bepalingen (in 1525 stond te Amsterdam op geheime huwelijken 18 karolus-guldens boete) machteloos waren. Wat baatte het of Karel V bepaalde, dat een jongman onder de 25 en eene jonge dochter onder de 20 jaar geen heimelijk huwelijk mochten aangaan, t.w. zonder

1) T. a. p.

2) *Acta*, V, 218. — Ook het Oudgermaansch recht eischte volle openbaarheid. „De vrije Friezin moet in des vrijen Friezen macht komen met „hoorngechal en met burengejuich, met fakkelenbrand en met vriendengezang”. Fockema Andreae, *Bijdragen*, I, 74.

3) Schulte, a. w., S. 390.

4) Cf. Moll, *Kerkgesch.*, I, 429. 432.

advies, raad en konsent van vrienden en magen van beide zijden; dat bij zulk een echt man en vrouw alle aanspraken op elkanders goed verloren en dat geen der onderdanen van Z. M. tegenwoordig mocht zijn bij huwelijken zonder medeweten der justitie gesloten noch zulke gehuwden in huis ontvangen op boete van honderd karolus-guldens¹⁾. De pastoors gingen voort de huwelijken te sluiten zonder zelfs vaak den naam der echtgenooten te kennen, wat o. a. met allerlei grove zonden van den beruchten Amsterdamschen deken Gerrit Pieters vermeld staat²⁾. En vaak werden zij nog door hunne superieuren tegen de overheid in bescherming genomen. Het is hier de plaats te herinneren, dat in de dagen der reformatie priesters buiten de kerk om trouwden, omdat zij 't beter achtten het coelibaat te breken dan tot ontucht te vervallen, zooals b. v. blijkt uit het rechtsgeding tegen Jan de Bakker³⁾. Ook Huibert Duifhuis was in 't heimelijk met zijne huishoudster getrouwd⁴⁾.

Clandestiene huwelijken werden ook vaak geheel buiten den priester om gesloten, in 't bijzijn van enkele bloedverwanten, „zonder veel gelaats” zegt Grotius⁵⁾, op eenige plaatsen, naar Oudgermaansch recht alleenlijk door het bijslapen met kennis van de magen wederzijds. Of ook door handreiking (ter versterking der gelofte) van een godspenning⁶⁾. Vandaar de uitdrukking „met den pen-

1) Eeuwig Edict 4 October 1540 sub XVII. *Gr. Plk. Boek*, I, 319. —

2) De Hoop Scheffer, a. w., 15. Wagenaar, *Amsterdam*, II, V, 223 (uitg. van 1760).

3) Brandt, *Historie der reformatie*, Amst. 1677, Dl. I, blz. 92—95. V. Hasselt, *Arnhemse oudheden*, Arnh. 1803, Dl. I, blz. 48.

4) Brandt, I, 614; J. Wiarda, *Huibert Duifhuis*, Amst. 1858, blz. 8. Zoo doet ook pastoor Sybrand Janssen te Schagen. Hij trouwde zijn „meysken” voor een hervormd predikant. Verbrand 30 Mei 1570. *Stu-diën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie* verz. door Moll en De Hoop Scheffer, Amst. 1876, Dl. III, blz. 192.

5) A. w., I, V, § 16.

6) Huygens de zoon verhaalt in zijn journaal (I, 223), dat een hoofdman der zigeuners in Engeland zijn zoon aan zijne dochter trouwde „met een stukje rookend papier”. Hiervan, heb ik de ver-

ning getrouwd zijn". Een man en eene vrouw, met den penning getrouwd, heeten een getrouwd man en wijf in tegenstelling, zooals wij nog zien zullen, van door den priester getrouwd, die heeten „echt getrouwde luiden voor God en de wereld". Het schepen-actenboek van Arnhem geeft een paar voorbeelden van dat trouwen met den penning. In 't jaar 1470 dwongen de broeders van Nese Dibboltsdochter Sander van Huesselynck hunne zuster te trouwen, ofschoon hij dacht „noch een geestlick man te worden". Want toen de broeders hem bij hunne zuster betrapt hadden, haalden zij aanstonds als getuigen Lysbeth then Wall en Henrick then Haige, trokken hunne messen uit de scheede, namen knuppels in de hand, grepen Sander vast en zeiden: „doet nu, gi moettet doch doen". Daarop tastte Sander in zijnen buidel, nam een daalder en reikte dien aan 't meisje over zeggende: neem aan. Toen waren zij getrouwd ¹⁾. Anno 1542 verschenen voor schepenen zekere Helmert Hartgerff en Arent, die getuigden, dat zij samen woonden in de herberg „de Papegey" en dat op een avond de zoon van Arent, met name Joachim, thuis was gekomen zwaar zuchtende. Waarop Helmert hem had gevraagd, of hij gewond was of iemand gewond had of misschien iemand getrouwd had? Toen had Joachim geantwoord, dat hij Goossens meid getrouwd had. „Vraigden Helmert waer myt dat hij oer getrouwet hadde? Sachte Joachym ein cleyn pennyncksken waert gewest jnd hadde nyet voel te bedieden". Johan Aelbertz belooft aan Geertje Peters, die hij met een snaphaan ²⁾ getrouwd heeft, op haar ziekbed,

klaring niet kunnen vinden. Maar dichterlijk en bekoorlijk is deze Oudduitsche rechtsvorm, dat een jonge man een meisje tot zijne vrouw nam, door in het bijzijn van getuigen zijnen mantel om haar heen te slaan. Van der Vlugt, *Levend volksrecht* in *Gids* 1895, III, 19. Het overgeven van den penning of een geldstuk in 't algemeen is overblijfsel van den vrouwenkoop.

1) Op 't jaar 1470.

2) Snaphaan, een van de soort schelling tegen den koers van zes stuivers, in Gelderland, Utrecht en Friesland sinds Karel van Gelre. Verkade, *Muntboek*, Schied. 1848, blz, 41.

dat hij na haar herstel „voert der heyliger kerck sal voldoin jnd (haar) toe kercken leyden”, waarop hij aan heer Herman den kapelaan het geld voor de absolutie (voor niet kerkelijk getrouwd te zijn) betaalt. Nog van 't jaar 1563 staat aangeteekend, dat Thonyss Veren Grietgen van Wagensfelt had willen verleiden. Grietje was boos geworden en had gezegd, dat „Thonyss haer solde laten gaen in hondert Duvell namen ind gaen uyt oer huys ind sloech na hem”. Daarop had Thonyss uit zijne tasch een penning genomen, dien gebroken en haar de helft gegeven zeggende, dat hij haar daarmee trouwde. Ook gaf hij haar de hand en een ring betuigende, dat hij haar daarmee trouwde, om niet van haar te scheiden „dan off got ind die doet zij beyde van den anderen scheyden . . .”¹⁾.

Het oude, levende volksrecht bekoort ons hier gelijk overal, maar het is duidelijk, dat zulke verbintenissen, naar de uitdrukking-zelve van Joachim, den zoon van Arent, niet veel te beduiden hadden; en hoeveel ellende door bigamie, verlating, onterving er uit deze geheime huwelijken voortvloeide, behoeft niet in den breedte te worden betoogd.

Toen onze vaders door kerk en overheid reeds lang aan openbaren, wettigen trouw waren gewend geworden, was de herinnering aan vroeger toestanden nog niet uitgestorven. Want nog lang heerschte de gewoonte, dat bruidegom en bruid, als onderpand van trouw, de helft van een dukaton (b. v. een met de beeltenis van Albertus en Izabella) om den hals hingen²⁾. In Friesland gaf de

1) Bij van Hasselt, a. w., I, 40—47. — In 't jaar 1575 ongeveer trouwde de Drentsche landschrijver Heimerich van Rossem met Swob van Roorda te Joure. De bruidegom overhandigde haar een kostbaren neusdoek met gouddraad bestikt, waarin 17 stukken goud, gekramd aan een rood zijden snoer, met twee gouden ringen, onder plechtige belofte, dat hij haar nooit zou verlaten of God en de dood mochten hen scheiden. Nanninga Uitterdijk in *Drentschen Volksalmanak*, 1903, blz. 21.

2) *Oude Tijd*, 1869, blz. 168.

vrijer aan zijne bruid een zak van fijn neteldoek, de „knotte” met tal van nieuwe geldstukken ¹⁾. Deze gebruiken zal wel niemand verwarren met het slaan van een gedenkpenning bij het zilveren of gouden trouwfeest, van welke medaljes er vele over zijn ²⁾.

Het strekt dus der gereformeerde kerk tot eer, dat zij met nadruk is opgekomen voor de openbaarheid der gansche huwelijksakte. Een eisch, dien zij, voorzoover haar macht strekte, nadrukkelijker heeft gehandhaafd dan eertijds de roomsche kerk. Niemand mag in 't geheim worden getrouwd d.i. in huis, „yn private huseren”, inter privatos pariëtes, want het is „ergerlijck en der politie schadelijck”. Aldus b. v. Groningsche en Friesche synoden ³⁾. En in Holland desgelijks ⁴⁾. „Copulatiën yn huseren” gedaan wordt den dienaar zóó zwaar aangerekend als dronkenschap en brengt hem onder censuur ⁵⁾. Het wekte daarom in gansch Friesland ergernis, dat Johannes Bogerman, de vader, een tweetal freules Burmannia op hare state te Ferwerd getrouwd had ⁶⁾. Reeds de Dordtsche synode van 1574 zegt in art. 85, dat de personen, die trouwen willen, openlijk in de gemeente zullen worden afgeroepen en getrouwd ⁷⁾. Ziekte kan eene uitzondering

1) T. p., 170. — Volgens v. d. Vlugt in zijn reeds aangehaald artikel *Gids*, 1895, III, 39, hebben wij hier echter eene herinnering aan den ouden vrouwenkoop.

2) *De Navorscher*, Amst. 1860, Jaarg. X, blz. 186 vlg. Moubach, *Nauwkeurige beschrijving der godsdienstplichten der Waerelt*, Amst. 1736, Dl. V, blz. 345. Nog onlangs werd door Mejufr. Theisingh aan het Nederl. museum te Amsterdam ten geschenke gegeven een zilveren gegoten trouwpenning, aan de eene zijde een vrijend paar, aan de andere eene moeder omringd door hare kinderen. De randschriften luiden: „Mijn lief, ontfangt mijn brandend hert, Dat u op trou gegeven wert”. En: „De beste vrucht, diet huwlijck baart, Sijn kind'ren vroom en goet van aart”. *N. R. Courant* van 8 Jan. 1902, 2e Blad A.

3) *Acta*, VII, 136; VI, 175.

4) *Acta*, I, 21.

5) *Acta*, VII, 137.

6) *Acta*, VI, 16. In 1585. Van der Tuuk, *Bogerman*, Gron. 1868, blz. 7 en 299.

7) *Acta*, II, 143.

maken, en zelfs daarover waren de kerken het niet eens. Soms heet het, dat al zijn de drie wettelijke geboden gegaan, toch in geval van ziekte niet in huis mag worden getrouwd, omdat het eene zaak van kwade consciëntie is ¹⁾. Anderen staan het toe, maar alleen in geval van zwaren nood met al de waarborgen voor openbaarheid en in tegenwoordigheid van vrienden en geburen ²⁾. Een bijzonder geval was het in de dorpen „palende aan 't pausdom”. Daar waren de pastoors er op uit zooveel mogelijk huwelijken te sluiten, en soms zou zulk eene roomsche huwelijksvoltrekking te voorkomen zijn door aan den predikant het trouwen in huis toe te staan. Toch aarzelden de gereformeerden dat verlof te geven en zij stonden het toe alleen „in summo casu necessitatis tsij door siecte ofte andersints” ³⁾. Bij de doopsgezinden moest weer op iets anders worden gelet. Zij lieten de drie geboden wel op 't stadhuis gaan of ter plaatse, „waar men gewoon is publice te handelen,” maar zij trouwden gaarne onder zich in 't heimelijk. De zaak was wel meerendeels politiek en ging dus de kerk niet aan, maar zij had er toch hare meening over. Immers bij ordonnantie van 19 December 1581 en nog eens bij resolutie van 13 November 1589 hadden de Staten van Holland bepaald, dat, om niemands consciëntie te bezwaren, de menschen of op 't stadhuis zouden getrouwd worden of in de gereformeerde kerk. Dat men hun die keuze liet, was voor die dagen, niet onvrijzinnig. En men vond 't billijk, dat zij zich aan de bepaling zouden onderwerpen ⁴⁾.

In deze gansche opvatting gaan kerk en staat samen. De reeds genoemde ordonnantie van 1586 stelt op heimelijk trouwen of op zich te samen begeven buiten de wet om, voor de eerste maand eene boete voor beide schuldigen van 50 ponden van 40 grooten 't pond, voor

1) *Acta*, I, 435 v.

2) Zoo in Dordrecht 1574. Rotterdam 1605. *Acta*, II, 143; III, 237.

3) *Acta*, III, 446.

4) *Gr. Plakk. Boek* VI, 535. *Acta* II, 439.

de tweede maand 150, voor de derde 200 en daarna ban-nissement¹⁾). En het „Echreglement voor steden en dor-pen staande onder de generaliteyt,” d^o. 18 Maart 1656²⁾), op welk staatsstuk ik nog een en andermaal zal terugko-men, was nog niet minder streng geworden, want het verbiedt in art. 28 het trouwen in huis, dan alleen in „cas van notoiren en grooten nood.”

Waren, trots al deze bepalingen, toch nog lieden in 't geheim gehuwd, dan moest de kerk trachten hen alsnog openlijk te laten trouwen, ook al had de magistraat be-zwaar³⁾).

Dat de pastoors, tot de gereformeerde religie over-gegaan, hunne bijzitten openlijk en voor de gemeente moeten trouwen, spreekt van zelf. En 't maakt een eigen-aardigen indruk, dat dit juist het punt is, waarmede de eerste Noord-Hollandsche Synode te Edam in 1572 noodig heeft, zich 't eerst bezig te houden⁴⁾). Eene enkele maal is er sprake van een predikant, die zich vóór de a.s. be-

1) *Gr. Pl. Bk.*, I, 330 v. III, 502 v. „Van 40 grooten” de gewone bijvoeging om de volle waarde uitdrukken. Om te laten zien hoe hoog de boete was herinner ik aan enkele traktementen uit dien tijd. Den 16 Aug. van ditzelfde jaar 1580 ontvingen de Haagsche predikanten 300 pond en 'eene extra-toelage van 60 pond van 40 gr. (Supplement op *Nieuw Kerkelyk Handboek*, 1889, blz. 53). In Dordrecht en Rotterdam ten jare 1594 bedroeg het tractement voor den predikant 400 pond van 40 gr. (t. p. 32). Trigland ontving te Leiden (naast zijn professoren-tractement van f 1755) nog f 600 als predikant. Ter Haar, *Trigland*, 's Graven-hage, 1891, p. 100. Misschien is de herinnering niet onnoodig, dat in Holland en West-Friesland de eerste gulden (met 2, 3 en 1/2 guldenstuk) eerst werd gemunt in 1680 en in 1681 in omloop gebracht. (Verkade, *Muntboek*, p. 1 noot, 37, 112 v. plaat 50, fig. 2.) Hij gold 20 stuivers, de stuiver 16 penningen, blz. 15 noot. Onder pond en gulden is dezelfde waarde te verstaan van 20 stuivers of 40 grooten. Zoo b.v. staat in een rentebrief van 30 Januari 1649, hs. Leidsch archief: „losrente van 22 guldens te XL grooten 't stuk.” Dit pond was het hofpond, omdat de graven het gewoonlijk gebruikten ter betaling. Onze gulden was dan het hof-pond van 40 grooten, een zesde gedeelte van het hoofdpont. Hollestelle, „*De drie merkwaardige Schellingen*,” 1e Deel 1896, pag. 15.

2) *Gr. Pl. Bk.*, II, 2429—2448.

3) *Acta I*, 282.

4) *Acta I*, 1. Nog in Deventer, V, 244.

diening des avondmaals met zijne huisvrouw „christelijk laat vereenigen”¹⁾).

III.

Om nu de openbare en wettige huwelijkssluiting te bevorderen dient allereerst de ondertrouw of aanteekening en de drie geboden of proclamatiën²⁾. Onder de roomsche bedeeling heette dat verloving, desponsatio. Deze voorafgaande bekendmaking des huwelijks, o. a. door het Lateraan-concilie van 1215 voorgeschreven, geschiedde in tegenwoordigheid van den parochiepriester, van bruid en bruidegom, niet in 't geheim maar in facie ecclesiae, in tegenwoordigheid van twee getuigen, onder uitreiking van een ring. De afroeping der geboden, de proclamatio bannorum, moest plaats hebben op drie Zon- of Feestdagen na de mis, waarna de bezwaren konden worden ingediend. Hier is b. v. de verklaring van een pastoor, dat de geboden waren gegaan, d^o. 27 Mei 1550: „Heer Anthonie Fockynck, kapelaan in Arnhem, in de Moederkerk, bekent, dat „hij drie sonnendage nae een anderen volgenden alhier in der Moderkercke proclamationes gedaen heeft woe dat Jan van Nijmegen ind Merry Havesche jn der hilliger echtschapp vergaderen solden, weer ymantz die meighschapp, swagerschapp off andere saicken wuste, dair durch die echtschapp verhyndert mochte worden . . .”³⁾.

De gereformeerde kerk ging dus slechts in 't oude spoor, toen zij de openbare afkondiging van drie geboden eischte, opdat bezwaren tegen 't huwelijk konden worden

1) Henricus Bornius te Zwolle in 1600. *Acta* V, 249.

2) Naar Oudgermaansch recht was de verloving „eene overeenkomst tusschen den bruidegom en dengeen, in wiens macht zich het meisje bevond, waarbij de laatste tegen betaling eener som aannam haar tot vrouw te geven aan den eerste die zich verbond haar als zoodanig te ontvangen.” Fockema Andreae, a. w., I, 67.

3) Van Hasselt, a. w., I, 55 v.

ingebracht, en toen zij bij den magistraat soms met „smee-ken en bidden” aanhield op voorschriften in dezen, opdat niet iemand zonder behoorlijke kerkelijke proclamatiën den echt met bijslapen beginnen zou of bij overtreding de boete vrijloopen ¹⁾. In dit alles was niets nieuws. Het was slechts voortzetting van het oude. Nieuw was alleen, dat een zoo machtig lichaam als de gereformeerde kerk bezig was te worden, zoo nadrukkelijk op naleving der oude bepalingen aandrong, er nieuwe bijvoegde en de overheid onophoudelijk aan hare verplichting, om ze te handhaven, herinnerde. En in de hoofdbeginselen was geen verschil. Ook de overheid bewandelde den ouden weg, maakte nieuwe bepalingen waar de veranderde toestanden dat eischten, dikwijls onder kerkelijken invloed, maar haar oppergezag altijd bewarende. De ordonnantie voor Holland van 1580 schrijft voor, (en men lette er op, dat hier reeds keuze is toegestaan tusschen kerkelijk en burgerlijk) dat de jongelieden zullen compareeren voor magistraat of kerkedienaar hunner woonplaats en aldaar zullen verzoeken om drie Zondaagsche of marktdaagsche geboden, dagen namelijk, die het meest waarborg voor openbaarheid gaven. In de eveneens reeds genoemde ordonnantie voor Zeeland anno 1583 is alleen sprake van de drie Zondaagsche geboden te doen in de kerk. Maar het lijdt geen twijfel, of de keuze verbleef tusschen kerk en raadhuis, zooals ook Grotius uitdrukkelijk verklaart ²⁾. En nog duidelijker is het Echteglement, zeggende in art. 2, dat de inschrijving der geboden zal geschieden voor magistraat of kerkedienaar naar verkiezing, met de bijvoeging in art. 8 en 7, dat zij zal plaats hebben op Zaterdag en nooit bij nacht of ontijd.

Nader is nog, op aandrang mede der kerk, bepaald, dat niemand mag trouwen dan na drie voorafgaande geboden

1) Zoo o. a. *Acta* I, 127, 145, 216, 283, 292. „Sponsalia, quae sunt mentio et repositio nuptiarum futurarum . . . idque ob has rationes . . . ne christiani ut pecudes convenirent. Ut interea Deum pro felici matrimonii successu orarent”, à Limborch, a. w., V, 60, § 25, 26, fol. 578.

2) *Inleid.*, I, 5, § 16.

op Zondag. Op gewone werkdagen de geboden te laten gaan was niet geoorloofd en nog minder natuurlijk mogen er drie in ééne week gaan ¹⁾. Voorts mag geen huwelijk gesloten worden na slechts twee geboden of zonder bewijs, dat ze alle drie zijn gegaan ²⁾. In de ordonnantie is voorzien in 't geval, dat de aantekening en de uitroeping dergenen, die trouwen willen, alleen geschiedt op het aangeven van een der partijen — wat niet mag ³⁾. Over 't algemeen waren er voorschriften genoeg. De vraag was maar, vooreerst, of de overheid (vooral de lagere en ten platten lande) de kerk wilde steunen, wat zij vaak niet wilde, en zoo ja, of dan beide vereenigde machten de schare in het rechte spoor zouden vermogen te brengen? Het gebeurde, dat sommigen de proclamatiën wel lieten gaan, maar daarna toch niet trouwden, wat strekte tot „spot der proclamaties.” Daarom moet het bruidspaar bij den ondertrouw de uitdrukkelijke gelofte afleggen, dat zij zich niet zullen terugtrekken ⁴⁾. De tijdsruimte tusschen den dag der laatste afkondiging en den trouw is niet overal gelijk. Trouwens, wat was gelijk in de onderscheidene steden en gewesten der Republiek! In Amsterdam moest het huwelijk eene maand na de derde proclamatie voltrokken worden ⁵⁾. Elders binnen 14 dagen. Zóó leert althans de „Instructie voor den predikant ten huwelijk. Vragen, die men te doen heeft aan onbekenden, die aangeteekend en in ondertrouw opgenomen zullen

1) *Acta*, I, 223. V, 8. III, 134. Vandaar de gekscherende uitroep van Alida Rijzig—Leevend: „Hadt gij mijn raad gevolgd: drie geboden op één dag en voor 't bed getrouwd!” E. Wolf en A. Deken, *Willem Leevend*, VIII, 29e brief.

2) *Acta*, III, 27. I, 323.

3) *Acta*, I, 322.

4) V, 228. III, 195. „Men speelt met de Eed-zweeringen als de kinderen met hare bikkels en knikkers,” Van Renesse, blz. 232. Het boek is in zijn geheel eene stichtelijke beschouwing over den echten staat. Over Van Renesse zie nog Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, ged. de 16e eeuw*, II, blz. 134 en onder blz. 246 noot 1.

5) Wagenaar, *Amsterdam*, DI. III, 427 (VII, III). Ook in Leiden, art. XVI der straks te noemen instructie.

worden." Het stuk, waaraan ik nog eene enkele maal ontleenen zal, is te vinden op pag. 1 van het trouwregister te Faugement 1 Juli 1649—24 Augustus 1797¹⁾. Het echtreglement art. 24 gelast aan secretarissen en predikanten in de generaliteitslanden voor elk kwartaal eene lijst over te leggen van hen, die na de drie proclamatiën toch ongetrouwd waren gebleven. In dit geval niet, omdat zij zich nog op 't laatste oogenblik hadden bedacht, veel-
eer, omdat zij het huwelijk door een pastoor hadden laten sluiten. Dispensatie van een dezer voorschriften kon worden verleend door de Staten-Generaal. Nog ten jare 1678 was het intusschen noodig om bij resolutie (van 26 November) vast te stellen, dat, zoo H. E. Gr. Mog. geene zitting hielden alsdan binnen Holland en West-Friesland President en Raden van den Hove, edelen en suppoosten van denzelven Hove, voorts burgemeesters en regeerders der steden gemachtigd waren te dispenseeren van de drie proclamatiën²⁾. In 't bizonder kwam dit voor bij zee-
lieden, die op uitzeilen stonden of bij zware zieken. Hun mag door burgemeesteren dispensatie verleend worden van den interval van tijd tot het gaan der huwelijksproclamatiën, mits dat één gebod ga³⁾. Dat de invoering dezer regeling alom in den lande aan predikanten en magistraten veel hoofdbreken bezorgde, zal men willen gelooven, al leest men er niet veel van. Wij begrijpen zeer goed de uitspraak eener Kamper synode anno 1587, dat iedere kerk „alsoo het opschrijven der nieuwe eheluyden oftmaels vele swarigheeden onderworpen is", een dag en uur moet vaststellen, waarop allen, die de proclamatiën willen, ingeschreven worden voor of 2 of 3 deputaten des kerkeraads⁴⁾.

Hier moet ik melding maken van de „Commissarissen

1) *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, 1871, Rur. 1871, T. VIII, p. 434, s.

2) *Gr. Pl. Bk.*, III, 508.

3) Resolutie van de St. Gen. 19 Juli 1702, *Gr. Pl. Bk.*, V, 678.

4) *Acta*, V, 217.

tot de huwelijksche zaken", „Commissarissen van den Egten Staat" ¹⁾, „Nuptiis praefecti" ²⁾). Eene vrij algemeen heerschende meening wil, dat vóór Napoleon van eenige regeling in zake geboorte, huwelijk en overlijden geen sprake is; dat ieder deed wat goed was in zijne oogen en dat er dan alleen eenige opteekening geschiedde, als het een predikant geliefde boek te houden van gedoopten, getrouwen en in de kerk begravenen. De Fransche keizer heeft dan met ijzeren hand ingegrepen en door zijn burgerlijken stand wet en orde aangebracht. Ik wensch aan Napoleons verdiensten ten dezen zeker niet te kort te doen. Doch het ware onbillijk te vergeten, dat reeds vroegtijdig onder de Republiek een streven bestaat naar bepalingen van algemeen burgerlijk karakter, waardoor het huwelijk ter kennisse komt van de overheid. Daar hebt gij dit college van huwelijkscommissarissen. Zij gelijken reeds van nabij op onze ambtenaren van den burgerlijken stand. De herinnering ga vooraf, dat onder de Republiek aan algemeen geldende wetten niet mag gedacht worden. Het particularisme zat ons in merg en been. De toestand verschilt in elke provincie, in elke stad, de magistraat is koning in eigen gebied en besluiten der Staten-Generaal konden stuiten op tegenstand en werden vaak eenvoudig ter zijde gelegd. Ook voor ons onderwerp dient gewaakt tegen veralgemeening. Niet overal waren commissarissen van de huwelijksche zaken. Zoo spreekt eene Schiedamsche synode van 1612 van „commissarissen op de huwelijksche zaken daer die syn...." ³⁾. Die van Dordrecht in 1598: „plaatzen, daer commissarissen van de overheydt tot opteekeninghe der houwelijcken ghestelt sijn...." ⁴⁾. Ter synode van Enkhuizen anno 1603 zegt classis Hoorn, dat bij hen commissarissen de aanstaande echtgenooten examineeren ook over de vraag, of zij al dan niet gedoopt zijn, en dat de classis zich daarom niet onderwindt dit te onderzoeken.

1) *Tegenw. Staat*, XV, 477.

2) Bol, *Dissert. de consensu parentum etc.*, Lugd. Bat. 1832, pag. 29.

3) *Acta*, III, 194.

4) *Acta*, III, 119.

Dit trouwen van ongedoopten was, zooals wij nog zien zullen, voor de hervormde kerk eene question brulante en classis Hoorn wordt over hare nalatigheid berispt¹⁾.

Er bestonden commissarissen te Amsterdam²⁾, den Haag³⁾, Leiden⁴⁾, Enkhuizen⁵⁾, Hoorn⁶⁾, Gouda⁷⁾, Groningen⁸⁾ en gewis op meerdere plaatsen. Te Groningen waren de Heeren van de Weeskamer tevens commissarissen van huwelijksche zaken, in 1613 drie, in 1717 vier. In Enkhuizen waren er vijf, voor wie ten jare 1606 eene ordonnantie gemaakt werd⁹⁾, te Gouda drie. In Amsterdam waren er eerst vijf, van wie een als secretaris zitting had, later zes of zeven. Deze commissarissen hielden aantekening der huwelijksgeboden zoowel van hen, die in de gereformeerde kerk als van dezulken, die op 't stadhuis voor schepenen trouwden b. v. dissenters en joden¹⁰⁾. De afkondiging geschiedde daarna voor de gereformeerden in de kerken, voor de anderen op het raadhuis van de Pui. Op plaatsen, waar geen commissarissen waren, geschiedde de aantekening voor schout en schepenen of den secretaris.

De Amsterdamsche commissarissen dagteekenen al van 1578. Sinds 1580 vergaderen zij voor de aantekening Zaterdags des namiddags in de consistoriekamer der Oude Kerk. Wil iemand weten wat de aantekening in de hoofdstad sinds 1723 kostte? Voor een paar, aangevend op den gewonen tijd, om in de hervormde kerk te trouwen ontving de secretaris 8, de koster 16, de gezamenlijke voorzangers, die de namen oplazen, 6 stuivers. Op buitengewone tijden resp. 18 stuivers, 1 gl. 16 st. en 6 stuivers. Voor trouwen op het raadhuis was de tax hooger (misschien om het niet te druk te laten gaan)

1) *Acta*, I, 342.

2) *Tegenw. Staat*, XV, 175. Wagenaar, *Amsterdam*, III, 425.

3) *Gr. Pl. Bk.*, V, 681.

4) *Keuren der stadt Leyden* bij François Hackes, 1658, p. 168. *Orlers, Leyden*, 1641, blz. 722 v.v.

5) *Acta*, I, 284.

6) *Acta*, I, 342.

7) *Tegenw. Staat* XV, 213.

8) *Tegenw. Staat*, XXI, 170.

9) *Tegenw. Staat*, XV, 477.

10) *Tegenw. Staat*, XV, 175. *Amsterd. Jaarb.*, 1889. p. 177.

nml. voor den secretaris 30, de boden 30 stuivers, buiten den gewonen tijd 3 gld. en 3 gld. Uitspraken van commissarissen werden ten uitvoer gelegd bij gijzeling of bij bevel van in huis blijven, deur sluiten en nering staken¹⁾. Leerzaam is ook de instructie der Leidsche commissarissen. Zij zaten ten raadhuize Vrijdags en Zaterdags van 2 tot 3 uur, twee in getal. Voor eene extra-zitting was 50 stuivers verschuldigd. De jongelieden hadden in persoon te verschijnen, waarna de geboden werden gelezen in de kerk of van het raadhuis „naer haerlyuden gesint-heydt”. Na een onderzoek naar mogelijke huwelijksbelet-selen, waarover hieronder opzettelijk zal gehandeld worden, vinden wij in de Leidsche instructie nog de volgende artikelen, waaruit de opvatting der vaderen, om de kennis waarvan 't ons te doen is, wel duidelijk blijkt. Art. 15 bepaalt, dat de geboden niet tegelijk op het raadhuis en in de kerk, maar of op 't een of in de ander zullen gelezen worden. Art. 17 houdt in, dat de personen, die hunne geboden in de kerken gehad hebben, in de kerken bij de dienaars des goddelijken Woords zullen getrouwd worden, zij die ze aan het raadhuis hebben laten afkon-digen voor twee schepenen aldaar. Artt. 18 en 19 schrijven voor, dat zij, die in de kerken hunne geboden gehad hebben, niet ten stadhuize, zij die ze op het raadhuis gehad hebben, niet in de kerken trouwen mogen²⁾. Onder „kerk” is altijd te verstaan de gereformeerde t. w. de Nederduitsche, Waalsche en Engelsche³⁾. De dissenters mochten, van het raadhuis komende, „in hunne kerken overtrouwen”, op de wijze die zij verkozen⁴⁾. Aldus dan werd het gebied van staat en kerk begrensd!

1) Wagenaar, *Amsterdam*, III, 427 (VII, III).

2) Instructie voor de comm. der huw. zaken in het aangehaalde keurenboek blz. 168 v.v.

3) Verg. art. XI der Leidsche instructie.

4) Geschiedde dit voor de Remonstranten voortijds in de Fransche kerk? Niëllius zegt in zijne *Vérification* (naar de vertaling bij dr. Sax, *Carolus Niëllius* blz. 45: „De preeken van Bassecourt zijn zoo op-ruiend, dat geen bruid van 't Remonstrantsch gevoelen in de walekerk

In Amsterdam heette de ondertrouw „op het stadhuis” — „voor commissarissen” — „voor baljuw en secretaris” — „bij den dominee” — of eindelijk „voor de roode deur” gaan. Dit laatste, omdat de kamer in de reeds genoemde Oude Kerk, waar de commissarissen zaten, met eene roode deur gesloten werd, waarboven dit, voor een aanstaand bruidspaar niet bijzonder aanmoedigend, rijmpje :

't Is haast getrouwt
Dat lange rouwt" ¹⁾).

Langzamerhand werd 't gewoonte, dat de aanteekening voor commissarissen geschiedde twee of drie dagen vóór de eerste proclamatie. Op den Zondag van het eerste gebod zitten bruid en bruidegom „in staatsie” en twee dagen vóór de huwelijksvoltrekking hadden onze vaders, die vooral op bruiloften nog gezonde en dartele pret maakten, den vroolijken avond van „Palmknoopen”, van welke beide gebruiken Moubach een paar zijner fraaiste platen heeft ²⁾).

In vele plaatsen van ons land bestaan nog de kerk-registers, bevattende de doop-, trouw- en doodboeken ³⁾. Zeer dikwijls zijn ze slordig bijgehouden, b.v. zonder vermelding van ouderdom, geboorteplaats, ouders of bloedverwanten der betrokken personen, om hier niet te spreken van den staat, waarin vele zich bevinden door vocht, slechte berging, muizen, verwaarloozing en wat dies meer zij. Dat „les enfans du bourgmestre ou du wethouder y exercent leurs plumes à écrire et parfois même leurs ongles” ⁴⁾, of dat de domineesjuffrouw ze voor papillotten

kan trouwen, zonder dat bij 't verlaten van het kerkgebouw het gepeupel haar met straatvuil werpt.” Intusschen was dit vóór de vestiging der Broederschap. Daarna was de toestand als bij de overige dissenters.

1) *Oude Tijd*, 1869, blz. 313.

2) *Nauwkeurige beschrijving van alle godsdiensten*, 1736, Dl. V, tegenover pag. 344.

3) Zie de opgaven in het *Algemeen Nederlandsch Familiebld* onder leiding van A. A. Vorsterman v. Oijen, 's-Gravenh., Jaarg. 1888—1891.

4) *Publ. de la soc. hist. de Limbourg*, 1868, p. 456.

gebruikt, zal thans wel niet zoo vaak meer voorkomen, ofschoon men te dezen opzichte veel wonderbaarlijks verwachten kan. Ook de aantekeningen ten stadhuize van den ondertrouw laten dikwijls te wenschen over. Een pluimpje verdient de hoofdstad, waar de boeken zeer goed zijn bijgehouden. De gecommiteerden tot de huwelijksche zaken aldaar, wier namen, van 1578—1768 men desverkiezende bij Wagenaar vinden kan ¹⁾, waren zeer nauwkeurig. Zoo bestaan er van de hoofdstad „Pui-aantekeningboeken, 1578—1749, en al lezend treft men daar natuurlijk menig bekenden naam. Ik doe een greep. Op 25 Augustus 1590: Jacobus Arminius, predikant deezer steede, geadsisteerd met Claes Fraensz. [Oetgens van Waveren] burgemeester deezer steede, ter eenre en Lijsbeth Laurensdr. oud 20 jaar wonende op het water in de gulde Reaal, geadsisteerd met Laurens Jacobsz. [Reaal] schepen en raad, haar vader en Geertje Pieters, moeder ter andere zijde ²⁾. Op 20 November 1610: Joost van den Vondel van Ceulen oud 23 jaar, wonende in de Warmoesstraat, geassisteerd met Sara Kranen, zijne moeder ter eene en Mayke Wolf van Ceulen oud 24 jaar, geassisteerd met Hans Wolf, haar broeder ³⁾. Op 10 Juni 1634: Rembrandt van Rijn en Saskia Vuylenburg. Op 16 Maart 1644 (in de Haagsche huwelijksleggers) Henry Fleury de Culan, Heer van Buat met Elisabeth Mary Musch van Nieuwveen . . . en zoovelen meer, die allen, als gewone menschenkinderen, in de kunst der vrijaadje geoeffend ⁴⁾, van vrijen tot trouwen gekomen zijn en zich voor commissarissen hebben laten aantekenen.

Na al 't gezegde is 't duidelijk wat wederom Alida Leevend bedoelt, als zij aan Pietje Renard schrijft: „Niet

1) A. w., III, 428 v.v. (VII, III).

2) Verg. *Navorscher*, 1860, pag. 61.

3) Verg. *Kron v. h. Hist. Gezelsch.*, Utrecht 1849, pag. 61.

4) „... de ontwikkeling der vrijaadje tot eene tactische kunst, met hare duizend regelen en conventiën, hare voorpostenschermutselingen, hare loopgraven en tegenmijnen, hare bedekte aanvallen, hare afgesproken teekenen van verweer of capitulatie.” Prof. v. d. Vlugt, t. a. p., 37.

bij een mensch op het commissarismaal komen, als een mensch de bruid wordt, dat is recht kwaadaartig van u" ¹⁾).

Hoe angstig de kerkelijken in zake de proclamaties ook op kleinigheden acht gaven blijkt uit eene discussie als deze ter synode van Haarlem a^o 1600. „Wordt gevraagd wat men doen sal in een sake des huwlijks, waarin een seker joncman belofte hebbende met een jonge dochter, henengegaan is nae de commissarissen der huwelijxsche zaken ende nochtans de dochter, die hij verwachtete, niet en is verschenen, waardoor hij, vertoornd synde nae een ander plaetse is vertrocken, alwaer hij hem aan een ander belooft ende twee huwelijksche proclamatiën ghehadt heeft, maar en is het huwelijk niet bevestigd geworden, doordien dat de voorschreven dochter de derde proclamatie heeft opgehouden, ende is niettemin nochtans in huyshoudinge met de tweede getreden ende daarin soo lange gebleven totdat de dochter, met welcke hij eerst belooft was, met een ander man openbaarlijck is ghehuwelijkt ende nu versoect in den huwelijken staat bevestigd te werden; is geresolveert: dat hij sal mogen ghetrouwt werden, mits dat de overheyt der plaatse daar hij woont, versocht sal werden te willen verclaren, soo sij het goedvindt, dat het eerste contract niet machtich en is hem van die te scheyden, daar hij mede woont, item dat hij door de kercke over sijn doen zal bestraft werden" ²⁾). Beklaag u over de verveling van de lectuur dezer casuspositio, maar erken, dat de kerkelijke heeren zich niet met den Franschen slag van hunne taak afmaakten.

Bij de aantekening kwam 't nu vooreerst aan op de toestemming der ouders. Wat niet verward mag worden met: „Nuptias non concubitus sed consensus facit" ³⁾), waaronder de toestemming der echtgenooten, niet die der ouders te verstaan zij. Dit „oudersconsent" eischt ook het

1) *Willem Leevend*, III, brief 33.

2) *Acta*, I, 284.

3) Schulte, a. w., 381, noot 10. De „consensus matrimonialis".

Eeuwig Edict van Karel V. Van de oude gewestelijke rechtstoestanden kan slechts worden aangestipt, dat naar Oudfriesch recht minderjarigen de toestemming van derden, d. w. z. ouders, voogden, grootouders noodig hadden ¹⁾, dat in Gelderland noch in Holland het ontbreken van die toestemming de nietigheid des huwelijks, alleen vermogensnadeelen, met zich voerde ²⁾, terwijl in Gelderland eerst de Echartorde van 1597 de nietigheid van huwelijken zonder het vereischte consent medebracht ³⁾. Mijn tegenwoordig doel vereischt niet hierop nader in te gaan, maar wel blijkt ons telkens duidelijker, dat de hervormde kerk, naar eene algemeene regeling strevende, niet haren geringsten hinderpaal vond in deze uitéénlopende gewestelijke rechten en toestanden. Ter andere zijde echter behoefde zij geen geheel nieuwe regelingen te scheppen; veelmeer de oude uit te breiden en te bevestigen. Dat het haar, thans inzonderheid wat aangaat 't consent der ouders, ook niet ontbrak aan aanknoopingspunten in de zeden zelfs des volks, moge nog uit dit ééne voorbeeld blijken, dat soms jongelieden de verklaring aflegden, dat zij zonder die toestemming nimmer zouden huwen. Ten jare 1428 beloofde Lije van Steense voor de Arnheemsche schepenen dat zij, op boete van 600 oude schilden ⁴⁾ „nyet hilicken sal buten den burgemeesteren in der tijt”. In 1443 belooft Gerselijns van Aller, dat hij „deze neeste sess jair gheenrehande saken hantieren en sall, et sij van hilich off anders, ten geschie bij rade ende goetduncken sijner oldervaders.” In datzelfde jaar „promisit Johan van den Gruuthuys, dat hi geen echte wijff nemen sall buten raden sijne magen ende vrienden” ⁵⁾.

1) Fockema Andrae, a. w., I, 146.

2) A. w., I, 153, 157.

3) A. w., I, 153 noot 1.

4) Het oude of Fransche schild had eene waarde van 16 schellingen Tournooisch of 8 sch. Hollandsch d. i. f 3.15. Hollestelle a. w. I, 20, 26 v. In Utrecht heetten zij kerkelijke schilden en gingen daar voor 42 stuivers. En nog in 1630 rekende men b. v. in Overijssel het oude schild op f 2.10. A. w., III, 47 v. v. Dit laatste is denkelijk in den tekst bedoeld.

5) Verg. van Hasselt, a. w., 38, 39.

Eerst de hervormde kerk stelde met nadruk den eisch van het consent der ouders ¹⁾. Dit blijft haar roem. De Dordsche Synode van 1574 verklaart in hare zitting van 28 Juni uitdrukkelijk: „Niemand en sal wtgeroepen worden om te trouwen dan eerst ghetuyghenisse vant consent sijner ouderen vertoont te hebben” ²⁾. In overeenstemming daarmede de overheid: „de proclamatiën worden niet toegelaten zonder consent van ouders of voogden” ³⁾. Reeds in 1572 zeide de Noordhollandsche kerk nog uitvoeriger: „nyemant, die onder eens anders macht geworpen is (zal) hem vervoideren hem met yemant te verloven sonder die haer wille, die zij onderworpen zijn, daertoe te hebben.” En zij stelt voor wat later algemeen regel is geworden, dat ouders en vrienden met de jongelieden zullen medekomen om de verklaring af te leggen. Anders raadt de synode aan hen met schande af te wijzen, „al waert dat sij den dienaeren oyck veel wilden wijsmaecken” ⁴⁾. De Goesche Synode van 1579 is ook

1) Verg. Fockema Andreae, I, 159. „De papisten maken weinig werks van de noodzakelijkheid van de toestemming der ouders. Doch het vijfde gebod en de voorbeelden der heiligen leeren ons, dat men daarin zoowel de moeder als den vader moet erkennen” enz. *De heilige voorzienigheid Gods in 't beleid der huwelijken*, door L. van Renesse, 5e druk, Amst. 1759, blz. 141 v.v. Naar aanleiding van het verschijnen dezes vijfden druks wordt het boek van Renesse aangekondigd en bespottelijk gemaakt in het *Zinrijk en schertsend woordenboek*, 1759, I, 129 v.v., 153 v.v.

2) *Acta*, II, 143.

3) Mombers; *Acta*, VI, 1. In de ordonnantie van 1580. Verg. Grotius, *Inl.*, I, V, § 14. Toen de student Cornelis Floor te Franeker, alumnus der Staten van Utrecht, in zijnen studietijd een huwelijk wilde sluiten met de pupil van Drusius, bewerkte professor Lydius, dat de geboden werden gestuit. Zijn brief daarover aan de Utr. Staten bij Rogge, *Kal. v. Prot.*, 1857, 234 v.v. Verg. Sepp, *Godg. Onderw.* I, 134. In het archief te Franeker berust sub n°. 352 het verzoek van den kerkeraad aan den Magistraat om de proclamatiën van den student C. Floor in suspensio te houden totdat blijken zal van 't consent zijner moeder. Verg. *Ordonnantien v. h. Coll. Theol. te Leiden*, 1631, III, art. 22.

4) *Acta*, I, 3. Het gewone O. T.-ische voorbeeld waarop de kerkelijken zich altijd beriepen, was dat van Simson, die in Timna een Filistijnsch meisje zag en dat aan zijne ouders mededeelde, zeggende, neemt haar toch voor mij tot vrouw. Verg. Richt. XIV, 1, v.v.

bedacht op 't geval, dat er noch ouders, noch magen noch vrienden zijn, om te getuigen bij den ondertrouw. In dat geval zal de kerkeraad de jongelieden scherp onderzoeken en, verkrijgt hij geene zekerheid, hen naar de overheid verwijzen ¹⁾. Kunnen de ouders niet in persona verschijnen, dan zullen zij van hun consent door volmacht moeten doen blijken. Zoo b.v. in Leiden ²⁾. Daar het woord „ouders” aanleiding gaf tot misverstand, bepaalden H. E. Mog. van Holland bij plakkaat van 31 Juli 1671, dat de uitdrukking „ouders” in art. 3 der ordonnantie van 1580 te verstaan zij als vader en moeder, niet grootvader of grootmoeder ³⁾. Dat, eindelijk, het voorschrift in den loop der jaren burgerrecht verkregen had, blijkt o. m. uit de verbazing, waarmede Nederlanders in den vreemde afwijkende toestanden opmerkten. Den 4den Mei 1689 teekent Constantijn Huygens de zoon in zijn journaal aan, dat in Engeland een meisje van 14 jaar een goed en valide huwelijk kon sluiten in 't geheim en zonder het consent der ouders ⁴⁾.

Terecht voegt Huygens er bij „van 14 jaar”. Want dat de proclamatiën zonder consent der ouders niet worden toegelaten, gold alleen voor jongemannen onder de 25, voor jongedochters onder de 20. Oudtijds bestond er geen vaste leeftijd voor het huwelijk, gelijk er ook geen vaste meerderjarigheids-norm was. Men vindt in de onderscheidene gewesten 18 en 14, 14 en 12 ⁵⁾, terwijl huwelijken, onder deze jaren gesloten, voor oneerlijk en strafbaar, niet voor nietig golden ⁶⁾. Zóó nog in 't edict van

1) *Acta*, V, 46.

3) Instructie der commissarissen, art. III, t. p.

3) *Gr. Pl. Bk.*, III, 506.

4) *Journaal van Constantijn Huygens van 1688—1696*, Utr. 1876, Dl. I, blz. 119. In de stellingen van Mr. G. L. van Oosten Slingeland, verdedigd 17 Dec. 1902 vind ik sub VIII: „Ten tijde der republiek geven geheime trouwbeloften tegen den wil der ouders voor de meerderjarigheid gedaan, daarna recht de voldoening te vorderen.” In den tekst trachtte ik 't tegendeel aan te toonen.

5) Fockema Andreae, I, 143.

6) B.v. in Friesland.

Karel V¹⁾. Maar onder de Republiek zijn zulke vereenigingen verboden²⁾. In Friesland en in Utrecht worden ook bij de vrouw de 25 jaren geëischt voor zij het ouderlijk consent zal kunnen ontberen³⁾. Wie dan nochtans zulk een echt sluit mag op de goederen van zijn of haar echtgenoot bij huwelijksche voorwaarden geen voordeel bedingen⁴⁾. Een maatregel vooral ter bescherming van jonge, onervaren erfdochteren, opdat niet een of ander schavuit haar hart veroveren, haarzelve schaken en voorts trouwen zou⁵⁾.

Zijn de jongelieden boven de 25 en 20 jaren en kunnen zij geen consent der ouders vertoonen (achter den naam van Rembrandt van Rijn b.v. staat: „26 jaar, vertoonde moeders consent”) dan worden dezen ontboden. In Zeeland worden zij ontboden door die van den kerkeraad, in Holland gedagvaard door magistraat of door kerkedienaars. Te Amsterdam laten in de 18de eeuw de commissarissen het geschil over aan M. H. van den gerechte. Verschijnen de ouders binnen 14 dagen niet, dan wordt dat als toestemming beschouwd, een maatregel dus ten voordeele der jongelui. Maar komen zij wel en hebben zij bezwaar, dan mag het huwelijk niet doorgaan, vóór de magistraat met kennis van zaken vonnis heeft geveld⁶⁾. Wanneer het oordeel van den rechter overéénkomt met den eisch der ouders dan is er geen appel of reformatie. Zoo een edict der Staten van Holland d^o. 27 Sept. 1663, vernieuwing van dat van 5 Dec. 1597⁷⁾.

1) 4 October 1540, *Gr. Pl. B.*, I, 319.

2) Grotius, *Int.*, I, V, § 14.

3) Bol, a. diss., pag. 33, noot 4.

4) Grotius, *Int.*, II, XII, § 7.

5) Den 14^{en} van Wijnmaand 1750 ontvoerde een zich noemende graaf von Tottleben eene ouderlooze jongedochter van nog geen 15 jaren uit Amsterdam. Op zijne aanhouding werd f 6000 gezet, op die van medeplichtigen f 3000. *Nederl. Jaarboeken*, IV Dl., 2e stuk, 1750, pag. 1332 v.

6) Wagenaar, a. w., III, 426 (VIII, III).

7) *Gr. Pl. Bk.*, II, 3089 v.v. III, 505.

Natuurlijk kwam het ook voor, dat de bezwaren der ouders niet redelijk genoeg werden geacht, waarna de geboden voortgang konden hebben. In Zwolle werd, volgens eene mededeeling ter synode van Kampen in 1596, „eene dochter, die een ruyter, tegen consent des vaders, aengeslagen had en alreede huys met hem holdende was”, toch tot het huwelijk toegelaten ¹⁾. 't Was maar jammer, dat ook hier kerk en staat zich niet immer naar elkander voegen wilden. Op de Hoornsche synode ten jare 1608 wordt er over geklaagd (en met reden!) dat eenige schouten en secretarissen ten platten lande zich in de huwelijksopteekening der jongelieden niet willen conformeeren met de politie der H.H. Staten om 't consent der ouders te verwachten ²⁾. Die tegenwerking der overheid is eene gewone klacht. Ziehier ter illustratie het verhaal van zulk een landelijk drama. Te Nieuwkoop woonde in 1595 eene vrouw, die met drie mannen tegelijk in ondertrouw stond. Met den derden wilde zij trouwen te Nieuwveen. Maar de predikant, die van 't geval gehoord had, weigerde natuurlijk. Toen liet de baljuw haar door zijnen schout trouwen ³⁾.

Was 't nu gebleken, dat er van de zijde der ouders geene bezwaren bestonden ⁴⁾, dan hadden de jongelieden voor hun huwelijksgeluk een tweeden slagboom te overkomen: het onderzoek naar de verboden graden en andere huwelijksbeletselen. Doch over dit onderwerp zal ik, om zijne uitgebreidheid, hieronder afzonderlijk handelen.

Bij den ondertrouw diende ook te worden overgelegd „getuigenis van vrijigheid” d. i. bewijs, dat men ongetrouwd was ⁵⁾. Voor bigamie was de kerk en niet zonder

1) *Acta*, V, 236 v.

2) *Acta*, I, 427.

3) *Acta*, III, 41.

4) Over de toestemming der ouders zijn mij de volgende oude Leidsche proefschriften onder oogen geweest: L. Geene, *Diss. de consensu parentum in nuptiis liberorum*, L. B. 1774. — D. B. Bol, *Diss. de consensu parentum ad nuptias liberorum*, L. B. 1832. — A. Knappert de Groot, *Acad. proefschrift over de vaderlijke macht*, L. 1857, p. 49 v.v.

5) *Acta*, VI, 36. In de R.-K. kerk moet bij 't afleggen der klooster-

reden zeer op haar hoede. De landswetten verboden evenzeer het dubbel huwelijk ¹⁾. De Edamsche synode van 1572 schenkt reeds aan deze gewichtige zaak hare aandacht. Wanneer iemand van buiten inkomt, dan moet hij met genoegzaam getuigenis voor de gemeente zijne vrijheid bewijzen. En dit moet te krachtiger worden gehandhaafd, voegt de vergadering er nog bij (hoe treffend is dit waken voor een groot volksbelang te midden van het woeden van den krijg!), omdat „dese saecke, ghelijck het behoort onder die politische regheringe nyet ontfangen is” ²⁾. Zij dwaalde; wij zagen dat de plakaten en keuren tegen bigamie vele waren en de crimineele sententieboeken bevatten menig streng vonnis tegen de overtreding. Reeds het verzoeken van huwelijksgeboden bij 't leven van de(n) echtgenoot werd te Amsterdam met geeseling gestraft ³⁾. Maar het bewijst toch, dat de regeling van het huwelijk en al wat er toe behoort, van den aanvang af onder voortdurende aansporing en voorlichting der hervormde kerk is tot stand gekomen. Uit deze zelfde vrees voor bigamie wil de kerk ook verboden zien het trouwen in eene andere plaats als waar de geboden behoorlijk zijn afgelezen ⁴⁾, terwijl twee synoden, die van Delft in 1596

gelofte „getuigenis van vrijigheid” worden vertoond. Zoo moest o. a. te Windesheim een donaat, wilde hij zich aan het klooster verbinden, verklaren, dat hij aan geene vrouw trouw had beloofd. Dit werd ook geëischt van de latere laici familiares (in de Constitutiones van 1639) en van alle novitii. Acquoy, *Klooster te Windesheim*, I, 117, 123, 149.

1) Fockema Andreae, a. w., I, 163 noot. — Dat de oudvaders in Israël polygamisten waren, maakt de bigamie niet verschoonbaar. Voor eerst omdat „peccantium multitudo peccatum non accusat”. Dan ook, omdat God de polygamie „procul dubio approbasset in initio mundi ad generis humani multiplicationem”. Aldus o. a. de remonstrant à Limborch, a. w., V, 60, § 7 (fol. 575). Ook Cats, *Bedenck. op Jacobs houw*, II, 37: „Alle bysondere daden oock van heyliche mannen sijn niet sonder onderscheyt na te volgen.” Bij Barlaeus, *Dialog. de Polyg.* 20, vind ik nog dit argument tegen de polygamie: „Potuisset sane Deus eadem facilitate, qua ex costa Adami unam Evam condidit, condidisse plures, si pluribus opus esse homini judicavisset.”

2) *Acta*, I, 3.

3) Wagenaar, III, 427 (VII, III).

4) *Acta*, I, 58.

en van Schoonhoven in 1597 met suspensie des dienstes en den aankleve van dien bedreigen al zulke dienaars, die zich onderstaan iemand, uit een ander land komende, te trouwen zonder proclamatiën ¹⁾. Natuurlijk was dit trouwen op eene andere plaats niet tegen te gaan. In eigen woonplaats valt het niet licht tusschen de mazen van het net door te glippen, waarom men verlangt dien band elders te knoopen. Er kunnen allerlei redenen bestaan ²⁾. Wanneer nu bruid en bruidegom in onderscheidene plaatsen wonen, moeten op beide de geboden gaan. De ordonnantie voor Zeeland van 1583 verbiedt op straffe van verbeurte van poorterschap en eene boete van 70 pond paretis ³⁾ het trouwen in dit geval zonder proclamatiën ter plaatse van de trouwing en in de woonplaats der beide contrahenten. Zelfs indien één der beiden eerst kort in de plaats woont, moeten de geboden ook gaan in zijne vorige woonplaats ⁴⁾. En hieraan werd de hand gehouden. In de „aenteyckeningen der gebooden van diegeenen te 's Gravenhage, die haer ten huwelijken willen begeven” beginnende met 't jaar 1598 vindt men telkenmale achter de namen van bruidegom of bruid: bij attestatie Middelburg, Delft, Amsterdam enz. ⁵⁾. Of b. v. in de huwelijksregisters van Overschie: „Den 2° Mei 1730 zijn in onse kerke, na vertooning van eene attestatie, dat de drie huwelijksche voorstellingen te Dordrecht onverhinderd waren afgeloopen, getrouwd...” enz. ⁶⁾. Of in de huwelijksregisters van de predikanten van Hoeven, tegenwoordig onder de gemeente Oudenbosch: „sijn hier verscheenen met behoorlijke attestatiën van onverhinderde

1) *Acta*, III, 73, 92.

2) Een achttal worden er opgesomd in *Navorscher*, 1859, p. 307 v.v.

3) Het pond Paris of kleine Mark wordt door Hollestelle berekend op $f\ 7.52\frac{1}{2}$ in een stuk van 1345, a. w., II, 115. Andere ponden Paris stonden gelijk met $f\ 4.66\frac{2}{3}$, a. w., III, 19, of $f\ 4.37\frac{1}{2}$ (de Engel) a. w., III, 65, of $f\ 4.20$, a. w., III, 103.

4) Leidsche instructie, art. X, t. p.

5) *Alg. Ned. Fam. Blad*, 1884, n°. 99, 101, 112, 131 enz.

6) Aldaar, 1884, n°. 117.

gegane geboden soo van Groodt Waspik als van Vlissingen".... enz. ¹⁾.

Zij die in concubinaat leven worden, 't spreekt wel zelf, niet tot de proclamatiën toegelaten vóór zij hebben getoond genoegzaam getuigenis van vrijgheid. Aldus te Bolsward in 1588 ²⁾. Gebeurde het dan toch nog, dat een getrouwd man door eene vroegere concubine om trouwbeloften wordt aangesproken, dan acht de synode van Franeker in 1583, dat de vrouw zich van dien man moet absteineeren, omdat zij naar waarschuwing (nml. bij de aantekening of bij de geboden) niet heeft willen luisteren ³⁾.

Soms werd er bij den ondertrouw gelet op de mogelijkheid, dat de bruid deflorata kon zijn. In Amsterdam verwezen commissarissen, als 't bleek, dat de bruid ont-eerd was, de zaak naar M. H. van den Gerechte ⁴⁾. Bleek in de Generaliteitslanden „notoirlyck”, dat eene jonge dochter of weduwe zwanger was, dan betaalde het bruidspaar ieder f 20, zullende de ouders voor hunne kinderen, vrouwen voor hare dienstmaagden instaan ⁵⁾. In de reeds genoemde instructie voor den predikant van Fauquemont in Limburg wordt hem in punt 8 de vraag voorgeschreven: of de bruid zwanger is! Ik zal gelegenheid hebben op de kerkelijke bepalingen omtrent onteering en op het beginsel „ducere aut dotare” in het vervolg dezer studie terug te komen.

Tijdens de drie proclamatiën konden natuurlijk bezwaren worden ingediend. Ook konden partijen het in dien tijd oneens worden. Wanneer echter, zegt eene Am-

1) Aldaar, 1889, pag. 183.

2) *Acta*, VI, 36.

3) *Acta*, VI, 5 en 7.

4) Wagenaar, a. w., III, 426 (VII, III).

5) Echtreglement enz. art. 48. De protestantsche theologen vonden 't huwelijk ongeoorloofd, als de bruid van een ander als de bruidegom zwanger was. Zoo Beza in een straks te noemen boek „de repudiis et divortiis” pag. 89: „Quod si (sponsa) etiam praegnans ex alio comperiat, non modo non cogimus sponsum ad eam ducendam verum etiam impedimus, quoniam ex alio praegnantem ducere in Christiana ecclesia intolerabile videtur.”

sterdamsche synode in 1601, het eerste gebod is gegaan en daarna ontstaat er twist over de huwelijksvoorwaarden, dan kan het huwelijk niet worden verhinderd ¹⁾. Daarbij wordt vooral gedacht aan oneenigheden over het bedrag der huwelijksgift, of over de beschikking der vrouw over hare goederen. Ook kon 't gebeuren, dat men goederen in de overeenkomst begreep, die daarin niet mochten worden opgenomen. Bij plakkaat b. v. van 29 October 1530, vernieuwd 10 April 1537, had Karel V bepaald, dat landen in den Hof van Delft, waarop hij landgifterij had, niet mochten belast worden met huwelijksche voorwaarden ²⁾. Nog moest worden gewaakt tegen ongegronde of te haastige ophouding der geboden. De synode van Schiedam in 1602 spreekt als haar gevoelen uit, dat de predikant dit nimmer mag doen op het bloot zeggen en verzoek van een particulier persoon, maar alleen op deugdelijk bewijs ³⁾. Voor den ondertrouw van soldaten acht de kerk het noodig, dat zij zullen overleggen een „goet bericht haerder vrijheydts halven” van hunne kaptainen of de hoofdofficieren van hunne compagnie, tenzij de levensomstandigheden van zulk een soldaat den kerkedienaren ten volle bekend zijn. En de synode van Dordrecht in 1598 besluit om hen, die door H.H. Staten tot het opstellen eener huwelijksordonnantie benoemd zijn, van deze hare meening te verwittigen, opdat het hun gelieve, ter voorkoming van veel zwarigheden, zich naar de resolutie der synode te gedragen ⁴⁾. „Opdat het hun gelieve”. Men voelt voor deze dienaren, die in hunne afhankelijkheid van regenten en magistraten, van mijneheeren burgemeesteren (in Zeeland 't meest, in Friesland iets minder) niet moede werden aan te houden om dat alles, wat zij voor hun kerk, voor 't algemeen belang, voor godsdienst en goede zeden noodig achtten. En ware 't niet, dat zij, te goeder trouw, 't land onder het zware

1) *Acta*, I, 304.

3) *Acta*, III, 194.

2) *Gr. Plakk. Boek*, II, 2972.

4) *Acta*, III, 119.

juk hunner confessie zouden gebracht hebben ¹⁾, men zou hartelijk kunnen wenschen, dat zij onbelemmerd in de gelegenheid geweest waren hun onmiskenbaar organiseerend talent met de stukken te toonen.

IV.

Toen de hervormde kerk zich moest gaan bezig houden met de verboden graden d. w. z. de beletselen voor een huwelijk op grond van te nauwe bloedverwantschap ²⁾, was er uit de oude bedeeeling genoeg apparaat aanwezig. In alle Germaansche landen was het huwelijk verboden tusschen ouders, kinderen en broeders en zusters ³⁾, en de roomsche kerk ontzegde het huwelijk zóóver als verwantschap naar Germaansch recht werd aangenomen. Tot in de 9^e eeuw vormt voor de Duitsche landen deze derde generatie de grens. Op het concilie van 1058 breidde paus Nicolaas II het verbod uit tot de 7^e generatie. Maar deze bepaling bracht zulk een eindeloozen sleep van lasten en moeilijkheden met zich, dat in 1215 Innocentius III er op terug kwam. Volgens dezen paus is een huwelijk in op- of afgaande linie volstrekt onbestaanbaar; tot

1) Men denke o. a. aan het „reglement op de universiteiten”, vastgesteld in de 163^e zitting der (na)synode, maar door de overheid nooit aanvaard. Art. 6 wil, dat alle professoren de drie formulieren zullen teekenen. Cf. Brandt, *Hist. d. Reform.*, III, 637. H. H. Kuyper, *Post-acta*, pag. 167 v.v., 175 v.v.

2) Te onderscheiden in repudium i. e. sponsalium diremptio en divor-tium i. e. connubii defractura.

3) Verg. Jac. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 1828, S. 435. — Sponsalia of ook matrimonia incestuosa zijn dezulke, quae cum cognatis vel affinibus intra gradus prohibitos contrahuntur. De gereformeerde en luthersche theologen namen eene dubbele prohibitio aan, altera juris divini (in 't O. T.) altera juris humani (romeinsch en kanoniek recht). Verg. Beza in 't straks te noemen boek, pag. 10 s. s., en Melancthon, *Opera*, I, 449 in het eveneens hieronder genoemde tractaat.

in de 4e graad der zijlinie ongeoorloofd. Daar echter man en vrouw één vleesch en bloed zijn, zijn de verwanten van den een ook die der andere, waarom huwelijken, van wie tot elkander in zwagerschap stonden, insgelijks tot de 4e graad verboden zijn. Doopvader en doopmoeder staan tot den doopeling in ouderlijke betrekking. Dus mag b. v. een petekind niet trouwen met den weduwnaar van hare overleden peetmoeder ¹⁾.

Het kwaad was, dat door de slordige sluiting der huwelijken er ook tallooze in verboden graden voorkwamen. Het is niet te sterk uitgedrukt, dat hier eene Augias-stal te reinigen viel. Rusteloos hebben de synoden aller provinciën aan dit werk gearbeid en zoowel vastgesteld welke, naar haar oordeel, de verboden graden waren, als ook bij de overheid aangedrongen op verbodsbepalingen. Theoretisch heeft de kerk het vraagstuk beoefend door de lectruur b. v. van Beza's „De repudiis et divortii examen” aan te bevelen, zooals de synode van Tholen doet in 1602 in hare „forme ende maniere van te ondertrouwen, dienende tot instructie van den kerckendienaren” ²⁾. Ook worden daar genoemd Melanchthon en Zanchius. Van

1) Verg. van Hasselt, a. w., I, 57 v.v. — „Cognatio spiritualis contrahitur per baptismum.... Nuptiae.... quoque prohibita sunt ob cognitionem spirituale. Si quis infantem baptismo offerebat, eum tamquam suum agnoscere videbatur atque adeo ad omnia tenebatur, quae pater liberis suis debebat.” Vitringa, a. w. 75. — Beza, *de repud.* pag. 134 v.v. bestrijdt de roomsche leer, dat peters en meters over 't zelfde kind niet zouden mogen trouwen. — Ook van Limborch noemt dit „Ecclesiae pontificiae decreta”, die „nulla lege divina nitentur”. A. w., V, 60, § 16 (fol. 577).

2) *Acta*, V, 60 v.v. Bedoeld wordt: „*Tractatio de repudiis et divortii, in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controversae ex verbo Dei deciduntur. Ex Th. Besae Vezelii praelectionibus in priorem ad Corinthios epistolam*, Genevae 1591. Het door mij gebruikte exemplaar bevindt zich op de Utrechtsche bibliotheek. In denzelfden band staat nog eene „*Tractatio de Polygamia in qua et Ochini apostatae pro polygamia et Montanistarum ac aliorum adversus repetitas nuptias argumenta refutantur.*” Er bestaat eene Hollandsche vertaling van: *Twee verhandelighen enz. verduyts wt den Latine van Henrico Heiningo, Dienaer des g. W. binnen der Tholen, Middelburgh bij Richard Schilders, 1595.*

den eerste zal wel bedoeld zijn zijne „De arbore consanguinitatis” ¹⁾, van den tweede, H. Zanchius, hoogleeraar te Heidelberg ²⁾, „de Operibus Dei”, Pars III, Liber IV, „de sponsalibus, matrimonio et divortiiis” ³⁾. Dat de verbodsbepalingen in de Schrift, volgens de landswetten en volgens kanoniek recht niet altijd overeenstemden, was ook de kerk bekend. In 1575 besluit de synode van Alkmaar, dat wat aangaat de „bloetvrinsche” huwelijken, die wel volgens de Schrifturen vrij en geoorloofd, maar bij andere wetten ongeoorloofd zijn, men zal schrijven aan de broeders in Zuid-Holland, opdat dezen bij Zijne Excellentie met ernst om eene regeling zullen aanhouden. Middelerwijl zal men de betrokkenen aanzeggen, dat de predikanten geen advies kunnen geven, totdat de hooge overheid zich heeft uitgesproken en verwijzen moeten naar den magistraat ⁴⁾. Menigmaal heeft de kerk zich wel

1) De geheele titel luidt: „*De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus* per Ph. Melanchthon.” Het tractaat is te vinden in de *Opera*, Basiliae 1541, tomus I, 446 ss. Het leent zich uitstekend voor het beoogde doel, want het geeft een bevattelijk overzicht van wat onder verboden graden te verstaan zij, toegelicht met voorbeelden uit de bijbelsche historie, uit de Grieksche mythologie en latere geschiedenis. Hier is b. v. zijne bepaling van affinitas. „I. e. propinquitas personarum quae sunt junctae copula carnali. Quoto gradu quispiam est mihi consanguineus, toto gradu uxor ejus est mihi affinis,” p. 447.

2) Niet „Zanthuys” zooals Fockema Andreae, a. w., I, 176 noot 2.

3) *Operum theologicorum* D. Hier. Zanchii, Heidelberg 1613. 2 Dl. folio. Aldaar tom. I het genoemde tractaat over de huwelijken en nader Liber IV, cap. I, quaestio II: „De iis quibuscum matrimonium contrahi possit et quibuscum non possit (pag. 776 ss.). Priori loco videndum est de gradibus consanguinitatis et affinitatis, inter parentes ac liberos (thes. I), inter fratrem ac sororem (thes. II), inter te et sororem fratris tui” (thes. III) etc. — Bayle *Dict. hist.* i. v. Zanchius: „Il composa plusieurs Ouvrages, qui sont sans doute aussi bons que ceux des Theologiens plus modernes et neanmoins il n’y a personne que les lise: on les donne presque pour rien dans les ventes des bibliothèques; les épiciers ont plus de soin de se prévaloir du vil prix que les proposans...” (IV, 533).

4) *Acta*, I, 33. — Protestantsche theologen zooals Melanchthon, Beza, Zanchius, Van Renesse moeten vaak door ietwat sofistische harmonistiek hunne opvatting aan de O. T. ische huwelijks toestanden aanpassen. Maar

moeten schikken in wat zij toch afkeurde. Wanneer een magistraat, aldus de Dordsche synode van 1574, een huwelijk in verboden graad toelaat, mag de leeraar het niet voltrekken zonder schriftelijk bevel van de overheid, na en hem en de betrokken personen genoegzaam gewaarschuwd te hebben ¹).

Wat nu het wettelijk vaststellen der verboden graden betreft, in 1604 besluit eene Edamsche synode nogmaals aan de E. Mog. H. Staten te verzoeken om in de huwelijksordonnantie wat duidelijker uit te drukken, welke de verboden graden van consanguiniteit zijn ²). Maar nog in 1673 verklaren de Staten van Zeeland, dat zij moeilijkheid ondervinden in de vaststelling der verboden graden en dat zij daarom met de Staten van Holland en Westfriesland, hunne „naastgelegen bondgenooten”, zullen spreken, omdat beide gewesten in dezen altijd dezelfde wetten hebben gehad ³). Dit wederzijdsch raadplegen geschiedt ook op het kerkelijk erf. Die van Gelderland b. v. zenden hun ontwerp van eene echtordening aan die van Overijssel en vice versa ⁴). Reeds hadden de Hollandsche Staten in hunne ordonnantie van 1580 sub V de verboden graden behandeld ⁵). Zij werden gelijkkluidend overgenomen in de Zeeuwsche ordonnantie van 1583 ⁶) en gehandhaafd in 't Ehtreglement voor de Generaliteitslanden van 18 Maart 1656, artt. 54 tot 64 ⁷). In Friesland is de eerste uitvoerige regeling van 1586, in Gelderland van 1597 ⁸). In deze stukken wordt verboden het huwelijk tusschen:

1°. Ouders en kinderen, opwaarts en nederwaarts ⁹).

Beza zegt ook ruiterlijk: „Quicquid factum est a Patribus, fieri licuisse non recte dici potest,” a. w. 33.

1) *Acta*, III, 147.

2) *Acta*, I, 351, 371.

3) Ampliatie van het Plakkaat van Policie in Zeeland d^o 24 Januari 1673, art. 16, *Gr. Pl. Boek*, III, 598.

4) *Acta*, V, 236.

5) *Gr. Pl. Boek*, I, 332 v.v.

6) *Aldaar*, I, 353.

7) *Aldaar*, II, 2440 v.v.

8) Verg. Fockema Andreae, I, 168, 172.

9) Als Melanchthon a. w. over dezen eersten graad spreekt, in welken „nullos adscendentes et descendentes inter se posse connubium contrahere”, voegt hij er luimig bij: „Quare si Adam hodie superstes esset,

2°. Broeders en zusters, 't zij van vollen of halven bedde.

3°. Een man en zijne schoondochter of kleinschoondochter, of eene vrouw en haren schoonzoon of kleinschoonzoon.

4°. Een man en de voordochter der overleden huisvrouw, of eene vrouw en den voorzoon van den overleden man.

5°. Een man en de weduwe zijns broeders of eene vrouw en den weduwnaar haars zusters.

6°. Een man en de weduwe van broeders of zusters zoon of eene vrouw en den weduwnaar van broeders of zusters dochter.

Ook Hugo de Groot neemt de verboden graden aldus in zijne Inleiding op ¹).

Over de beide eerste graden bestond geen verschil en overtredingen kwamen zeldzaam voor.

De verbintenissen tusschen neef en nicht, van ouds verboden, waren veelvuldig voorgekomen. „Otto Gerijts,” aldus eene Arnheemsche Schepenaanteekening d^o 22 Mei 1555, „heeft bij zijns ooms dochter geslapen ind twee kynder bij haer geworven. En, so hy sulx nijet hefft willen laeten, hefft Decanus dem Scholt myt den kerckmeesteren int de acht van den kerspell 'tkennen gegeven, dat sij sulx de werltlicke here solden laeten straffen” ²). De hervormde kerk was er tegen. De vereeniging tusschen neef en nicht noemt zij „contra honestatem” ³), of zij zegt, dat, ofschoon Gods woord en de geschreven wetten het niet verbieden, het toch niet stichtelijk is ⁴). Op eene synode van Middelburg 1604 aarzelt men, of een man mag trouwen met de nicht van de vrouw, met wie hij

non posset ducere uxorem.” En Voetius maakt in ernst melding van de kwestie: „An Adamus si nunc viveret, mortua Eva, ullam mulierem ducere posset.” *Politica Ecclesiastica* II, 72. (Liber III, tract. I handelt in drie sectiones De conjugio, de matrimonio, de conjugii oppositis (d. i. coelibaat, ontucht, verlating enz.)).

1) I, V. § 6 v.v.

2) Van Hasselt, I, 146.

3) *Acta*, II, 100.

4) *Acta*, II, 201, 206. V, 194. VII, 215.

gebooeleerd heeft ¹⁾. Eveneens in Zeeland verklaarde de kerk zich tegen eene verbintenis van den man met „sijns broeders wijfs dochter, dewelke is sijne betroude nichte” ²⁾. Eigenaardig, dat het oordeel eener Groningsche synode van 1613, die het huwen van neef en nicht eveneens afkeurt, „omdat de vriendschap tot andere geslachten moet worden uitgebreid” ³⁾, overéénstemt met het gevoelen van den kerkvader Augustinus, die zegt, dat huwelijksbetrekkingen niet op enkele personen samengevat, maar over velen verdeeld moeten worden ⁴⁾.

Van de ontsteltenis, die het huwelijk zelfs tusschen achterneef en achternicht te weeg kon brengen, volgt hier een voorbeeld uit Doopsgezinde kringen. Ten jare 1681 wilde Christoffel Wenning, broeder van de Vlaamsche gemeente te Groningen, trouwen met Antje Mennes, zijne achternicht, immers waren de vaders van hem en Antje neven. De kerkeraad te Groningen weigert ronduit, maar de bruigom beroept zich op de gemeenten. Er vinden twee samenkomsten plaats van oudsten en afgevaardigden uit de omliggende en eene derde ('t was toen al 1683 geworden!) uit alle Vlaamsche doopsgezinde gemeenten. Na eene zitting van 6 uur des avonds tot 2 uur na

1) *Acta*, V, 89.

2) Append. ad syn. Goes. de anno 1597 de casibus matrimonialibus, *Acta*, V, 48.

3) *Acta*, VII, 216.

4) *De civitate Dei* XV, 16. Verg. Schulte, a. w., 407. Moll, a. w., II, IV, 6. — De kerk heeft gelijk als zij zegt, dat de bijbel 't huwelijk tusschen neven en nichten niet verbiedt. Waar zij 't dan toch „contra honestatem” acht, staat zij onder invloed van 't kanoniek recht. Het is zooals Beza zegt: In het O. T. is het huwelijk tusschen consobrini (zusterskinderen) evenmin als tusschen patruelles (broederskinderen) verboden. Maar zegt hij, „nostri canonici, ut sese ipsos Deo religiosos probarent, non modo consobrinos quos secundo gradu, sed etiam sobrinos quos tertio et sobrinorum liberos quos quarto numerant conjungi vetuerunt.” A. w. 37. Omgekeerd zijn de priesters vlug met hunne dispensatie, ook waar het goddelijke geboden geldt. Dat is, zegt Melancthon, a. w., I, 450, eene „non imitanda sed detestanda audacia pontificum, qui dispensatione sua interdum approbaverunt conjugia contra prohibitiones divinas.” Zij zelven echter, waar het b. v. de polygamie der aartsvaders geldt, kunnen ook het O. T. niet als richtsnoer handhaven.

middernacht werdt den volgenden dag de zaak in stemming gebracht. Er waren 51 broeders, die het verzoek van Christoffel toestemden, maar „met kommer”, 23 waren er tegen, 4 blanco. Dus berust men eindelijk in het huwelijk, maar „met kommer en noodshalven” ¹⁾. Zóó veel had het in met zijn achternichtje te trouwen! Laat ons hopen, dat Christoffel en Antje gelukkig zijn geweest!

De eigenlijke moeielijkheden intusschen begonnen eerst bij het huwelijk van den man met de betrekkingen van de overleden vrouw en omgekeerd. In sommige gevallen was door de landswetten voorzien, maar er deden zich telkens nieuwe voor en de kerk, trouwe wachtster op Sions muren, werd niet moede haar stem te verheffen. Het zal de moeite loonen bij enkele dier gevallen de aandacht mijner lezers te bepalen.

1. Een huwelijk tusschen den man en de voordochter der overleden huisvrouw was, zagen wij, in de ordonantiën verboden. Toen dus Klaas Cornelisz. Nieuwland, burgemeester van den Haag, wilde trouwen met de voordochter zijner overleden huisvrouw en prins Maurits dat huwelijk goedkeurde (1626), werd toch het 3^e gebod geschut en het huwelijk afgeslagen ²⁾. Dit was naar het hart der hervormden. Volgens hen zou de burgemeester zich aan gruwelijke bloedschande hebben schuldig gemaakt. Zóó althans noemde eene synode van Appingedam anno 1620 een geval, dat haar werd voorgebracht, dat Jan Cyess van Opwierda met zijne stiefdochter boeleerde ³⁾.

2. Een huwelijk tusschen den man en de zuster der overleden huisvrouw. Dit kwam telkens voor en de synoden, die er over te oordeelen hadden, waren aan eigen meening overgelaten. Want de besluiten der overheid wisselden. Over 't algemeen waren de kerken er

1) *Doopsgezinde Bijdragen*, 1879, blz. 12 v.

2) Grotius, *Inl.*, I, V, noot 17.

3) *Acta*, VII, 378, verg. 299.

tegen ¹⁾. In Zeeland was zij onzeker ²⁾. In Groningen 1617 wordt ook het huwelijk met de halfzuster der overleden vrouw verboden ³⁾. Omgekeerd staat eene Noordhollandsche synode het huwelijk toe van de vrouw met den weduwnaar van de zuster haars overleden mans, als de politie dit tolereert en zij zich vroom houdt ⁴⁾.

3. Een huwelijk tusschen den man en de bastaardzuster der overleden huisvrouw. Wie zich aan zulk een echt schuldig maken, oordeelt eene Haagsche synode van 1583, mogen tot het avondmaal niet worden toegelaten, ofschoon het huwelijk om der kinderen wil door de overheid is geratificeerd ⁵⁾.

4. Een huwelijk tusschen den man en de tante zijner overleden huisvrouw. In Gorinchem had iemand dat stuk bedreven, ofschoon hij door kerkeraad en classis was gewaarschuwd. Evenwel zal men nog wachten den overtreder te excommuniceren, omdat men van H.H. Staten breeder verklaring verwacht, maar de kerk vindt het een „abominabel huwelijk” ⁶⁾. Men schreef toen 1604. Later heerschte daaromtrent geene onzekerheid meer. In 1698 namelijk begeerde Jacob Jans Knecht, een koopman te Amsterdam te trouwen met Maria Sarragon, eene zuster van de overleden moeder van Knechts eerste vrouw Catharina Peckstok. Een huwelijk dus van een weduwnaar met zijne tante, zoo men wil, doch eigenlijk heeft men hier het aanstonds te noemen geval van den man en zijne „koude” tante. In elk geval, na de tweede proclamatie werd de derde geweigerd. Het huwelijk, aldus Knecht in zijn rekwest aan de hooge regeering, geschiedde allermintst uit ongebonden driften, maar met alle modestie en eerzaam overleg. De bruidegom was met zijne eerste vrouw Catharina maar weinig maanden getrouwd geweest en had geen kinderen bij haar verwekt. De bruid, eene

1) *Acta*, I, 24, II, 407, VI, 76, VII, 18.

2) *Acta*, V, 89.

3) *Acta*, VII, 299.

4) I, 294, 380.

5) II, 231.

6) *Acta*, III, 268. 284.

zedige, pieuse, bejaarde dochter trok zich de stuiting des huwelijks zoodanig aan, dat zij daardoor genoegzaam in eene mijmering vervallen was. Het mocht niet baten. Bij resolutie van 25 Januari sloegen H. E. Gr. Mog. 't verzoek af, zich beroepende op de ordonnantie van 1580, laatste lid nederwaarts t.w. huwelijk van eene vrouw met den weduwnaar van de dochter eener zuster ¹⁾).

5. Een huwelijk tusschen den man en de „koude” tante der overleden huisvrouw. In Noordholland achtte de kerk deze vereeniging ongeoorloofd ²⁾, daar zij ook daarop toepasselijk achtte Lev. 18, 40. 20, 20 ³⁾).

6. Een huwelijk tusschen den man en de vrouw van den broeder der overleden huisvrouw. De kerk houdt dit voor bloedschande, al laat de overheid het soms toe ⁴⁾. Zoo was zekere Cornelis Corneliszoon getrouwd geweest met Grietje Anteenisdochter. Grietje's broeder Adriaan op zijne beurt met Maaïke Adriaansdochter. Grietje en haar broeder zijn beiden overleden. Mogen nu Cornelis en Maaïke huwen? Dus de man en de weduwe van zijn zwager? Eene Goudsche synode van 1601 acht het niet verboden om de affiniteit, maar ontraadt het om de eerbaarheid ⁵⁾).

7. Een huwelijk tusschen den man en de nicht der overleden huisvrouw. In Delft 1587 keurde de kerk het af, maar 't geval was verzwaard door de omstandigheid, dat „die voorsz. nichte in absentie sijns wijfs met den man op sijn bedde gelegen (had) om sijns crancken kinds wille” ⁶⁾). Ook twee Groningsche synoden keuren dit soort van huwelijk af ⁷⁾).

8. Een huwelijk tusschen den man en de stiefmoeder der overleden vrouw. Er was in de landswetten wel voorzien in 't huwelijk tusschen den man en de stiefdochter der

1) *Gr. Pl. Bk.* IV, 378.

2) *Acta*, II, 19.

3) „De schaamte van den broeder uws vaders zult gij niet ontdekken, tot zijne vrouw zult gij niet naderen, het is uwe moei.”

4) *Acta*, II, 23, 92, 114.

5) *Acta*, III, 176 v. v.

6) *Acta*, II, 304.

7) In 1613 en 1615, VII, 215, 226, 265.

overleden huisvrouw. Maar dat iemand met zijne stiefmoeder van vrouwszijde zou willen huwen — daarin was niet voorzien. Toch kwam het voor. Eene kerkelijke uitspraak is er mij niet van bekend, maar om de bizonderheid deel ik 't geval mede. Daniël Hooydonck, weduwnaar van Ariaantje Bont, wenschte ten tweede male te huwen met Sara Wallencourt, stiefmoeder der doode Ariaantje. Immers Sara was de tweede vrouw geweest van wijlen Abraham Bont, in leven koster der Walenkerk in den Haag. Schepenen durfden om 't inderdaad zeldzame geval het derde gebod niet laten gaan. Maar bij resolutie van 31 Januari 1697 staan H. E. Gr. Mog. den trouw toe ¹⁾.

9. Een huwelijk tusschen den man en de dochter van den halven broeder der overleden huisvrouw werd door de kerk afgekeurd ²⁾. In Leiden deed zich het verwante geval voor, dat iemand was getrouwd met de dochter van de halve zuster zijner overleden huisvrouw. Hij is dus de „coude” oom zijner bruid. Eene synode van Woerden in 1604 houdt dit huwelijk voor nul, en zij zal H. E. Mog. verzoeken, dat niemand mag trouwen met de dochter zijner overleden huisvrouws zuster of broeder. Niet alleen dus van den halven, maar ook van den vollen broeder ³⁾. Zoo ook de synoden van Rotterdam in 1605 en van Kampen in 1596 ⁴⁾. Aan die van Woerden antwoordden de Staten, dat dit geval reeds lag opgesloten in de verboden graden van de ordonnantie van 1580 t. w. sub 4°, huwelijk met bloedverwanten van den overleden echtgenoot. Waarop de synode van Gorinchem in 1606 terecht verzoekt, dat dit dan bij ampliatie nader ter algemeene kennisse gebracht worde ⁵⁾. Eene dergelijke aanvulling wordt gegeven bij publicatie van 21 Mei 1664, waarin de Staten van Holland en Westfriesland het huwelijk met de dochter van den broeder

1) *Gr. Pl. Bk.* IV, 377.

3) *Acta*, III, 219.

5) *Acta*, III, 245.

2) *Acta*, I, 340.

4) *Acta*, III, 234. V, 237.

of de zuster der overleden huisvrouw inderdaad verbieden ¹⁾).

10. Een huwelijk tusschen den man en de weduwe zijns broeders, door de ordonnantie van 1580 reeds verboden, wordt ook door de kerk streng afgekeurd. „Men mag sijns broeders wijf ten huwelijk niet nemen”, heet het in het reeds genoemde appendix ad synodum Goosanam ²⁾. Aldus ook in Sneek ten jare 1593, omdat het „trouwen van de overleden zuster” strijdt met Gods woord, keizerlijke rechten, oude canones en plakaten ³⁾. Aldus ook in Groningen 1597 ⁴⁾. De synode van Assen in 1620 acht het onduldbaren laster en bloedschande dat Heine Rolefs te Roderwolde „sick bi sines saligen broders nagelatene fra gelegte hebbe und albereit dabi twe kinder procreert” ⁵⁾.

Het aantal mogelijke gevallen op dit gebied is natuurlijk onafzienbaar. Mag een man trouwen met de bruid van zijnen overleden broeder? De synode van Rotterdam acht het ongeraden, ter voorkoming van ergernis ⁶⁾. Mag iemand trouwen met de zuster zijner gestorven bruid, ook al hebben zij geene vleeschelijke gemeenschap gehad? Neen, zegt de synode van Goes in 1597 ⁷⁾. Mag een jonkman trouwen met de concubine van zijn oom? De synode van Leiden in 1592 beantwoordt deze onfrissche vraag in dezer voege, dat voorzoover de zaak de consciëntiën aangaat en kerkelijk is, zij haar niet in Gods woord acht te mogen bestaan ⁸⁾. Eene „specie van bloedschande” heet begrijpelijkerwijze ter synode van Vlis-singen in 1581, dat een weduwnaar zou trouwen met de concubine van zijnen broeder, die nog in leven is en met welke vrouw hij ook bovendien vroeger al te doen heeft gehad ⁹⁾.

De Zeeuwsche kerk wenscht nog, dat eene vrouw van

1) *Gr. Pl. Bk.*, III, 506.

3) *Acta*, VI, 76.

5) *Acta*, VIII, 134.

7) *Acta*, V, 49.

9) V, 10.

2) *Acta*, V, 48.

4) VII, 18.

6) *Acta*, II, 280.

8) *Acta*, II, 440.

50 of 60 jaar niet zal mogen trouwen met een jongman of weduwnaar beneden de 40 jaar ¹⁾. Op deze zelfde synode wordt ook afgekeurd het huwelijk van een voogd of diens zoon met de weeze, die zijn pupil is, tenzij met toestemming der Staten ²⁾.

Hiermede hebben wij reeds het terrein der eigenlijke verboden graden verlaten. Wij moeten thans de huwelijks-beletselen van anderen aard gaan beschouwen. Alleen verdient nog opmerking, dat de „Joodsche natie” ten onzent bij resolutie van 14 Mei 1712 verlof verkreeg om te trouwen ook in die graden, die bij de christenen wel, bij haar niet verboden waren, b. v. oom met nicht, man met de huisvrouw der overleden zuster, man met de weduwe zijns broeders, als deze kinderloos stierf (leviraats-huwelijk) ³⁾. Het verlof werd niet voor vast geschonken, maar nu en ook later bij wijze van uitzondering verleend ⁴⁾.

Zeer fel was de hervormde kerk gekant tegen het trouwen van gedoopten en ongedoopten. Zij wenschte, dat ook de staat zulke huwelijken zou weigeren te sluiten. Naar hare meening werd daardoor het verbond Gods verijdeld en de livrei des christendoms weggenomen ⁵⁾. De classis Schouwen voelde zich ter synode van Zierikzee in 1618 zeer beklemd, dat de wederdoopers trouwen

1) *Acta*, V, 47, 89. Voetius in *Politica Ecclesiastica*, II, 72 stelt de vraag van het trouwen met de Atavia of Tritavia. Maar zelfs al waren er vrouwen van 140 jaar „quis adolescens tale vivum cadaver in uxorem sibi posceret?” Men herinnert zich het vertoog van Justus van Effen n°. 167 over den jongen Chrysofilus, die met een verflenst besje trouwen gaat. En Jer. de Decker's punt dicht:

„Geld gelt nu meer als d'eer, 't goud wordt als god gesmeekt:
„Men juicht als Pluto pleit; men dut als Plato preekt.”

Rijmoefeningen II, 34. Verg. ook den *Spect. der Stud.* 1774, pag. 204.

2) *Acta*, V, 47. 89. Over dit onderwerp een acad. proefschrift van J. W. van Vredenburg, *De prohibitis nuptiis inter tutorem et pupilam ex jure romano et hodierno*, L. B. 1805.

3) *Gr. Pl. Bk.*, V, 682 v.

4) Uitvoerig bij Mr. H. J. Koenen, *Gesch. der Joden in N.* 1843, 241 v. v.

5) *Acta*, I, 139, 206, 233, III, 9, 25, 73, 150. V, 55.

willen en nochtans tot den kinderdoop onbekwaam zijn ¹⁾. In 't noorden heerschten afwijkende gevoelens, althans op de synode van Enkhuizen in 1603 werd door de afgevaardigde broeders uit Groningen het verzoek ter tafel gebracht, dat men hun uit Gods woord de argumenten tegen het huwelijk van een ongedoopte zou mededeelen ²⁾. Doch dit was eene uitzondering. Wel scheen het sommigen onbillijk, dat men de kinderen van ongedoopte ouders doopte, maar de ongedoopten niet trouwde. Intusschen weerlegde men ook dat bezwaar, want de kinderen blijven buiten hunne schuld van den doop verstoken, terwijl de volwassenen door eigen schuld het sacrament versmaden ³⁾. De kerk stelde dus den eisch, dat als een ongedoopte den trouw verlangde, hij eerst moest worden gedoopt ⁴⁾. Het is waar, dat iemand om des huwelijks wil zich latende doopen, „gelijkewel met de wereld in 't wilde loopen kan”, maar de kerk kan niet meer doen dan hem onderwijzen in de leer der zaligheid, bevelende Gode de uitkomst, die alleen een kenner der harten is ⁵⁾. In 't geval, dat de a. s. echtgenooten zich, trots alle vermaan, niet willen laten doopen, dan, oordeelden de meesten, mogen zij worden getrouwd ⁶⁾. Het bezwaar voor de kerk bestond hierin, dat de magistraat zich aan deze zaak niet liet gelegen liggen en bij hare huwelijks-sluiting op al of niet gedoopt-wezen in 't minst geen acht sloeg. Zij werd telkens gevraagd er toch op te willen letten, maar zij hield zich doof ⁷⁾. Blijkbaar was zij van meening, en niet ten onrechte, dat het voor het algemeen belang en ook ter bevordering van het ordelijk huwelijk zelf beter was, dat ongedoopten wettig huwden dan onwettig samenleefden. Echter heeft zij later in 't Echtreglement voorgeschreven, dat in de kerk geen gedoopten met ongedoopten mochten worden getrouwd. Maar dat was alleen in de Generaliteitslanden. Op de vraag of

1) V, 152.

2) *Acta*, I, 337.3) *Acta*, I, 284.4) *Acta*, I, 305, V, 37. 100.5) *Acta*, I, 205.6) *Acta*, V, 161.7) *Acta*, I, 223, 322, II, 20, 375.

onder een gedoopte ook te verstaan zij een door den roomschen priester gedoopte, antwoordt eene synode van Woerden „ja” ¹⁾, daarin goed gereformeerd, want de geldigheid van den ketterdoop erkend te hebben en de kerkelijke huwelijksbevesting van ongedoopten verboden, waardeert dr. H. H. Kuyper in de Dordtsche synode als eene handhaving van het zuiver gereformeerd beginsel ²⁾. Men kan daarmede instemmen en het toch afkeuren als ongeoorloofde willekeur, dat de kerk dit „ongedoopt — ongetrouwd” wilde uitspreken over alle burgers des lands. Hare inzichten ten deze vindt men eindelijk nog uiteengezet in een tweetal geschriften van ds. Johannes Becius, predikant te Dordrecht, in 1590 scriba der synode aldaar ³⁾, in 1593 van die te Brielle ⁴⁾, welke boekjes kerkelijk werden goedgekeurd ⁵⁾. De titels worden in de synodale handelingen niet vermeld ⁶⁾.

Verboden was het huwelijk, gelijk reeds vóór de reformatie naar kanoniek recht, tusschen christenen met één van de Joden, „die in deze provinciën beginnen te nestelen”, zooals op eene Zierikzeesche synode in 1618 hoofdschuddend gezegd wordt ⁷⁾. Zóó in Friesland, Gelderland, vooral in Holland, waar overtredingen streng werden gestraft ⁸⁾. Alles uit vrees voor geloofsverandering. „Judaëis cum christianis ac eorum exemplo cum paganis ac Mohamedanis nullum est connubium, ne a vera religione in aliam deflectant christiani”. Aldus Vitranga ⁹⁾. En Zanchius, in zijn reeds genoemd boek over de huwelijken zegt, dat niet met christenen mogen trouwen „in-

1) *Acta*, III, 219.

2) *Post-acta*, p. 302.

3) *Acta*, II, 359.

4) *Acta*, III, 1.

5) *Acta* III, 204, 215, 231. Men verwacht trouwens niet anders van dezen tegenstander van Vorstius, verg. Sepp, *Godg. onderw.*, I, 210, 212; vooral Schotel, *Kerkel. Dordr.*, I, 222 v.v.

6) Schotel zegt, dat de uitvoerige verhandeling over het trouwen der ongedoopten alleen in Ms. bestaat, I, 231, maar waar dat handschr. berust heb ik niet kunnen ontdekken.

7) *Acta*, V, 148.

8) Voorbeelden bij Fockema Andreae, I, 179.

9) A. w., pag. 83.

fideles Christique et ecclesiae hostes quales sunt Judaei, Turcae talesque haeretici, qui fundamentum religionis christianae convellunt" ¹⁾). Het waren de gereformeerde predikanten, die de overheid telkens op deze abusen opmerkzaam maakten en tot handelen aanporden. Uit zich zelve trad de magistraat zelden op. In de 177^e zitting der synode van Dordrecht kwam ter tafel als zevende gravamen van Zeeland om aan H. H. Mog. te worden aanbevolen: „Ende dat meteen ook gelet moge worden op de godslasteringen der Joden ende op degenen, die van deselve verleydt sijnde van de christelijke religie tot het Jodendom afvallen" ²⁾). Met de Joden worden te zamen genoemd Mohamedanen en Heidenen. Aldus ook het Ehtreglement art. 50 ³⁾). Ik denk niet, dat het binnen onze landpalen veel voorkwam. Mohammedaan wezen was natuurlijk een schrikbeeld. In de kerkelijke procedure tegen Bertius, Vossius en Barlaeus, die in haar geheel verdient te worden gelezen ⁴⁾), vindt Bertius 't noodig te

1) A. w., I, 795. Beza (a. w. 99 v.v.) antwoordt op de vraag of huwelijksgeloften tusschen een fidelis en infidelis mogen worden toegelaten, aldus: „Respondeo sive ante, sive post sponsalia ejusmodi imparitas incidit dirimi sponsalia (si nihil aliud causae obstiterit) non licere, quandiu consentit infidelis cum fideli habitare." Hierbij, zegt hij, is echter te onderscheiden tusschen hen, die in sommige leerstukken van de hervormde kerk afwijken en „eos qui chr. religionem ex professo oppugnant, quales hodie sunt Judaei et Mahumetani". Met dezen geen huwelijk!

2) Kuyper, *Post-acta*, 268; G. Brandt, a. w., III. 652. — Koenen, a. w., pag. 258 noot, zegt, dat men niet moet opmaken uit dit art., dat de Joden werkelijk proselieten gemaakt hadden. Maar er kwamen toch overgangen voor. Over het Jood worden van Hans Joostensz, en twee anderen ten jare 1614 te Avenhorn, tegen wien schout Claes Boelens van Hoorn als „aennemer en bedriechelijcken losen verbreyder ende voortplanter vander vervloeckten Joodsche superstitie" den dood door verbranding eischte, zie Wijbrands in *Studiën en Bijdragen* 1876, pag. 454 v.v.; over de vrouw van Harmen Schoenlapper en de vrouw van Hans den Kousenmaker van de Waterlandsche doopsgezinden te Amsterdam, aldaar 1870, pag. 257. Ook zij waren „beruchtigd van het Jodendom". Van den overgang van drie christenen tot het Jodendom Koenen, a. w., pag. 271. — De Joden kunnen op die overgangen niet bijzonder gesteld zijn geweest, want zij hadden er veel last van.

3) *Gr. Pl. Bk.*, II, 2440.

4) *Acta*, III, 375 — 384.

verklaren, dat hij „noch Arriaan, noch Sociniaan, noch Mahomoetist, maar een christen” was ¹⁾. Onder de heidenen meen ik, dat de zigeuners te verstaan zijn, daar zij in de literatuur dier dagen geregeld onder dien naam voorkomen ²⁾. Voor een huwelijk der landzaten met hen bestond meer gevaar dan voor eene verbintenis met de zonen Chams uit Azië of Africa, wier geluk, zegt Piccardt, bestaat in slavernij ³⁾.

Waren al deze en dergelijke huwelijken zeldzaam, talrijk waren die met papisten, doopsgezinden, andere dissenters en „wereldsgezinden” d. z. de libertijnen, de vrijgeesten, de onkerkelijken. Het behoeft nauwelijks herinnerd, dat de gereformeerden ook hen libertijn noemden, die zich tegen hun streven naar oppergezag verzetten, ofschoon overigens godsdienstig, ja rechtzinnig. Voor Datheen was de Prins een libertijn en Coornhert een ketter. Op de synode van Dordrecht in 1574 komt de vraag al ter sprake, of een dienaar een lid der gemeente met dezulken trouwen mag? Het antwoord luidt vrijzinnig en toestemmend, omdat het openbaar huwelijk politisch, d. i. zaak van algemeen belang is ⁴⁾. Het huwelijk van een lidmaat der gereformeerde gemeente met een ander „drijvende contrarie religie” kan de kerk niet aanbevelen, om de groote zwaarigheden, die er uit voortspuiten, maar verbieden doet zij 't niet ⁵⁾. Komt er dan echter uit zulke huwelijken groote en ondragelijke nood, dan moet de overheid hulp schaffen ⁶⁾. Doch met open-

1) Ald., pag. 380 en Brandt, a. w., III, 893.

2) *Acta*, VII, 27. VI, 202. IV, 206. Cf. mijn artikel *Tijdspiegel* Juli 1901. Mr. J. Dirks, *Geschiedk. onderzoek aangaande het verblijf der heidens*. I. W. Staat Evers in *Ouden Tijd* 1879, pag. 16 v.v. en de daar opgegeven literatuur. Cats, *Spaens heydinnetje*:

„Daer is een seltsaem volck genegen om te dwalen....

„Het laat sich overal den naam van Heydens geven....”

3) *Antiquiteiten*, 1660, pag. 9.

4) *Acta*, II, 146.

5) *Acta*, V, 47. — „Non enim vult Apostolus, ut fidelis discedat ab infideli, si forte eum Domino possit lucrificare” à Limborch, a. w., fol. 577.

6) *Acta*, V, 102.

bare vijanden van de waarheid trouwen is alleen tot ergernis der gemeente, perikel hunner kinderen en bezwaring hunner consciëntie¹⁾. Maar de „jonge jeugd” ging haren gang. „De kinderen”, klaagt Van Renesse, „maken heimelijke ondertrouw, stille beloften, 't zij met woorden 't zij ook met werken en verloven haar met onheilige, met lauwe, met wereldsche mensen, die in leere of in leven kennelijk afwijken van den weg der zaligheid”²⁾. Trouwens de dissenters van hunne zijde waren ook teruggetrokken genoeg. De oude heer Edeling zegt over een mogelijk huwelijk van zijnen zoon met Sara Burgerhart: „Ik kan in dat huwelijk niet toestemmen... omdat ik eene Luthersche dochter wil en zal hebben. Ik ben rechtzinnig oud-Luthersch.... al onze kantoorbedienden, al onze boaien zijn Luthersch en ik zal nooit dulden, dat deze keten van Luthersche wezens in de war raakt door eene schoondochter....”³⁾.

Het huwelijk tusschen gereformeerden en roomschen⁴⁾ was aan zeer beperkende bepalingen onderworpen, trouwens ook van roomsche zijde. Ten onzent moest, als de man roomsch was, door hem de verklaring worden afgelegd, dat hij zijne vrouw nimmer om overgang tot zijne kerk zou lastig vallen en dat de kinderen gereformeerd zouden zijn — juist wat een roomsche nooit mocht beloven. Toch legt ten jare 1734 Jan Boumeester van Meppel, roomsch, die wil trouwen met Jantje Giesbers in handen van schout Hendrik Olfen te Zwartsluis bedoelden eed af⁵⁾. Maar het gebeurde ook omgekeerd natuurlijk, dat „een papist zijne gereformeerde vrouw tot zijne religie

1) *Acta*, V, 150. „Zelus enim religionis”, zegt à Limborch t. p. „qui cujusque animum occupat, facile intimam illam animorum concordiam in conjugio requisitam aliquatenus dissolvit”.

2) A. w., pag. 149.

3) „Sara Burgerhart”, 76e brief.

4) Joh. Ph. Beckman, *Diss. de connubiis protestantium cum catholicis secundum leges germanicas*, L. B. 1777.

5) *Oude Tijd* 1869, pag. 344.

trok" ¹⁾. Uit den aard der zaak was de regeering zeer streng in de roomsche provinciën. Den 3^{en} Juni 1750 nog vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit voor het district der generaliteit over huwelijken tusschen personen van den gereformeerden en den roomschen godsdienst, „welke meer en meer komen in te kruipen, waardoor echtgenooten en kinderen worden verleid om zich te begeven tot de roomsche dwalingen". Het plakkaat bepaalde, dat er geen huwelijksgeboden mochten gaan tusschen personen van beiderlei godsdienst, zoolang de jongman onder de 25 en de jongedochter onder de 20 jaren was, op poene van onwettigheid des huwelijks; dat alle trouwbeloften, tot heden tusschen de zoodanigen gegeven, absoluut krachteloos en zonder effect zouden zijn; dat alle geboden tusschen gereformeerden en roomschen boven 25 en 20 jaar zouden gaan van 6 tot 6 weken; dat, zoo iemand den roomschen godsdienst omhelsd had om te kunnen trouwen, de ondertrouw hun eerst een jaar daarna zou worden toegestaan, wat ook gold van een roomsche, die geveinsd tot den gereformeerden godsdienst overging. Dit alles onverminderd het Echartreglement en de resolutiën van 3 Maart 1738 en 11 Mei 1739 rakende het huwelijk van gereformeerde officieren met roomsche vrouwen ²⁾. Zulke officieren namelijk werden ontslagen ³⁾. In 1739 wordt ook voor de burgerlijke ambtenaren in de generaliteitslanden dezelfde bepaling gemaakt ⁴⁾. Den 24^{en} Januari 1755 verscheen een plakkaat van de Staten van Holland, dat wel is waar niet, zooals de kerkelijken wilden, de gemengde huwelijken volstrekt verbod, maar ze toch aan een groot aantal belemmerende bepalingen bond ⁵⁾. Bewijs in elk geval

1) *Bijdragen tot de Gesch. van Gron.*, VII, 320.

2) *Nederl. Jaarb.*, 1750, IV, 851—853. *Gr. Plakk. Bk.*, VII, 649 v.

3) *Gr. Plakk. Bk.*, VI, 228, 238.

4) *Gr. Pl. Bk.*, VI, 531. Wagenaar, *Vaderl. Hist.*, XIX, 230. Knuttel, *Toestand der Nederl. Kath.*, 1894, II, pag. 76 v. en vooral pag. 180 v.v.

5) *Gr. Pl. Bk.*, VIII, 543 v.

van den grooten invloed der hervormde kerk op de overheid.

Ten opzichte van de volgelingen van David Jorisz, den befaamden Delftschen wederdooper, gest. 1556 ¹⁾, bleef de kerk zich niet altijd gelijk, ofschoon zij in hare veroordeeling van 's mans booze leer eenstemmig genoeg was ²⁾. Soms heet het, dat bekende hardnekkige Davidjoristen niet met lidmaten in de kerk mogen getrouwd worden ³⁾. Soms was men toegevender. Eene zekere Goedelieve Bogaert, eene weduwvrouw en zuster van ds. Joh. Bogaert te Haarlem, zou hertrouwen met Jacob Jansz. van Velzen in den Briel. Daar hij verdacht werd van de gevoelens van David Jorisz, wilde de Brielsche kerkeraad de geboden niet laten gaan. Van Velzen zelf vond, dat hij in materie des huwelijks zoo nauw niet behoorde gepraamt te worden. De synode van Gouda in 1601 besloot, dat Goedelieve ernstig door haren broeder moest worden vermaand, maar dat de geboden in geen geval mochten geweigerd worden ⁴⁾.

Zooals onder de roomsche bedeeeling gold ook voor de gereformeerde kerk krankzinnigheid als huwelijksbeletsel. Ook impotentia, wat soms eufemistisch heet „van colde nature zijn,” gelijk ook in het Romeinsch recht het huwelijk „viris frigidis” verboden was ⁵⁾. Zoo zegt ook Zanchius, voor wiens oordeel de hervormde kerk ten onzent veel gevoelde, dat men niet zal trouwen „cum eo, quem ad usum matrimonii ineptum esse nosti vel natura vel ex accidenti ut morbo, frigiditate etc” ⁶⁾. Over het „impedimentum raptus” (beletsel door schaking) en het

1) Alle literatuur over David Jorisz bij Sepp, *Bibl. v. Ned. Kerk-gesch.*, pag. 393.

2) „Libertijnen, Vrij-gheesten, David Joristen, Henric. Nicolaïten ende eenighe andere vanden selven slach, bende ende adderengebroedsel....” Joh. Becius, *Spiegel der Cleynre Werelt*, 1638, pag. 20^b.

3) *Acta*, II, 30. III, 217.

4) *Acta*, III, 169 v.

5) Verg. Vitringa, a. w., p. 65.

6) *Opera*, I, 808. — Ook Beza, a. w., pag. 91 noemt frigiditas insanabilis en impotentia.

„impedimentum criminis (huwelijksbeletsel door echtbreuk) zal ik hieronder handelen. Hier wijs ik nog op de melaatschheid, welke voor en na de hervorming als beletsel gold. In het jaar 1470 was Geert ten Starte, burger der stad Kampen, door lepra aangetast, maar de stadsdokter, mr. Francke Johanssoen gaf, na consult met vier Utrechtsche geneesheeren, hoop op herstel. De vrouw van den patiënt echter, die, naar ik vrees, behoorde tot die soort, welke de spreukendichter onaangenamer vond dan eene lekkende goot, beklaagde zich over het geld, dat de behandeling kostte en wilde ook niet langer met haren man samenwonen. Geert wendde zich toen tot den raad met verzoek zijne vrouw in beide opzichten tot rede te willen brengen, onder overlegging van een rechtsgeleerd advies van Ludolf de Ven, „artium magister et utriusque juris licentiatius”, waarin deze uit bijbelsch en kanoniek recht bewijst, „uxorem Gherardi ten Sterte compellendam viro suo cohabitare” ¹⁾. Dit was intusschen niet de gewone opvatting. De kerken na de hervorming zijn eenstemmig van oordeel, dat het huwelijk tusschen melaatschen en gezonden moet verboden zijn en dat zij onderling slechts mogen trouwen met consent van magistraten ²⁾. Zoo oordeelt ook Zanchius over hen, die „morbo contagioso et turpi correpti sunt ut est lepra seu elephantiasis” ³⁾. Van die meening is ook de regeering ⁴⁾. Trouwbeloften met iemand, die later blijkt door lepra te zijn besmet, rekent de kerk van onwaarde ⁵⁾. De synoden hebben ook op deze zaak trouw toegezien en de melaatschen komen in hare acta geregeld voor. En wederom kunnen wij de

1) Beide merkwaardige stukken in *Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijsel*, 1880, p. 272 v.v.

2) *Acta*, III, 68.

3) *Opera*, I, 808.

4) *Gr. Pl. Bk.*, II, 2439.

5) *Acta*, V, 48. Anders Cats, Houwelijck, Bruyt:

Al kreegh uw wedepaer de witte lazerije,
 Al kreegh uw wedepaer de swarte rasernije,
 Hij blijft uw man....

verzuchting niet binnenhouden: had de hervormde kerk zich alleen bewogen op dit terrein van het godsdienstig leven, van de goede zeden, van de christelijke tucht, welk een invloed had zij kunnen oefenen! Thans werd zij vaak tegengewerkt, omdat de staat, niet zonder reden, hare heerschzucht duchtte en haar begeeren, om door de confessie het gansche staats- en maatschappelijk leven te binden. In Breda had een lazarus zijne huisvrouw verlaten en begeerde nu eene andere te trouwen, wat de synode van Gorinchem (1595) hem weigert ¹⁾. In Alkmaar was Aagt Simonsd., schoon wettig getrouwd, met een lazarus weggelopen ²⁾. In Appingedam zat Christoffel, een lazarus, bij een „ander” wif ³⁾. Er is iets akeligs in deze uitspattingen van melaatschen! In Rhenen houden zij schandaleuze bijeenkomsten met groote dronkenschap en ongebondenheid tot zware ergernis der goede gemeente ⁴⁾. In Amsterdam hadden zij tot in 1604 twee „vroolijke” dagen met optochten en maaltijden t. w. op Koppermaandag en -dinsdag ⁵⁾.

Ten slotte worde nog één niet oneigenaardig huwelijks-beleitsel genoemd. Wanneer iemand bij den ondertrouw mist van de persoon als bij exempel Jacob met Lea, dan is de verbintenis nul en van onwaarde. Aldus eene synode van Goes 1597 ⁶⁾, wederom in overeenstemming met Zanchius: „Error in contractu legitima causa est, cur contracta sponsalia dirimi possint et debeant; ad primum: Persona ut cum quis cum una contrahit et se cum alia

1) *Acta*, III, 49.

2) *Acta*, I, 66.

3) *Acta*, VII, 209.

4) *Acta*, VI, 436.

5) Le Long, *Reform. v. Amsterdam*, 520^a. Eene schilderij verbeeldende dezen optocht der leprozen hing in de spreekkamer van 't leprozenhuis. Wagenaar, *Amsterdam*, Dl. III, bk. IV (II, 312). Hier geschiedde ook de keuring van hen, die verdacht werden besmet te zijn, b. v. in geval van een aan te gaan huwelijk, t. p. 314. In Roermond heetten de melaatsche vrouwen „lazarinnen”, *Donderdagsche protocollen* (uitg. van v. Beurden in *Limburg*, Dl. IX, 1 en 2) pag 212.

6) *Acta*, V, 48. Verg. Cats, *Bedenckingen op Jacobs houwelyck, Dichtwerken*, Amsterdam 1828, II, 38.

contrahere persuasum habet. Exemplum habemus in Jacob, qui contraxit cum Lea, quam judicabat esse Rachelem" ¹⁾. Voor eene dergelijke verwisseling had ook het kanoniek recht oog ²⁾.

Ziehier dan de laatste hindernis uit den weg geruimd. Nu kan de bruiloft aangaan! Wie echter zal nu het huwelijk sluiten? Wie het conjugium initiatum maken tot matrimonium consummatum?

(Slot volgt).

1) *Opera*, I, 818. Of met Beza, a. w., pag. 83, die, over de sponsalia errore facta handelend, ook van „Lia pro Rachele” gewaagt.

2) Schulte, a. w., 398 f.

DE WORDING DER GEREFORMEERDE GEMEENTE TE EMMERIK,

DOOR

W. M E I J E R.

In de Gereformeerde thans Evangelische Kerk te Emmerich hangt een groot zwart bord waarop als eerste predikant der Gemeente Gerardus Laurentius wordt vermeld, achter wiens naam het jaartal 1574 staat aange teekend. Oppervlakkig zou men daaruit opmaken dat de Emmeriker gemeente eerst in 1574 was gesticht. Dit is echter geenszins het geval. Uit de Acta der Emdersynode immers blijkt, dat reeds in 1571 de Emmeriksche gemeente niet alleen met Wezel, Goch, Rees en Gennip in een klasse werd ingedeeld, maar dat zij zelfs een voor haar bepaaldelijk aangewezen dienaar bezat in den persoon van Henricus Holtenus, die genoemde Acta onderteekende als Ecclesiae Embricensis Minister. Men mag dus aannemen, dat reeds toen de gemeente eenigen omvang en beteekenis had, zoodat we veilig P. C. Hooft geloof kunnen schenken, als hij ons in het zevende boek zijner Historiën, blz. 299, mededeelt, dat Willem van Zuilen van Nievelt, in 1568 door Alva uit den lande gebannen, naar Emmerich de wijk nam en zich aldaar met boekbinden geneerde.

In de Protocollen van den Kerkeraad te Emmerich

wordt den 7den Febr. en den 6den Maart 1577 zelfs van een zekeren Nijvelt als lid van den kerkeraad gewaagd. P. C. Hooft is Van Zuylen als drost van Muyden gevolgd, het is dus niet onwaarschijnlijk dat hij met diens persoon en levensloop goed bekend is geweest. De twijfel door Ds. B. van Meer omtrent de juistheid van dit bericht gekoesterd (zie diens „Synode te Emden,” blz. 93), acht ik daarom ongegrond. Wel schijnt Van Zuilen in 1572 te Wezel vertoefd te hebben, maar toen was zijn ballingschap geëindigd en toog hij op reis om met Van der Does als gezant van den prins naar Engeland te vertrekken.

Dat wij zijn naam in 1577 nog te Emmerich vermeld vinden, doet ons vooronderstellen, dat hij tot 1580, toen hij voor goed in 't vaderland terugkeerde, zijn domicilie te Emmerich heeft gehad.

Emmerik was dus reeds in 1568 een toevluchtsoord voor de „verstroyden”, een gevestigde gemeente. Hetzelfde kunnen wij mededeelen van Goch, dat op de Synode te Emden tegelijk met Emmerich wordt genoemd. Daar is Gerhard Larenius (sic), als vierde in de rei der predikanten opgenomen A^o 1574, terwijl daarbij vermeld wordt, dat deze Goch en Emmerich tegelijkertijd heeft bediend.

Dat wij hier met denzelfden persoon te doen hebben, die op de lijst te Emmerich als Gerard Laurentius vermeld wordt, blijkt uit het handschrift, dat wij hier laten volgen. Volgens deze gegevens is het duidelijk, dat er reeds geruimen tijd vóór 1574 in Emmerich een bloeiende gemeente geweest moet zijn, en toen ik daarnaar te Emmerich onderzoek deed, werden mij de bewijzen daarvoor op de meest welwillende wijze door den eerwaarden Heer Pfarrer Reinhardt verstrekt. Als een kostbaar getuigenis van den oorsprong zijner gemeente bewaarde deze in een houten doosje het Handschrift, dat ik hieronder zal mededeelen. De bladzijden van dit Handschrift zijn alle overlangs in tweeën gevouwen.

Aan de linkerzijde staat het „Kort Verhaal” met zwarte inkt geschreven en in 't Hollandsch gesteld.

Aan de rechterzijde staan onder verwijzingsnummers de Aanteekeningen, met roode inkt geschreven en in verschillende Duitsche dialecten gesteld, terwijl onder de eerste Aanteekening weer een aanteekening voorkomt met zwarte inkt en met dezelfde hand als de tekst geschreven en in 't Hollandsch gesteld.

Het hier gegeven verhaal maakt ons het geheele verloop der zaak duidelijk.

Er blijkt uit, dat reeds in 1560 te Emmerich het Evangelie gepredikt werd en dat men zich in dit groote voorrecht mocht verheugen door de goede zorgen der moeder-gemeente te Embden, totdat Emmerich in 1574 dermate in bloei was toegenomen, dat ze in vereeniging met Goch kon overgaan tot de benoeming van een eigen predikant, hetgeen den 27sten Juni van dat jaar plaats vond.

Hoewel de schrijver van ons Hs. noch zijn eigen naam noch zijne bronnen vermeldt, mogen wij uit de Aanteekening met zwarte inkt opmaken, dat hij beschikte over papieren, die in 1574 behoorden aan een der toenmalige ledematen van de Emmeriksche gemeente ¹⁾. Uit het feit dat hij zijn verhaal sluit met de inwijding der nieuwe kerk vermoeden wij, dat hij dit omstreeks en wel niet veel later dan 1715 heeft opgesteld, wat ook waarschijnlijk is door het gebruik van de Hollandsche taal, die in de 18de eeuw wel meer en meer in onbruik geraakt zal zijn, nadat Emmerich in 1672 voor Holland verloren was gegaan.

En hiermede kon ik gevoegelijk deze korte inleiding besluiten, ware het niet, dat ik nog iets wenschte mede te deelen omtrent Henricus Holtenus en zijn familie, later ook wel Holtthenus, Holthenius en Holterus geschreven. De laatste vormen zijn schrijffouten. Bij Soermans wordt in den text onder Waddinxveen: Holterus en in het Register: Holtenus geschreven.

De familie heette van Holthen, soms ook van Houten. Te Emden was een Henricus Holthen predikant van 14

1) Misschien zou het aangehaalde Evangelieboek nog wel in dat Kerkelijk Archief te vinden zijn.

Juli 1573—26 April 1574, toen hij stierf. Hij was te Emden gekomen van Diekhusen. Deze is vermoedelijk degeen die de Embder Synode mede onderteekend heeft.

Diens zoon(?) Wilhelmus Holthenius was te Elburg in Gelderland geboren, werd in 1576 predikant te Larrelt bij Embden, en in 1582 beroepen te Elburg, voor welk beroep hij bedankte. Uit het schrijven van den Elburger magistraat, door Johan van Holthe als secretaris onderteekend, blijkt dat W. Holthen hun landsman was en voor eenige jaren de gemeente Elburg heimelijk gediend had. Hij overleed te Larrelt in het jaar 1602.

Later, 1619, vinden wij weder een Henricus Holthenus als predikant te Waddinxveen, waar hij vermoedelijk in 1602 was beroepen. Hij werd wegens zijn Remonstrantsche gevoelens afgezet, stierf te Alkmaar en werd, toen men hem aldaar niet wilde begraven, in lakens gewikkeld naar Elburg gevoerd, waar oude vrienden van hem den man een eerlijke begrafenis bezorgden.

Ongetwijfeld was deze dus een zoon of bloedverwant van Wilhelmus Holthenus, die te Elburg was geboren, deze gemeente „onder het kruis” had bediend en later aldaar beroepen was.

Deze bijzonderheden zijn ontleend ten deele aan J. Tiedeman, „Geschiedenis der Remonstrantsche broederschap”, deels aan Ds. Borger's geschreven predikantenlijst en deels aan Larrelter bescheiden, mij welwillend door superintendent F. Hesse te Larrelt verstrekt.

De bovengemelde predikantenlijst berust in het Archief der Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Ook bevinden zich aldaar nog ettelijke brieven van J. Naeranus aan Albertus Holten, gehuwd met Sara Stedums, eerst predikant te Noordwijk, toen te Nieuwpoort en eindelijk, 1650, te Rotterdam; benevens enkele papieren behoord hebbende aan Ed. Holthen, in 1707 door de Societeit der Remonstranten veroordeeld wegens de uitgave van een boek.

KORT VERHAAL VAN DEN AANVANG EN VERDEREN BLOY ONSER EMMERIKSCHE GEREFORMEERDE GEMEENTE.

Alles uit oude Gedenkschriften en Boeken
bĳeen gezaamelt.

Reeds 126 Jaren voor Luthers reformatie hebben Euangeliesche Geloofsgenoten Duitschland en ook onse Gewesten bewoond. Waar van nog Nakomelingen leefden, ten tijde toen zig hier ter steele eene Protestantsche Gemeente vestigde ¹⁾.

1) Im Iaer onser Heeren 1391 wierden in Sassen, und Pomeran, mit wolbedachten raadt und weten 443 waldensiers gevangen genoemen, die alle betuigden den Dienst Goidts tho volbringen und tho volharden, so als sij ut heurer Vaderen mund begrepen hadden, und dat oick Leeraars ut Bohemien ohn Opgehalden tho sijn, dahin gekomen waeren. Viele hebben tho dier tied dat Sassen land moeten ramen, und hebben sich oiveralle niedergezettet oick hier in uns Cleefslan bedecteliek omb der Perikelen wille, di Sij oiveralle, doch nicht Secreteliek utgezettet waeren. Unter diesen befand sich oick einen gewissen Noël ut die verwandschaft der voiralders van Herr Steffen Noël, Pharher tho Angrogne, dieser Pharher heft noch A^o Cr. 1560 geleft; und hie heeft viel utgestaen in de temtation van den Greeve de la Trinite, die mit sinne Henckers tho Angrogne gekoemen waer, und (*umb*?) mit vier und Swert Sämtliche Gloivige broeders und heuren Goids dienst tho verfolgen und tho dempfen. Oick haben sij in die grouweliecke verfelung und Massacre die Pabts Innocens der 8te dieses names, im Iaer onser H. 1488 durch sinne Policiën geattentiert mutten theilen. Den Blutte hund Albert de Captaneis rigte sinnen ganck mit ohngefehr 1800 man tegen die Gloivigen Waldensiers, und toog in die thalen Angrogne, Lucrne, Peruse, mutlyn, Vaucuson, und tho Pragela, omb alle tho tormentieren, und tho massacrieren. Viele satten het op die flucht.... Die tho Angrogne bleeven nahmen lange houtene Schilden die einen gantslieken man bedecten, und obtineerden die passen zeer goid. — ruckwerts stunden die Schutters mit boegen, und armrustingen wohl versehen. So balde die feinde aangrepen wierpen sich die vrouwluden und kinder oep Knien, und schreyden oep thon Himmel, in heure tale sich uttende O Dio adjutaci d.i. God hilf uns.

Unter die entkommene waeren viele, die sich als die Voralders in

Luthers Kerkhervorming op den 31sten Octob. 1517 begonnen opende een wijd velt van vertroosting, gaf den gelovigen moed, en in afwachting, toen het Licht des Euangeliums meer en meer doorbrak, hielden zij nu en dan stille bijeenkomsten, waarin zij na den tijd geestelijke Liederen of Psalters zongen, de H. S. lasen en die zig zamen verklaarden na die boeken, die de Gemeente toen in Algemeen Eigendom bezeeten heeft ¹⁾).

Dit duurde voort tot den Jaare 1560 Toen Zendingen hun het woord Gods predikten en de Sacramenten zo den H. Doop als het Avondmaal bedienden; zulk een onontbeerlijk voorrecht hadden onze Voorouderen naast God aan Embdens Neerlandsch Moederkerk te danken ²⁾).

Terwijl het aantal der gelovigen meer en meer toenam, vond men goed om op den 27 Juny 1574 eenen Kerkenraad te kiezen. In deeze eerste Vergadering wierden met algemeene stemme der gemeenschappelijke Broederen tot Ouderlingen Gerrit Thoemen en Andries van Arlor, tot Diaconen Ernst Witten en Jasper van Boll, gekozen; als ook een Weldoender Wilhelm Kampe van den Boss, die naderhand Boekhouder genaamd is. Kerkenraad en Gemeente hebben ook na voorafgaand

Sassen und hernach tho anden rin, in Westphalen, sich begaeven. Beij diese waer oick einen Noël, der umb die Verfolgung wille sinnen nahme in Neij of beter Noij heft geandert, diens nachkommenschaft hier tho Embrick gewoont, und bij Oeprichtung user gemeinte, oick Lidmaat gewest und tot hulf der Kercke viel heft aangewandt. Diesen ist verwandt geworden an Wittens familie die hernach in regiment der stad gekoomen sind ^{*)}).

^{*)} Dit uit een oud Evangelie Boek genomen: welk Boek van eene Ioffer Magdalena Witten herkomstig was. Die in 't jaar 1574 geleefd, en als Lidmaat onser Gemeente aangetekent is. Dit boek door een Puts bewaard zijnde is daarna weer in handen van Iufferow Witten Dochter des Burgemeesters, die door Dom Jacobs' Triboler des namiddags op den 14 April 1715 gedoopt is.

1) Tho Gedencken van Boecken dat unse Gemeinte thu gehoiert heft.

Ein groot Boeck genant die Harmonie der 4 Euangelisten.

Ein groot Boeck die Utlekking Iohannis Calvini oiver die Epistel Pauli ad romanos.

Ein groot Boeck Ioh. Calvini Institution der Christliche religie.

Item die Utlekking des Apocalipsis und einen alden geprenteden Biebel.

2) Acta Synodi Embd. den 12 Octob. 1571. Hier uit blijkt dat deeze Hooge Kerkvergadering heeft gezorgd, voor den dienst der Kerken in Nederland, Brabant en het land van Cleve en dat na Wezel de Emmenriksche Gemeente het naaste volgd. deze acte is ondertekent

CASPARUS HEYDANUS als Praeses.

JOHANNES POLIANDER Scriba.

gebed tot hunnen gewoon Herder en Leeraar in deze Vergadering beroepen Dominus Gerhardus Laurentius, die op den 3 July daaraan volgende ten huise van Gerrit Thoemen, waar toen ter tijde het Bijtelschip uithing ¹⁾, zijne Intreerede als een wettig beroepen Leeraar opentlijk gehouden ²⁾. Deesen onzen eersten Leeraar had vooraf als Zendeling hier ook gepredikt en heeft als Predikant van onze Kerk de Gemeentens van Goch en Gennip mede bedient.

Onze Gemeente 53 Ledematen sterk zorgde voor het onderhoudt hunnes Leeraars door gemeenschappelijke Inschrijving, kon het Jaargeld niet hoger gebracht worden als jeder kwartaal tot 19 Keyser gulden den guld. a 20 st., dus in 't geheel 76te K. Guldens. Inwoning bij den eerste Ouderling, en bij beurte vrije kost bij alle Huiszittende Leeden der Gemeente. Daarenboven genoot hij nog van de andere Gemeentens 26 Daald. reisgeld. Oick wierd hem einen nieuwen Toeg of preekrok van unse gemeind verierd.

Na verloop van eenige jaren de Gemeente grooter geworden zijnde, wierd den Kerkendienst in een huis achter den Engel verricht; edog in welker woning staat niet aangetekent.

Dit duurde tot dat eindelijk onder de regeering van Hartog Wilhelm van Cleeve hun lieden een Locaal op het raadhuys tot de vrije godsdienst uitoeffening wierd ingeruimt.

Deezen Hartog stierf A. D. 1592.

In dit bezit bleven zij mede onder de mildadige regeering van Hartog Iohannes Wilhelmus hooglof. ged. tot op den Iaare 1624, wanneer onse stad ten twedenmale door Prins Mauritz ingenomen, en van dien tijd tot het jaar 1672 in alles volgens de Wetten der Geunieerde Provincien is geregeerd geworden. Hierdoor wierd onse Gemeente nog talrijker. Op last van H. H. M. de Heeren Staaten generaal warden hun de twee groote Roomsche Catholieke Kerken Sanct

1) Het huis het Bijtelschip is naderhand van uithangbord verandert: en wel voor 40 jaar toen het eenen Kleermaker Schaardenberg bewoonde. En word nu Door Diaconus Hend. Wilson Junior Mr. Zilver en goudsmit bewoont.

2) Dit voorrecht hadden zij zeker de mildadige regeering van Hartog Wilhelm van Cleeve te danken gemelde Vorst overleed den 5de Jan. 1592.

En in Wassenbergs Emmeriksche beschrijving staat op Pag. 261. — Reformatos jam a partu virginis anno Millesimo quingentesima Octogesima et sexta ad Jus Civium admissos video.

Martini en Aldegundis tot den Openbaaren Godsdienst overgegeven ¹⁾.

In welkers bezit onze Gemeente rustig gebleven is, tot op het Jaar 1672 den 24 Juny, wanneer onder de regeering van Lodewijk de 14de, die in die trouble tyden den vorst van Paltz Nieuburgs zijde koos, onse stad door den Vicomte van Turenne, onder het beleid van den Prince van Condé wierd ingenomen en met Koninklijke fransche Trouppens bezet wierd ²⁾.

Is also onze Gemeente den Openbaren Godsdienst in bovengemelde Kerken betwist geworden, en hebben de beijde Kerken aan hunne vorige bezitters de Rooms Catholieke moeten teruggeven. In deeze dagen wierd wederom op last der regeering het raadhuis ingeruimt tot den Kerkendienst. Doch niet lang daarna het Waalsche Kerkgebouw boven de School en de Hoofdwacht aan onze Gemeente overgegeven. Welk Kerkgebouw, om de talrijke Gemeente te kunnen vatten, met 2 Gal-

1) Religions Reces stehe Pag. 46. Printz Moritz kam den Rhein herauf, und nahm gleich anfangs Emmerich eine der besten Städten in Clevischen weg und gleich andere würde alles auch hier in der Religion geändert. An: 1628.

Veele jonge dochters, door dankbaare erkenntnisse gedreven, moedigden andere aan, om in de Oude of Adelgundis Kerk een nieuwe Croon te vereeren, wyl de Catholieke de haare hadden mede genomen. En onze groote Croon door voorgemelde dochters vereert zijnd heeft in bovengemelde Kerk voor den Predikstoel zo als die nog heden staat gehangen van den Jaare 1628 tot 1672. De geschriften zijn 1715 op nieuws verguld toen deeze Croon in deeze Kerk wierd opgehangen. De talrijkeheid onser gemeente in de tijde toen hier alles onder de Hollandsche bezetting was betreffende kan nog gezien worden nit de annotitien van Consistorium wegen de communicanten, dat wel honderden het Nagtmaal in bijde Kerken genooten hebben. Zelfs getuigd Dom. And: Fontein die alhier in de Oude Kerk op den 14 April 1653 zijn afscheid predikte, in zijne Intrerede te Altona bij Hamburg: Ik hebbe eenen vruchtbaaren wijngaard des Heeren verlaten en wensch ook onder uw zulken te planten.

2) Religions Reces Pag. 97—1672. Da nun alle diese Städte wieder unter die Botmässigkeit der Curf. von Brandenburg als ihren rechtmässigen Herren geriethen nahmen die Catholischen alsbald ihre Zuflucht zu den Herzog von Neuburg der ihre rechte in den Clevischen und Freiheiten garantiert hatte und mit Hülfe Frankreichs ihre Kirche und Kirchengüter wieder auszubitten, welches auch gleich durch Ludwig den 14 genehmigt und ausgemittelt wurde.

lereije ingericht wierd, predikende de Waalsche Leeraar destijds op de raads-kamer van het raadhuis.

En eindelijk is onse Gemeente volgens het vierde Dusseldorfsche Tractaat getek. den 30sten Juli 1673 voor de teruggave van bovengemelde twee Rooms Cath: Parochie Kerken, eene som ad 1500 daalders neffens de Capelle van onse lieve vrouw den Marienburg genaamt, met den daarbij liggenden Kerkhoff en Kosters Huisje, door de Roomsche Cathol. gemeente overgegeven ¹⁾.

In deze Capel is nimmer Protestantschen Godsdienst gehouden, na verloop van tijd afgebroken, de grond neffens kerkhoff en kosters huis in erfpacht verpacht geworden.

In het jaar 1688.

Is de eerste steen aan onse nieuwe Gereformeerde Kerk gelegd door zijn Exel: den Heere Veldmaarschalk Grave van Lottum, verders van de Heere Predikanten en van de Magistraat en toen van alle die daartoe lust hadden. En gemelden bouw is door des Heeren goedheid voltrokken in den Iaare 1715. Dom. Iohan Martin Cremer deed als oudste Leeraar op den 7de April des nademiddags in het Waalsche Kerkgebouw de laatste Leerrede, ten text hebbende Iesaja 35 vers 10.

Predikende zijn Wel Eerw. op den dag der Inwijding dezes Tempels des morgens uit het Boek Esra het 6 Hoofdstuk 14, 15 en 16 vers. Des namiddags werd door Dom. Iacobus Triboler uit Esra 7de Cap. 27 vers gepredikt. Des morgens is na de Predicatie gezongen Psalm 65

1) Der vierte Dusseldorffischer Tractat vom 30 July 1673 enthält das der Churfürst von Brandenburg die Cathol: Bey dem besitz derjenigen Kirchen und Kirchengüter erhalten solle, denen sie Kraft des zu Münster und Ossennabrück geschlossenen friedens und deren Tractaten von 1666 und 1672 zugewiesen hätte. Diesen nach solten zu Emmerich die Archidiaconaal Kirche S. Martini die Pfarrkirche S. Adelgundis, die Jesuiter der Craützbrüder, S. Gregorii Kirchen wie auch das Nonnenkloster denen Catholischen zu eigen verbleiben. Diese aber gehalten seyn zur Erweiterung der Protestantische Kirchen 1500 Thaler heraus zu zahlen und ihnen die Capelle unserer lieben Frau Marienburg genannt samt das anliegenden Kirchhoff zu überlassen.

N.B. bovengemelde Capel heeft gestaan aan den kleinen Leuw in den Oijevaar daar nu de olijmolen van St. Leignette is en daarnaast den Kerkhoff. Het kostershuisje neven het wapen Van den Berg door van Rossum bewoont.

de vijf eerste versen. Des namiddags wierd na de Predicatie het te Deum gezongen, onder het Luijden van alle 3 de Klokken. Des morgens is gedoopt Bernardus Isendoorn en des namiddags een dochttertje van H. Burgermeest Witten. Op den Inwijdingsdag is er een Collecte gehouden aan alle Kerkdeuren; Hr. Karman en Dr. Roukens aan de groote poort, Schep. Burgers en Secretair Roukes aan de middel deur, Mr. Adolph en Rigter Hasebraat aan de Azewijns deur.

De Heer Veld: Marsch: Grave van Lottum heeft beide Kerkdienste bijgewoont en heeft in de Predicantebank plaats genomen, die voor zijn Exel: en de Predicante zo Luthersche, Waalsche en ander bestemd was. Tegen over hebben andere Leeraars uit Cleve, Zevenaar, Herenberg, plaats genomen. De regeer. ende kerkenraad was gezeten op stoelen in het Doophekkentje. En de Magistraat: Schepenen, raad en Gemeensmannen in hunne zitplaatsen nevens de middeldeur of na onder 't Orgel. Ook heb ik uit een oud document bij Heer Schep. T. Huls overgenomen, dat Magistraat en Kerkenraad aan hun hoofd hebbende de beide Predicanten in wier midden den grave van Lottum was, zig van het raadhuis onder het laatste gelui en corps na de Kerk begeven hebben, zijnde dit eerst morgens op den Inwijdingsdag door Magist: goedgevonden. En wel des morgens bij de eerste predicatie. En de kerkdeuren werden met militairen bezet, om het indringen van het gemeen volk voortekomen.

EEN NIEUW ONTDEKT DOOPSGEZIND MARTELAARSBOEK,

DOOR

Dr. F. PIJPER.

Vóór eenige jaren ontving de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden van den heer Oberman, predikant aldaar, een merkwaardig boekwerk ten geschenke. Het is een bundeltje, waarin een aantal alleraardzaamste werkjes vereenigd zijn. Terstond trok het zeer de aandacht, omdat van nagenoeg geen dezer werkjes zulk een oude druk bekend was, als hier wordt aangetroffen. Door nauwgezette bestudeering heb ik gevonden, wat wij hier eigenlijk voor ons hebben: een martelaarsboek van eene bepaalde fractie der Doopsgezinden, te weten de Vlamingen. Het is niet zoo oud als het aandoenlijk schoone „Offer des Heeren”, het Doopsgezinde martelaarsboek, dat althans in het j. 1562 reeds bestond en sedert herhaalde malen werd herdrukt en uitgebreid. Voor dit vroege tijdperk gold het „Offer des Heeren” tot dusverre als het eenige. Het blijkt nu echter, dat daarnaast vrij spoedig een ander bundeltje heeft bestaan, hetwelk een bijzonderen geest ademde en bestemd was voor de stichting van bepaalde kringen. Het is zelfs mogelijk die kringen nauwkeurig aan te wijzen.

Laat mij dit boekwerk, dat in onze letterkunde eene tot dusverre niet opgemerkte categorie vertegenwoordigt, wat nader beschrijven. Het moet dagteekenen uit het j. 1577. Alle stukken op twee na bevatten de vermelding, dat zij in dit jaar gedrukt zijn. Op het vijfde stuk, het Testament van Soetken van den Houte, is in 't geheel geen jaarcijfer te vinden. Het eerste stuk mist den titel en de bladzijden 1—8. Aangezien alle overige één zelfde jaartal dragen, mag men aannemen, dat dit ook op den titel van het eerste zal zijn voorgekomen ¹⁾.

De verzameling vangt aan met een vrij uitvoerig boekje van Jacob de Roore (de Keersmaecker of de Keersgieter), tellende niet minder dan 152 aan ééne zijde genummerde klein-octavo blaadjes. De oudste druk, dien men er vroeger van kende, was van het j. 1584 ²⁾.

De tweede plaats is ingeruimd aan een boekje van Joos Verkindert (fol. 1—84, op dezelfde wijze slechts aan ééne zijde genummerd) ³⁾. De beide laatste blaadjes worden ingenomen door een brief van Laurens Andries, deelgenoot van Joos Verkindert's martelaarschap ⁴⁾. Van dit boekje bezit de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden een afzonderlijk exemplaar, verschenen

1) De letter is Gothiek. Hoogte 9.5 c.M.; breedte 6.9 c.M.

2) Naar eene latere editie beschreven door Dr. F. van der Haeghen in de *Bibliotheca Belgica*. In de *Publication de l'université de Gand, Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, La Haye 1890, 8°, T. I, p. 307—318: *In dit teghenwoordighe Boeccken zijn veel schone ende lieflijke brieuen van eenen genaemt, Jacob de Keersmaker, die hy wt zijnder geuancenisse gesonden heeft | de welcke tot Brugge leuendich is verbrant | Jnt Jaer 1569. den 10. Junij. — Noch is hier achter by gheset een disputatie tusschen Jacob K. ende B. Cornelis. Baruch 3/42.... Gedrukt int Jaer ons Heeren | M. D. LXXXJJJ.*

3) *Sommige Brieuen | Testamenten | ende Belijdingen geschreuen door Joos Verkindert (ligghende gheuanghen binnen Antwerpen) aen zijn Huysvrouwe | ende andere zijne bekenden | die om tghetuychenisse Jesu Christi ter seluer stede zijn leuen ghelaten heeft | Anno 1570. den 13. Septembris. 2. Timoth. 3. 12.... Ghedrukt int Jaer ons Heeren M. D. LXXVIJ. — In klein 8°.*

4) Fol. 83, 84: *Eenen Brief van Laurens de medegeuanghen van Joos Verkindert, gesonden aen R. de Huysvrou van den seluen Joos | den 9. Septembris.*

in het j. 1572. De beide uitgaven stemmen bladzijde voor bladzijde overeen ¹⁾).

Nu volgt een boekje van Hendrik Alewijnz., den voorganger der Doopsgezinden te Middelburg, die aldaar in het j. 1569 het leven gelaten heeft ²⁾). Het oudste afzonderlijke exemplaar, dat bekend is, werd gedrukt in het j. 1581 ³⁾). De ééne zoowel als de andere uitgave telt 64 blaadjes. De editie van het j. 1581 is vertegenwoordigd in de bibliotheek der genoemde maatschappij te Leiden, alsmede in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

Het vijfde geschriftje in den bundel is Het Testament van Soetken van den Houte, waarachter de Kindertucht van dezelfde ⁴⁾). Van het nagelaten gedenkstuk dezer martelares bestaan verscheidene afzonderlijke edities ⁵⁾), zoodat het blijkbaar tot de meest geliefde leesstof heeft behoord; maar geene is ouder dan het j. 1579. De hier aanwezige druk bevat evenmin aangifte van jaartal als van plaats. Hij telt 32 ongenummerde blaadjes. De letter is grooter dan die van alle overige geschriften in deze verzameling, waarvan de druk doorlopend hetzelfde karakter vertoont.

Hierbij sluit zich een boekje aan, dat in het j. 1578

1) Zie de beschrijving in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 449—461.

2) *Veel schoone grondige leerin gen wt des Heeren woort | beyde des ouden ende nieuwen Testaments | in welcke onderscheydentlijck bediet | verclaert ende aangewesen wort | wat een mensche noodich sy ter salicheyt | door Henrick Alewijnz | tot Middelborch geuangen om de waerheyt | die hy oock metten doot ende bloede stant-uastich betuycht ende besegelt heeft | Anno. 1569. Den 9. Febr. 1 Petr. 4/19. . . . Ghedruckt int Jaer ons Heeren | M. D. LXXVIJ.*

3) Beschrijving in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 5—7.

4) *Een Testament | ge maeckt by Soetken van den Houte | het welcke sy binnen Gendt in Vlaenderen metten Doodt beuesticht heeft | Anno. M. D. ende LX den XXVIJ. Nouembris | Ende haeren kinderen David | Betken ende Tanneken tot een Memorie ende voor het alder beste Goet heeft naghelaten | Als een jegelick Leesen mach. — Hier achter noch by ghe druckt | een schoone Kinder Tucht: hoe alle vrome Ouders | haer kinderen (na wtijsen der Schriftueren) schuldich ende gehouden zijn te regheren.*

5) Beschreven in de *Bibliographie des martyrologes*, T. I, p. 173—191.

ook werd opgenomen in eene der uitgaven van „het Offer des Heeren”. Het bevat brieven van Hendrick Verstralen en Mayken Deynoots ¹⁾. Het is het eenige, dat de beide bundels gemeen hebben.

Nu komen twee brieven van Thijs Joriaensz., voorganger der Mennonieten van Ransdorp. Hij predikte te Muiden, werd gevangen gezet op het Slot aldaar, tijdelijk naar den Haag vervoerd, weder op het Slot teruggebracht en na maandenlange gevangenschap op den dijk bij Muiden geworgd en verbrand (1569). Beide brieven hebben een afzonderlijken titel ²⁾, maar de pagineering loopt door van fol. 1—24. De oudste druk, vroeger bekend, was van het j. 1579.

Eene korte dogmatische verhandeling van Herman Timmerman († Antwerpen 1569) ³⁾, vereenigd met een „schrif-

1) *Twee schone Brieuen | gheschreuen door Hendrick Verstralen | aen zijn Huysrouwe met haer drie cleyne Kinderkens | met noch eenen Brief aen zijn B. ende S. wt der ghevanckenisse tot Rypermonde | aldaer hy gheuanghen lach | Anno 1571. — Item noch zijn hier by ghedaen drie schriftuerlicke Liedekens | gemaect by den seluen Hendrick Verstralen. — Item noch zijn hier by geset twee Brie uen van Mayken Deynoots | de welcke sy tot Rypermonde wt der ghevanckenisse gheschreuen heeft aen haer B. ende S. Ghedruct int Jaer ons Heeren M. D. I. XXVII.*

2) a) *Een Christelijcke Sentbrief | geschreuen wter geuanckenisse aen alle de gene die om de rechte ken nisse Jesu Christi ende vreesse Gods van den stouten afgestooten ende ondertreden zijn tot versterckinge haers ghemoets | op dat sy volherdich in de aenghenomene waerheyt | in een warachtich ghelooue | met een vrome Godsalige wandelinghe | sonder aenstoot totten eynde moghen wandelen.* Door Thijs Joriaensz. Malach. 3/16. . . . Ghedruct int Jaer ons Heeren M. D. LXXVII. — Tot zoover fol. 1—10. Dan volgt op fol. 11—24 :

b) *Eene hertgrondelijcke ende christelijcke Sentbrief wter geuanckenisse geschreuen, aen alle de gene die een gelijck gelooue met ons vercregen hebben | door de rechtueerdicheyt Gods | ende in dat selue ghelooue vast gegront staen | teyen alle die haer hebben teghen de kennisse Gods.* Door Thijs Joriaensz. Hebr. 3/13. 10/25. . . . Psalm. 125/1. . . . M. D. LXXVII.

3) *Eene corte Bekentenisse ende grondige aenwijsinge wt der H. Schrift | dat Godt | Vader | Soon ende heylighe Gheest | een onuerscheyden God is | ende dat Christus Jesus oock Godt ende mensche is | die een wille ende werck met malcanderen hebben | onghedeylt. Door*

tuerlijck Liedeken", waarin de martelaren bezongen worden, die van het j. 1562 tot 1569 binnen Gent zijn opgeofferd ¹⁾, sluit het bundeltje.

Uit het voorafgaande blijkt, dat de meeste dezer geschriften pas ontstaan kunnen zijn, nadat „Het offer des Heeren" vrijwel een vasten vorm had verkregen. Toch blijft opmerkelijk, dat slechts een enkel dezer werkjes eene plaats gevonden heeft in de latere edities van „Het offer des Heeren". Moeten wij aannemen, dat bij de verzamelaars der beide bundels een verschillende geest heeft voorgezeten? Deze vraag moet bevestigend worden beantwoord om de volgende redenen.

Toen dit tweede bundeltje in het licht verscheen, was de strijd tusschen de Doopsgezinden onderling, o. a. tus-Vlamingen ²⁾ en Friezen, ontbrand. Hier nu zijn kennelijk de Vlamingen aan het woord. Thijs Joriaensz. toch schrijft uit de gevangenis: „Voort lieve B. ende S. laten wy uwer liefden weten, als dat onse gemoet na dat beste staet, ende ic bekenne gelijc als ic dic wils bekennt hebbe, ende betuyghe voor God, ende zijn H. Engelen, ende ooc voor u allen, ende nu ooc met banden ende gevanckenisse, dat sy onrecht hebben, namelijk de Vr. [Vriezen] ende alle die haer toe loopen, toe staen, ende voor recht bekennen, dat sy iammerlijc verleyt, bedrogen, ende verruict worden ³⁾."

Herman Timmerman. ✕ Item | noch is hier achter by gedaen een nieu Liedeken | inhoudende van som mige opgeofferde kinderen Gods | die om tgetuygenisse Christi haer leuen te Ghent ghelaten hebben. Ghedruct int Jaer ons Heeren M.D. LXXVII.

1) Fol. 13a—16a: *Een Liedeken | tracterende van sommighe opgeofferde Kinderen Gods | van den Jare 62. tot den Jare 69. bin nen Gent opgeoffert. Ende waer aldus een ✕ staet | beteekent een nieu Offerhande. Op de wijze: Een ewige vruecht die niet | etc.*

2) *Eene hertgrondelijcke Sentbrief wter geuanckenisse....* Door Thijs Joriaensz., fol. 22 a en b, in het bedoelde bundeltje.

3) Hoe de Doopsgezinde vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden in Friesland sedert de jaren 1565 en 1566 met dien partijnaam werden aangeduid, wordt beschreven in: *Het beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen, en verdeeltheden onder de gene die Doopsge-*

Verder wordt uit tal van bladzijden openbaar, dat het groote vraagstuk der gestrengte of minder gestrengte toepassing van den ban, waarom de onderlinge strijd was uitgebarsten, ook de martelaren, die hier spreken, ijverig bezig hield. De gestrengte toepassing was een verschrikkelijk rigorisme. Iemand, die het heeft ondervonden, schrijft er van: men dreef door „dat alle overtredingen, daer Paulus van schrijft totten Ephesen in 't vijfde Capittel, sonder eenige voorgaende aensprake ofte vermaninge voort metten Ban soudon moeten gestraft worden, onaengesien hoe boetvaardigh ende rouwdragende de overtreder oock was, ja hoe seer hy zijne vergrijpinge beklaghde ende beweende; ende dat alle boete ende beteringe niet in een Broeders ofte Susters huys, maer buyten hare gemeente, ja oock niet in zijn ofte haer eygen huys (indien de egade by de gemeynthe is) maer in een wereltds huys (alsoo zy dat noemen) geschieden moet: Dat oock alsulcken gebande in gene vermaninge komen en mach, 't en zy eenighsins door bede, ende daer benevens soo yverigh, vlijtigh ende naeuwe van alle Broederen ende Susteren, het zy schoon Vader, Moeder, Kindt, natuurlijke Broeder, Suster, Man, Wjff, en wie het oock soude mogen wesen, moet geschouwet, ende gemijdet worden, dat men metten selven noch koopen noch verkoopen, eeten noch drincken, noch den selven helpen, noch van hem geholpen worden en mach, alwaer 't oock in vuys- ofte waters-nooden, gelijk ick selfs in der daedt sulcks beleeft, ervaren ende bevonden hebbe: welcke impositien daer by noch niet gebleven en zijn, maer men heeft hoe langer hoe meer voort-gevaren alsulcken schouwen ende mijden door te dringen tot op de echte luyden; jae oock op geheele huys-

sinden Genoemt worden, In dese laetste Eeuwe van hondert Jaren herwaerts | tot op den Jare 1615. Getrouwelijck beschreven door I. H. V. P. N. Ende nu door J. K. J. H. D. K. F. in 't licht gegeven. Hier is noch achter aen gevoeght een Extract uyt seecker Boeck, geschreven van de Munstersche Oproermakers, handelende van de mirakelen die te Munster onder haer geschiet zijn. t' Amsterdam, A^o. 1658; 4°; blz. 24 vlg.

gesinnen: alsoo dat een van beyden, man ofte wijf, gebannen zijnde, de gehoorsame by den volcke den anderen ghebannen zijnde mede in allen schouwen ende mijden, ende hem geene handt-reyckinge doen noch bewijzen moeste ¹⁾."

Menno Simons heeft deze felle toepassing eerst bestreden, later opzettelijk verdedigd en aanbevolen ²⁾. Sedert het j. 1554 kwamen de broeders in Waterland en eenigen te Franeker er tegen op. Zij hielden staande, dat alle zonden en werken des vleesches, ook de ergste misdrijven, terstond vallende onder de bestraffing door de overheid, naar Matth. XVIII niet zonder drie voorafgaande vermaningen met den ban gestraft mochten worden. Hierdoor verwierven zij den partijnaam van „Waterlanders (Franekeren)”, zelfs den scheldnaam „Drekwagens” ³⁾. Ook de Duitschers hebben van dit vreeselijke rigorisme niet willen weten, waarom Menno en de zijnen zich van hen hebben afgescheiden en de Duitsche Doopsgezinden, als zij in deze gewesten zich wilden aansluiten, herdoopen; waardoor, volgens onzen zegsman van zoo even, de wederdoop der bejaarden in zwang gekomen is ⁴⁾. De Vlamingen stonden in hunne opvattingen het dichtst bij de Friezen. Maar in de toepassing waren zij voor eenige matiging. De omstandigheid, dat zij voor het meerendeel waarschijnlijk uit eenigszins aanzienlijker stand waren en zich keuriger kleedden, zal bijgedragen hebben tot ietwat mildere stemming ⁵⁾. Het onverbiddelijkst waren de Friezen, die op een keer in de opwinding over geschillen, die de leer niet raakten, alle Vlamingen te gelijk in den ban deden ⁶⁾, hetwelk door de laatsten met weinig minder hard-

1) J. H. V. P. N., *Het beginsel en voortganck der geschillen*, blz. 10 vlg.

2) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 13, 15.

3) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 11.

4) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 14 vlg.

5) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 22 vlg., 25—27.

6) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 26 vlg. Vergelijk de Voorreden voor: *Hoe de Vlaminghen hebben gepresenteert omme met de Friesen wederomme te vereenigen ende vrede te maken*. Anno 1578. Den 2. April, Tot Haerlem, 1633, kl. 8°, p. 9.

heid werd beantwoord, zoodat zij weldra elkander wederkeerig banden ¹⁾). Eene aandoenlijke poging tot verzoening in het j. 1567 mislukte. In eene gemeenschappelijke vergadering te Harlingen zouden beide partijen schuld bekennen. Friezen en Vlamingen knielden neder, spraken eene schuldbelijdenis uit en vroegen elkander om vergiffenis. Doch toen de Friezen opstonden, werd door de leeraars, die over de geschillen uitspraak hadden gedaan, aan de Vlamingen beduid, dat zij niet zichzelf mochten oprichten. maar met de hand opgenomen moesten worden. De laatsten waren hierover zoo gebedgd, dat van de verzoening niets kwam ²⁾). Eene tweede poging, beproefd op eene vergadering van „leeraars en dienaars” der beide partijen te Emden in het j. 1578, leed eveneens schipbreuk ³⁾). Bij resolutie der Staten van Friesland werd de harde toepassing van den ban, die tot echtscheiding leidde, gestreng verboden, ook omdat erge misbruiken, hoererij, echtbreuk, wanhoop en dergelijke er het gevolg van waren. De Leeraars, Vermaners, Banders en alle anderen, die hiertoe door raad of daad hebben medegewerkt, moeten den eersten keer worden gestraft met geldboete, in geval van herhaling met eeuwige verbanning ⁴⁾).

1) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 27; *Hoe de Vlaminghen hebben gepresenteert vrede te maken*, blz. 4.

2) J. H. V. P. N., *Het beginsel der geschillen*, blz. 28 vlg.

3) Zie het zoo even aangehaalde geschriftje: *Hoe de Vlaminghen hebben gepresenteert vrede te maken. Anno 1578.*; en *Corte aenwijsinghe | Voorgesteld in eenighe Vraghen | vande voornaemste mishandelinghen der Vlaminghen ende Vriesen | in den twist van den Jare 1566. ende volgens teghen malcanderen bedreven. Met twee Vreden-presentationen over den selvighen twist.... Ende noch twee schultbekentenissen over den selven handel.* Tot Hoorn, 1634, kl. 8°.

4) *Groot Placaat en charter-boek van Friesland*, verz. door G. F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, Leeuw. 1782, fol., Dl. IV, blz. 962 vlg.: „Alsoe eenige Mennoniyten hen onderwynden, niet alleen Echte Luyden te scheyden, maer mits zy van diuersche opinien hunder Secten beuonden worden, die onder den anderen met verscheyden scheuringen verdeelt zyn, ende vermits zy van den eenen Secte tot den anderen, ofte oock tot de Gereformeerde Religie altemet vallen, dseluige onderstaen van weghen den affual te scheyden, bannen ende den Duyuel ouergeuen”.... (8 Apr. 1597).

Wat wij nu van elders weten aangaande de inzichten der Vlamingen omtrent het bannen en mijden, blijkt niet alleen overeen te stemmen met den inhoud van dit martelaarsboekje, maar het is ook eene bron van groote waarde om die inzichten nader te leeren kennen. Want uitvoerig wordt het vraagstuk behandeld. Raadplegen wij bijv. Jacob Keersgieter. Volgens één zijner brieven schijnt hij in gestrengheid voor de Friezen niet onder te doen. Hij dringt er krachtig op aan, dat men na het bannen ook het mijden zal toepassen en hierin niet verslappen. „Gij begeert mijn inzicht te weten, wat men doen moet met de menschen, die niet mijden degenen, welke de gemeente naar de Schrift gebannen heeft, en geen schuld willen bekennen. Ik verwonder mij er zeer over, dat deze geest opkomt; maar ik vrees, dat deze geest een anderen aard heeft, dan hij voorwendt. Want het mijden staat den Satan zeer erg in den weg; nochtans wordt het door den Apostel voorgeschreven als een goed middel om hem die gebannen is tot beschaming d. i. tot ootmoed of tot beterschap te brengen. Maar nu hoor ik niet, dat de nalatigheid in het mijden het meest ligt bij degenen, die gemedend worden, maar bij degenen, die mijden moesten. Het schijnt dus, dat de oorzaak, waarom zij niet mijden willen, bij hen ligt en niet bij degenen, die gemedend worden. Dit is, dunkt mij, juist; aangezien ik met angst heb opgemerkt, dat er een gierige, zelfzuchtige geest bij velen geweest is, zoodat men de zinnen veel meer heeft geoefend in tijdelijke nering, koopmanschap en dergelijke, dan in de godzaligheid, ja geïjverd den schat op de aarde te vergaderen, meer dan in den hemel. En het mijden staat dien geest dikwijls zeer in den weg, want het komt hem somtijds slecht te pas in zijne hanteering. Zoo begint men dan te overdenken, of men het niet kan ter zijde stellen, en dit [liefst] met het gezag der Schrift. Want deze geest is van zoodanigen aard, dat hij niet gaarne te kennen geeft wie hij is, maar hij zoekt zich met den mantel der gerechtigheid te bedekken. Hij wordt ook niet dikwijls in de gemeente bestraft, of men

moet hem met een anderen naam noemen, als men hem straffen wil. Soms wordt hij bestraft als een ketter, dan als een bedrieger, dan als een afgodendienaar, en dit is de reden, waarom hij zich zoo heimelijk weet te verbergen.... Voorts, zoo schrijft de Apostel (2 Thess. 3:6): ,wij gebieden u broeders in den naam van onzen Heer, Jezus Christus, dat gij u onttrekt aan alle broeders die onbehoorlijk wandelen'.... En van het mijden zegt hij (2 Thess. 3:14): ,Hebt met hem niet te doen, opdat hij beschaamd worde'. Merkt toch op, waartoe beschaamdheid dient. Want zij brengt eene vrouw er toe zich te waschen, wanneer men haar zegt, dat zij besmet of bemorst is. Ook een mensch, die naakt is, wordt niet gaarne in zijne naaktheid gezien, want hij schaamt zich. Daarom, als er iemand komt, die hem zien zou, trekt hij terstond zijne kleederen aan, opdat hij niet gezien zal worden. Gelijk Adam, toen hij zijne naaktheid inzag, zocht hij zich terstond te bedekken, want hij was beschaamd; en hij maakte een voorschoot van vjgebladeren, om zijne schamelheid te bedekken. Nu moet men naar des Apostels woorden de gebannenen mijden, opdat zij beschaamd zullen worden. Want als men zich aan hen onttrekt en hen mijdt, hebben zij reden om te overdenken, waarom zulks geschiedt, en door dit overdenken hunne naaktheid te ontdekken en zich te schamen voor den Heer, hunnen God, tegen wien zij gezondigd hebben, en alzoo in hunne consciëntie getroffen te worden, dat zij in dit (zondige wezen) niet voor den Heer zouden durven verschijnen, maar een middel zoeken om hunne naaktheid te bedekken, niet met vjgebladeren, zooals Adam deed, maar met het lamsvelleken Christus Jezus, dien men door het geloof met een gebroken en verslagen hart moet aan nemen" ¹⁾).

Dit klinkt zeer gestreng. Bannen en mijden moeten volgens Jacob de Keersmaker onafscheidelijk verbonden blijven. Doch het is zijne meening niet, dat de ban —

1) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 52a—53a, 54b, 55a.

en hierop dient wel gelet — zeer dikwijls en met de uiterste gestrengheid moet worden uitgesproken. Het blijkt uit de bladzijden, waar hij den ban opzettelijk en uitvoerig bespreekt. Krachtig dringt hij aan op het handhaven dezer instelling, doch waarschuwt tegen willekeur. Naar vaste regelen behoort gehandeld te worden. „Voorts belijde ik nog eenen christelijken ban, of uitsluiting van de gemeente, welke Christus en zijne Apostelen zelf geordineerd en ingezet hebben, en dit op tweederlei manier. Ten eerste heeft Christus tot Petrus en zijne andere apostelen gesproken, zeggende (Matth. XVI : 19, XVIII : 18): wat gij binden zult op de aarde, dat zal gebonden zijn in den hemel, en wat gijlieden ontbinden zult op aarde, zal ontbonden zijn in den hemel. Want Hij zegt te voren: Ik zal u den sleutel des hemelrijks geven; en nog zegt Hij tot zijne discipelen (Joh. XX : 21): Vrede zij met u, gelijk mij mijn Vader gezonden heeft, zoo zend ik u ook, en blies op hen, zeggende: Ontvangt den heiligen geest; wien gij de zonden vergeeft, dien zijn ze vergeven, maar wien gij ze houdt, dien zijn ze gehouden. Hieruit mag niemand verstaan, dat Christus den Apostelen eene zoodanige macht gegeven heeft, dat zij het Rijk mochten regeeren naar hunnen wil. Dat zij verre! Maar hij heeft hun het Rijk opgedragen, gelijk het hem door zijnen Vader opgedragen was, opdat zij het naar Zijnen wil regeeren zouden. Hij heeft hen dus stedehouders gemaakt, terwijl hij niet bij hen blijven kon; gelijk de koning van Spanje, toen hij uit deze landen wilde reizen, stadhouders in zijne plaats aanstelde, opdat zij de lieden naar zijnen wil zouden regeeren; hij maakte hen er geen heeren over, maar hij liet hun zijn recht, zijne geboden en mandementen. Daarom, wat zij hier in deze landen gebonden of ontbonden hebben, te weten, welke vonnissen of rechterlijke uitspraken zij geveld hebben, dat moet voor den Koning bestaan, voor zoover zij naar zijne rechten en gewoonten geoordeeld hebben, of het moest geen rechtvaardige koning wezen. Zoo heeft Christus zijnen Apostelen ook eenen regel gegeven, opdat zij zich hieraan zouden houden, en

heeft hun daarenboven nog zijnen geest gegeven, opdat zij de zaak aan de gemeente volkomen zouden verklaren" ¹⁾).

Er zijn echter een aantal gevallen, waarin het uitspreken van den ban niet te pas komt, n.l. wanneer de ééne broeder tegen den ander zondigt. Alleen als de derde vermaning niet helpt, mag dit laatste tuchtmiddel worden aangewend. In Mattheus XVIII, waar Jezus aan de Apostelen den sleutel geeft, „Zoo uw broeder tegen u zondigt,” spreekt hij niet van de ergerlijke leden, die hij wil afgesneden hebben, gelijk in hetzelfde hoofdstuk geschreven staat. Want hij zegt: Bestraf hem tusschen u en hem alleen. Hoort hij u, zoo hebt gij hem gewonnen; d. i. bekent hij zijne schuld, dan zult gij 't hem vergeven; want het is geen doodelijke zaak, waar God hem om verbannen heeft. Daarom zult gij 't hem vergeven, gelijk u God dagelijks vergeeft door Christus. Maar hoort hij u niet, zoo neemt nog een of twee met u, opdat in den mond van twee of drie getuigen alle ding moge bestaan. Hoort hij die niet, zegt het der gemeente. Hoort hij de gemeente niet, houdt hem als een heiden en tollenaar, welke heidenen en tollenaars buiten het verbond des Heeren stonden. „Hieraan kan men bemerken, dat dit gesproken is van zonden, die tusschen broeder en broeder beslecht kunnen worden, waaromtrent de Apostelen geen verbindenden sleutel hebben ontvangen, dan na de derde vermaning; en dan straft men hem niet om de zonde, hoewel de zonde de oorzaak is, maar om zijne ongehoorzaamheid. Toen zeide Petrus (Matth. XVIII: 21, Luk. XVII: 4): Heer, hoe dikwijls zal ik mijnen broeder vergeven, als hij tegen mij misdoet? Is zevenwerf genoeg? Christus zeide: Ik zeg u niet zevenmaal, maar zeventigmaal zeven malen, d. i. zoo dikwijls als de broeders tegen elkander zondigen, zullen zij het elkander vergeven, het zij (de overtreding besta) in woorden of in werken, welke

1) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 29b, 30b.

door de Schrift niet aan bestraffing met den ban onderworpen zijn; want dit is de sleutel, waarmede het alles moet gesloten en ontsloten, gebonden en ontbonden worden, of het zal in den hemel niet bestaan" ¹⁾). Vooral tegenover Leeraars wil Jacob de Keersmaker den ban met de uiterste behoedzaamheid aangewend hebben, terwijl hij vooral verlangt, dat beschuldigingen tegen een leeraar niet lichtvaardig zullen worden aangenomen ²⁾. Ook over geheele gemeenten, of vergaderingen van broeders, die zich van de anderen afzonderden, moest geen ban worden uitgesproken ³⁾).

Een opmerkelijke eigenschap van den inhoud van dit martelaarsboekje is, dat hier zooveel meer dan elders openbaar wordt van het bestaan van georganiseerde gemeenten. Werd hiervan in „Het offer des Heeren" opzettelijk gezweigen? Meende men dat het thans niet meer baatte deze dingen geheim te willen houden? Of was er inderdaad meer georganiseerd dan vroeger? Er wordt in dit boekje gesproken van bisschoppen ⁴⁾, van leeraars ⁵⁾ en dienaars ⁶⁾, oudsten en dienaars ⁷⁾; de leeraars worden ook dienaars des woords genoemd ⁸⁾, hun taak is het „vermanen" ⁹⁾; de andere dienaars heeten ook diakenen ¹⁰⁾. Evenals in „Het Offer des Heeren" heet nog de leeraar der gemeente somtijds de Man ¹¹⁾. Jacob de Keersmaker wijdt een geheel brief aan de plichten van den leeraar ¹²⁾. Hij moet

1) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 31b—32b.

2) *Schone brieuen*, fol. 104b, 105a.

3) *Schone brieuen*, fol. 103b, 104a.

4) *Schone brieuen*, fol. 102b.

5) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 98a; *Sommige Brieuen, Testamenten door Joos Verkindert*, fol. 56a.

6) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 90b, 91a; *Sommige Brieuen, Testamenten door Joos Verkindert*, fol. 39a.

7) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 98b.

8) Aldaar, fol. 101b.

9) Aldaar, fol. 89b, 94b, 95b.

10) Aldaar, fol. 101b.

11) Aldaar, fol. 102a, 105a, b.

12) Aldaar, fol. 91a—98a.

zijne tijdelijke nering ten deele laten varen ¹⁾; daarentegen moet de gemeente hem met hare goederen te hulp komen om zijne tijdelijke zorgen weg te nemen ²⁾.

Veel onbewimpelder dan elders blijkt in dit boekje, dat men in deze kringen een eigen opvatting heeft van de Menschwording en loochent, dat Christus zijn vleesch zou genomen hebben van de Maagd Maria. Wordt dit punt in „Het offer des Heeren” een enkelen keer aangeroerd, hier bekleedt het een veel belangrijker plaats ³⁾. De leer, dat de geloovigen van de waarheid verzekerd zijn door het getuigenis des H. Geestes in de consciëntie, wordt hier niet verbloemd, zooals in „Het offer des Heeren”, maar onomwonden uitgesproken ⁴⁾.

Een doorlopend verschil tusschen beide martelaarsboekjes is dit, dat hier niet zooals ginds vreugde in het martelaarschap aan den dag wordt gelegd. De slachtoffers betoonen eene geloovige onderwerping, maar geen geestdrift. Zij erkennen, dat zij met bange vrees den verschrikkelijken vuurdood te gemoet zien ⁵⁾. Blijkbaar komt dit boekje uit ietwat gematigder kringen, waar men minder vatbaar was om medegesleept te worden door geëxalteerde gevoelens. Den verzamelaars van dit bundeltje kan het er dan ook niet om te doen geweest zijn aan te vuren tot de omhelzing van het martelaarschap, zooals bij de samenstellers van „Het offer des Heeren” het geval was.

Overigens, dat ook deze leesstof geliefd is geweest, kan worden opgemaakt uit de woorden van Joos den Tollenaar, als hij kort voor zijnen marteldood aan zijn 14-jarig

1) *Schone brieuen van Jacob de Keersmaker*, fol. 95b.

2) Aldaar, fol. 89b.

3) *Sommige Brieuen, Testamenten door Joos Verkindert*, fol. 65a; *Een corte Bekentnisse Door Herman Timmerman*, fol. 7b, 12a.

4) *Sommige Brieuen, Testamenten door Joos Verkindert*, fol. 31b: „wy hebben de Waerheyt, twelck my de heyliche Gheest ghetuycht in mijnder consciëntien”. Vergel. fol. 38b, 49a.

5) *Sommige Brieuen, Testamenten door Joos Verkindert*, fol. 31a, 32a, 41a, 43b, 44a, 48b, 50b, 53a.

dochtertje schrijft: „mijn kind Betje, als ik sterf, wilde ik wel, dat uwe moeder u gawe tot een eeuwige gedachtenis: een (Nieuw) Testament, een Dirk Philips' Fondamentboek, een liedboek, en een boekskén van Jacob de Keersgieter; en wil daarin veel lezen, want daar staan veel schoone vermaningen in" ¹⁾).

1) T. J. v. Braght, *Martelaers spiegel der Doops-gesinde of Weerloose christenen*, T'Amst. 1685, fol. 777, kol. 1.

JACOB BASELIUS DE JONGE EN HET WEESHUIS TE BERGEN-OP-ZOOM,

DOOR

H. C. ROGGE.

De voormalige gemeente-archivaris van Bergen-op-Zoom, aan wiens ijverige nasporingen ik verschillende inlichtingen te danken had, toen ik voor eenige jaren eene levensschets gaf van den predikant Jacob Baselius de Jonge ¹⁾, zond mij onlangs nog de volgende aantekeningen, die ik tot aanvulling hier mededeel.

De eerste hebben betrekking op het door de ons bekende bemoeiingen van Baselius te Bergen-op-Zoom gestichte Weeshuis.

De hieronder volgende brief van den magistraat van Bergen-op-Zoom aan de Classis van Tholen, ontleend aan de Vroedschapsresolutiën van 1588, is merkwaardig om de exceptioneele plaats, welke naar zijn oordeel de kerk van Bergen-op-Zoom innam. De regeering begreep dat Bergen-op-Zoom niet ressorteerde onder de Zeeuwsche Synode en dus een predikant dier gemeente, als lid van de Classis van Tholen, daaraan geen deel kon nemen. Baselius was

1) *Archief*, DL VII, blz. 73 v.v.

het hierin blijkbaar met haar eens. Zij liet echter aan den kerkeraad de vrijheid ter wille van de goede zaak, opdat de kerk van Bergen-op-Zoom hierbij niet geheel uitgesloten zou zijn, iemand anders af te vaardigen, maar zij kon niet goedkeuren dat genoemde Classis een harer predikanten als officieel vertegenwoordiger van die Classis aanwees.

Zekere Mr. Verhagen schrijft in een particulieren brief, zonder adres, dat Baselius heeft gecollecteerd 17572 gld. 4 st.

In de raadsvergadering van 1 Oct. 1598 heeft Baselius overgelegd den volgenden staat van collecte:

O n t v a n g s t.

Binnen B. o. Z.	544 — 4 — 2
Hollandt.	4029 — 4 — 2
Zeelandt.	1907 — 15 —
Utrecht	765 — —
Overijssel	390 — —
Vriesland	385 — —
Nederlandsche kerken	120 — —
	8141 : 6 ¹⁾ : 4

Nog te ontvangen uit Holland:

van H. Staten	1200 —
Leyden	100 —
Schiedam	120 —
	1420 —

1) Blijkbaar een schrijffout voor 3 stuivers.

Staat van de jaarlijksche renten:

De Eerw. Raad van B.o.Z.	200—
Burgemeester Govert Willemse	800—10—
Willem Fransen	100—8—
Oude Jacob Baselius en Pieter Moens te Steenb(ergen).	500—10—
Oude Jacob Baselius alleen	300—10—
Jacob Baselius de Jonge	300—
Jan van Brielle	400—
Jan Huybregte, wethouder	200—
Adriaen Janss., idem	100—18—
Pieter Willemse, Burgem ^r te Goes . . .	200—14—
Antony Molkman	200—
De kinderen Grijp.	300—
Paulus Vaams, huisarmmeester	100—10—
	<hr/> 3704—

Te samen jaarlijks . . 243—

Memorie van de gegeven meubelen.

Memorie van hetgeen nog te bevorderen staat bij 11 verschillende collegiën.

Uitgaa f.

Reparatie Weeshuis	1415—4—2
Huisraad	414—10—2
Wollen, linnen, enz.	282—5—1
Spijs en drank	723—15—3
Gagien, arbeidsloon, turf en hout . .	185—19—
Uitgezet geld	4741—
Verscheiden onkosten.	197—
Mr. Baselius reiskosten	430—
	<hr/> 8382—1— (sic)

De eerste rekening van het Weeshuis door Mr. Baselius
gedaan van 24 Dec. 1597, dag waarop de kinderen in
het Weeshuis zijn gekomen tot 24 Dec. 1598, beloopt
ontvangst 10989 : 14 : 1
uitgaaf 10600 : 10 : 1

389 : 4 : 0

De tweede rekening door denzelfden van 25 Dec. 1598
tot 15 Mei 1599:

Ontvang	561—13—3
Uitgaaf	491— 1—3
	<hr/>
	70—12—0

Godtfruchtighe, Hoochgeleerde, zeer wijse, voor(s)ienige, discrete, goede Heeren en vrunden.

Wij hebben verstaen deur eenige van den Kercken-Raede alhier, dat Uwen E. souden alreede gecommitteert hebben Mren Jacobum Baselis den Jongen, omme van wegen der classe der Stede ende Lande van der Tholen hem te vinden in den generalen Synodus tot Middelborch te houden, ende van daer voorts metter andere Gecommitteerde van wegen der Kercken te verreysen naer Engellant aen hare Mat, omme eenige besundere affairen, die bij denselven Synodus noodich bevonden wordden tot handhoudinge ende versekertheit van de waren goidsdienst ende Religie binnen dese Vereenichde provintien, soo men verstaet datter van eenen gemeenen vrede ende paix verhandelt wordt. Ende alsoo dese stadt ende Kercke alhier nyet en resorteert onder Uwe E. oft die van der Tholen, maer dat de ministers wel eertijden aldaer zijn bescreven ende oick gecompareert geweest, dwelck alleenlijck is geschiet onder protestatie, sonder daarmede den Lande ende gerechtigeden van Brabant te prejuditeren: versuecken derhalven zeer ernstelijck dat Uwe E. gelieven wille de voors. Jacobum Baselis van de voirs. Commissie te verdragen ende tontlasten, mits in zijne stede yemanden anders affveerdigende, opdat den dienst van der Kercke ende het goet voornemen niet verachttert maer veeleer met alle neersticheyt beherticht mach wordden, daeraene die van den Kerckenraedt alhier (soo wij verstaen) bereet is allen mogelijcken vliet aen te wenden, opdat zij niet gesecludeert en werden, ende dyenvolgende yemande

te committeren ende te seynden in de voors. vergaderinge.
Ende alsoo dess. Baselis zijne redenen van excuse mondelinge breeder sal mogen extenderen, daertoe wij ons refereren, sullen desen hiermede besluyten, verhopende dat Uwen E. dese onse excuse ende versueck int goede sullen nemen ende verstaen, biddende den Almogende Uwen E. te verleenē zijne Godlijcke gracie.

Tot Berghen opten Zoom desen VI^{en} Juny 1588.

Uwes E. dienstwillighe

Drost, Borgermeester, Schepenen ende Raed der stadt
Berghen o. Z.

Aen de Ministers
der Stede ende Lande
van der Tholen.

DE HANDSCHRIFTEN VAN HENDRIK VAN KALKAR'S WERKEN,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. C. G. N. DE VOOYS.

In het bekende hoofdstuk van Moll's „Kerkgeschiedenis”, dat de ascetische litteratuur behandelt (II: XV § 2), worden als werken van de Karthuiser Hendrik Aeger van Kalkar genoemd: „Scala spiritualis exercitii”, „Holicautum quotidianum” en „Liber exhortationis”, maar al deze werken acht Moll verloren. Deze schrijver is voor onze kerkgeschiedenis van belang en waarschijnlijk een uitvoeriger studie waard ¹⁾.

Daarom lijkt het mij niet overbodig, de aandacht van onze kerkhistorici te vestigen op een aantal handschriften, die werken van deze schrijver bevatten, en die ik toevallig aantrof bij mijn onderzoek naar Middelnederlandse handschriften in Duitse bibliotheken.

Het eerste berust op de stadsbibliotheek te Mainz (Ms. Cart. 555). Het is een papieren handschrift, 14¹/₂ bij 10 cM. groot; elke bladzijde telt 22 à 26 regels met enigszins verbleekte inkt. Het begint: *Incipit libellus de*

1) Zie o.a. het opstel van Jostes: *Het Nederduitsch proza omtrent 1500*, in de *Dietsche Warande* van 1892.

cottidiano holocausto spiritualis exercicii. Volens purgari a peccatis et indulgenciam consequi etc.

Expl. Viriliter igitur age et confortaberis Ama deum et amaberis in eternum.

Explicit libellus compositus a magistro heinrico de calcar. olim priore carthusiense prope coloniam. domus gelrie Ruremu(n)die. domus argentine. praeterea monacho colonie carthusiensis.

Het traktaat beslaat ongeveer 11 folio's.

Na 19 folio's lezen we:

Expliciunt quaedam exhortaciones Magistri henrici de Calcar ordinis Carthusiensis ad quendam monachum Montis sancti Beati (?) prope Confluenciam.

Hier en daar vinden we tussen de Latijnse tekst een enkel Duits citaat b. v. „Devota sic debet deo esse unita das si sich aller creaturen als wenig an neme als do sie nicht en was.”

Na een paar folio's volgt het onderschrift:

Explicit epistola predicti M. h. kalkar ad quendam monachum Carthusiensem.

De katalogus vermeldt noch onder N°. 294 (cart. 528) een „Epistola pro religioso Henrici de Kalcar”, maar dit handschrift is zoek geraakt; er staat bij geschreven: „deest”.

Niet lang daarna vond ik in de bijna onbruikbare en verwarde katalogus van de bibliotheek te Darmstadt een drietal dergelijke handschriften vermeld. Ik heb deze codices niet nader onderzocht, en geef dus slechts de inhoudsopgave, zoals ik die in de geschreven katalogus vond:

N°. 710. *Opuscula Henrici Kalkar magistri Parisiensis:*
1. Epistolae, 2. Sermones, 3. Hist. ord. Carth. in 12°.; papier.

N°. 819. *Henr. Kalkar:* Epistolae;

Scala spiritualis exercitii;

De quotidiano holocausto spirit. exerc.;

Psalterium b. Mariae;

De ortu et decursu ord. Carth.

Nº. 1086. *H. Kalkar*. Libellus exhortationis, in 8º. perkament, 15de eeuw.

Ook de bibliotheek te Münster bezit een handschrift waarin deze werken voorkomen, nl. Nº. 171 van de gedrukte katalogus (*Chirogr. in regia bibl. Paulina Monasteriensi catal.* 1889):

Henricus de Kalkar: liber de ortu decursuque ord. Carth. (1398).

Tractatus asceticus cum exhortatione pro noviciis ordinis Carthusiensis.

H. de Kalkar: epistolae et sermones (Scriptum a. d. 1483).

Ten slotte wil ik er nog op wijzen dat in de katalogus van de Bibliotheca Palatina Vindobonensi, I, Nº. 517, een „Chronicon” van H. Calcar genoemd wordt. Een nader onderzoek van deze codices laat ik aan meer bevoegden over.

EEN ONDERTEEEKENINGSFORMULIER VOOR PREDIKANTEN,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. P. A. KLAP.

Op de Dordsche synode (1618—19) werd een concept-formulier ter onderteekening voor predikanten ingediend en ook aangenomen. Evenwel waren reeds vroeger hier en daar, of namens eene classis of namens eene particuliere synode, zulke acten van verbindtenis den predikanten ter onderteekening voorgelegd. Als oudste der dusdanige formulieren werd dat der classis Alkmaar, in September 1608 vastgesteld, genoemd (Dr. H. H. Kuyper, „De Post-Acta”, bl. 193). Toevallige omstandigheden echter deden mij een formulier kennen, dat reeds in Juli 1608 door de classis Schouwen is opgesteld. Het luidt aldus:

„Wy dyenaren des Goddelycken Woorts van de kercken behoorende onder de classis van Schouwen bekenen alle tsamen ende elck van ons int bysonder voor onsselven in goeden conscyentye ende voor den Heere, dat den inhoud van de belydenisse des geloofs ende van den Heydelbergsschen catechismus by de Nederlantsche kercken aengenomen den geheelen grondt van de salichmakende Leere (soo vele dese in desen leven noodich is te weten) genoeghsamelyck ende gelyckformelyck

de meyninge der H. Schrifturen begrypt: tegens noch buyten den grond van welcke belydenisse ende catechismus nyemant yet en behoort te leeren noch te dryven noch int leeren daervan yet ut te laten; daeromme wy ooc elck voor onsselven beloven alles te leeren ende te predicken dat daerinne vervaet is, ende noch int geheel noch in eenich gedeelte, directelyck noch indirectelyck, opentlyck noch heymelyck nyet te leeren noch te dryven dan alleene na ende achtervolgende den gront van dyen. Ende byaldyen het gebeurde (dat Godt verhoede) dat wy ofte yemant van ons hyervan in gebreke vyele, tsy dat men eenich Arttyckel van dyen nyet toestemde dat achterlyet off yet anders leerde off dreeff opentlyck of heymelyck directelyck off indirectelyck: wy beloven voor Godt op verbeurte van onzen ampte respectyvelyck (overmitts in Godts gemeente eendracht van leere behoort gehouden te worden) dadelyck ende . . . (sonder op eenige kerckelycke procedure te wachten) respectyvelyck van onsen dienst aff te staen (besonderlyck des by den Classe belast werdende) soo eenige . . . onser in gebreke vallen van alles ende in allen gelyckformich de voorsayde belydenisse des gelooffs ende catechismus te leeren ende te dryven, totdat wy gerust sullen gestelt syn na behoorlycke censure achtervolgende de kerckenordeninge wederomme tot leeren sullen toegelaten worden: onsselven dit van herten onderwerpende ende met onse eygen handen onderteekenende.

Dit alles met dese reserve, dat de classis hyerdoor int Generael ofte elck predicant int bysonder nyet en sal benomen worden de vryheyte van Judicature in synodale vergaderingen daertoe gelast synde. Ende soot gebeurde, dat wanneer in dese acte eenige duysterheyte wyerde gevonden soo sal de verclaringe daervan by de gantsche classis staen: gelyc ooc indyen eenich arttyckel inde belydenisse des gelooffs by eenigh particulyer predicant op een nieuwe ende vreemde manyere wyert verstaen, soo sal al sulcken predicant gehouden syn by de verclaringe van dese classis te acquiesceeren ende nyet daertegen te leeren off te dryven ter tyt toe dat deze Arttyckel dye controvers is in de synode particulyer ofte generael naerder wyerde verclaert."

Dit formulier is voor mij zeer belangrijk. Niet zoo zeer nog, omdat het twee maanden ouder is dan het Alkmaarsche; welk verschil echter bij eenig nadenken toch grooter

wordt. De onderstelling is immers niet te gewaagd, wanneer wij zeggen, dat men in Zeeland reeds lang voor Juli over zulk een formulier moet gedacht en gesproken hebben, en dat daarentegen het Alknaarsche minder wordingstijd heeft noodig gehad, nu er reeds zulk een formulier in eene onzer kerken bestond.

Maar deze acte is voor mij van groot belang, omdat wij hier te doen hebben met een Zeeuwsch stuk. Hoe stond Zeeland in deze periode der gereformeerde kerk mede aan de spits in den strijd voor de handhaving der rechtzinnigheid! Wat waren de Zeeuwen bang voor Remonstrantsche inkruipselen; wat hielden zij een oog in het zeil; wat traden zij op, indien zij dit noodig achtten! Om slechts iets te noemen. In het jaar 1607 werden de Staten dringend verzocht: „dat nademael te Leiden eenighe vreemde opiniën sijn nopende de Leere, waardoor de studenten bedorven worden, het haer gelieve acht te nemen op de studenten, die op 's landts kosten studeren.” Het volgende jaar wordt de vraag besproken: „op wat voet dat men best sal voorsien op het stuk van de Zeeuwsche studenten, om deselve in dese dangereuse tijden te behouden bij de suyverheyt van de leere ende Godtsalicheyt des levens.” Den hoogleeraar Walaeus verzocht men in een vertrouwelijk schrijven, maar toch vrij officiëel, nauwlettend toe te zien op eenige Zeeuwsche jongelieden, die te Leiden studeerden. Met het oog op het dreigend Remonstrantisme hebben dan ook de kerkelijken in het begin der 17de eeuw ernstigs pogingen aangewend ter verkrijging eener Zeeuwsche hoogeschool. Op eene vergadering te Middelburg in 1616 werd bepaald: „dat in elke classis twee bekwame mannen zouden gekozen worden, om de twistschriften, die dagelijcx van de Arminianen utcommen, te oversien ende hare bedenckingen daertegen op schrift te stellen, ten eynde dat ut den name van een gansche Provincie een bondich schrift daertegen mochte utgaen.” Karakteristiek is het, dat reeds in 1574 door de classis Walcheren een formulier ter onderteekening voor predikanten werd opgesteld, waarin deze verklaarden, dat de

Confessie „den Woorde Gods in allen stukken gelijkformigh was” en dat zij hunne leer en kerkdienst daarnaar zouden richten. Hierdoor gingen zij toch nog een stap verder, dan zij door de Provinciale synode der Hollandsche en Zeeuwsche kerken, te Dordt in 1574 gehouden, verplicht waren. Volgens art. 14 dezer kerkvergadering moesten zij alleen de Confessie onderteekenen. Is het nu wonder, dat men in zulk een kring er het eerst bij is geweest, om door een formulier te waken tegen Remonstrantsche leeraars? En bevestigt omgekeerd dit formulier ons niet in onze meening betreffende de Zeeuwsche kerkelijken?

Dit Schouwsche formulier met jongere vergelijkende, bespeurt men dadelijk, dat door allen een zelfde draad loopt. In het Schouwsche wordt schier geen punt genoemd, of het komt ook in een der andere voor; slechts weinig vindt men in een der volgende formulieren, dat niet reeds in het Schouwsche wordt gevonden. Reeds het recht van appel, door het Dordsche formulier met nadruk geconstateerd in afwijking van andere, wordt door het Schouwsche genoemd. En het jus inquisitionis, door het Veersche en Dordtsche formulier toegestaan, is niets anders dan de formuleering eener consequentie, waartoe reeds de acte van Schouwen heeft geleid. Blijkbaar is deze dan ook te Dordt ter tafel geweest; geen wonder, daar in de commissie, die het onderteekeningensformulier bij de synode indiende, ook Zeeland was vertegenwoordigd.

A m s t e r d a m , April 1903.

EEN BRIEF VAN EPISCOPIUS,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. B. TIDEMAN Jzn.

Onder de handschriften, op de Universiteitsbibliotheek te Leiden bewaard, bevindt zich een brief van Episcopus, den 12 Aug. 1626 geschreven aan den sinds 27 Dec. 1623 op Loevestein gevangen Petrus Cupus ¹⁾. Episcopus was 28 Juli 1626 uit zijne ballingschap te Rotterdam aangekomen, en Cupus had hem terstond welkom geheeten in een brief, die niet teruggevonden is. Reeds 12 Aug. zond Episcopus hem een antwoord onder den schuilnaam van S. Vigilantus, terwijl Cupus wordt aangeduid als Pieter Tielemans. Het schrift van Episcopus is niet overal even duidelijk. Toch meen ik, dat het mij gelukt is dit te ontcijferen ook door de hulp van anderen, dankbaar aanvaard. Voor de kennis van de plaats, door de vrouw van Wtenbogaert in de woelingen dier dagen ingenomen, is de brief belangrijk, terwijl de taal hier en daar veel eigenaardigs heeft. Met de uitgave meen ik geen overtoellig werk te doen.

¹⁾ Lett. B. P. L. 293 B.

Seer weerde en hertelyck beminde Broeder getrouwe getuyge J. Christi.

Ick dancke U. E. voor u hertelyck bewellekomen. God zy gelooft die mij in vrede hier heeft laten komen. Ick wenschte dat hij mij die genade hadde gedaen, dat ick U. E. aengesicht ende der gevangene Broederen in vrede hadde mogen aenschouwen. Mijn hert verheughde mij als ik hier komende verstont, datter een beginsel van vrijheijt aen U. E. persoon soude eerlangh gesien worden, maer de uytkomst heeft mij weder bedroeft. Onse partije is hardt en heeft sedert eenige tijt herwaerts weder nieuwe moet geschept met een extreme bitterheijt vergeselschap. Schae baet, daer moet tegen geworstelt en gearbeyt seyn, wie weet hoe lange. Laet ghy alleenlyck lieve Br. de moet niet vallen. Spiritus tristis exsiccet ossa. Ghij hebt oorsaecken om niet moedeloos te worden, hier van verseeckten men my. Ick hebbe altijt gehoopt en blyve hoopende. Ick worde bijnae toe geconstringeert: al duijrt het langh en schijnt het minst. Ick wenschte dat ick Sr van de Vlucht ¹⁾ hadde moghen hier vinden. Maer ick hebbe niet vroeger konnen komen noch sij lange wachten. Patientie! Sijn E. hier zijde heeft veel gedaen, jae soo veel datter nu niet meer bynae te doen is. T'is al doot geschreven en geloopen. Ick dachte danoch dat onse partye als de molle onder de aerde wroet en beter acht in 't secrete te arbeyden als veel te schrijven. De absentie van den Prins ²⁾ maeckt haer moetich en ons hier byna onnut. U. E. excusen zijn onnoodich. Ick kenne uwe herte tmywaerts, dats mij genoegh. Mijn anti Camero ³⁾ is lange voltrocken geweest, maer leyt daer noch: de doot van Camero heeft mij wat scrupuleus gemaect om 't selve te laten drucken, daerbij sijn verscheydene andere beletselen gecomen van tyt tot tijt. Ick sal sien hoe-ick er nu mede leven sal. Ick soude selfs gaern daerbij syn alst gedruet sal worden. Ick verstae met U. E. dat op de schrifte die partije uitgeeft niet en dient

1) Nicolaas Grevinkhoven, vroeger predikant te Rotterdam, bediende toen Frederikstadt en Holstein. Eerst in het najaar van 1626 kwam hij terug. J. Tideman, *Biogr. Naamlijst*, bladz. 49 vlg.

2) Frederik Hendrik lag boven Rees.

3) *Examen sententiae Cameronis*: Rogge, *Catalog. Remonstrantsche geschriften*, bladz. 46.

geswogen. De Vlamingh ¹⁾ heb ick noch niet gesien noch gesproken, uijt sijn macker ²⁾ mercke ick wel, dat hij al hoopeloos is. Ick sie en hoore de verscheydene opinien van veelen met verwondering; d'een is vol, d'ander is ydel van courage, d'een doet niet als hoopen, d'ander niet als vreesen, d'een legt geheel onder de voet, d'ander is er boven op. Elck heeft sijn redenen en geeft ze een glimp. Ick ken een man, die mij gebiet te hoopen en die syn redenen duncken mij vaster te gaen als eenige andere; het oordeel der professoren over Hornhovens vredeschrift, insonderheyt de praefatie ³⁾ daer voorgesteld by Triglandium, geeft wel te kennen wat vrede de partye met ons voor heeft. Heeft Festus ⁴⁾ daer mede sijn calfken by gehaelt, soo is licht af te nemen wat te houden is van 't geene men berigt, dat hy verstaen soude tot het houden van een conferentie tot accomodatie van de partijen. Ick cant niet geloven, evenwel wil men dat ick het gelove. Ick woude ick het sach, zeyde de blinde. Wy souden emmers dat voordeel daer uijt hebben, dat wij vrijelijck in 't lant comen souden mogen en ghy te samen uijt uwe gevanchenisse om op 't stuck te letten. Uwe rekeningen syn alle te saem noch onder S^r van Meden ⁵⁾. Van uwe Ceulische portie ⁶⁾ hope ick U. E. voor Kersmis noch te spreken. Van Engellant hebbe ick niet anders verstaen dan dat het parlement met groot miscontente-

1) Adriaen van den Borre, vroeger predikant te Leiden, eerste onder-teekenaar der Remonstrantie. Van 1624—1627 bediende hij de Remonstranten te Leiden, J. Tideman, *Biogr. Naamlijst*, bladz. 81.

2) Samuel Lansbergen, vroeger pred. te Rotterdam met Van den Borre en Hollingerus en Sapma tot klassikale gedeputeerde benoemd. J. Tideman, *Biogr. Naamlijst*, bladz. 50.

3) In het exemplaar van dit pamflet ter Kon. Bibliotheek te 's Hage (No. 3693) is onder de *Praefatie* met eene 17de-eeuwsche hand geschreven: „men meent dat de voorreden door Johannes Trigland is gestelt.” Zie: *Biogr. Naaml.*, bladz. 352; Rogge, *Catal. Rem. Geschr.*, bladz. 166; *Gesch. der Rem.*, bladz. 71.

4) Festus Hommius (Homminga), sinds 1602 Contra-Remonstrantsch prediker te Leiden.

5) Johannes Wtenbogaert.

6) Van 8 Mei—28 Juni 1621 was Cupus met Episcopus te Keulen geweest, gaande van Antwerpen over Aken, om te onderzoeken of de Remonstranten zich ook te Keulen konden vestigen. Op 20 Juni werd hun het verblijf daar verboden. Zij bleven nog tot 28 Juni en waren 7 Juli te Antwerpen terug. Dr. A. H. Haentjens, *Simon Episcopus*, bladz. 63.

ment gescheyden is en de koninck zijn versoeck ontseyt heeft, dat de koninck geresolveert is Buckingham te mainteneeren en geensins te wijcken voor het parlement; 't parlement ter contrariën evenzeer geresolveert. Van de placcaten heb ick niet gehoort heb se oock niet gesien. In Vranckryck heb ik de saecken heel verwert gelaten. De koninck hadde sijns broeders gouverneur doen vangen met verscheyden andere heeren en raetsheeren, daernaë zijn beyde bastaerdbroeders le duc de Vendosme en le Grand Prieur de France, tegen expresse beloften, te Bloys van de koninck gedeteneert. Men segt dat se een seer groote entreprise voorhadden op de persoon van den koninck en dat van haer dependeerden alle de gouverneurs van de provincien met de prinsen van den bloede, de Jesuiten en alle Catholycken de la ligue, dat de prince van Condé de aanslaghe ontdeckt soude hebben. De Coninck was nog in Britannien ¹⁾, daer hij alles nae sijn sin stelde. In de plaetse van Vendosme hadde hij dan Mareschal de Thémînes bij provisie gestelt, de cancelier was gedisgracieerd soo men seyde. De cardinaal Richelieu, die men le cardinal de la Rochelle noemt, was factotum en door hem la Reyne Mère, die haer nu lustich wreekte van hare en des Marquis d'Ancre vijanden. Somma alles was aldaer ontroert en verwert. S^r van Meden heb ik te Parys gelaten bij mynhr de Groot. Tilenus ²⁾ etc. inclineerde wel tot Holst. ³⁾ maer nog niet geresolveert. Op den eersten creegh ick een brief van syn E., die deselve inclinatie sonder resolutie te kennen geeft. Hy heeft U. E. seer hertelyck doen groeten; was bedroeft over mijn vertreck en sijn eensaemheyt maer hoopte haest off te volgen ofte by S^r van de Vlucht te zijn. Mochte hy ens onsen Cousyn ⁴⁾ spreken! Ick meene dat hy 't soude connen doen en dat het byna noodzak is dat hij 't doet. Ick vrees alleen dat Bestemoer ⁵⁾, die de vulhaestheyt

1) Bretagne.

2) Daniel Tilenus, gewezen hoogleeraar te Sedan, vriend der Remonstranten, die voor de vestiging van het Seminarie een aanzienlijke bijdrage schonk.

3) Holstein, Frederikstad.

4) Cousyn, schuilnaam van Prins Frederik Hendrik.

5) Bestemoer is Wtenbogaert's tweede vrouw Maria Petitpas. Uit de Brieven van Wtenbogaert (uitg. d. Rogge, II, bladz. 9, 14, 16, 17, 20, 123, 206 en verder tot 370) blijkt dat zij van 1622—1626 bij haren echtgenoot te Parijs en Rouaan is geweest en 24 April 1626 uit Parijs

selve is, daer toe niet sal willen verstaen, soo ist uyt. Hoopse) eerstdaaghs te gaen spreken te sy dat se selve hier come gelyck se mij geschreven heeft.

't Is waer dat Breen ¹⁾ mij gesonden heeft seeckere bedenkingen over mijn schrift. Ick hebbe daerop oock een antwoordt gestelt voor my selven, doch dat is nog ongefattoeneert en de communicatie niet weerdich. Tyt hebbende sal ick het gaerne eens in 't net stellen om daerover U. E. advys en der Broederen oordeel te verstaen. Hier gaet alles redelyk en in vrede. De brief van de Gecommitteerde Raden aan de steden gesonden opereert niet, alhoewel dat se scheep gaet en bitter ingestelt is ²⁾. d'Admiraliteyten segt men dat peryckel loopen. Oldenseel is in. De prins ligt boven Rees beschoort om de passage te hinderen voor graaf Hendrik van den Bergh. Grol segt men dat berent is. Daer syn veele en tamelyck groote schepen gearresteert om nae boven te gaen. De koninck van Polen is doot. De Sweed is niet verre van Dantswyck, doet byna wat hy wil. De seevaert en coophandel op Oosten is daer bedorven. Spinola ligt aan de goutte. Voilà tout. Ick worde overvallen met brieven, moete daerom afbreecken met hertelycke groetenisse aen alle broeders insonderheyt D. Geesteranus U. E. medegevangene

vertrok met een aanbevelingsbrief aan den Advocaat van Sorgen te 's Hage. Deze veerkrachtige, bedrijvige vrouw, hier „de vulhaestheyt selve” genoemd, had met Episcopus in Frankrijk gewoond en hem nu uit 's Hage haar overkomst naar Rotterdam in uitzicht gesteld. Zie verder over Maria, *Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen*, 1903, blz. 4, 5.

1) Daniel de Breen, *Praest. et Erudit. Epist.*, No. 426, *Archief v. Ned. Kerkgesch.*, III, bladz. 73—84.

2) Den 27 Juli 1626 vaardigden de Staten van Holland eene Resolutie uit, dat er „serieuse brieven” zullen geschreven worden aan de stedelijke overheden om ze in te scherpen, dat het plakkaat tegen de Remonstranten „moet gehouden worden voor een eeuwig Edict” en dat de stedelijke overheid daar waar de meeste nood is, „zal assisteerden met begaefde Predicanten, die alle kerkelyke devoiren by de afgewekenen zullen doen om die weder op de rechte wegh te brengen”, en als de onrust te groot werd konden zij het gezag van het Hof en des needs van den Stadhouder inroepen. Ook werden alle Hoofd-Officieren van dit schrijven op de hoogte gesteld „op het vertrouwen dat de brieven opereren zullen de ruste der steden”. De oorspronkelijke minuut ontbreekt in het Rijksarchief, en naar exemplaren in de stedelijke Archieven van Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, 's Gravenhage en Leiden is vergeefs gezocht.

dien de Heere met al de anderen stercken wil met gesontheit
en gedult tot den eynde toe, Amen.

U. E. dienstwillighe vriend en broeder
die gij kent

S. VIGILANTIUS.

Den 12 Aug. 1626. In Rotterdam in haest.

Eersamen vromen seer voorsienighen Pieter Tie-
lemans, getrouwe dienaer Jesu christu en gevangen
om de waerheyt.

**EXTRACT UIT HET VIERSCHAARBOEK DER
STEDE NIEUWPOORT,**

MEDEGEDEELD DOOR

W. G. V A N O I J E N.

Up huyden soe hebben de baelluwe deser stede angesproecken Gerrit Jansen Gelder, Ffranck de Bishop, Jan Cornelisz., Sebastiaen Cornelisz., alsoe zij in absentie van den pastoor begraven hebben een kindt, zonder te observeren de oude catholique religie, concluderende de baelluwe tot straffinge volgende de placate. Vooren welcke heer Jacop Splintersen onsen pastoor hem intervenieerde. Seijde datselve geschiet was door zijn absentie ende bij zijn maecht doe weeten, dat zij het kindt zoude doen begraven door zijn begeerten. Ende alsoe het tselve geschiet es door geen versmaedenisse van de heyliche kercke, zoe heeft hij de zaycke op hem genomen, daer van de bailluwe verzochte acte. Actum bij 't volle gerecht op den viii Juny Anno [1500] negene ende 't sestig, absendt Adriaen Ariaens.

BIBLIOGRAPHIE.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheek- wezen.

Van dit Tijdschrift werd ons het eerste nummer ter aankondiging toegezonden, even degelijk van inhoud als keurig van uitvoering. Maar lag het wel op den weg van ons Archief om er kennis van te nemen? Mocht ik hieraan twijfelen, weldra kwam ik tot andere gedachte. Dit eerste Nr. bevat bladzijden, waarvan ook de beoefenaar onzer kerkgeschiedenis kennis moet nemen, en dit zal ook verder het geval kunnen zijn. Hier wordt ons uit „Een devoot en profitelyck boecxken, inhoudende veel gheestelijke liedekens en leysenen” (Antwerpen, 1539) een leys medegedeeld, vermoedelijk de eenige die met zekerheid aan den Brugschen rederijker Pieter Maertens kan worden toegekend. Wij vernemen dat de jezuiet Frans Mileman, missionaris in de Republiek, een Bruggenaar van geboorte, die in 1667 te Groningen stierf, de schrijver is van „Nederlandsche Weergalm, toegesongen aen de H. altijd gepresen Moeder Gods-Maegd Maria”, hetwelk hij onder den naam van Victor à Campis in 1664 te Amsterdam uitgaf. Eindelijk wordt ons hier de volledige titel opgegeven van „Alle de werken”, die de voormalige Remonstrant Joannes Roos „tegen verscheide Hervormde Predikanten tot verdediging van de Roomse Catholyke Kerk” te Amsterdam in 1738 in 5 deelen het licht deed zien onder den schuilnaam Adriaan van Woelwijk, dien men in het Biographisch Woordenboek der Nederlanden vruchteloos zoeken zal.

R.

BIJZONDERHEDEN UIT DE HERVORMINGS- GESCHIEDENIS VAN OVERIJSEL,

DOOR

Dr. J. DE HULLU.

V. DE AFSCHAFFING DER OPENBARE PROTESTANTSCHÉ GODS- DIENSTOEFENING TE DEVENTER IN 1567.

Het zal voor den Deventerschen magistraat, door den aandrang van de landvoogdes en den stadhouder gedurig voor de netelige keuze geplaatst om òf met verloochening van zijn eigen sympathieën en het in de waagschaal stellen van de rust binnen de stad den religievrede af te schaffen òf door handhaving van den bestaanden toestand zich de ongenade van het Hof te Brussel op den hals te halen ¹⁾, tot een verademing zijn geweest in de laatste maanden van 1566 door geen aanschrijvingen of vermaningen van hun kant meer te worden lastig gevallen. Doch spoedig genoeg werd het openbaar, dat de Brusselsche regeering Deventer niet uit het oog verloor, al had zij, door dringender aangelegenheden bezig gehouden, de zaken daar tijdelijk op hun beloop moeten laten, want

¹⁾ Zie dit *Archief*, blz. 36—77.

op het laatst van Januari of in de eerste dagen van Februari 1567 bracht een brief van de landvoogdes, tegelijk met het bericht van de aanstaande komst des konings en van den hertog van Alva, aan Schepenen en Raden het bevel om de „diversche acten van prekingen ende exercitie van nyeuwe secten ende andere acten zijnder Majesteijt nyet aengenaem wesende van stonden aen ende zonder vertreck bij alle goede ende gevuechlijcke middelen te doen cesserē” ¹⁾.

Op de vergadering, den 8^{en} Februari door Raad en Gemeente ter behandeling van dit geval gehouden, werd op voorstel van den Raad besloten de aanschrijving der landvoogdes te beantwoorden met een in eerbiedige termen ingekleed vertoog, dat al wat te Deventer in zake de religie was verricht uitsluitend uit nood was gedaan en bij provisie, opdat de vrede onder de burgerij in stand en de verwoesting van kerken en kloosters achterwege bleef; een afschrift van dit vertoog toe te zenden aan den stadhouder, wien men tegelijkertijd verzoeken zou om de stad „an de hartoghinne soe genedich tho erschijnen alst ommer moegelijcken was”; en verder aleer men hiertoe overging eerst nog in overleg te treden met de regeeringen der beide zustersteden, opdat door hen mede een goed woord voor Deventer mocht worden gedaan ²⁾.

Dit besluit kwam echter slechts gedeeltelijk tot uitvoering, want daar men het op de bijeenkomst van de drie steden, die kort daarop schijnt te hebben plaats gehad, raadzamer achtte alleen aan den stadhouder te schrijven, is de afzending van den brief aan de landvoogdes ten slotte niet doorgegaan ³⁾. Inderdaad, hoe hadden Raad en Gemeente zich ook maar één enkel oogenblik eenig voordeel kunnen beloven van een dergelijken stap, nu de

1) Brief van de landvoogdes aan Deventer van 26 Januari 1567 (Dev. Arch. N° 1104).

2) Concordaatboek i. d. 8 Febr. 1567: „edoch hier thevoirens metten anderen twee steden Campen ende Swolle communicatie thalden om medde voir ons tschrijven.”

3) Concordaatboek i. d. 28 Maart 1567.

landvoogdes, hun schrijven van eenige maanden geleden ¹⁾ blijkbaar geheel ignoreerende, andermaal afschaffing van den religievrede eischte? Zij moeten zelf hebben gevoeld, dat zij zoo handelend hun belang veeleer schaden dan baten zouden. Het eenige, dat zij konden beproeven, was een beroep doen op de goedgunstigheid van den stadhouder, een persona grata ten hove, die hun door zijn voorspraak, als hij er zich toe leenen wilde, mogelijk nog helpen kon. Een brief van die strekking, waarin Schepenen en Raden hem tot rechtvaardiging van het door hen gehouden beleid opnieuw aan de goede gevolgen herinnerden, die de religievrede had gehad, en er op wezen dat orde en rust niet langer verzekerd waren wanneer men den Protestanten de godsdienstvrijheid benam, werd den 15^{en} Februari vastgesteld ²⁾.

Maar gelijk na de scherpe taal, welke hij op de statenvergadering van 8 October 1566 tegen de Deventer afgevaardigden had gevoerd, bijna te verwachten was, wees Arenberg in zijn antwoord hun verzoek om bemiddeling beslist af. Zij zelf en haar gedeputeerden, die hem bij verschillende gelegenheden over het voorgevallene in hun stad hadden gesproken, zoo voegde hij de regeering op verwijtenden toon toe, zouden ongetwijfeld zijn „inen darauf gebene andtwordt, vorgeworffene mittele, wodurch irer Ku. Mat. hoichste indignatie, die muetwillige ufroir und newerungen vermietten, und darnach da sie begangen abgeschafft werden muchten, neben von der Ku. Mat. wegen wider die ungehorsame muetwillige burgere und sonsten jedermann erpottenen beistandt auch dabei gefuegte heilsame guethertzige ja vetterliche ermanungen in frischem gedencken tragen, und daerab leichtlich ermessen kunnen ob nit diss mittel der eingewilligter newerung, welchs ir vor das beste und damit die gemeine eingesessen beide geistlich und weltlich bisshero in gueter raste und einig-

1) Van 5 Oct. 1566, zie dit *Archief*, blzz. 72, 73.

2) Brief van Deventer aan Arenberg van 15 Febr. 1567 (Dev. Arch. N°. 2204).

keit (wiewall nit allein unss sonder jedermenniglich das widerspil ¹⁾ kundich) regirt zu haben rhumet, ir vielmehr dasselb auf anlangen ewer ufroeriger muetwilliger burger dan unser van Ku. Mat. wegen euch gebene antwort eingeroembdt." „Demnach (ging hij voort) und fernerem inhalt ewers schreibens belangendt, als wir bei irer F. D. ²⁾ euch vorschreiben wolten, domit ir und ewere mitburgere bei provisie bei exercitie der angefangener religie und bei euch eingewilligten mitteln, bis dahin von irer Ku. Mat. anders in sachen der religion geordnet wurde, pleiben muchten, fuegen wir euch zu wissen bei hoichgemelter Regentin unser vorschreiben in diesem fal und ansuchen, wilchs irer Ku. Mat. meinung zuwider, gar keinen nutz schaffen wurde, derwegen solichs nicht undernemen muegen, (weshalve hij hun nogmaals vermaande) hoichstgedachter Ku. Mat. ernster meinungen, irer F. D. brieffen und unseren vielfaltigen ermanungen, euch und der gantzer gemeinen zu gueten und wolfart, zu gelieben und als getrewen und gehorsamen undersassen eiget zu erzeigen" ³⁾).

Hoe misnoegd de landvoogdes, aan wie de stadhouder tegelijkertijd door een afschrift van Deventer's brief en zijn antwoord van het voorgevallene kennis had gegeven ⁴⁾, over den voortdurenden lijdelyken tegenstand van den Raad ook wezen mocht, achtte zij toch den tijd voor Forscher maatregelen, blykens haar schrijven aan Arenberg van een week na dien, nog niet gekomen. Men behoefde te Deventer, zeide zij, niet te denken dat zij, die hetgeen zij in hun missive hadden verzocht tot dusver aan niemand wien dan ook had vergund, dit aan hen

1) Dit slaat op de woelingen der Roomschegezinden tegen den religievrede in September van het vorige jaar, vgl. dit *Archief*, blz. 60, 69 vv.

2) De landvoogdes.

3) Brief van Arenberg aan Deventer van 18 Febr. 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

4) Brief van Arenberg aan de landvoogdes van 18 Febr. 1567 (*Correspondance de Frize, Overysse etc.* op het Brusselsche Rijksarchief).

toestond — maar niettemin, zoo drukte zij zich uit, „il n'a point samblé convenir d'y proceder encoires par voye de gens de guerre et par force pour estre ladicte ville telle qu'elle est et si populeuse; et pour, embrassant par trop, point nous empescher trop tout à coup, il a semblé avis que debvez continuer vers lesdicts de Deventer les offices d'inductions, admonitions et persuasions" ¹⁾).

Door vermaning en overreding de Deventer overheid tot onderwerping te brengen, had, zagen wij, de stadhouder reeds beproefd, nog vóórdat hem de brief der landvoogdes was ter hand gekomen; maar zoolang niet door het gebruiken van troepen of andere krachtige middelen of door den loop der gebeurtenissen elders in den lande aan zulke vermaningen klem werd bijgezet, viel er op een omkeer te Deventer niet te hopen. Week na week ging voorbij, doch van afschaffing der Protestantsche godsdienstoefening kwam niets.

Van de inwendige geschiedenis der jeugdige gemeente weten wij weinig, genoeg echter om te mogen aannemen, dat het haar noch aan geloofsijver noch aan beoefening der christelijke barmhartigheid heeft ontbroken. Coolhaes deelt niet alleen mede dat het grootste gedeelte der burgerij de predikatiën volgde, maar ook dat de evangeliseerende arbeid van leeraars en geloovigen beiden zoo goeden voortgang had, dat er grond was voor de verwachting dat „de meeste deel van den ghenen, die noch in de duijster-nisse des pausdoms saten in corten tijden tot het licht der goddelycker ghenaden" zouden gebracht worden ²⁾, en met eenige fierheid maakt de gemeente zelve er ergens gewag van, dat „benevens andere des gelovens fruchten" ook „dese einige waldait erwassen (is), dat die huissarmen seer rickelick underhouden sint" van hetgeen „dachlickes van der christlicker gemeente under den sermonen den

1) Brief van de Landvoogdes aan Arenberg van 26 Febr. 1567 (*Correspondance de Frize, Overijssel etc.* op het Brusselsche Rijksarchief).

2) Coolhaes, *Apologia* (z. p. 1580) in de Voorreden.

dartho verordeden diaconen in dat bredt geworpen ende sunst gegeven worth" ¹⁾).

De laatst aangehaalde woorden zijn merkwaardig omdat zij ten minste eenig licht doen opgaan over de organisatie van de toenmalige Protestantsche kerk van Deventer, waarvan overigens geen enkel bericht is overgeleverd, en omdat zij aantonen dat de gemeente elken dag ter godsdienst-oefening samenkwam, vermoedelijk, te oordeelen althans naar wat men dienaangaande op een andere plaats vermeld vindt, tweemaal daags 's ochtends om de preek te hooren en 's avonds tot bijwoning van het zoogenaamde avondgebed ²⁾).

Of de Deventer Protestanten betrekkingen hebben onderhouden met andere consistoriën, bepaaldelijk met den kerkeraad van Antwerpen, van wien, zooals men weet, de tegenweer tegen het streven der landvoogdes om het Protestantisme te fnuiken voornamelijk uitging, blijkt niet. Zooveel is zeker dat de handelsrelatiën, die van ouds tusschen de beide steden bestonden ³⁾ en op het in de eerste helft van September 1566 te Deventer voorgevallene ontegenzeggelijk hebben ingewerkt ⁴⁾, op hare beurt den invloed hebben ondergaan van den nieuwen toestand. Franciscus Dusseldorp verhaalt, dat (omstreeks October 1566) eenige duizende kettersche catechismussen, uit Deventer binnen Utrecht aangevoerd, aldaar in beslag genomen en verbrand zijn ⁵⁾. Het hier medegedeelde slaat zonder twijfel op iets dat niet, gelijk de vrij onnauwkeurige Dusseldorp beweert, omstreeks October 1566, maar

1) Request van de „christliche gemeente” aan Raad en Gemeente van 22 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

2) Brief van Deventer aan Arenberg van 23 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104). De avondgebeden waren eenvoudige bijeenkomsten der gemeente in de kerk, waarbij de predikant voorging; vgl. Rogge, *Caspar Coolhaes*, Amst. 1856, Dl. I, blz. 51.

3) Zie mijn *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel* (Dev. 1897—1899), blz. 10.

4) Zie dit *Archief*, blz. 50.

5) Zie Fruin, *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales* (Werken Hist. Gen. IIIe Serie N°. 1), 's-Grav. 1893, blz. 43.

omstreeks het laatst van Januari van het volgend jaar moet zijn gebeurd. Een Deventersch burger, Lambert Meps geheeten, had nl., naar hij zelf ergens verklaart, „palsgrae-vysche caetechysmos an Johann van Rede bastert toe Utrecht omme voerts nae Antwerpen tsenden geschycket”, welk pak „by een raeth aldaer (te Utrecht) angehouden (unnd) opgebraecken was” ¹⁾.

Denkelijk zou de heele zaak geen ernstige moeilijkheden voor Meps hebben opgeleverd, want de censuur van Schepenen en Raden op den boekhandel schijnt niet van de scherpste te zijn geweest — hijzelf beroept er zich naderhand op, dat zij „nyewerlt den fremden oyck, so hyr sulke buke veylen, daeromme yn straffe genaemen hebben” ²⁾ — indien niet in het opengebroken pak eenige brieven van zijn hand waren aangetroffen, waarin gezegd werd, dat er in Overijssel en in Gelderland twee bloedhonden waren tegen de Christenen als Cerberus de helsche hond, blaffende en verwachtende een Hercules, welke woorden de stadhouder van het gewest als op hem doelende schijnt beschouwd te hebben. Toen dan ook de raadsheer Til met zeker bevelschrift van Arenberg te Deventer verscheen en Schepenen en Raden Meps door drie stadsdienaars op het raadhuis lieten ontbieden, oordeelde deze het veiliger om, nadat hij de dienaars een eindweegs had gevolgd, hen voor een oogenblik te verlaten en zich naar de kerk te begeven, waar hij onder de personen, die aldaar het lof hoorden, eenigen van zijn goede vrienden wilde opzoeken en hen „op (syenen) dach bydden omme (hem) in sulker onbewoster saeke unnd ij lens ankommender noet etwas tho raeden”. Deze vrienden, beweerde hij, hadden hem geraten nog dien eigen avond uit de stad te trekken en dan den volgenden dag „van ey nigh e guede vrunden unnd eynen goeden voersprake versen (voorzien)” voor den Raad te komen. Zoo

1) Request van Lambert Meps aan den Raad van ná 30 Januari 1567 (Dev. Arch. N°. 1193).

2) Request als voren.

zou hij zeker gedaan hebben, zegt hij, wanneer hij niet des anderen daags had vernomen, dat de Raad in zijn woning huiszoeking had laten doen, de poorten gesloten en bij publicatie verboden had hem te herbergen en op zijn aanbrenging een groote belooning had gesteld ¹⁾.

Wat er verder met hem plaats heeft gehad, of hem op zijn herhaald verzoek door Schepenen en Raden de terugkeer binnen de stad is vergund of niet en, indien wel, of hij, zooals hij aanbood, zich heeft kunnen zuiveren van de verdenking dat de geïncrimineerde uitdrukkingen in zijn brief op den stadhouder doelden ²⁾, is bij gebrek aan naricht niet meer uit te maken en buitendien weinig belangrijk. Wat eenig belang geeft aan het geval is dit, dat het hoogstwaarschijnlijk in verband staat met de uitgaaf van den Heidelbergischen Catechismus, die in ditzelfde jaar 1567 bij Simon van Steenberghe te Deventer het licht zag ³⁾.

Ondertusschen was voor de Protestantsche beweging in de Nederlanden volle ebbe ingetreden. Zoo al voor een wijle de kwijnende moed verlevendigd werd door den stouten zet, waarmede Bombergen in Februari den Bosch op de zijde der geuzen bracht, de nederlaag van Toulouse bij Oosterweel in Maart, de kort daarop gevolgde val van Valenciennes en het beulswerk door Noircarmes aan de burgerij dier stad voltrokken, maakten de uitzichten al donkerder en donkerder en toen eindelijk in April de heer van Brederode, de „opperste veldheer” der geuzen, het land verliet, was de tegenstand gebroken, de triomf van het gouvernement volkomen.

Reeds vóórdat Valenciennes het hoofd in den schoot had gelegd, was er bij de regeering van Deventer een nieuwe poging aangewend om haar tot toegeven over te

1) Request als voren. Vgl. de publicatie van S. en R. van 30 Januari 1567 in het *Publicatieboek*.

2) Requesten van Meps aan den Raad van omstreeks Januari of Februari 1567 (Dev. Arch. N°. 1193).

3) Vgl. Doedes, *De Heidelbergsehe catechismus in zijne eerste levensjaren*, Utr. 1867, blz. 111 vv.

halen, dezen keer niet van de zijde der landvoogdes of van den stadhouder maar door de Ridderschap en Steden van Twenthe. Gedenkt toch, riepen zij Schepenen en Raden toe, aan de oorlogstijden van vroeger en wat wij toen hebben moeten lijden, en overweegt eens welk een ontzettende schade de landschap te wachten staat, zoo gij in weerwil van de besluiten, op de statenvergaderingen in het vorige jaar genomen, het bevel tot afschaffing van de nieuwigheden in de religie blijft weerstreven; neemt daarom andere steden tot exempel, ontslaat de predikanten en laat de Protestanten niet langer in het bezit van uw kerk. En, voegden zij er ten slotte waarschuwend aan toe, „soe sodanige schade (uit uw weigering) ontstonde, hebben U Erbaren tmercken waer desulvige schade van den ghenen, de dess nicht tho schaffen gehadt, wolde versocht ende verhaelth woirden” ¹⁾.

Welk gevaar de Twenthen voornamelijk duchtten wordt begrijpelijk, wanneer men let op de maatregelen, die Arenberg eenige dagen te voren in het eveneens door hem als stadhouder bestuurde Friesland had genomen. In het begin van Januari had hij van de regeering van Leeuwarden gedaan gekregen, dat er de preek werd afgeschaft en alles op den vorigen voet hersteld, waarvoor hij van zijn kant, altoos onder nadere goedkeuring van de landvoogdes, beloofd had geen garnizoen binnen de stad te leggen, gelijk hij aanvankelijk voornemens was geweest. De landvoogdes had evenwel met deze schikking geen genoegen genomen, waarop hij nieuwe onderhandelingen met den magistraat aangeknoopt, toen deze van geen wijzigingen hooren wilde, de overeenkomst ingetrokken en de stad met twee compagnieën bezet had. Twee andere compagnieën waren vervolgens door hem te Sneek en een vijfde binnen Sloten gelegd ²⁾.

1) Brief van drost, ridderschap en steden van Twenthe aan Deventer van 20 Maart 1567, bij Racer, *Overijsselsche Gedenkstukken*, Kampen 1785, V, blz. 49.

2) Gachard, *Etudes et notices historiques*, Brux. 1890, II, p. 148.

Met zoo afschrikwekkende voorbeelden voor oogen en bij het aanschouwen van den gestadigen achteruitgang der geuzen moet zich bij Raad en Gemeente wel meer en meer de overtuiging hebben gevestigd, dat langer rekenen van hun lijdelyken weerstand slechts dienen kon om over stad en burgerij de grootste onheilen te brengen. Welk een ramp het destijds was bezetting te moeten innemen, wisten zij maar al te goed, en de gedachte aan het jaar 1561, toen het gouvernement te Brussel hen voor de aan pastoor Gallus verleende bescherming met inkwartiering van troepen had willen straffen ¹⁾, moet de vrees dat het daarop zou uitloopen nog hebben versterkt.

Arenberg, zou men bijna zeggen, moet van die veranderde stemming te Deventer kennis hebben gedragen. Immers in de eerste helft van April had hij aan de landvoogdes al om instructiën gevraagd, op welke voorwaarden hij met die van Deventer onderhandelen moest, ingeval zij „se meissent en termes de traictié” over het afschaffen der nieuwigheden en het herstel van den vroegeren toestand, en wat hem te doen stond ten opzichte van den pastoor aldaar, die volgens de nieuwe leer had gepredikt en gedoopt. Wat het laatste punt betrof, hield de last, die hem van uit Brussel werd gegeven, in, dat hij den bisschop met het geval in kennis stellen en bovendien het advies inwinnen zou van het Hof van Friesland; ten aanzien van het eerste was het voorshands voldoende, dat hij hen van de spoedig aanstaande komst des Konings verwittigde en hen vermaande met het oog daarop alle nieuwigheden in de religie af te doen en alles op den vroegeren voet terug te brengen ²⁾.

1) Zie Molhuysen's studie over Carolus Gallus in Nijhoff's *Bijdragen voor de Vaderl. Gesch. en Oudheidk.* 1e Serie, VI, Arnhem 1848, blz. 125 vv.

2) Besluit der landvoogdes van 16 April 1567: „Pour le présent souffira que le conte d'Arenberghe admoneste ceux de la ville de Deventer de la briève venue du roy, que partant ilz ostant toutes nouvelles y introduictes au regard de la religion en remectant le tout en son premier estat.” (*Correspondance de Frize, Overissel etc.* op het Brusselsche Rijksarchief).

Den 16 April eindelijk, ruim een half jaar nadat de religievrede was afgekondigd, sloeg de Raad aan de Gemeente voor om „diewyle men vermerckt uth den exempell van andern Con. Mayts. landen und steden, dat alsulcke exercitien bij Syn Maytt. nieth willen geledden sijn, dat men dieselve exercitie van religie in der Vrouwenkercken gentzlichen (doen) cessieren und hern Melchior ¹⁾ umb tvertrecken sall verloeven, und dat daerbenevens Schepen und Raeth an unsen genedigen hern stadtholder schrijven willen datt syn genade om sterfflickheyt der tijtt und gefharlichejtt der pestilentz genedelicken wolde consentieren, dat heer Jasper ²⁾ alhier om den krancken, soe hem begeeren in oir kranckhejtt, tho troesten solde moegen blijven. Soeveer syn genade datselve nieth solde willen believeen, synnen Schepen und Raeth entslaeten als dan hern Jasper oick tho verloeven” ³⁾. Inderdaad is in die bijeenkomst tot opheffing van den religievrede besloten en heeft de Raad den predikanten vervolgens gelast het prediken te staken ⁴⁾.

Het spreekt van zelf dat zich dit besluit gemakkelijker liet vaststellen dan uitvoeren, en werkelijk was de magistraat reeds den volgenden dag genoodzaakt het al weder te schorsen. Een „grote und untelleycke” menigte van burgers en ingezetenen alsook van vreemde schippers, mannen en vrouwen, jongen en ouden, kwam des morgens op het gewone uur, dat er gepreekt placht te worden, in de Lieve Vrouwe-kerk samen om de preek te hooren. Bevreesd dat het volk wellicht „niet sonder ungemack oder unlust” uiteen zou gaan, liet de Raad den pastoor aanzeggen dat hij een preek voor hen zou doen, waarna een ieder zonder „unstumicheit oder unlust” huiswaarts keerde. Des avonds zag men een herhaling van het gebeurde: tegen den tijd dat men gewoon was

1) Melchior Pelegrinus.

2) Caspar Coolhaes.

3) *Concordaatboek* i. d. 16 April 1567.

4) Brief van Deventer aan Arenberg van 23 April (Dev. Arch. N°. 1104).

„ein vermaninge ende aventgebett” te doen stroomde opnieuw een groote menigte, burgers zoowel als vreemden, naar de kerk. Hoewel zij deze gesloten vonden, hielden zij echter met zulk een „ernst ende ijver” om de predikatie aan, dat eenigen van de voornaamsten van het kapittel het noodig oordeelden hun een predikatie te laten geschieden. Wederom gaf de raad aan hun verlangen toe, met het gevolg dat de gemeente na afloop der godsdienst-oefening even ordelijk uiteenging als des morgens ¹⁾.

In deze hachelijke omstandigheden werd de regeering te rade een beroep te doen op de medewerking van de leden van het schuttengilde. In een vergadering, den 19 April met hen gehouden, zette zij uiteen hoe de stadhouder de smeebeden, schriftelijk en mondeling tot hem gericht, opdat hij den Koning en de landvoogdes verzoeken zou, dat men toch te Deventer in het genot der vrije godsdienst-oefening mocht worden gelaten, van de hand gewezen had. Daarenboven had niet alleen hij, maar onlangs ook nog de regeeringen van Kampen en Zwolle met ettelijke leden van den Sallandschen adel en de Ridderschap en Steden van Twenthe haar aangespoord de zaken derwijze te regelen, dat de landschap door Deventer's toedoen „in gienen ewigen verderff ende schaden gefuerth mochte werden”, terwijl die van Twenthe er de waarschuwing hadden bijgevoegd, dat „so sie deser stadt halven beschediget wurden an uns hoeren schaden verhaelen” moesten ²⁾. Om die reden en omdat in schier alle andere landen en steden des Konings de oefening der Protestantsche religie was afgesteld en het te vreezen stond dat, bij langer verzet tegen 's Konings bevelen, de andere leden van Overijssel zich van Deventer zouden afscheiden en de burgerij met haar nakomelingen haar privilegiën en gerechtigheden verbeuren en in onherstelbaar verderf en schade vervallen zou, hadden Schepenen

1) Brief van Deventer aan Arenberg van 23 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

2) Vgl. hiervóór blz. 329.

en Raden met de Gemeente het raadzaam geoordeeld de protestantsche godsdienst oefeningen te doen ophouden of „in stijlstandt te holden”, zóó evenwel „dat die predican-ten sollen mogen bij uns blijven”, weshalve zij de schut-ten verzochten de schorsing der preek met christelijke lijdzaamheid te dragen en Raad en Gemeente „gehorsam-licken in desen beslott (te willen) bijplichten ende dem niet (te) wederstreven”, opdat de rust bewaard bleef en den koning geen oorzaak gegeven wierd de stad „durch dat eine oder andere middell tho besweren” of haar te ontzetten van haar voorrechten en vrijheden.

Men zou zeggen, hetgeen de Raad ter aanbeveling van zijn voorstel in het midden bracht was wel geschikt om de schutten te overreden — indien dezen maar voor over-eding waren vatbaar geweest: immers in plaats van den Raad hun steun toe te zeggen voor de uitvoering van het gevallen besluit, verklaarden al de twintig rotten van het gilde ¹⁾, de oogen sluitend voor het feit dat alom de geuzen-zaak op het uiterste lag en de reactie voortging van overwinning tot overwinning, „bij die (Augsburgsche) confessie te willen blijven”, en drongen zij Schepenen en Raden met veel smeeken en bidden de hopelooze taak op „sielujden ende die ingesethenen deser stadt so ommer mogelick” bij de landvoogdes en den stadhouder „tho verbidden, damit sie bij der Augspurgischen confessie noch ein tijttlanck mochten gecontinuiert ende geduldet werden ²⁾”. Een paar afdeelingen zelfs, als leefde men nog in de maanden Augustus en September van 1566, in den eersten roes van de overwinningen door het Protestantisme behaald, kwamen er voor op, dat „den pastoeren die presentie bij den capittel gefolget” mocht worden, m. a. w. dat hem door het kapittel, dat hem (let wel!) nog altijd niet in het aan zijn pastoorschap ver-

1) Blijkens een aantekening in N°. 1104 van het Deventer Archief stemden slechts 18 leden tegen het gevoelen der meerderheid.

2) Brief van Deventer aan Arenberg van 23 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

bonden kanonikaat had willen installeeren ¹⁾, aandeel zou worden gegeven in de inkomsten ²⁾.

De Protestantsche gemeente voegde daar eenige dagen later het verzoek bij, dat Raad en Gemeente alle bedenkbare middelen, die tot behoud van den gemeenen vrede dienen konden, in het werk zouden stellen, opdat de predikanten aangehouden wierden en het christelijk aangevangen werk der prediking „unverworpen verbliven” mocht ³⁾, en zoo gebeurde het dat de magistraat, door dien aandrang wederom aan het weifelen gebracht, den 22 April met de Gemeente goed vond: „tott vermijdinghe allerhande unlust in der stadt nochmaels an die herzoghinne tho Parma und dan an (den) stadholder gantz demoeidich tho schrijven und tho bidden, dat (zij) die burgeren und ingesethenen desser stadt bij der exercitiën van religie noch eijn tijtlanck genedich tho dulden, und alsoe erfahren wes bij (hen) sall moegen tho erholden sijn” ⁴⁾.

De brieven aan de landvoogdes en den stadhouder, waarin de Raad zich voor de zooveelste maal op de goede gevolgen van het toestaan der vrije godsdienstoefening beriep en de vrees uitsprak, dat de afschaffing van den religievrede door het verhuizen van Protestantsche ingezetenen naar elders het verval van handel en nering na zich sleepen en des te meer het voortwoekeren van allerlei secten bevorderen zou ⁵⁾, die brieven waren opgesteld en juist stond de bode gereed om naar Brussel te vertrekken, toen de tijding binnen Deventer kwam, dat de stadhouder niet meer te Brussel vertoefde, maar van daar

1) Vgl. Dumbar, *Kerkel. en Wereltl. Deventer*, Dev. 1732, I, blz. 207 vv.

2) Blijkens een aantekening in N°. 1104 van het Deventersch Archief.

3) Request van de „Christlicke gemeente” aan Raad en Gemeente van 22 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

4) *Concordaatboek* i. d. 22 April 1567.

5) Brieven van Deventer aan de Landvoogdes en aan Arenberg van 23 April 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

verreisd en reeds te Zwolle aangekomen was ¹⁾. Schepen en Raden oordeelden het nu beter de brieven achter te houden en uit hun midden een bezending aan hem te doen. Vergezeld van eenige raadsleden van Kampen en Zwolle, die door de regeeringen van deze beide steden ten behoeve van hun zusterstad insgelijks aan hem waren afgevaardigd, verkregen de Deventer heeren te Vollenhove bij Arenberg gehoor ²⁾. Alles bijbrengende wat tot verontschuldiging der stad dienen kon, legden zij hem de redenen bloot, waarom zij indertijd de verandering in de religie hadden toegelaten, terwijl zij hem verder mededeelden, wat laatstelijk door de schutten en de Protestantsche gemeente was gevraagd. Een scherp wederwoord van den stadhouder volgde. Zulk een ongehoorzaamheid, sprak hij, had hij niet van Deventer verwacht; hij had niet gedacht, dat men er op eigen hand, in strijd met hetgeen de Koning verlangde en de staten van het gewest bij zijn afscheid te Gent in 1559 bevolen had, de religie veranderen zou noch dat zij, de bevelen der landvoogdes en zijn eigen welmeenende vermaningen in den wind slaande, den religievrede zouden in stand houden en alsnog weigerachtig blijven om haar af te schaffen, terwijl groote, aanzienlijke steden als Gent, Antwerpen en meer andere, waarbij Deventer niet eens in vergelijking kwam, den vroegeren toestand alreeds op genade en ongenade hadden hersteld. Hij gaf hun te bedenken hoe groot het gevaar was, waaraan Deventer zich blootstelde, en wat men van de ongenade des Konings te verwachten had: het verderf en de ondergang der stad stond voor de deur. Toen de afgevaardigden verzekerden dat hetgeen

1) *Concordaatboek* i. d. 1 Mei 1567. Op de minuten der brieven staat aangeteekend: „desse brieven synnen ingegrossiert gewesen, und even als die bade darmede nae Bruijssel gaen solde, is tijdinge gekhomen dat (de stadhouder) tho Leuwerden angecomen gewest sij, und hebben Scepen und Raedt daernaen sijn Gnade duch vier hern des Raedes besanth” (Dev. Arch. N°. 1104).

2) Revius, *Daventria illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 370, zegt, blijkbaar verkeerdelijk, dat deze bijeenkomst te Amsterdam plaats had.

zij hadden gedaan niet uit ongehoorzaamheid aan den Koning was geschied, maar alleen om het verwoesten van kerken en kloosters en dergelijke te voorkomen, waardoor het hoogste misnoegen des Konings zou zijn opgewekt, en dat de ingezetenen zoo geestelijken als wereldlijken in vrede met elkander hadden geleefd, voerde de stadhouder hun te gemoet, dat hij daarvan anders en beter onderricht was, dat de regeering de burgers geen meester was geweest en dit ook thans nog niet was. De Koning, ging hij voort, moest „dairinne noitwendichlicken anderss versiehn”, ook de regeering veranderen. Ten slotte waarschuwde hij hen op het ernstigst, dat zij zich wel zouden beraden, want hun verderf stond voor de deur en hij kon noch wilde de stad Deventer bij den Koning „verbidden”: zij mochten zelf zien hoe zij zich bij hem verantwoorden en zijn vergiffenis afbidden konden. Of de afgevaardigden van Kampen en Zwolle hem al smeekten, dat hij toch Deventer's „gelegentheijtt in gnaden behertzigen, hoerer genediger heer syn und sie noch desse landschapp niet bederven laten wolde”, Arenberg bleef onvermurwbaar, totdat hij zich eindelijk na veel bidden en smeeken bereid verklaarde om, wanneer de Protestantsche godsdienstoeeningen zoo spoedig mogelijk werden afgeschaft ¹⁾, voor stad en burgerij „in gnade bij sijn Mayesteitt dat beste tdoene”. Van hun kant beloofden daarop de Kamper en Zwolsche heeren, dat zij, met raad en medewerking der geheele landschap, niets onbeproefd zouden laten om de Deventer burgerij in de afschaffing der predikatiën te doen bewilligen, ingeval haar eigen overheid ze hiertoe niet mocht kunnen overreden ²⁾.

Blijkbaar heeft de Gemeente, toen Schepenen en Raden haar van den uitslag van het onderhoud met den stadhouder verslag gedaan en nog eens de noodlottige gevolgen, als verlies van de privilegiën en voorrechten der stad en onherstelbare schade voor de andere steden en

1) *Concordaatboek*, i. d. 1 Mei 1567.

2) Als voren.

landzaten, hadden afgeschilderd, die uit langer verzet konden voortspruiten, van alle verdere oppositie afgezien en zich zonder tegenspraak neergelegd bij hun voorstel om de predikatiën in de Mariakerk te doen eindigen en de predikanten met een eerlijke belooning af te danken ¹⁾.

Bij de ambachtsgilden, een paar dagen na dien (op 3 Mei 1567) evenals de schutten bijeengeroepen, opdat de Raad hun, gelijk met de Gemeente was afgesproken, het besluit van den 1 Mei mededeelen en hen verzoeken zou, dat zij dit „mit geduld in vreden und goeder eindracht (wilden) bijplichten ²⁾ und in dem Scepen und Raedt als hoerer overijcheijtt niet wederstreven, oick die jhenigen, so ungehorsamlichen hiertegens wurden doen, nae geboer ³⁾ daervoor helpen ansiehn, updat alsoe guede vrede vordan in deser stadt erholden moge werden,” ontmoette men geen tegenstand, maar niet zoo gedwee onderwierpen zich de schutten. Wel-is-waar brachten zij geen bezwaren in tegen de afschaffing van de openbare Protestantsche godsdienstoefeningen en vereenigden zich van de twintig rotten, waaruit het geheele gilde bestond, dadelijk elf zonder voorbehoud met de beslissing van den Raad, doch van de negen andere begeerden zeven eenparig en in één de meerderheid dat de predikanten tot vertroosting der zieken ⁴⁾ nog een tijdlang in de stad mochten blijven, terwijl één enkel rot acht of veertien dagen uitstel wenschte. Met uitzondering van vier rotten, die naar het schijnt op hun stuk bleven staan, gelukte het den Raad echter bij slot van rekening ook nog deze voor den door hem voorgestanen maatregel te winnen ⁵⁾.

Zoo was dan eindelijk het pleit voor goed beslist, de

1) *Concordaatboek* i. d. 1 Mei 1567.

2) steunen, Hoogd. beipflichten.

3) naar behooren, Hoogd. nach gebühr.

4) In dezen tijd heerschte te Deventer de pest (Dev. Arch. N°. 1104).

5) Acte van 3 Mei 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

dwingelandij in de worsteling voor godsdienstvrijheid meesteres gebleven. Den 6 Mei luidde de publicatieklok om de burgerij te verkondigen, dat de predikatiën en godsdienst oefeningen, tot dusver in de Lieve Vrouwekerk „nae die form der Auspurgischen confession” geschied, voortaan niet meer zouden plaats hebben: wie, hetzij uitheemsche of ingezetene, deze ordinantie wederstond en zich verdriestte de kerkdeuren open te breken, de klokken te luiden of dergelijken moedwil te bedrijven, of ook „ennige belden oder anderss in derselver offte in den anderen kercken bestormde”, zou anderen tot een spiegel aan lijf en goed worden gestraft. Insgelijks werd straf bepaald tegen allen, „soe in derselven kercke predige gehoirt offte in den anderen kercken”, die elkander met smaad of spot beleedigden of op eenigerlei wijze beschadigen zouden ¹⁾.

Al is het moeilijk aan te nemen, dat de Protestanten de hun aangedane onbillijkheid met den deemoed en de gelatenheid van lammeren gedragen hebben en dat geen enkel bitter woord tegen de aanhangers der overwinnende partij over hun lippen is gevloeid, of dat de Roomschegezinden, met name de geestelijkheid, over wier „unnuth geswetz”, „quellicken spreken” en „schelden” sommige schutten nog kortelings hadden geklaagd ²⁾, de bij overwinnaars zoo uiterst zeldzame deugd van edelmoedige matiging hebben betracht, zoo schijnt toch de nieuwe regeling tot geen ernstige verstoring der rust te hebben geleid, en de Raad, hoewel uitteraard geneigd om in het belang der stad den toestand op zijn gunstigst voor te stellen, niettemin recht te hebben gehad om den volgenden dag aan den stadhouder te schrijven, dat de predikatiën waren afgesteld „mit gueden gemoede, freden und eindracht sonder enigerhandt commotie, wedderspennicheijtt oder frevelmoet van enigen burgeren ader ingesethenen deser

1) *Publicatieboek* i. d. 6 Mei 1567.

2) Acten van 19 April en 3 Mei 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

stadt, dat wij mit waerheijt hebben kunnen spueren" ¹⁾. Ongetwijfeld heeft tot dien goeden afloop niet weinig bijgedragen de omstandigheid, dat in de eerste weken de Lieve-Vrouwe-kerk ook voor de Roomsche diensten gesloten bleef ²⁾.

Het was werkelijk hoog tijd dat Deventer het hoofd in den schoot legde, want de waarschuwing op de bijeenkomst van den 28 April, door den stadhouder tot haar afgevaardigden gericht, dat het verderf der stad voor de deur stond, bevatten meer dan een loutere bedreiging, zij waren integendeel op het punt metterdaad bewaarheid te worden. De zaken hebben nu zulk een wending genomen, zeide de landvoogdes in den brief, dien zij op den 3 Mei aan Arenberg schreef om hem te prijzen voor hetgeen hij in de laatste dagen ten aanzien van Deventer verricht had en hem te verzoeken, dat hij op denzelfden voet voort zou gaan, de zaken hebben nu zulk een wending genomen, „que l'on peut parler et proceder avec auctorité et commander au lieu de requerir et prier, qu'il a fallu faire pour ung temps par le passé, d'autant plus que noz forces tirent la volte(?) d'où sans difficulté et en brief se peuvent faire veoir alendroict dudict Deventer et par-là entour, s'ilz seroient si mal advisez de tarder à se ranger" ³⁾. Ook nu zelfs, niettegenstaande Arenberg den 9 Mei aan de landvoogdes kon schrijven: „j'espère que le tout s'est réduit tellement en mon gouvernement qu'il ne sera besoing de faire passer outre aucunes gens de guerre vers ledict Deventer ou ailleurs, et ce que j'en diz est pour éviter le déguast du pays" ⁴⁾, scheen dit gevaar nog niet geweken. Immers toen na verloop van

1) Brief van Deventer aan Arenberg van 7 Mei 1567 (Dev. Arch. N°. 1104).

2) *Concordaatboek* i. d. 23 Mei 1567.

3) Brief van de landvoogdes aan Arenberg van 3 Mei 1567 (*Corresp. de Frize, Overijssel* etc. op het Brusselsche Rijksarchief).

4) Brief van Arenberg aan de landvoogdes van 9 Mei 1567 (*Papiers d'Etat et de l'Audience, Corresp. de Frize, Overijssel* etc. op het Brusselsche Rijksarchief).

eenige dagen uit Amsterdam een gerucht overwaaide, dat er toch nog krijgsvolk binnen Deventer zou worden gelegd, en de Raad, om te weten hoe het hiermede was gelegen, sommigen uit zijn midden naar den stadhouder afvaardigde, vernamen dezen dat de Koning inderdaad op een diergelijken maatregel bedacht was, omdat hij „der andern sijner steden wie oick desser stadt alsoe wolde ver-seckerth sijn, dat (hij) kunftiger tijtt sich alsulcker innovation nieth en hadde tho befruchten.” Eén middel was er, zoo gaf hij hun te kennen, om aan de inkwartiering van garnizoen te ontkomen, te weten „dat men durch twelff personen, soe (hij, de stadhouder) noemen wolde, der conincklijcker majesteit bij verplichtunghe van hoer persoon und guederen caviren und laven giene innovatie und veranderinge in der religie twillen doen, und dat (de koning) an desser stadt Deventer ejn apen stadt hebben solde” ¹⁾.

De regeering vond deze voorwaarden zoo drukkend, dat zij in haar nood andermaal de toevlucht nam tot de beide zustersteden en vervolgens ook tot de staten der provincie. De staten verklaarden zich bereid om door een plechtstatige bezending bij den stadhouder een goed woord te laten doen, maar zij brachten tevens den Raad onder het oog, hoe hoognoodig het vóór alles was, dat eerst weder de Roomsche diensten in de Lieve-Vrouwe-kerk hersteld werden, en dat Raad en Gemeente beloofden op eigen hand geen verandering meer in de religie te zullen maken doch eerst af te wachten wat verder door den Koning op dat stuk zou worden verordend: zoo men dit naliet, vreesden zij dat de bezending volslagen vruchteloos zou blijven ²⁾.

Om dit te verhoeden kwamen Raad en Gemeente op 23 Mei met elkander overeen de gevraagde belofte onder het zegel der stad af te geven en de Lieve-Vrouwe-kerk weder te openen en voor den Roomschen eeredienst

1) *Concordaatboek* i. d. 23 Mei 1567.

2) Als voren. t. a. p.

beschikbaar te stellen. Tegelijkertijd werden Schepenen en Raden door de Gemeente gemachtigd om met den pastoor Oostendorp in onderhandeling te treden over zijn ontslag en hem verlof te geven om te vertrekken, aangezien hij toch „sunder grote vahr ¹⁾ van zijn persoon” en van verlies van zijn kanonikaat en pastoorschap niet in de stad zou kunnen blijven noch ook door den Raad „gehouden und verdedinget worden ²⁾”.

Een paar dagen later waren die maatregelen gedeeltelijk reeds tot uitvoering gekomen, althans de predikanten ontslagen en de Roomsche diensten in de Lieve-Vrouwkerk weder ingevoerd ³⁾. Alleen schijnt de pastoor niet aanstonds de stad metterwoon te hebben verlaten, de stadhouder toch maakte er, bij gelegenheid dat de afgevaardigden der Staten den 26 Mei hun opwachting bij hem maakten, de Deventer heeren een verwijt van, dat zij Oostendorp, den bewerker, zooals hij zeide, van al de nieuwicheden, nog bij zich hielden ⁴⁾. Vermoedelijk is hij na verloop van een groote week voor goed uit Deventer vertrokken, want op den 4 Juni stelden Schepenen en Raden een acte vast, waarbij zij getuigden „dat zeijger ⁵⁾ dieses, heer Johan Oestendarp, desser unser stadt ordentlicker pastoor in der Vrouwenkercke ettlicke jaeren herwertz gewesen, und als wij vergangnen jaere dieselve kercke up provisien deden reformieren nae die forme und lehre der Auspurgischen confession, hefft gedachter heer J. O. oick neffens anderen predicanten der vurgenanter kercken voergestaen, daerinne geprediget und gelerth. Diewijle wij averst unlanx die exercitiën nae form der gedachter Auspurgischen confession in der gerurter kercken hebben affgescheffet und die olde densten

1) vrees.

2) *Concordaatboek* i. d. 23 Mei 1567.

3) *Uittreksels* uit het dagboek van *Arent toe Boecop*, Dev. 1862, blz. 56.

4) Als voren, blz. 57.

5) toonder.

wedderom doen restitueren hebben wij den genanten hern J. O. moeten verlaten, diewelcke dan oick die tijt over hij alhier unsser pastoer gewesen eijnes tuchtigen, erbaren und fromen levens und syness wandells (soe voell uns des bewust) unstrefflich gewesen und hem, da het die tijt ende gelegenheijtt hedde mogen erlijden, gerne voert an voer unsen pastoer hadden behouden ¹⁾”.

Zooals hiervóór bereids is aangestipt, had de opheffing der godsdienstvrijheid zonder nasleep van rustverstoring of ongeregeldheden haar beslag gekregen ²⁾. In het laatst van Mei evenwel, juist op den tijd toen de Roomschen de Lieve-Vrouwe-kerk weder in gebruik namen, werd de wrok over het gebeurde bij eenige volijverige vrouws-personen zoo sterk, dat zij niet schroomden op een avond de geestelijken in het zingen van het lof te storen door met luider stem een „Duijschen psalm” aan te heffen. Heel ernstig hebben Schepenen en Raden het vergrijp blijkbaar niet opgevat; de daderessen voorloopig ongemoeid latende, vergenoegden zij zich met den man en den vader van de twee voornaamsten de belofte af te vorderen „sie tott allen tijden tot gesijnnen des Raedes in tho leveren unnd correctie tho ontfangenn”, en naar alle waarschijnlijkheid hebben zij het daarbij gelaten ³⁾. Des te krachtiger traden zij op tegen het hervatten van de Protestantsche godsdienstoeeningen, want toen omstreeks dezen zelfden tijd buiten de stad weder een predikatie had plaats gehad, lieten zij niet alleen op straffe aan lijf en goed gebieden „dat niemantz hie sij wije hie sij sich in ennige vrembde predicatiën bijnnen ader buijten der stadt begeven sall dan in den apenbaren sermoenen in den kercken bijnnen der stadt”, of „ennige vrembde predicanten huijsen ader herbergen sall”, maar loofden tevens een aanzienlijke belooning uit aan hem die „den-

1) Dev. Arch. N°. 698.

2) Zie blz. 338.

3) *Raadsresolutieregister* i. d. 30 Mei 1567. Het incident was voorgevallen „voer drien daegen” of op 27 Mei.

selvigen, so unlanx bujten der stadt mach geprediget hebben (aanwees), alsoe dat hie in handen van Schepen und Raeth gebracht werde" ¹⁾. Een gelijke premie, benevens geheimhouding van den naam des aanbengers, werd eenige maanden daarna toegezegd voor het aanwijzen van den persoon, die een beeld uit de Lebuinus-kerk had weggevoerd ²⁾.

Ging zoodoende de regeering alles te keer, wat tegen de nu weer herstelde orde van zaken indruischte, zij dacht er in tegendeel zoo weinig aan over iemand om zijn deelneming aan de Protestantsche beweging de vierschaar te spannen, dat zij naderhand het verwijt beliep „niemant (te hebben) gecorrigiert oft gestrafft, hoewall tzelve hen wel moegelick was om doen", ja zelfs „ennige uproerige personen, die hen vluchtich gemaekt (hadden) hen gueden (te hebben) laten vervueren" ³⁾, een verwijt, waarvan zij trouwens zelf de waarheid erkende, wanneer zij in haar verweerschrift tot verontschuldiging aanvoerde, dat zij niemand „van wegen der prediciën ende sollicitatie van dien gecorrigiert ende gestraffet (had) omme des besten willen, dan wall nerstich undersueck gedaen up die genen, die tegen der Co. Mat. die wapenen genaemen oft sonst belden- ende kerckenstorminge oft dergelijke undaeth begaen hedden, die welke so sie die bekhaemen hedden nae geboer wolden gestraffet hebben", en de aantijging, alsof zij de gevluchte personen gelegenheid hadden gelaten hun goederen weg te voeren, slechts met de onbeduidende uitvlucht wist te beantwoorden, dat zulks niet „met voirwetten des Raedes" geschied was ⁴⁾.

Hoe ware het ook anders te verwachten geweest van

1) *Publicatieregister* i. d. 1 Juni 1567.

2) Als voren i. d. 29 Sept. 1567.

3) Zie de „Puncten daerinne den raeth der stadt Deventer schient quade officie gedaen te hebben" van 20 Juli 1569 (Dev. Arch. N°. 1099).

4) Zie de „Justificatie van den Raad" dd. 25 Juli 1569 (Dev. Arch. N°. 1099).

de leden van een regeeringslichaam, dat aan de stemmen van de in haar meerderheid beslist Protestantsch-gezinde Gemeente zijn zetel op het eergestoelte te danken had, van schepenen of raden als Jan van Doetinchem, die er zelfs tegenover den stadhouder rond voor uit kwam, dat hij, schoon tot de nieuwigheden met raad noch daad iets toegebracht hebbende, nochtans „de religie toegedaen” was ¹⁾, of als Diederik Scharff en Gillis van Lith, die naderhand door den Bloedraad zijn ingedaagd ²⁾.

1) *Uittreksels* uit toe Boecop's dagboek, blz. 52.

2) Dev. Arch. N°. 1209; vgl. Revius, *Dav. Illustr.*, p. 396.

BIJLAGE I.

Puncten dair inne den Raeth der
stadt Deventer schient quade
officie gedaen te hebben ¹⁾.
20 Juli 1569.

Ierst. hoewell den Raeth competiert die justicie binnen der stadt ende daerom schuldich wass d'uyterste te doene van alle commotien ende uproeren te beletten ende den uproerigen te wedderstaen, en hebben dat niet gedaen maer dienangaende heel negligent gewest ende so gesimuliert, dat ten lesten den hoop van den seditieusen personen int jaer 66 so groet, geweldich ende insolent iss geworden, dat sij hen hebben laten bedwingen t'accordiren alle hetgene zij waren begerende. Ende des te meer hierinne hadden behoeren met alre neersticheijt te versien, dat den voirtstel van den seditieusen nyet alleenlick was tegen die hoicheit ende auctoriteit van der Co. Mat. maer oick van Godt almachtich, tenderende om gansselick vuit te roeien het heijlich catholick Christengeloven ende mitter tijt te vernielen kercken, cloisteren en goidsdiensten.

Ende om clarlick die simulatie van die van den Rade de anno 66 te deducieren is te considereren, dat zij int beginssel van den uproer wel consten gemerken dat hen den wech van justicie niet en was gesloten maer geheel open was, want hoewel buten der stadt op den Tuech eens gepredickt worde bij een Jan Arents, daer vele volcx gelopen was ten cermone, is deselve predicant vertrocken zonder meer te predicken, vuint dien alleenlick den Raedt bij twe hen secretarissen hem daden verbieden niet meer te predicken ende den borgeren sijn sermonen niet meer te hoeren.

1) Dev. Arch. N°. 1099.

Dese gehorsamheit bevindende hadde wel behoeren undersueck te done wie den predicant daer hadde bescheiden ende wie die gene waren, die hem up het tolhues geleidt hadden om aldaer te logieren, ende die gevonden te straffen anderen ten exemple eensamentlick heuren tollenaer, die denselven predicant alsdoen logierde.

Hadden oick alsdoen behoiren te vergaderen de schutterie sampt die goede burgeren ende met dieselve sulcke gude ordinantie te stellen, dat van gelijken hadden moegen belet ende wedderstaen worden alst meer soude gebueren.

Te seggen dat den Raedt tselve niet en dorste doen, als der schutterie niet zo wel betrowende ende niet wetende wie die gode ofte quade burgeren waren; en hefft zoe 't schijnt gheen fundament, want alss alle dinghen tzijn quaetste waren, de predicatie ende kercke geaccordeert, hebben de schutterie wel vergadert gehadt, naedien een Hanss Sacrament hadde eenich beltt affgestoten vant heijlich sacraments huess, om van hem te verstaen oft sie den Raedt bistaan wolden om gelijcke ende alle ander gewalt te wedderstane, ende hebben die schutters eendrachtelicken den gedeputerden van den Raedt geantwoordt dat sie dat doen zouden zonder ennich gebreck, ende overmitz zulcke toegezegde bijstant en hefft nimant meer ennige violencie der kerken derren doen.

Hebben noch die schutterie vergadert ten tijde zij, ter begerte van der hertoginne van Parma gouvernante etc., die predicanten willen verdriven hebbende, dieselve schutterie daertho willich gevonden ende die sectar bereet, zulcx dat sie die predicanten hebben doen vuytgaen ende die sectarische predicyten doen cessiren ende die kercke gerestituert, dewelcke sie hadden den sectarisen vergunt tot hueren appetite.

Ende is wel te gevoelen dat die schutterie ten anvanke van den oproer gereder soude geweest hebben om de beginselen te helpen wedderstaen, twelck moegelicker was om doen ende met minder perickel, den hoop noch cleijn wesende, dan sulcx te willen doen alss den hoop zo gewassen ende verwerndt ofte furieux geworden wass.

Den Raedt hefft oick wel geweten dat die gilden ofte hen gesworen niet en hadden geconsentirt int overgeven van de requesten, dewelcke nochtans schenen oick up oeren name overgegeven gewest te zijne, want sie daeraff gewaerschout zijn geweest bij eenighe duechdelicke, vrpdsame borgeren, die

met die gesworen van de gilden ten Broers vergadert hadden gewest, daerup sie oick niet en hebben geacht.

Hadde den Raedt zulcken voet hebbende dienangaende ennich ondersueck willen doen, zoude ontwijffelick grote mennichte van borgeren gevonden hebben, die mett die schutterie gerne die handt soude gehouden hebben om alle vorderen uproer int beginsel te wedderstaen; ondersueckende oick die gude personen onder de Gesworen Gemeenthe (dwelck wel doenlick wass) soudent ontwijffelick bevonden hebben den meestendeel van die willich om tot allen billickeijt te verstane.

Bij allen welcken middelen ende guden officien den Raedt gevueschelic hadde moegen den uproer van den jaer 66 belleten, daarmede so groot quaedt verhuet soude gewest hebben.

Alletwelck niet gedaen hebbende is apparent dat den Raedt ofte tmeeste deel van dien hierinne hefft willen simuliren, om de predication ende de kercke geaccordert te moegen worden onder tdxel van een manire ofte schijn van een gewalt, dwelck naderhandt schijnt genoich bewesen te zijne vuitdien tmeestendel van den Raedt de sermonen van de sectarische predicanten hebben gefrequentiert, die predicanten gehantirt, mett dieselve openbaerlick geconversiert ende gasterien gehouden.

Hebben noch eenighe van hen gecontribuirt tott die onderhouinge van deselve predicanten ende, ten tijde men met processie hefft gegaen mitten hilligen sacramento, en hebben dieghene, wiens keer was te dragen het pavillon, tselve niet willen dragen, al tot groten schandele ende quade edificatie van de gemeente, hen hebbende met zulckdanige maniere van done oersake gegeven om den catholicken gelove aff te gane ende totter sectarie hen te begeben, des te meer dat vele van den Rhade niet en hebben ten hilligen sacramento gegaen in de Raedtscapelle metten anderen, soe sie voer den uproer gewonelick waren te done, welcke manire von done zonder twivel bij den olderen is begonst ende innegeset gewest om de simpele gemeente een goet exempel te geven.

Wort noch die simulatie van die van den Rade te meer bewesen, dat zij den predicanten hebben laten doen exercitie van heurer quader religie als van kinderdoopen ende sacramenten administreren up hen manire, twelck noyent van hen versocht en hefft gewest.

Ten anderen, naderhandt alletselve niet langer moegende

gedoegen overmits tschrijven van der Gouvernante vors., hebben den predicanten gegeven grote sommen van penningen vuyter borse van der stadt, overal thoenende de gode affectie, die sie tott hem waren dragende, overmits sie soe der nieuwer religie waren thogedaen.

Ende ten lesten die predicanten vertroocken, die gemeente gestilt, en hebben niemant gecorrigirt oft gestraft hoewall tzelve hen wel moegelijk was om doen, overmits overal die Co. Mat. tgewalt van den seditieusen te boven was gecomen ende die upruerige personen in allen plaetzen gevallen waren in sorge der justitie, hebbende oick ennige uproerige personen, die hen vluchtich gemaect hebben, hen gueden laten vervueren.

Vuijt allen welcken poincten schijnt genoegh te blijcken van der simulatie vurss. ende van der affectie, die sy schijnen gehadt thebben totter nieuwer religie.

Dese articulen hefft der heer commissarius Charles van Charre overgegeven den Raedt van Deventer umb daerop oere verantwoording ende justificationn tho stellen binnen die tijtt van 6 dagen.

Actum opten 20ten Julij anno 69, consulibus Marckel, Hoenraeth.

BIJLAGE II.

Justificatie van den Raad van Deventer tegen de beschuldigingen, door den Commissaris van den Bloedraad wegens zijn beleid in de jaren 1566 en 1567 tegen hem ingebracht ¹⁾.

25 Juli 1569.

Also der edle ende gestrenghe her Charles de Quarre ridder, raedt der Co. Mat. unsers alreghnedichsten heren ende van

1) Dev. Arch. No. 1099.

sijner Matts. wegen verordenter commissarius, den Raedt van Deventer, die gewesen is in den jaere unsers heren 66 seckere puncten vorgehouden, daerinne schijnen solde den Raedt quade officie gedaen thebben, ende vor irst dat sie, denwelcken die justitie binnen der stadt competierde, dat uterste niet gedaen omme alle inconvenienten ende upruren tho beletten meer dienangaende geheel negligent gewest syn solden,

Verthonen ende geven Burgermeystern, Scepen ende Raedt der stadt Deventer oetmoedelick tkennen tgene naevolcht, mit underdeniger ende demoediger bede hochstgedachte Co. Matt. oer alregnedichste heer ende sijn Matts. stadtholder ende capitajn-generael die hertoge van Alva etc. ende andere sijner Matts. raiden, hoere gnedige ende gebiedende hern, desen oeren underdenigen bericht gnedichlich verstaen ende annemen willen.

Ende in den irsten, dat vermoge deser stadt rechten . . . 1) alle jaer up sint Peters dach ad Cathedram die Raedt deser stadt gekaren wordt van der Geschworenen Gemeinthen, wesende van den vornembsten burgern, daertoe oick glijck-fals gekaren ende beëdet sijnde. Ende dat den Raede compe-tiert die administratie van der justitie ende bewarunge der stadt ehr ende guedt, ende dat die van der Geswarenen Gemeinthen deser stadt in saecken die policij, ordinancye ende dat gemeine beste belangende up seckere tijden van den jaere ende oick tot anderen tijden, wen de Raedt enige zwaricheiden vorkommen, bij eyn anderen verbaedet werden, ende dat die Radt ende die Geschwarene gemeinthe elck in verscheyden kameren up tgene hincinde geproponiert wordt rethschlagen ende mit malcanderen sluyten.

Alss nu die Raedt in den jaere 66 gehoert ende vernommen van die turbulen ende commotien, die sich in anderen der Co. Matts. oeres alregnedichsten heren landen ende steden thodrogen ende van gelycken alhier besorgende weren, oick insonderheit vor den frembden ende inkhomlingen befruchte-teden, hebben sie die Geswarene Gemeynthe daarop etelicke malen vergadderth ende mit hoerluyden berath die inkhomlingen, die doe binnen korten jaeren binnen deser stadt mitter whoe-nunge gekhoemen weren, in den eedt genaemen als dat sie

1) Onleesbaar.

der stadt van Deventer trouw ende holt sijn ende tegen der stadt noch tegen den Raeth niet doen noch vornemen, dan sich als guede erbare luyden thostondt holden solden,

Ende volgendz ordinantie gemaekt dat, off bij ennigen qwaetwilligen menschen binnen deser stadt enige commotie mochte verwecket werden, war ther platzen die guttwillige burgeren sich solden laten vinden omme den Raede bij tho plichten ende dat vernemmende [den] qwaetwilligen tho beletten, warvan die copy met litera A hierbij gedaen.

Hebben oick baven die ordinariisse wacht heymelicke wacht bestellet om alle private ende suspecte conventiculen tho vernemen ende die tho beletten, omme daer sie bevonden nae geboer gestrafft tho worden.

Mit welcke middeln die Raedt dese stadt die meeste tijt van den sommer des vurs. jaers sess und sesstich, als den Meij, Junium, Julium ende Augustum, noch in guede rust ende stilheit gehalten ende bewaret, wess dat in Septembri die Raedt ende Geswarene Gemeynthe ten lesten genoedicht synnen geworden die necessiteyt der tytt tho volgen.

Dan all ist wal dat midlerwyle verscheydentlicken, als erst bij eine menichte volckes mundeling daernae bij enigen anderen bij request die veranderinge bij den Raedt thogelaten tho werden is gebeden, dat oick ettlieke burger ten Broderen vergaddert gewest sijnde ter contrarie an den Raedt gesolliciert (*sic!*), so hebben nochtans die Raedt ende Geswarene Gemeinthe opten 6 der maendt Septembris darop by ein ander vergadert synde, unangesiehn der luyden versueck so die nieuwichheit begerth hedden, mit malcanderen enthslaten giene veranderinge twillen gestaeden ende darmede dat volck oick alnoch in stylheit gehalten,

Bess dat baven alle thoversicht opten 8 der vurs. maendt Septembris ein vrembdt predicanth, Jan Ariaentss genoempt, buijten der stadt tot twie malen geprediget, wardorch ende mede uth angeven oeres gnedigen hern stadtholders des graven van Arneborch milder gedechtnuss, diewelcke syn Genade sdaeges nae der geschiener predicatie alhier angekhommen was, die Raedt verorsacket worde die Geschwarene Gemeijnthe opten 12 der vurs. maendt wedder bij ein ander tho vergaderen, omme mit malcanderen tho deliberiren up enige midelen, warmede dat volck upgehouden ende tijtt gewonnen mochte werden.

Ende, indem nu die Raedt vergaddert, is voer sieluijden voell volcks gekhommen ende bij requeste die veranderinghe gesollicitiert, darop de Raedt nochmals entslaten giene veranderinge twillen gestaeden ende datselvige oick der Geschwarenen Gemeynthe tkennen gegeven ende vorgeschlagen, dat men wolgedachten oeren gnedigen heren stadtholder (die doe riede vertaegen was) die saecke der hertoginne tho Parma, regentinne, bij syn Genade tkennen gegeven worden vertrouwen wolde, als syn Genade selfs geraten ende vorgeslagen hadde.

Alls nu die Raedt ende Geschwarene Gemeijnthe als vurs. vergaddert, is geboerth dat men van buijten verstendiget is worden dat ein seer grote mennichte van allerley volck so van inheymischen als frembden, want het even doe in den principalen vrijen jaermarckt ende die stadt met vrembde volck vervult was, sich opten Groten Kerckhoff voer dat raedthujs ende in der collegiat-kercken ¹⁾ vermehrt hedden met bijlen, hamern ende andern instrumenten, ende dat Raedt ende Geswarene Gemeynthe hoer beraeth solden moeten korten: het wolde anders daer niet wal thogaen.

Derwegen die Raedt van stondt an enige uth oeren getall ende uth getall der Geswarenen Gemeynthe in der vurs. kercken gesanth dat volck tho stillen ende van ein ander tho brengen, datwelcke die gedeputierden met vlijte understaen dan niet hebben konnen doen doch soe voel erholden, dat geropen wordt: sie hedden so lange gebeydet, sie wolden noch wal ein uhre verbeyden, men solde den berath kortt maeken, ende also die Raedt ende Geswaerene Gemeynthe siehnde die grote verwentheit des volckes ende erwegende die tegenwordige pericklen ten lesten genoedicht ende gedrongen synnen die veranderinge in einer kercken, bij provisie tottdat bij der Co. Mat. oeren alreghnedichsten heren anders versiehn were, tho tho laeten,

Verhaepende niet tho weniger mitz dien ende volgendes alsulcke diligentie ende nersticheit sonder enige dissimulatie gedaen thebben, dat durch haerluyden negligentie oft simulatie die hoop van den seditiosen nieth so groth, gewellich ende insolenth sy geworden, sonder voel mehr dat by alsulcke middeln, als sij nae die necessiteit der tijtt vorgenenam ende

1) De Lebuinus- of kapittelkerk.

thogelaten, verhuedett sijnnen mehre ende gefährlichere inconuenienten als conjuratie, sedition, destructie van kercken, klosteren ende andere.

Dan all ist wal whar dat den Raedt wal bewust, sie oick alle tijt wall bewaegen ende ter herten genaemen, dat het vorstell van den seditiosen niet alleenlick was tegens die hocheijt van die Co. Mat. meer oick van Gott almechtieh, tendierende omme uth the ruyen dat hillige catholijck christ-geloeve ende tho vernielen kercken, klosteren ende gaedesdiensten, siehnde ende vermerckende nochtants darby dat het fuyr van alsulcken inconuenienten, berurter kercken- ende klosterenpolierung, predication ende exercitien van diverse secten in anderen steden door die wehr, so bij die overicheit vorgenommen werdt, mehr und mehr vermennichfoldigde, hebben niet vor rathsam konnen beviden die wapenen in die handt tho nemmen ende sich mit forse dartegens tho leggen sonder hebben nae oerluijden beste wetenschap van twie quaeden dat minste moeten kiesen; sich genzlick vertruwende up die natuerlicke guedertierenheit ende gnade van sijn Matt., diewelcke sie in desen fall mehr verhapen tho verwachten dan oft sie, doerch hoere importuyn wedderstellinge ende denegatie van den gemeynen man niet overall willen naegeven, mehre ende grotere inconuenienten (als sonder twijvell solden geboerth hebben) geschiehn weren, waerdorch sijn Co. Matt. tott grotere indignatie aver dese stadt ende burgerschap gecommoviert ende dese stadt in unverwindtlichen verderff geraten hedde mogen.

Ende bidden dat gnedichlick geconsideriert moge werden dat die Raedt an die Geschwarene Gemeynthe niet allet geconcentiert tgene sie wall begerende weren, sonder alleine voor ein middel des vredes genamen ende thogelaten die predication ende ceremonien tho laten veranderen ende tgeschiene in unser Liever-Vrouwenkercke allene nae die manier van Duisschland, ende dat nochtans die andere ceremonien ende gaedesdiensten in der collegiaten- ende allen den anderen kercken unverbindert gehalten ende beschermet, tho meer dat vurs. middel kiesende want sie verstaen dat die van der lehr der vurs. confessie beledenstorminge ende plunderinge niet gedoen.

Het hebben oick die van den Raede in consideratie mede moeten nemmen dat dese stadt an die limiten van Duijtsch-

land, alwaer die vurss. lehr ende exercitie van dier gepermittiert ende usiert wordt, gelegen is ende dat die burgers, inwhondern ende vrembdlingen dese stadt frequentierende hoere negotiatie hebben ende oick einsdeels des handels halven in oer joget ertaegen ende gewoenth hebben in dat canthoer tho Bergen in Noorwegen ende andern lander ende steden, daer die vurss. lehr ende ceremonien geusiert worden,

Ende noch darbij overwegende dat bij solcke middeln die Raedt die affectie ende thostandt sodaniger luyden an sich wervende des to beter in tijtt der noeth met hulp ende bijstandt van den die andere sectarissen ende uprurischen stueren ende derselvigen vorstell beletten mochten,

Dat oick den Raedt ende der Geswaren Gemeynthen vorgekhommen seckere geprentede articulen van tgene, dat mit tholaetinge der hertoghinnen van Parma etc. regentinne doemals binnen Antwerpen geaccorderd was, dienende tott mehrder persuasie van watt der necessiteit ende tijtt tho volgen.

Dat averst die simulatie van die van den Raede daeruth tho mercken sijn solde, als dat sie in den begintzssel van den upruer wel kosten gemercken dat hem die wech der justitie niet geschloten meer gantz apen was, want hoewall buyten der stadt opten Toege eins geprediget wordt bij einen Jan Ariantssen, daer voele volcks gelopen, dieselvige predicant verrocken sij sonder mehr tijdinge uth dien allenigen, dat de Raedt bij twien hoeren secretarissen hem deden verbieden niet meer tho predigen ende den burgeren niet meer tho hoeren,

Giff daerop die Raedt oetmoedelicken tho kennen dat, so den Raedt des morgens unversiehnlicken vorgekhommen was dat eener, Jan Ariaentssen genompt, opten Toege predigde ende aldaer ein hoep volckes so uthder stadt als van vrembden ende uth andern plaetzen daer vergaddert was, hefft die Raedt gedeliberiert met welcke manier tselvige ende wes daeruth volgen mochte tho behindern ende tho beletten stonde, oick gerathschlaget oft geraden were die poerten tho sluyten oft sonst ichtwes anders daetlicken dartegens vor tho nemmen dan datselvige uth perickel van upruer ende andere inconvenienten niet vor rathsam bevonden, vermidz sie oick desselvigen daeges die ankompst wolgedachtes graven van Arneborch, oers gnedigen hern stadtholders, verwachtende weren, met welckes sijn Genaden raed sie tgene in der saecken best gedaen doen ende vornemmen wolden, ende hebben nochtans

van stondt an met publicatie bij hochster straffe laeten verbieden, dat niemantz in solcken en dergelicken verbadenen sermonen noch binnen noch buyten der stadt gaen solde, oick doir twien hoeren secretarissen den predicant sijn predigen laten verbieden ende bevelen, dat hie sich van stondt an uther stadt gebied versiehn solden, warmede der predicant vuerth sich niet afschrecken laten dan darenbaven noch eins des naemiddaeges wedderum aldaer geprediget hefft ende daernae erst vertrocken is, niet up dat anseggen ende verboth vurs. dan voell mehr vermidz die ankompst, tegenwordicheit ende auctoriteit walgedachtes graven van Arneborch.

Alss nu die Raedt wolgemelten sijner Genaden solches alles, wes sich buyten ende binnen der stadt thogedragen hedde, tkennen gegeven ende sijner Genaden gueden raedt ende trost versocht, hefft sijn Genade niet geraeden die saecke mit gewalt tho stueren meer met guede ende bequeme middeln dat volck up tho holden omme so voel mogelicken tijtt tho gewinnen.

Dat averst die Raedt gien undersueck gedaen wie den predicanth daer hadde bescheijden omme dieselvigen tho straffen etc. ende die schutterijen oick niet synnen vergaddert gewesen etc., ist dat die Raedt solchs niet hefft doeren beginnen, niet wettende uth bavengedachten orsacken wes sie sich totten selvigen versiehn solden dan besorgende dat men met solcke versamlinge der schutten ende andern burgern off oick undersueckinge der principall schuldigen die saecke tott mehrder comotien verwecken ende die quaetwilligen verorsacket mochten hebben sich tho stercken, heymelicke aleantie ende verstandt mit andern tho maecken ende hem also tegen den Raedt up tho werpen ende die ganze regierunge dem Raedt uth die handt tho nemmen, gelijk als die Raedt gehoert ende vernommen dat in sommigen andern der hochstgedachter Co. Matts. steden geschien was.

Dat men nu nae der tijtt als die predication ende kercke geaccordiert was die schutterije well vergaddert hefft, het doe ein andere gelegenheit gehat vermidz men vermerckt ende bevonden, dat met die voergedachte vergunninge die mehrendeyl van den genen, die totter veranderinge mochten sijn geneigt, gestillet were, ende also men dannoch uth die daet van Hans Sacrament ende anders befruchtende was, dat noch bij enigen anderen gelijke gewalt ende moetwill solde vorgenommen ende angerichtet sijn geworden, hefft die Raedt tott mehrder

seckerheijt des gemeynen vredes die schutten bij ein ander vergaddert ende tgene, dat bij der klokken int gemein was affgeluth, denselvigen int particulier oick tho achtervolgen bevolen.

Alss nu daerna die hochgedachte herthoginne van Parma, regente, hadde geschreven ende bevalen, dat men die predication ende andere acten ende exercitien van die nieuwe religie solde doen cessieren met alle guede ende gefuechlicke middeln, die men solde konnen advisieren, gelijk dat die copy desselvigen brieves met B geteijckent ¹⁾ hier bij gedaen uthfueret, hebben Raedt ende die Geswarene Gemeynthe beschlaten den gemeynen schutten den beschlott van die predication aff tho stellen tkennen tho geven ende tho bevelen, dat sie solckes achtervolgen ende den Raede ende Geswarene Gemeynthe darinne bijplichten solden, waertoe sie erstes maels die schutten unwillich gevonden dan hebben dieselve van den Raedt versocht ende gebeden, dat die Raedt nochmals an die hochgedachte herthoginne van Parma omme lenger continuatie der predication schrijven wolde ²⁾. Datwelcke die Raedt niet gedaen dan sie ten anderen mall wedder vergaddert ende sie ten lesten met voelen redenen ende insonderheyt dat der Co. Matts. endtliche meyninge niet en were die predication lenger tho gedulden ende dat die kercke niet wijders dan tott believeen van sijn Matt. ingerumpt was, oick die predication in ettlicken andern stede riede affgestalt weren etc., daertoe geinduciert ende gepersuadiert.

Also dat die Raedt uth dien oick wall gespurth ende bevonden dat niet geraeden were gewesen in den anfanck der commotion die schutterije tho vergadderen.

Ende al ist dat die Raedt bevonden, dat die gilden oft hoere geschwarenen niet hadden einsamlicken geconsentiert in die requeste ende dat etlicke guede burgern in die kercke van den Brodern weren gewesen ende met enigen olderluyden van etlicken gilden hadden gespraeken, so hefft dannoch den Raedt daarvan verstandiget synde even wall gien raedt geducht die gylden tho vergadderen ende sich up dat gemeyne volck tho vertrouwen, voel weniger dienangaende enigen undersueck tho

1) Bedoeld is de brief van 26 Januari 1567, vgl. boven blz. 322.

2) Vlg. boven blz. 333.

doene, diewijle dat solcke undersueck niet heymelick blijven konde ende daerdorch die qwaetwilligen des to mehr verweckt mochten sijn geworden hem tho stercken ende dat vornemmen van den Raedt tho verhinderen.

Ende verhaept also die Raedt uth den vurs. redenen tho blijcken, dat sie oft niemantz van hem gesimuliert omme die predication ende die kercke geaccordierth to mogen werden ondert decksell van gewalt, dan dat sie mit warheit noetsackelick als voer verhaelt daertoe genoediget synnen.

Ende is wall whar dat ettlicke dess Raedes wie oick andere guede burgern die predicanen naederhandt ettlicke maelen well gehoert, vermidz die predication apentlicken als vursseit thogelaten ende vergunth weren ende also solches sonder achterdencken gedaen hebben, oick omme hoerluyden intentie ende meynunge an tho hoeren, sonder nochtans dieselvigen sonderlingen gehantieret off mit dieselvigen apenbarlick geconversieret ende gasterijen gehalten thebben, dan hebben wall die Raedt enige uth oeren getall gedeputieret gehatt, diewelcke die predicanen voer sich bescheyden ende bevalen dat sie die burgern tott gienen unlust, unfrede reitzen noch verwecken, oick in der kercken niet anders doen solden dan als hem thogelaten was.

Wetten oick niet ende kunnen oick overall niet gelooven dat enige van hem tott die underholdunge der predicanen gecontribuert haben.

Belangende dengenen des Raedes wes keer was dat pavillion baven dat hillige sacrament tho dragen, is van oldes gewontlicken dat, wen derselvige kranck off niet in der stadt, dat sie plegen andern in oer plaezen tho bidden of die Raedt andern daertoe verordnen, als geschiet is.

Ende off wal enige van den Raede in tijden die predication vergunth weren niet hebben metten anderen gegaen ten hyligen sacramente inn die Raedscapelle, is datselvige niet geschien omme der simplen gemeynthen ein quaedt exempel voer tho gaen, diewijle doch oick wal daerbevorens geboerth ende gewontlick is dat ettlicke des Raedes in hoer parochy oft oick in den kloestern off voer andere altaren dat hylliche sacrament plegen tho ontfangenn.

Dat oick die simulatie van die van den Raede daruth gespuret solde werden, dat sie den predicant hebben laten doen exercitie van hoere quade religie als van kinderdoepen ende

sacramenten administrieren up hoere manier, datwelcke noyth van hem versocht solde sijn geweest etc., so ist dat solches so wall als die predication gesollicitiert ende gebeden is gewesen ende, also die kercke up die Duytsche manier tho gebruijcken geaccorderet was, hefft datselvige als in Duytschlandt neffens die predication gebruijcklicken wesende gevolcht.

Ende dat nu nae der tijtt die Raedt in affstelling van den predicantenn denselvigen grote summen und penningen solde gegeven hebben uth die burse van der stadt etc., iss dat, diewijle hochgedachte hertoghinne geschreven ende bevalen hadde als vurg. dat men met guede middeln die predication wedder affstellen solde, dan tott mehrderen contentamente van dat gemeyne volck den predicanten giene grote summen dan ein geringe penninck gegeven is, omme also dieselvigen mit beter bequemeit ende sonder commotie enthschlagen en weder der quyth tho werden ende niet omme dat die Raedt tott den luyden geaffectioniertt was.

Ende also dan die saecken in mathen vursseyt sich alhier thogedragen ende die Raedt omme vredens wille hefft moeten dirigieren ende schicken, hefft die Raedt niemantz van wegen der predication ende sollicitatie van dien gecorrigiert ende gestraffet omme des besten willen, dan wall nerstich undersueck gedaen up diegenen, die tegen der hochstgedachter Co. Matt. oeren alreghedichsten heren die wapenen genaemen oft sonst belden- ende kerckenstorminge off dergelijcken undaeth begaen hadden, diewelcke so sie die bekhaemen hedden nae geboer wolden gestraffet hebben.

Dat sie oick enige uprurische personen, die hem vluchtich gemaectt, hoer guedern solden hebben laten verfuieren, is datselvige met vorwetten dess Raedes niet geschien.

Desenn allen na verhaepet die Raedt, diewelcke nae den plebisciten van deser stadt die regierunge tott oeren groten lasten ende beschwer in desen jaeren hebben annemen moeten, dat sie nae oeren geringen verstande ende bester wetenschap hoeren officie ende devoir tott dinst der Co. Mat. hoeres alreghedichsten heren ende tott erholdinge gemeyner walfarth deser stadt geprestiert hebben.

Dan, so in solcken gefarlicken tijden die Raedt die vorfallende zwaricheijden ende saecken niet also wall hebben konnen dirigieren ende schicken als sie wall gernè gewillt ende geboerth hedde, ende in enigen saecken sich versiehn

mochten hebben, bidden sie ganz underdenich ende demoedich dat sijn Co. Matt. uth angeborter gudertierenheit solches hem-luyden, deser stadt ende gemeyner burgerschapp in gnaden affnemen ende niet missgelden laten will: sie werden in aller underdenicheit vortan tegens sijner Co. Matt. als hoeren alreghnedigsten erfheren sich erthoegen als guede, getruwe ende gehorsame undersathen, als sie dan tho doene hem schuldich erkennen, sieluyden sich up sijn Matts. gratie ende gnade ganz underdenichlicken ende demoedichlicken vertruwende.

Burgermeystern, Scepen ende Raedt deser stadt Deventer.

Aldus in den gemeijnen Raedt, als het tott drien maelen gelesen ende wall gevisitert is gewesen, gepassiert met algemeynen suffragien, nemine contradicente, oick mede tegenwordich sijnde Dorre, Kreyneck ende Jacopss., die in den jaere 66 mede des Raedes synnen gewesen.

Actum opten 25 Julii anno 69, consulibus pro tempore Wint-senn loco Marckel, kranck wesende, ende Honraeth.

Ende opten 26 Julii synnen die articulen der beschuldigung ende des Raedes verantwordinge der Geschwarenen Gemeynthen vorgelesen ende tkennen gegeven, ende noch desselvigen daeges saventz binnen Swoll dem Commissario Charles avergelevert durch den camener Wintssen ende doctor Steven van Remen, me presente then Berghe.

DE GEREFORMEERDE KERK IN HAREN STRIJD OM HET WETTIG HUWELIJK,

DOOR

Dr. L. KNAPPERT.

(Vervolg en slot van blz. 275.)

V.

Wie zal het huwelijk sluiten?

Op de louter juridische vraag waardoor het huwelijk zijn beslag kreeg, durf ik niet nader ingaan. Maar ik meen toch, dat de gang van zaken in de Hervormde kerk langzamerhand aldus geworden is. Aanvankelijk gold ook bij ons, zooals in het Duitsch-Evangelisch huwelijksrecht, dat de echt reeds door de verloving gesloten werd, naar Luthers woord: „Die Verlöbnisz ist eine rechte Ehe für Gott und der Welt.” Dus heetten daar verloofden reeds „verlobte Eheleute”. De geboden, waarover wij handelden, golden eene reeds gesloten vereeniging en hadden de bedoeling de voltrekking des huwelijks voor te bereiden, door dat zij mogelijke beletselen aan den dag konden brengen. De verloving is nu echter eerst het begin der huwelijksverhouding, nog niet hare positieve voleindiging. Zij is nog maar een conjugium initiatum. De voleindiging lag, naar Oudgermaansch recht,

gelijk wij blz. 218 herinnerden, in de „copula carnalis”. Ik vermag het nog niet te bewijzen, maar meen toch te zien, dat ten onzent de copula carnalis nog wel naast de kerkelijke trouw als „consummatio matrimonii” erkend bleef, maar toch langzamerhand verdrongen werd. In haar plaats komt dan de kerkelijke trouw voor de Gereformeerden als volledige huwelijksluiting. Dit is de „’tsamengeving door den dienaar”, zoo ongeveer de oude „traditio puellae”. De c. c. is nu, in plaats van voorwaarde, tot louter gevolg van het gereformeerde matrimonium consummatum ¹⁾.

Vóór de Hervorming werd in ons vaderland het huwelijk door den parochiepriester gesloten. Hij reikte den ring, hij hoorde de belofte (accipio te in meam uxorem) aan, hij zeide de gebeden en hield de toespraak. Het „trouwen door den paap” maakte dus op kanoniek standpunt het wettig huwelijk. Daarop slaat het weinig stichtelijke, Amsterdamsche straatliedje, dat bij de nadering van het Paaschfeest en na afloop der „Dommelde Metten” ²⁾ door den hondeslager en de jongens nog kort vóór de Hervorming bij beurtzang aangeheven werd. De kerkedienaar begaf zich met zijnen ratel, vergezeld van een groot aantal scholieren, ook met ratels, op straat; voor de huizen der aanzienlijke poorters stonden zij stil, waarop de man riep:

„Zijt gij allegaar hier?” „Ja!”

„Moogt gij wel goed Hamburger bier?” „Ja!”

„Heeft de paap uwe moeder getrouwd?” „Ja!”

„Zijt gij al te saâm hoerekinderen?” „Neen!”

Man en jongens ontvingen als loon eene pint bier, dat zij uit hunne mutsen opdrongen ³⁾.

Nadat nu de Roomsche kerk haar gezag verloren had, kwam de vraag: wie thans zou trouwen. Naar Oudger-

1) Over het 16de en 17de eeuwse Evang. kerkrecht in Duitschland uitvoerig R. Sohm, *Das Recht der Eheschliessung*, Weimar 1875, S. 197 ff.

2) Aldus van het eigenaardig stommeland geluid, dat bij deze metten behoorde. Verg. Wijbrands in *Studiën en Bijdr.* 1876, blz. 75.

3) Is. le Long, a. w., 511b.

maansch recht trouwen wordt hoe langer zoo meer naar enkele kringen teruggedrongen en tot een „huwelijk over den puthaak”. De pastoor mag niet langer. Zal dan nu de Gereformeerde predikant voor het gansche volk treden in de rechten des Roomschen priesters? Er zijn er velen, die meenen, dat dit inderdaad is geschied. Naar mijne meening ten onrechte. Uit de bronnen blijkt, dat ofschoon voor eene algemeene geldende wet voor alle provinciën de tijd nog niet daar was, de leden der heerschende kerk door den predikant, alle overigen door schepenen getrouwd werden, door beiden in gehoorzaamheid aan de heerschende bepalingen ¹⁾. In later dagen kwam ook het trouwen der Hervormden voor predikant of schepenen naar hunne keuze, terwijl Roomschen, Joden en dissenters vrijheid werd gelaten daarna hunne kerkelijke plechtigheden te verrichten ²⁾. Alleen de overheid en de Hervormde predikant sluiten dus het wettig huwelijk. Dus zegt eene synode van den Briel anno 1593 zeer juist, dat attestatiën van gesloten huwelijken, door predikanten afgegeven, officiëel zijn, ook al worden er geen getuigen in vermeld, daar zij „a publica persona” gegeven zijn van wat „in loco publico” verricht is. Zulke attestatiën worden dan ook bij den Hove van Holland aangenomen ³⁾. Daarom ook stelde reeds de synode van Dordrecht in 1574 er zooveel prijs op, dat men boek zou houden van hen die getrouwd waren ⁴⁾.

Hiermede verviel dus het trouwen door Roomsche priesters, papen of monniken — ook voor de Roomschen zelve ⁵⁾. Het was onwettig. Dat deze bepaling 't meest

1) Ordonnantie van 1580. Grotius, *Inleiding* I, V, § 16. *Navorscher*, 1859, blz. 307.

2) Verg. boven blz. 217. Als een bijzonder bewijs dat de Doopsgezinden door 's lands Staten werden begunstigd, staat geboekt, dat het aan sommige gemeenten vrij stond de huwelijken in haar eigen vergadering te sluiten. Zoo lees ik bij Glasius, *Gesch. d. Chr. kerk in Ned.* 1842, I, 288. Verg. *Ned. Archief*, IV, 1844, blz. 271. Maar het besluit in het *Kerk. Plakboek*, II, 124 staat op zichzelf.

3) *Acta*, III, 11.

4) *Acta*, II, 132. cf. III, 207.

5) Cf. *Acta*, I, 199. V, 228.

moeite gaf in de streken met overwegend Roomsche bevolking, ligt in den aard der zaak. Doch wonderlijk zal het misschien iemand in de ooren klinken, dat er ook Hervormden waren, die, om de voorschriften te ontduiken of het consent der ouders niet kunnende erlangen, zich door pastoors lieten trouwen, denkelyk nog in den waan bovendien, dat dit huwelyk wettig was ¹⁾. Ook te dezen opzichte duurde het lang vóór er ook maar een weinig orde kwam. Eene synode te Veere b. v., in 1610, bepaalt nog, dat, zoo de geboden voor een pastoor gegaan zijn, daarop de huwelykssluiting in de Hervormde kerk volgen moet ²⁾. Maar omgekeerd zegt eene resolutie van 19 December 1581, dat, als de geboden door kerkedienaar of magistraat zijn geweigerd, een huwelyk door den paap onwettig is ³⁾. De Zeeuwsche kerk had in 't bijzonder bezwaar tegen de priesters onder 't markiezaat van Bergen op Zoom. Want niet slechts, dat dezen zich schuldig maakten aan hoererij en dronkenschap, dat zij de lieden, die de Gereformeerde kerk bezochten, dorsten schelden, beschimpen, bespotten, dreigen, verdommen en excommuniceren, maar ook trouwden zij personen, die zij nooit hadden gezien, zonder voorafgaande geboden, onder wie vaak jongelieden tegen den wil hunner ouders, terwijl zij zich zelfs niet schaamden zulke personen in het huwelyk te bevestigen, die, ook volgens de Roomsche leer, om der wille hunner maagschap niet mochten trouwen ⁴⁾.

Tegen het onordelyk te zamen geven door priesters in Brabant zijn door H.H. Hoogm. een aantal plakkatens uitgevaardigd, te beginnen met dat van 3 Februari 1643, dat 29 April 1650 werd vernieuwd ⁵⁾. Een plakkaat van 8 April 1644 verbiedt ook, dat Roomsche priesters, die nog geduld worden in de plaatsen of landen van Brabant, personen in ondertrouw zullen opnemen, ook al zouden zij niet van plan zijn het huwelyk zelf te vol-

1) *Acta*, V, 55, 167.

3) *Gr. Pl. Bk.*, VI, 535.

5) *Gr. Pl. Bk.*, I, 359 v.

2) *Acta*, V, 102.

4) *Acta*, V, 188 v.

trekken ¹⁾. In al deze dingen gaan kerk en magistraat eendrachtiglijk samen.

De ingezetenen van Hulst en Hulster-Ambacht hadden tegen deze besluiten bezwaren ingediend. Maar H.H. Hoogm. antwoordden, dat, als zij buiten de publieke kerk wilden trouwen, hun huwelijk, na drie voorafgaande Zondagsche proclamaties, bij klokslag te doen, moest worden voltrokken voor een burgemeester met twee schepenen en secretaris of voor twee schepenen en secretaris. Elk ander huwelijk zal als onwettig worden beschouwd ²⁾.

Der bevolking van de Meijerij van 's-Hertogenbosch werd wel is waar vergeven, wat vóór het eindigen van den (tachtigjarigen) oorlog in zake onwettige huwelijks-sluiting mocht zijn voorgevallen, maar voortaan had zij zich naar de ordonnantie te richten ³⁾.

Voor de landen van Overmaze d. z. de landen van Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade ⁴⁾, wijs ik op eene resolutie van H.H. Hoogm. dato 21 Augustus 1683, twintig jaar nadat de eerste reglementen voor deze nieuwe Nederlandsche gewesten waren opgesteld ⁵⁾. Men weet, dat in deze Limburgsche Generaliteits-landen na de verovering van Maastricht in 1632 de Gereformeerde religie was ingevoerd. Bij de herovering in 1635 werden de Katholieken weder meester. Doch na den Munsterschen vrede werden alle abten, prelaten, paters, papen, kanuniken, monniken en alle dergelijke „praetense geestelijke personen” uit de Landen gebannen, terwijl in 1649 in 't bizonder het houden van heimelijke samenkomsten verboden werd. In 1656 maakte ook hier het Egtreglement het huwelijk politiek en verbood de sluiting ervan aan den priester. Toen bij den vrede van Nijmegen in 1678 aan de Roomschen de uitoefening van hunnen godsdienst

1) *Gr. Pl. Bk.*, I, 361 v.

2) 31 December 1647. *Gr. Pl. Bk.*, II, 1223 v.

3) *Gr. Pl. Bk.*, II, 2395 v.

4) C. J. Luzac, *de Landen van Overmaze inzonderheid na 1662*, Leiden 1888, blz. 1 v.

5) 15 October 1663. Luzac a. w., blz. 91.

werd toegestaan, waanden die van de landen van Overmaze, dat zij zich nu ook niet meer hadden te houden aan de bepalingen op het huwelijk, dat immers een sacrament was. De drie Hooge Officiëren of Drossaards ¹⁾ rapporteerden dit aan hunne principalen, waarop H.H. Hoogm. antwoordden bij resolutie van 21 Augustus 1683, dat het Ehtreglement in alles moest worden nagekomen, bepaaldelijk wat aanging de drie Zondaagsche geboden en het trouwen voor predikant of schout ²⁾. Voorzoover de Roomschen in de Generaliteits-landen dicht genoeg bij de frontieren woonden, lieten zij de plechtigheden van huwelijk of doop over de grenzen geschieden. De anderen moesten zich onderwerpen, maar overtraden de wet, als zij konden. „Nos pères”, zegt een hedendaagsch Katholiek, „ont du se résigner alors à se faire marier devant le ministre protestant avant de se presenter devant leur curé. Ils durent passer du temple réformé à l'église catholique comme de nos jours on passe de la mairie à l'église” ³⁾. Er is menig hard woord gezegd over deze en soortgelijke maatregelen van onverdraagzaamheid in de Generaliteits-landen. Maar men vergeet, dat de Roomsche bevolking in die gewesten voortdurend onbetrouwbaar bleek, groot gevaar opleverde voor de veiligheid der Republiek en dus wel streng diende te worden geregeerd. De maatregel was hard, maar ook nu nog is voor de Katholieken het voorgeschreven burgerlijk huwelijk eene grief. Ook bleven zij vrij in hunne kerken hun huwelijk naar hun ritueel te laten inzegenen. Slechts diende het wettig huwelijk gesloten voor den schout, of, waar deze ontbrak, voor den predikant. In dit laatste was vooral iets hatelijks. Maar al wederom mag niet worden voorbijgezien, dat de clerus zich deze maatregelen zelf voor een goed deel te wijten had, door zijne groote slordigheid in huwelijkszaken. Het was een maatregel van orde, dat „à ces ministres calvinistes était confiée la con-

1) Luzac, a. w. blz., 92 v. v.

2) *Gr. Pl. Bk.*, IV, 335 v.

3) *Publ. du duché de Limbourg*, 1871, pag. 434.

fection des actes de l'état-civil" ¹⁾, en als men dan deze getrouw bijgehouden huwelijksregisters ziet, mag men er nog bij bedenken, dat deze predikanten, in zoo vijandige omgeving en met zulk eene taak, ook niet voor hun genoegen in de wereld waren ²⁾.

Het wettig huwelijk werd dus of in de Hervormde kerk of op het raadhuis gesloten. Het mag wel nadrukkelijk worden opgemerkt, omdat men zich de zaak meestal anders denkt, dat hierin van den beginne af, althans op vele plaatsen, eene vrijheid heeft geheerscht, die mag worden geprezen. Reeds in 1585 werd te Utrecht bepaald, dat wie niet door Hervormde predikanten wilde getrouwd worden, dit kon laten doen voor gecommitteerden uit den raad en den secretaris der stad ³⁾. Voor de Joodsche natie, die ook reeds, gelijk boven werd aangetoond, ten opzichte van sommige verboden graden vrijheid genoot, werd nog bij resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland d.d. 30 September 1656 de bepaling gemaakt, dat hunne huwelijken tot nog toe volgens hunne wetten en usantiën behoorlijk gesolemniseerd, mitsgaders ook de kinderen uit zoodanige huwelijken geprocreeërd, zouden worden gehouden voor wettig en legitiem, maar dat zij in 't vervolg

1) *Publ. du duché de Limbourg*, 1868, pag. 457.

2) Roermond was van 1632—1637 in handen der Staten. De magistraat was toen gedwongen eene kerk te geven en den kosten te betalen, terwijl in het toen aangelegde Protestantsche trouwboek de namen voorkomen van Roomsche officieren. De heer van Beurden te Roermond, dien ik voor zijne welwillendheid vriendelijk dank zeg, schrijft mij nog, dat hij ook in Cuyk en Beugen na 1648 zeer vele Roomschen voor den predikant getrouwd vond.

3) *Oude Tijd*, 1869, blz. 369. Mr. S. Muller Fzn. heeft in dit *Archief*, II, 2 aflevering blz. 190 v.v. als juist datum aangewezen den 6^{en} October 1584. Toen verscheen nml. de ordonnantie der Staten van Utrecht, waarbij het huwelijk op het stadhuis werd ingevoerd. Bij dit besluit zat echter vooral de begeerte voor een einde te maken aan het onzedelijk leven der ongehuwden (Ordonnantien van 8 Nov. 1586, 11 Juli 1588) gelijk dan ook Mr. M. als bijlage eene lijst geeft van de kanuniken, die met hunne „focaria” leefden en nu voor het gerecht moesten verschijnen om te beloven, dat zij haar zouden trouwen of wegzenden.

zich aan de ordonnantie hadden te houden ¹⁾. Van opmerkelijke vrijzinnigheid is een besluit van Schepenen, Raden en Gezworen-gemeente van Hasselt d^d. 25 Februari 1590. Omdat, heet het in dit merkwaardig stuk, velen, om de verscheidenheid van religie, niet gezind zullen wezen de huwelijken in de Gereformeerde kerk te doen sluiten voor den predikant, en omdat de vrijheid van consciëntie gehandhaafd moet blijven, besluiten wij, dat allen, die bezwaar hebben tegen de kerk, zich zullen mogen laten afkondigen van het raadhuis en daarna getrouwd worden voor twee schepenen onder aflegging van een eed en aantekening in 't stadsprotocol. Ziehier in optima forma de gewetens- en burgerlijke vrijheid ten troon! En aanstonds werd van deze bepaling gebruik gemaakt. Reeds op 13 Maart van datzelfde jaar lieten Thilman Wighers en Claessien Alberts hun samenwonen aldus wettigen. Tien jaar later jonker Wolter van den Clooster en Geertruida van Holthe ²⁾, blijkbaar lieden, die tegen 't trouwen in de kerk bezwaar hadden gehad, maar toch wetig wilden getrouwd zijn. Nu mag men niet naar eene kleine stad als Hasselt het gansche gemeenebest afrekenen, maar het beginsel drong langzamerhand overal door. Voor haar deel deed de kerk ten deze ook wat zij kon. Zij verzocht aan de overheid, dat ongetrouwde echtelieden, die tot nog toe hunne kerkelijke confirmatie niet hadden willen laten geschieden, alsnog binnen 14 dagen hiertoe zouden moeten overgaan, opdat de onordentelijke tezamenwoning eindigen mocht ³⁾. En ook hierin heeft de kerk haar doel bereikt ⁴⁾.

Echter was 't niet geheel zonder reden, dat de kerkelijken dit trouwen voor den magistraat soms verdachten. Het staat zoo onschuldig: „Compareerden Joncker Balthazar van der Vecht en Jonckvrouwe Theodora van

1) *Gr. Pl. Bk.*, III, 504.

2) *Overijs. Almanak*, 1844, blz. 92 v.v.

3) *Acta*, V, 218, 225.

4) Verg. b. v. de Ordonnantie van den houw. staat in den lande van Overijssel van 18 Juni 1603 artt. IX en X.

Wees en hebben na voorgaande geboden, voor den stadhuysse alhier gedaan, malcanderen bij desen getrouwt ende beloeven den een den anderen nyet te verlaten volgens Godts inzetten. Actum voor Michiel van Riemsdijk en Willem Pijll, schepenen den 20 Juli 1604" ¹⁾). Dit extract is uit het trouwboek te Vianen. Maar Vianen had zoomin als Kuylenburg een goeden naam; het waren wel-aangename plaatsen van vrijheid voor allerlei soort avonturiers, die daar gemeenlijk vriendelijke ontvangst en veilige haven vonden. De magistraat zag niet zoo nauw — ook elders niet. Niet-voor-den-predikant-trouwen geschiedde ook menigmaal, omdat iemand geen rustig geweten had ten opzichte van de verboden graden of getuigenis van vrijigheid. En met sommige magistraten waren nog wel eens overeenkomsten te treffen, opdat zij niet al te scherp zouden toezien. Geldzucht was de groote zonde van den tijd ²⁾). De justitie leefde grootendeels van de boeten die zij oplegde, en gelijk eene Katholieke gemeente zich wezenlijk bij den schout abonneerde (te Delft kostte het haar f 1000) d. w. z. eene ronde som in eens betaalde, om daarvoor een gansch jaar straffeloos de plakaten te mogen overtreden en godsdienst oefeningen houden, zoo konden ook trouwlustigen, die wat op hun geweten hadden, zich voor klinkende munt laten trouwen, zonder nauwkeurig onderzoek. Wat wonder, dat de predikanten, te dezen opzichte zuiver van wandel, dat trouwen voor den schout soms verdachten. En natuurlijk ook, dat zij het trouwen op 't stadhuis van hen, die anders wel in de kerk kwamen, niet konden toestaan. Het strekte tot „eene misbruyck der ordonnantie van de policie" en was schadelijk voor 't kerkelijk leven ³⁾).

Voorts hebben de kerkelijken ook hier vastgehouden aan het beginsel der openbaarheid. De huwelijksvoltrekking „gelijk deselve eene algemeene actie" is, behoorde te ge-

1) *Dietsche Warande*, 1886, blz. 121.

2) Verg. Fruin, *Verspr. Geschr.*, III, 279 v.

3) *Acta*, III, 134, 145.

schiedten „in facie ecclesiae”, voor den kansel, na de preek en vóór het nagebed ¹⁾. Opmerkelijk, dat eene synode te Bolsward anno 1588 de wenschelijkheid uitsprak, dat vanwege de overheid een ambtenaar de kerkelijke trouw zou bijwonen ²⁾; als trouwdag was de Zondag ongewenscht, maar in den beginne niet ongebruikelijk. Te Dordrecht in 1574 zagen de vaders nog geene kans het te verbieden; de dag des Nachtsmaals en andere dagen zijn geoorloofd ³⁾; volstrékt verboden zijn de vast- en biddagen ⁴⁾. Want wat zegt de profeet Joël? „Bepaalt een vastendag, kondigt een heiligendag af..... verlate de bruidegom zijne kamer, de bruid haar slaapvertrek” ⁵⁾. Ook de hooge feestdagen vonden geen algemeene goedkeuring ⁶⁾. De magistraat heeft dit alles overgenomen en de solemnisatie des huwelijks bepaald op Zondag ⁷⁾ en in weekbeurten, behalve op feest- bid- en dankdagen. Het huwelijk in de kerk eindelijk mag alleen door geordende predikanten voltrokken worden en dus niet door proponenten ⁸⁾. Wat niet wil zeggen, dat het niet voorkwam. Zoo werden volgens de aantekening in het trouwboek van Hoeven, gem. Oudenbosch, den 22 Juli 1787 getrouwd Willem Albertus van Hout en Antonia Magdalena van Breda door den

1) *Acta*, V, 218, 225. Over de kerkelijke plechtigheid zelve, haar verloop en indeeling vindt men 't noodige bij Schotel, *De openb. Eeredienst der Nederl. Herv. kerk*, 1870, blz. 441 v.v.

2) *Acta*, VI, 36, 37. Aan eene algemeene wet is tot op 't eind der Republiek niet te denken. Het huwelijk van Willem Leevend en Chrisje Helder wordt op het buitengoed der bruidsouders gesloten. „De knoop is gelegd! Professor Maatig heeft het beminlijkste paar in den echt verbonden.” VIII, 270.

3) *Acta*, II, 138.

4) *Acta*, V, 87.

5) Joël II: 15, 16.

6) *Acta*, V, 235.

7) „Men hoort bijna alle Zondagen op het Stadhuis, door eene menigte jonge luiden, die voornemens zijn te trouwen voor den wereldlijken rechter.... enz.,” *Zinrijk en schertsend woordenboek*, 1759, I, blz. 24.

8) *Acta*, V, 107. Dit behoeft geene herinnering te zijn aan het huwelijk als sacrament, veel eer de eenvoudige bepaling, dat wat tot het ambt behoorde slechts door den geordenden ambtsdrager mocht worden verricht. In Utrecht mocht een proponent een huwelijk inzegenen (Kuyper, *Opleiding tot den dienst des woords*, blz. 387).

Eerw. J. M. Visser, proponent ¹⁾. Over het trouwen in huis is boven het noodige gezegd ²⁾.

Van belang was een vast en goed trouwformulier. Er waren er verscheidene. Uit den Roomschen tijd dit korte, waarmede een pastoor „op manendach post Thome anno 1534” het huwelijk inzegende van Claes en Wendel Dericks: „Soe bynde ick u tsamen mytten bandt daer Got Adam ind Eva myt bande” ³⁾. Daarmede waren zij „echte getroude luyde vur Got ind die werlt.” De Gereformeerde kerk wenschte vooreerst een formulier voor de burgerlijke overheid in onderscheiding van dat der predikanten. Het scheen haar onbetamelijk, dat sommigen, b.v. secretarissen op 't stadhuis, 't zij het formulier voorlazen uit de liturgie der Gereformeerden, 't zij dat der Lutherschen; er moest een formulier zijn, waarnaar zij zich in 't trouwen eenparig konden regelen ⁴⁾. Men zou dan tegelijk paal en perk stellen aan een ander euvel t. w. dat sommige politieke schouten niet slechts dat kerkelijk formulier gebruikten, maar ook baden en den zegen gaven, wat toch alleen den dienaren des Woords toekomt ⁵⁾. De kerk is najverig op wat haar alleen geoorloofd is. Misschien ook wilde zij het huwelijk ten stadhuize niet godsdienstig van toon hebben. In de stadsrechten van Deventer komt zulk een formulier voor, gebruikt bij den burgerlijken trouw van Mennonieten, Lutherschen en Papisten. „Dewijl dan uwe huwelijksche proclamatiën tot driemaal afgekondigd zijn en geene wettelijke verhindering voorgekomen is, zoo zal men treden tot uwe bevestiging. Gij bruidegom en

1) *Alg. Ned. Fam. blad*, 1889, pag. 184.

2) In den brief, dien de consistorialen te Utrecht aan de omliggende classes richtten over de prediking en de handelingen van Duifhuis, verwijten zij hem ook, dat hij „de luyden tsamen (geeft) in 't verborgen in zijn huys en niet opentlick in de vergaderinge en seyt men moet hierin de zwakheyt dienen”. En in den concept-brief aan Duifhuis van classis Delft nog eens: „Ten derde hebben wij verstaan, dat gij heymelijk in de huysen trout, 't welk een quaden inbrek en consequentie kan maken.” O. a. bij Bor, II, 834b, 835a.

3) V. Hasselt, a. w., I, 53, 54.

4) *Acta*, III, 153, 164.

5) *Acta*, I, 418, 424.

bruid, die op heden voor schepenen der stad Deventer gekomen zijt.... zoo wil dan God almachtig ubeiden in dezen echtenstaat zegenen en u verbinden met rechte liefde en trouw. Gaat in vrede. Gedenkt de armen" ¹⁾! In de „forme ende maniere van te ondertrouwen dienende tot instructie voor den kerckendienaeren, gestelt in synodo provinciali Zelandiae gehouden tot Tholen den 15 November 1602", komt wel een formulier voor voor den ondertrouw, maar niet voor de bevestiging ²⁾. Evenmin in de „Ordonnantie van den houwelycken staat in den lande van Overijsel". Ook hier heeft de Dordtsche synode uniformiteit gebracht. In de 178ste zitting der (na)synode 28 Mei 1619 werd. besloten, dat de „Nederlantse Liturgie waarin begrepen sijn de publycke gebeden, ende formulieren vande bedieninghe der Sacramenten, oeffeninghe der kerkelycke discipline, bevestiginghe der kerken dienaeren ende insegheinghe des huwelyckx zal worden oversien". Dit is ook geschied, maar voor eene officiële uitgave hebben zij niet gezorgd. Ten grondslag lag de tekst der Zeeuwsche kerk van 1611, terwijl eene uitgave, bezorgd door Zuid-Holland in 1737, zeer gebruikelijk is geworden. Maar eene nadere uiteenzetting van dit alles ligt niet binnen ons bestek ³⁾.

Al evenmin kan hier gesproken werden over de niet-officiële zijde der huwelijksvoltrekking, d. i. over de volksgebruiken bij bruiloften. Het onderwerp is rijk en aantrekkelijk en herhaaldelijk behandeld. Er is in binnen- en buitenland geen boek over volkskunde of het wijdt een hoofdstuk aan het huwelijk in het volksgeloof en in de volkspraktijken ⁴⁾.

1) *Bijdr. Gesch. v. Overijsel*, 1880, blz. 187 vlg.

2) Verg. *Acta*, V, 54, 60, 62.

3) Kuyper, *Post-Acta*, Hfdst. III, § 3. Barger, *Ons kerkboek*, blz. 246 v.v. Men vindt het „formulier om den huwelijken staat voor de gemeente van Christus te bevestigen" ook in de uitgave der Liturgie achter den Bijbel van drs. Kuyper, Bavinck en Rutgers, Middelharnis 1898. Ook over den strijd tusschen de heeren Langeraad, Gooszen en H.H. Kuyper kan hier uiteraard niet gehandeld worden.

4) Ten onzent o. a. *Oude Tyd*, 1869—1870: „Van vrijen en trouwen";

Wel echter moet ten slotte nog iets in 't midden worden gebracht over wat de kerk tegen deze gebruiken heeft gedaan, waarin zij kortweg „uitspattingen” zag. Te eer moet dit geschieden, omdat wij op dit punt onbillijk dreigen te zijn. Als wij bemerken, dat de Gereformeerde kerk met eene ware woede zich heeft gekeerd tegen allerlei volksgewoonten; dat zij, om bij ons onderwerp te blijven, al haar best heeft gedaan om uit te roeien de bruiloftsliedekens, het vedelen, pijpen en trommen, het ontsteken van vreugdevuren, het schieten met roeren — dan worden wij verdrietig, dat zij heeft medegeholpen, om al dat oude te doen verdwijnen, waarin veel bekoorlijks was en dat wij wel gaarne hadden behouden. Want, voor wat der „jonge jeugd” werd ontnomen, kwam niets in de plaats en wij hebben thans alles verloren tot onze schade. Want ook dit bedenke men: de dolle en dartele bruiloftspret der vaders was vaak onschuldig en verdiende den toorn der kerkelijken niet. Zij waanden dikwerf wereldsche lichtzinnigheid en boosheid te zien, waar niet anders was als de overschuimende, natuurlijke levenslust van een krachtig en gezond volk.

Intusschen ware het onbillijk te vergeten, dat naast

Amsterd. Jaarb. 1889: „Huwelijksgebruiken te Amsterdam in 1749”; *Geld. volksalm.* 1839: „Een volksgebruik bij ten huwelijk vragen”; *Drent. volksalm.* 1837: „Eene bruidsopeisching in Drente”; *Geld. volksalm.* 1836: „Bruiloft in de omstreken van Borculo”; *Drent. volksalm.* 1838 en 1848: „Bruiloftsviering in Drente”. Bij Moubach, reeds genoemd, vindt men Deel V tegenover blz. 345, twee fraaie platen van het bestrooien van het bruidspaar met loovertjes en vergulde maagdenpalm en van de inzegening in de kerk. Over twee zeer oude gebruiken, het brügamslahen en het zwaarddragen bij bruiloften in Groningen en Drenthe althans nog in 't begin der 17de eeuw heb ik geschreven in *Tijdspiegel*, Juli, 1901; verg. V. d. Vlucht in *Gids* 1895, III, 40 en Fockema Andreae, a. w., I, 74. Van belang zou een nader onderzoek zijn (of werd 't reeds ingesteld?) naar 't gebruik om huwelijken op een graf te sluiten, omdat dit eenige lavenis schonk aan de zielen van hen, die er in rustten. Zoo bestemden Maarten van Heemskerk en Marijtje Gerritsdr. echtelieden den 16 April 1658 de inkomsten van eenig land voor schamele doch eerlijke jongelieden, die op hun graf in de groote kapel te Haarlem zouden trouwen. Schotel, a. w., blz. 447 en de aant. blz. 506.

dat onschuldige ook het schuldige gevonden werd. Juist in hun bruiloftvierden gingen de Nederlanders van toen herhaaldelijk op hol, en dat hun af en toe een breidel werd aangelegd, was noodig en loffelijk. Zij geleken niet allen op die stemmige Kobus en Agnietje, wier burgerlijke en eezame vrijagie Justus van Effen ons zoo verdienstelijk geteekend heeft. Vooral nog in ons tijdvak waren de zeden rauw en ruw en wij mogen niet vergeten, dat de kerk de groote tuchtmeesteres der schare geweest is en dat zij door krachtige tucht het volk in den band en vaak op 't goede spoor gebracht heeft.

In haren strijd tegen de weelde bij bruiloften ging de kerk denzelfden weg als de overheid. Talloos en telkens strenger zijn in alle gewesten en steden de keuren, die de verspilling en overdaad bij de bruiloften tegengaan, het aantal gasten trachten te verminderen en dat der schotels meteen. In zijnen bundel „Uit Groningen's verleden" geeft Mr. I. A. Feith onder den titel, „de bestrijding der weelde in Groningen in vorige eeuwen" ook over ons onderwerp eene reeks merkwaardige voorbeelden ¹⁾. Het was in datzelfde Groningen, dat de bruidegom na den bruiloft ten stadhuize onder eede moest komen verklaren, dat op zijn feest aan de stadskeuren was voldaan ²⁾.

De kerk dan heeft vooreerst van den kansel herhaaldelijk geijverd tegen den overdaad, de brasserijen, de verspilling bij de bruiloften. Dan ook telkens bij de schouten of andere officieren aangedrongen op maatregelen om de

1) Blz. 126—144.

2) Een praktischen maatregel nam ook de Leidsche overheid. „Die van den geregte van de stadt Leyden om te subvenieeren den bekenden noodt van het arme weeshuys binnen deser stede, vragen van elken trouwkoets twaalf guldens; die buiten de stad komen te trouwen vijf guldens; voor een speelschuitje twee guldens tien stuyvers." (*Keuren der stadt Leyden* 1658 pag. 176). — In Amsterdam genoot het aalmoezeniershuis van iederen trouwkoets f 25. Zoo zij voor en achter hingen (in riemen) betaalde de eerste koets f 100, de beide volgende ieder f 50. Die met de gewone schuit buiten de stad ging trouwen betaalde f 6; voor het gaan trouwen binnen de stad met sleeden was voor ééne slee f 2.50, voor twee f 6.30 verschuldigd. Doch die koetsen gebruikte betaalde f 100. (*Wagenaar, Amsterdam*, III, IV, Dl. II, 298).

„ongeregeldheden, die in de landsbruyloften ommegaan te bekampen”¹⁾. Nog besloot zij dat de huwelijksvoltrekking (gelijk de Doop) moest plaats hebben na de middag-predikatie, omdat anders de bruiloftsmalen de middaggods-dienstoeffening schade doen²⁾. Dubbel erg dus, dat soms predikanten zelven het slechte voorbeeld gaven, zooals Franciscus Pontanus te Odoorn, die zich op zijn eigen bruiloft te Assen schandelijk gedroeg³⁾.

Inzonderheid het Echtreglement voor de Generaliteitslanden heeft voor deze volksuitspattingen oog, 't zij omdat ze aldaar veelvuldig waren, 't zij omdat bij de samenstelling kerkelijke invloed gegolden heeft. In art. 9 wordt verboden vóór en tijdens de inschrijving sterken drank te schenken. Verder mag, als het bruidspaar naar gerecht of kerk onderweg is, niemand hen naroeppen, schutten of schatten⁴⁾, noch met roeren schieten, noch rijbieren of borembieren of quanselbieren schenken. Aldus art. 10. Schutten is een der vele plagerijen van het bruidspaar, overblijfsel van een zeer oud gebruik: het opwerpen van beletselen tegen het binnenkomen van de bruid in haar nieuwe huis, b. v. het plaatsen van een balk of bezemsteel dwars vóór de deur⁵⁾, klaarblijkelijk overblijfsel van het oud-Friesch gebruik om een zwaard vóór de deur te leggen⁶⁾. Boxembier is wat anders boksenbier heet. Boxe is broek en boxenbier was b. v. in den achterhoek van

1) *Acta*, III, 174.

2) *Acta*, III, 392, V, 102. Ook hierbij worde nimmer vergeten, dat van algemeen geldende wetten nog geen sprake is.

3) *Acta*, III, 85. — Hoe ten jare 1772 een ouderling te Groningen het waagde een dansje te doen en deswege door den kerkeraad gecensureerd, op zijne beurt aantoonde, dat predikanten geen pruik mochten dragen, dat heeft Betje Wolff vereeuwigd in haar gedicht: „De menuet en de domineespruik.” Over de apologie, waarin haar echtgenoot haar verdedigd heeft, zie J. Dyserinck in *Gids*, Febr. 1903.

4) De Roermondsche magistraat verbiedt insgelijks het vangen van bruid en bruidegom ter kerke gaande, of geschenken afpersen, het schutten of vangen der bruijgoms of bruiden over straat gaande. Donderdagsche protocollen, uitg. v. Beurden, *Jaarb. Limb.*, IX, 109, 128.

5) Uitvoerig o. a. *Oude Tijd*, 1869, blz. 399 vv.

6) Verg. de aant. 4 op blz. 371.

Overijsel eene samenkomst in de herberg, den dag vóór het huwelijk, waar voorspeld werd, wie van beide echtelieden de broek zou aanhebben. Quanselbier is ook een naam voor eene samenkomst van bruiloftsgasten ¹⁾, zooals in Groningen huisraadbeer, verzameling van gasten, die naar de bruiloft trekken ²⁾.

VI.

Wij moeten thans het oog slaan op de denkbeelden en maatregelen der Hervormde kerk in zake echtscheiding en hertrouw. De rechtstoestanden ten onzent, waaronder de Gereformeerden bij hun kerkelijk optreden leefden, laten zich best aldus omschrijven: „In deze landen wordt geen echtscheiding toegelaten dan door den dood, door overspel of door moedwillige verlating. Langdurige onlusten tusschen de echtgenooten konden wel voeren tot scheiding van bijwoning, maar de huwelijksband bleef bestaan en naar hereeniging moest worden getracht” ³⁾. Natuurlijk werd geen scheiding toegelaten dan bij wettige sententie van den gerechte.

Naar kanoniek recht is het huwelijk onverbrekkelijk, alleen de dood snijdt den huwelijksband door; verder kan de kerk onder Christenen geen scheiding erkennen. Echter is, zoo ergens, op dit gebied wel gebleken, dat er zijn „des accommodements avec le ciel”. In Amsterdam, kort vóór de Reformatie, werden de vonnissen der overheid in zake scheiding van bed en samenwoning zelfs door den pastoor der St. Jacobskapel aan den Nieuwendijk voorgelezen.

1) *Belg. Museum*, I, 317.

2) „Bier” beteekent in tal van samenstellingen drinkgelag b.v. kindelbier, leedbier, meibier, gildebier, vastelavondbier, schuttebier, groenebier, doodenbier, loofbier, droefbier, troestelbier. Verg. mijn art. *Tijdspiegel*, Juli 1901, t. p.

3) Hugo Grotius, *Inleidinge* enz. I, V, § 18 en noot 25 § 20.

Daarna gingen de partijen uit de kerk, de eene door de hoofddeur, de andere door die in de Hasselaarsteeg, die daarom de Trouwloossteeg heette. Amsterdam had dus toen eene kerk om te onttouwen. En voor dien priester, zegt le Long boosaardig, is dat zonder twijfel zeer voordeelig geweest ¹⁾.

Men kan zeggen, dat de Hervormde kerk in beginsel de echtscheiding verbood en zooveel mogelijk tegenging. Zij handelde daarbij niet in overeenstemming met alle groote Gereformeerde godgeleerden. Beza b.v. in zijn reeds herhaaldelijk genoemd tractaat geeft wel toe, dat wat God vereenigde door den mensch niet zal worden gescheiden, maar hij laat dit niet gelden van zulke verbintenissen, die tegen Gods eigen wetten zijn aangegaan. Daaronder rekent hij „si post nuptiarum benedictionem et thorum communem morbus perpetuus et insanibilis qui mutuum corporum usum penitus tollat, veluti manifestissima frigiditas, genitalium privatio” zich voordoet ²⁾. Voorts acht Beza het huwelijk ontbonden door den dood ³⁾, door overspel ⁴⁾, door verlating ⁵⁾, door verwisseling ⁶⁾. Nederlandsche theologen oordeelden strenger. „Ons wordt geen keur gegeven,” zegt b.v. Van Renesse in zijne insgelijks reeds genoemde „De heylige voorsienigheid Gods int beleyd der huwelijken”, „wij mogen deze banden onzes Gods niet verscheuren en zijne touwen van ons werpen ⁷⁾”. En met verontwaardiging maakt hij melding van dat „beklaaglijk spreekwoord: 't geene Venus t'zamen voegt, dat scheid de knuppel” ⁸⁾.

1) Le Long, a. w., blz. 521b. Wagenaar, *Amsterdam*, I, 25 deelt het bericht zeer aarzelend mede. Wij behoeven hier niet in te gaan op de onderscheiding der roomsche kerk tusschen *matrimonium fidelium et infidelium*; tusschen *fidelium conjugium ratum et non consummatum* enz.

2) A. w., pag. 150.

3) A. w., 153 v.v.

4) A. w., 156 v.v.

5) A. w., 187 v.v.

6) A. w., 151.

7) A. w., 197, 227.

8) A. w., blz. 113. Ook à Limborch is streng. Echtbreuk alleen veroorlooft scheiding. Maar als eene vrouw den man verlaat b.v. om des geloofs wille, mag de man geen nieuw huwelijk aangaan, want het oude is niet gebroken. Maar als hij dan „*caret dono continentiae*”? Dan

In dezen geest zijn ook de uitspraken der synoden. De moeielijkheid was, dat de overheid zich over echtscheiding weinig uitsprak. De Noordhollandsche kerk in eene harer eerste vergaderingen oordeelde, dat een echt, bevestigd met consent van ouders of voogden en ook van de jongelieden, niet behoorde verbroken te worden ¹⁾. Wanneer nu de overheid in een bepaald geval geene uitspraak wilde doen (wat veelvuldig voorkwam b.v. uit vrees voor eene der partijen) dan wilde de kerk toch aan de consistories niet aanraden om partijen te veroorlooven opnieuw een huwelijk aan te gaan. Opdat niet, zegt de Rotterdamsche synode in 1575 zeer correct, de hertrouwde partijen zich op het oordeel der kerkeraden in plaats van op de sententie der overheid zouden gaan verlaten ²⁾. Van ditzelfde beginsel ging men ook uit in Noordholland. Want, toen ter synode van Alkmaar, 4 Februari 1577, was besloten, dat, zoo iemand wegens overspel geen echtscheiding van den magistraat verkrijgen kon en toch hertrouwen wilde, de dienaren dit huwelijk zouden mogen sluiten, omdat de overheid er zich niet mede verkoos in te laten — toen werd dit besluit op de volgende synode te Hoorn gecasseerd, omdat predikanten (heet het in de notulen) niet den schijn op zich mogen laden zich in de zaken der overheid te mengen ³⁾. En de Zeeuwsche broeders,

zoeken hij hulp in gebeden, in vasten en kastijding en eindelijk . . . „a medicis auxilia sunt petenda”. A. w., V, 60, § 32—39, fol. 579, 580. Het spreekwoord: „Dat Venus voegt, scheidt de knuppel” ook nog bij Campo Weijerman, *Amsterdamsche Hermes* I, 400. Het luidt ook: „Wat Venus paert, dat scheyt de kluppel”. Zie *Banketwerk van goede gedachten*, Door den heer Mr. Johan de Brune . . . , Amsterdam . . . 1658. Aldaar blz. 255: „men zeght met reden: wat Venus paert dat scheyt de kluppel. Te veel hitte verbrant en bederft de vlaede. Een matighe stokinghe maeckt het beste mout. 't Is wel gezeght: Mint mij niet veel maar mint mij langh. Heete liefde is haast koud.” Deze oud-vaderlandsche huwelijksfilosofie berijmt Cats weer op zijne wijze (*Spiegel van den ouden en nieuwen tijd*):

„Eedt te sweren op de pluymen,
Dat en syn maar minne-luymen.

1) *Acta*, I, 25.

2) *Acta*, II, 170.

3) *Acta*, I, 42.

als altijd 't onderdanigst, zooals zij trouwens wel moesten, besluiten in 1593 te Middelburg, dat zij zich zullen richten aan Mijneheeren van den Rade der Staten van Zeeland, om eene regeling in zake echtscheiding te erlangen ¹⁾.

Dit stond althans bij de kerk vast, dat zij in geen geval lichtzinnige verlatingen zou bevorderen door (waar zij te beslissen had) gemakkelijk echtscheiding toe te staan. In Noordholland stelde een oud plakkaat f 30 boete op het uitéengaan van getrouwde personen. Natuurlijk maakten velen daarvan gebruik, liever die kleine som stortende, dan in onvrede samenblijvend. Doch de kerk wilde op geenerlei manier dit lichtvaardig bedrijf in de hand werken. Terwijl zij aan H.H. Staten opheldering omtrent dit plakkaat vragen zal, verbinden de dienaren zich al zulke personen te blijven beschouwen als nog gehuwd en dus een nieuw huwelijk als overspel ²⁾.

Ons bekend geworden uitspraken der synoden in bijzondere gevallen doen ons de kerk in nog grooter strengheid kennen. De Haarlemsche predikant Lucas Hespilus verhaalde eens op eene synode in zijne woonplaats, hoe onlijdelijk en bedroefelijk 't hem was met zijne onvreedzame huisvrouw te moeten leven en tegelijk zijnen kerkedienst te betreden. De heeren burgemeesteren der stad, voor deze zaak ter vergadering gekomen, adviseerden, liever gezegd schreven voor, dat Lucas drie maanden van zijne bediening zou ontheven worden, dat hij buiten Haarlem zou gaan wonen en dat, kwam de verzoening in dien tijd niet tot stand, hij niet zou mogen scheiden van zijne vrouw, maar zou moeten scheiden van zijn ambt ³⁾.

Streng was ook een vonnis der synode van Schoonhoven in 1597. Bij deze vergadering als het daartoe bevoegde lichaam was een verzoek ingekomen om scheiding. Eischeresse was getrouwd met een man, die weleer furieus, d. i. krankzinnig geweest, maar ten tijde der huwelijks-voltrekking kloek van zinnen was. Nu was hij echter

1) *Acta*, V, 40.

2) *Acta*, I, 305.

3) *Acta*, I, 100.

weder furieus. Haar verzoek werd afgewezen en zij moest haren keten blijven voortsleepen ¹⁾. Het gevoelen der kerk vind ik 't uitvoerigst geformuleerd in de volgende beslissing. Gevraagd „oft yemant, eene onsinnige oft rasende partuere hebbend, na veel jaeren, als de saeck, na menschen oordeel, tot beteringe desperaat is, nyet en sal mogen scheyden en eene andere trouwen?” antwoordt de kerk: „Men vindt nyet, dat sulx toegelaten moge worden, ende daeromme sal deghene diet aangaat, vermaent worden sijn cruys met gedult te dragen ende te wachten op Gods verlossinge” ²⁾. Tot eene verlossing reeds hier op aarde wenschte de kerk in geen geval meê te werken.

Het was van te voren te verwachten, dat de Gereformeerden, die de echtscheiding zooveel mogelijk bemoeielikten, somtijds in botsing zouden komen met de Doopsgezinden, wier begrippen omtrent den ban en zijne werking zooal niet tot echtscheiding dan toch tot echtmijding voerden ³⁾. De zaak zelve behoeft maar een enkel woord van herinnering. Wanneer bij de oude Doopsgezinden een man of vrouw uit de gemeente gebannen werd, dan moest ook de echtgenoot hem of haar met de gemeente mijden. De ban bracht dus, althans tijdelijke, echtscheiding met zich. Ik beweer niet, dat dit algemeen was. Er waren er, die den maatregel te streng vonden en het is bekend, dat Menno zelf in dezen tot zachtmoedigheid neigde. In een brief aan de broeders te Emden, d^o. 12 November 1556 over de geruchtmakende zaak van Swaantje Rutgers, die

1) *Acta*, III, 94 v.

2) *Acta*, I, 97.

3) P. Bloccius: „*Meer dan 200 ketterijen, blasphemieën en nieuwe leeringen* enz., 1567, zegt blz. 349: „Sommige die willen verstandt hebben vanden ban drijven die so tyrannisch, als dat se man ende wijf scheyden tegen de leer Christi Mat. V, Rom. VIII. Maar omdat mijn lieue vriendt ende de Gods-vreesende man Renier Cante een boecxken van den ban heeft geschreven”.... En in de 158e ketterij nader: „De ecclesiastica disciplina Renerus Cante Amsterdamsensis non infelicit” (scripsit). Verg. N. C. Kist in *Nederl. Archief*, II, 49, aant. 40 en blz. 60, die o. a. zegt, dat hij het boekje van burgemeester Cante nergens vermeld heeft gevonden. Is het sinds ontdekt?

weigerde haren man, schoon uit de gemeente gebannen, aan tafel en in bed te mijden, koos Menno de partij der vrouw en van wie haar gelijk gaven. Hij oordeelt, dat de afzondering (uit de gemeente) tot betering, niet tot verderving gegeven is en hij hoopt, dat de barmhartige Heer hem zal behoeden, dat hij ooit zou leeren of toestaan, dat zij, die elkander lange jaren als echteluiden toebehoord hebben, alzoo zouden gescheiden worden, waaruit ook groote perijkelen en ergernissen kunnen voorkomen, dewijl een iegelijk vleesch en bloed bij zich draagt. Hij begeert, ook in deze zaak, een Evangelie te leeren, dat bouwt en niet breekt, dat wèl riekt en niet stinkt¹⁾. Maar de ijveraars gingen niet met Menno mede en hij heeft van zijn verzoenend optreden veel verdriet gehad, want in Emden kwam het om dit geschil tot eene scheuring.

De echtmijding, in zichzelf al bedenkelijk, voerde tot allerlei misdadige praktijken, die vaak ook buiten de Doopsgezinde kringen haren invloed deden gelden. Voor de synode der Hervormde kerk te Schiedam in 1588 verscheen een zekere Dionies van Walle, wonende te Leiden, klagelijk te kennen gevend, dat de Wederdoopers zijne vrouw „Maaike van Rebaus met zijne kinderen hadden ontvoerd en nu al 14 maanden bij zich gehouden”²⁾. Inderdaad geschiedde dit menigmaal. Om namelijk de echtmijding krachtig te bevorderen werden soms getrouwde vrouwen in 't heimelijk, buiten wil en weten van hare mannen, verborgen of weggevoerd, zoodat sommigen langen tijd, ja soms hun leven lang niet konden te weten komen, waar hunne echtgenooten gebleven waren. Uit wanhoop sloegen zij dan vaak de hand aan zichzelve; anderen vervielen tot echtbreking³⁾. Wij houden 't er dus

1) De brief van Menno o. a. bij G. Brandt, a. w., I, 181, 182.

2) *Acta*, II, 315.

3) Verg. G. Brandt, a. w., I, 184. Of ook men deelde goederen en kinderen en zag elkander niet weder: I, 423. Een Haarlemsch koopman, door zijne vrouw gemeden, hing zich op: I, 757. Ook Episcopius in de na te noemen predikatie, fol. 531, vermeldt een geval van zelfmoord, alles in 1588.

voor, dat ook Maaike van Rebaus door geloofsgenooten aan haren echtgenoot ontvoerd was. Er verluidde zelfs, dat zij zouden verklaard hebben, dat Dionies zijne vrouw niet zou terugzien, zoolang zij vruchtbaar was. De synode gaf aan den beroofden man zooveel troost als zij kon: de magistraat had al besloten, dat de vrouw met klokslag zou worden ingeroepen ¹⁾. Niet ten onrechte waarlijk ver-toornde de kerk zich over deze „menschendiverie” en telkens worden H. E. Mog. door haar tot strenge maatregelen aangespoord ²⁾.

De Remonstrantsche hoogleeraar Phil. à Limborch in zijn reeds genoemd hoofdstuk „De matrimonio conjugumque officio” ³⁾ bestrijdt in § 41 v.v. deze echtmijding uitvoerig en het is niet zonder belang dit te leeren kennen. Want in dezen trokken Gereformeerde en Remonstrantsche theologen ééne lijn. Na vermeld te hebben den „rigor quorundam Anabaptistarum, qui excommunicatum in usu matrimonii vitari volunt à conjugé non excommunicato”, zegt hij, dat deze instelling scherp is af te keuren en de goddelijke voorschriften ondergraaft. Christus laat alleen echtscheiding toe om overspel. Nu is mij-

1) *Acta*, II, 316. Ik heb gezocht of er in 't Leidsch archief iets van deze zaak te vinden was. In het *Criminele Clachtboek van den E. Hr. Foy van Brochoven Schout der stad Leyden begonnen met den jare 1584* (dit jaar klopt niet met Orlers opgave, *Beschr. van Leyden*, 2e dr., blz. 607, die zegt, dat Brochoven schout was van 1575 tot 1578) komt inderdaad, fol. 56 vv., een stuk over Dionies en Maayken voor. Het grootste gedeelte is echter door water helaas onleesbaar geworden. Doch dit blijkt er uit, dat Dionies, grijnwever van beroep en wonende in de korte Koppenhincksteeg, minder beroofd was van zijne vrouw dan wel door haar verlaten was, zooals zij vroeger ook al in Haarlem gedaan had „omme vant kinde daer mede sij swanger was heymelijken te leggen ten eynde tselve haar kint niet en soude worde gedoopt.” Iets later schijnt er te staan, dat zij met haar kind wil terugkeeren, als hij belooft het niet Gereformeerd te laten doopen. Maar op dien kinderdoop is de zaak afgestuit, zij wilde niet terugkeeren. Men zou wenschen te weten of Dionies behoorde onder één van die drie gevallen van zelfmoord, op dit jaar 1588 vermeld, alle wegens echtmijding.

2) *Acta*, I, 216, 219.

3) Liber V, cap. 60 der „*Theologia christiana*”.

ding wel geen scheiding. Maar, daar het huwelijk verplicht en tot het niet trouwen eener andere vrouw en tot samenwoning met de eerste, zal de man, die geen andere vrouw trouwt en tegelijk met de eerste niet samenwoont, toch feitelijk tot scheiding zijn gekomen. Maar, zegt men, de mijding duurt maar tot zoolang als de ban is opgeheven. Dit gaat niet op, want als de gebannene zich, om geldige redenen, niet met de gemeente wil verzoenen, duurt de mijding tot den dood en is dus weder scheiding. Trouwens, wat doet de duur er toe? Is mijding geen scheiding, dan wordt zij dit ook niet door den tijd; is zij 't wel, dan wordt reeds aanstonds de band des huwelijks er door verbroken. Voorts wordt door de echtmijding veroorzaakt „*occasio ad impudicitiam et adulterium*.” En wat komen er voor ongerijmdheden uit voort! De onschuldige echtgenoot wordt om den schuldige gestraft; en 't kan gebeuren, dat hij daaronder zwaarder lijdt dan de gebannene. De Christelijke deugden en de staats-instellingen worden er door beledigd en liefde en gehoorzaamheid lijden schade. Ook geschiedt het, dat de gebannene, niet tegen zijn geweten in zich willende verzoenen, tot wanhoop vervalt, of hij wordt een huichelaar, of hij leeft daarna in grooter tweedracht met zijne vrouw en daaruit komen dan bij de kinderen weer voort „*impietas, dissensio et erga parentes irreverentia*.” Ook Jezus' woord Mat. XVIII: 17 geldt hier niet. Want dit kan op geenerlei manier op de echtmijding worden toegepast. Trouwens Christus-zelf ging immers met de tollenaars om en met de Kanaänietische vrouw, ja de Farizeër ging met den tollenaar op om te bidden. Mozes, David, Salomo hadden heidensche vrouwen, Esther had een heidenschen man. Neen, 't woord van Jezus bedoelt slechts, dat men met iemand, die een „*desperatae improbitatis peccator*” is, als met een tollenaar moet leven. Het betoog, ofschoon hier en daar niet zonder sofisme, is toch helder en overtuigend en drukt juist het standpunt uit, waarop de niet-Doopsgezinden tegenover de echtmijding stonden.

In geheel denzelfden geest, maar breeder over het on-

derwerp uitweidende en er dieper op ingaande, spreekt Episcopus in zijne tweede predicatie over Matth. V : 31, 32 (van 20 November 1633), die geheel over de echtmijding handelt ¹⁾. Ook hij oordeelt, dat de Doopsgezinden door de echtmijding zich grootelijks vergripen aan de geboden Jesu Christi en oorzaak zijn van werken des vleesches, die de Christenen uit het koninkrijk der hemelen uitsluiten. Blijkbaar heeft Limborch hem in zijn betoog gevolgd, want ook Episcopus handelt al uitvoerig daarover, dat door tijdelijke onthouding reeds de huwelijksband verscheurd wordt, zoodat echtmijding echtscheiding is ²⁾. Als beelden gebruikt hij de compagnie tusschen twee kooplieden en de unie der Zeven Provinciën, die elkander „gehouw en getrouw” zwoeren. Ook daar wordt de band verbroken, niet slechts door eene unie met vreemden, maar ook als de compagnon of de provincie zich aan de anderen onttrekt. Ook volgt Limborch Episcopus in zijne meening, dat de tijdelijkheid der echtmijding haar het karakter van scheiding niet vermag te onnemen. Episcopus vindt, dat 1 Cor. VII : 4 duidelijk genoeg spreekt. De vraag naar geloof mag hier niet worden gesteld, want het niet-macht-hebben over eigen lichaam heeft met vroom of onvroom niet te maken. Eindelijk gaat Episcopus ook à Limborch vóór in zijne veroordeeling der mijding als oorzaak van de onkuischheid, terwijl hij insgelijks onder de ongerijmde gevolgen van dit gebruik noemt, dat de „onnoosele (d. i. onschuldige) partie wort berooft van 't remedie tegen brant ende tentatiën en dat sonder eenige hare schult” (1 Cor. VII : 2). Ten slotte worden de argumenten en teksten der Doopsgezinden vóór de echtmijding uitvoerig weerlegd. Wij zouden nog vele andere dingen kunnen noemen, zegt Episcopus, „maer de tijt en onse krachten en laten het niet toe” ³⁾. Wij gelooven

1) S. Episcopus, *Predikatiën*, Amsterdam 1693, blz. 526—535.

2) T. p., fol. 528 v.

3) T. p., fol. 535. Ook in Doopsgezinde kringen heeft men zich trouwens af en toe tegen de echtmijding verzet. Hendrik Naeldeman b.v., een compasmaker te Middelburg, Doopsgezind, gaf in 1591 eene herziene

het gaarne. Onze vaders hadden toch al een groot verduwingsvermogen voor zeer lange predikaties. Met dat al hebben wij er een uitvoerig vertoog tegen de echtmijding aan te danken.

De gevoelens der Gereformeerde kerk over den hertrouw hangen nauw samen met die over de scheiding, zooals van zelf spreekt. Hertrouw is onder zekere bepalingen geoorloofd, maar men moet er niet te spoedig toe overgaan. Om het geoorloofde der „repetitio conjugii” te bewijzen beroepen de theologen zich b.v. op Jozef, die weduwnaar was, toen hij zich met Maria verloofde, zoodat God heeft gewild, dat Zijn Zoon uit een tweede huwelijk werd geboren! Ook de stamvader van David is uit Ruth's tweede huwelijk gesproten. Ware het geestelijker bij één huwelijk te blijven, dan ware het coelibaat nog geestelijker. En als God zegt, 't is niet goed, dat de mensch alleen zij, dan geldt dat ook voor hem, wiens vrouw dood is. Ook mag men niet zeggen, dat de „polygamia successiva” een „signum incontinentiae” zijn zou. Want wie na den dood der eerste vrouw eenige jaren ongehuwd blijft, kan grooter gave van onthouding hebben, dan wie tot zijnen ouderdom met ééne vrouw leeft¹⁾. Ook niet-kerkelijke schrijvers gebruiken argumenten uit het „jus divinum” en „romanum”. Aan Oudgermaansch recht dachten zij niet. Barlaeus b.v., verwerpende de dwaling van Montanus, dat zelfs door den dood de huwelijksband niet zou geslaakt zijn, gebruikt het zeer geliefde argument, dat Paulus heeft gezegd, dat trouwen beter is dan branden. En ook voor weduwnaars

uitgave van het boekje van Lubbert Gerritsen, waarin deze zich tegen de echtmijding kante. Vergelijk o. a. *Ned. Archief* van Kist en Rooyaards IV, 1844, blz. 270.

1) Limborch, a. w., V. 60, § 8—11 (fol. 575 v.) Terecht wijst J. Prinsen, Proefschr. over *Geldenhauer*, 1898, blz. 123 v. op den moed, waarmede deze in zijne *Epistola elegantissima ad illustr. princ. Guliel. Gelriae* opkomt tegen de bigamie van vorsten, juist in den tijd dat Philips van Hessen, tijdens het leven zijner vrouw, met Margaretha van der Sale als wettige „Nebengemahlin” verbonden werd, 1540, onder goedkeuring van Luther en Melancthon.

geldt 't woord: „vermenigvuldigt u" ¹⁾. Cats erkent, dat veroordeeling van het tweede huwelijk Roomsche is ²⁾. Maar hij laat er op volgen, dat veelal blijkt, dat „nuptiae secundae non sunt secundae" ³⁾. Een schoen, gevormd alreede naar den eersten voet, voegt zich met moeite naar een tweeden.

Voor de goede orde in dezen kwam 't vooral aan op de vaststelling van den tijd, die tusschen eerste en tweede huwelijk verlopen moest. In 1619 vraagt de synode van Edam: of 't niet goed zou zijn, dat men eene orde be- raamde op het hertrouwen, opdat er een goede tijd tus- schen afsterven en hertrouwen zijn mocht? ⁴⁾. Reeds in 1583 hadden die van Zuid-Holland aan hunne vier ge- committeerden opgedragen bij de Staten aan te dringen op eene wet op 't punt der weduwen, die te vroeg her- trouwen ⁵⁾. En „gutta cavat lapidem." Al is 't niet wis- kunstig zeker aan te wijzen, dat de gewestelijke overheid overal handelde onder invloed der kerk, wij zien toch langzamerhand de bepalingen komen in den geest der kerk. Intusschen was het begrip „annus luctus" reeds in 't Ro- meinsche recht gegeven. De treurtijd was noodig „ne sanguinis fieret turbatio et superfoetationis metu incertum esset cujus sit genitoris partus. Praeterea ut publicae honestatis haberetur ratio" ⁶⁾. „Een jaar is voor den rou, dat is een oude wet", zegt Cats, maar hij laat zeer terecht daarop volgen, dat men na dien tijd mag hertrouwen „of immers naar de keuren, die yder lantschap heeft als eygen om te treuren" ⁷⁾.

1) Barlaeus, *Dialog. de sec. nupt.*, p. 28 achter de *Faces augustae*.

2) „'k En wil nogh evenwel geen menschen wederhouwen,
„Van weder als het dient of andermaal te trouwen.
„Al wat hier tegen wrocht is oude ketters werck
„Dat noyt en heeft behaeght aan Godes ware kerck."

Houwelyck. Weduwe. Tweede stuk. Laatste deel.

3) „Het is van outs geloof, dat veeltijts nieuwe trou
„Gedijt tot nieuwen twist of tot een nieuwen rou."

Volgens Cats placht Erasmus te vertellen, dat Thomas Moore zeide, dat, zoo hij honderdmaal te trouwen had, hij altijd weduwen zou nemen. Cats, *Dichtw.*, 1828, II, 69.

4) *Acta*, II, 91.

5) *Acta*, II, 220.

6) Barlaeus, a. w., 27.

7) Ook in onze sprookjes: „na een jaar nam de koning eene andere vrouw."

Uit die gewestelijke keuren herinner ik aan 't voor-
naamste. De kerk kon er vrede mee hebben, omdat zij
zich reeds van te voren in gelijken geest had uitgelaten.
In Gröningen gold ten jare 1639 de rouwtijd voor de
vrouw één jaar en zes weken of zoolang als zij van haren
overleden man zwanger ging. Tegelijk werden vaak be-
schermende maatregelen getroffen voor de kinderen uit
het eerste huwelijk. Op 't platte land van Groningen moch-
ten de kerkelijke geboden niet gaan, vóórdát voor die
kinderen gezorgd was ¹⁾. Zoo ook in Drenthe. Bij her-
trouw moeten de voorkinderen door voormombers verzorgd
worden en hunne goederen gewaarborgd, op straffe, dat
man of vrouw hunne bezittingen van 't eerste huwelijk
zullen derven en tien goudguldens boete. De predikant,
„die hiertegens de kundiging mogte doen: vijf goudgul-
dens” ²⁾. In de ordonnantie op den houwelijsen staat in
Overijsel, van 18 Juni 1603, wordt in art. 12 voorgeschre-
ven, dat als de „verknupplinghe des houwelijs” door
den dood of wettelijke oorzaken verbroken was, de her-
trouw zou geoorloofd zijn voor eene vrouw na zes, voor
een man na drie maanden. In Utrecht was de treurtijd
20 weken sinds 1617 ³⁾. In Holland was hij bij plaat-
selijke keuren geregeld. In Leiden bestond dit wijdloopig
geredigeerde voorschrift: weduwen mochten niet trouwen
vóór 6 maanden na des mans dood, ten ware dat de
voorz. weduwen binnen de voorz. zes maanden van de

1) Verg. Fockema Andreae, a. w., I, 165 aant. 3.

2) *Het Lantrecht van Drenthe, gearresteerd* . . . 22 Maart 1712,
Derde boek § 7. Aan de vriendelijkheid van Dr. A. H. L. Hensen te
Warmond dank ik de mededeeling, dat in het archief der notarissen te
Rome (Notario Cusano, 2 parte, fol. 35) zich nog bevindt de door dezen
notaris Cusano opgemaakte akte, waarbij twee gevolmachtigden, Gui-
seppe Campo en Guglielmo Blomaerts, burgers van 's-Hertogenbosch,
moeten opkomen voor het kinds gedeelte uit de nalatenschap van Gerrit
Ameyden, eertijds gehuwd met Maria Camper, de ouders van den be-
kenden Dirk Gz. Ameyden, advocaat en journalist te Rome. De moeder
wilde hertrouwen en de beide Bossche burgers kwamen voor de kin-
deren uit.

3) Fockema Andreae, I, 167.

vrucht, waarvan zij zwanger gingen, waren verlost, in welke gevallen het den voorz. verlostten weduwen vrij stond binnen de voorz. zes maanden te trouwen. Trouwt zij toch, zwanger zijnde van haren eersten man, dan zullen de voorz. weduwe en de getuigen, die bevonden zullen worden in dezen de voorz. commissarissen geabuseerd, misleid of bedrogen te hebben, daarvoor arbitrairlijk gecorrigeerd worden ¹⁾. In Amsterdam golden dezelfde zes maanden ²⁾. In de Generaliteits-landen moest de weduwe negen maanden geduld hebben ³⁾. In Zeeland bestonden alleen kerkelijke besluiten. Volgens de synode van Goes 1597 mocht de weduwe eerst $4\frac{1}{2}$ maand na haars mans dood trouwen en dat om der eerbaarheid wille ⁴⁾. Ook in 1602 stelde de synode van Tholen dezelfde achttien weken voor weduwen, twee maanden voor weduwnaars, zes maanden voor predikanten, die wat meer zelfbeheersching moesten toonen ⁵⁾.

Een ander geval was de verlating. In het Echteglement wordt voorgeschreven, dat de verlaten vrouw, als de man zonder bericht wegblijft, vijf jaren op hertrouw moet wachten ⁶⁾. Aldus ook het „Plakkaat van ampliatio” in Zeeland van 18 Maart 1666, artt. 16 en 17 ⁷⁾. De synode van Gouda in 1601 neemt het op voor de mannen, wier vrouwen wegliepen en in overspel leven. Zij zal voorde zulken verlof om te hertrouwen verzoeken bij de magistraten in loco en in cas van weigering aan den Hove van Holland ⁸⁾. In Enkhuizen anno 1581 vorderde de vergadering, dat eene vrouw door haren man verlaten, naar de consciëntie vrij zij een ander te trouwen, maar niet dan „interposita cognitione magistratus” ⁹⁾. Te Goes in

1) *Keuren der stadt Leyden*, 1658, Huwelijkszaken, art. 14. Verg. *Navorscher*, 1860, blz. 189.

2) *Wagenaar*, a. w., III, 426b.

3) Trouwregister van Fauquemont, *Public. etc. Limbourg*, 1871, p. 434.

4) *Acta*, V, 47.

5) *Acta*, V, 54. Ook in 1610 te Veere, V, 98.

6) *Art. XC. Gr. Pl. Bk.*, II, 2446 v.

7) *Gr. Pl. Bk.*, III, 594.

8) *Acta*, III, 173.

9) *Acta*, I, 83. In ditzelfde Enkhuizen een man, die zijne vrouw in

1597 bracht classis Zuidbeveland het geval ter tafel van eene vrouw, verlaten door haar man, die twee jaren daarna een tweede huwelijk had aangegaan. Nu leeft de eerste man nog. De synode zegt, dat 't tweede huwelijk onwettig is ¹⁾. In Overijsel mag de vrouw, bij uitlandigheid des mans en zonder bericht zijnde, eerst na vijf jaren een nieuw huwelijk aangaan ²⁾. Over de verboden graden van zwangerschap bij hertrouw is boven het noodige gezegd.

VII.

„Eyntlicken nae dien oock klaerlick blijktt, dat . . . die „Hoererie ende Overspellen swaerlicken in swanghe gaen, „die welcke sonden Godt soo ernstelick in zijn woort ver- „boden heeft. Wort verklaert, dat dieselve inconformiteyt van Godes uytgedruckte woort voort na keyserlicke ende andere des Landes ende Steden rechten, nae die grouwelijkheid des feyts sonder eenige conniventie andere ten exempel gestraft sullen worden: alsoo anders daer door alle tucht, ehr ende eerbaerheyt, mitsgaders die hillicheyt ende onoploselijcke verknoppinghe ende bant des houwelicken staets vergeten ende met voeten ghetreden wort” . . . enz. ³⁾. Artikelen van dezen aard (maar niet altijd zoo goed gesteld) komen in alle gewestelijke en stedelijke plakكات en keuren in onafzienbaar aantal voor. Dat zij naar het hart der kerkelijken waren, spreekt wel van zelf. Zij hebben tegen ontucht gedaan wat zij konden ⁴⁾ en menigmaal de overheid tot maatregelen gebracht.

Brabant heeft verlaten en hier 14 jaar in overspel heeft geleefd. De vrouw is na 7 jaren in Brabant met een Roomschen man getrouwd en heeft 5 kinderen. Ook hier is de kerk vóór hertrouw van den man met advies der overheid. *Acta*, I, 278.

1) *Acta*, V, 41.

2) Aangehaalde ordonnantie, art. 30.

3) *Ordonn. voor den Houw. staat in Overijsel*, 1603, artt. XXXI.

4) Naar onzen smaak staan zij er vaak lang genoeg bij stil en zijn

In den aanvang, b.v. op de oudste Noordhollandsche synoden, vermag de kerk nog weinig en spreekt nog meer of min aarzelend. Zij bepaalt zich tot het uitspreken harer droefheid over de „ongeregeldheid, die gebruikt wordt over de jonge lieden, die zich bijeenvoegen als echte personen, nochtans niet geconfirmeerd van den dienaren, zich als beesten aanstellen” 1). De beslissing over de vraag, of dan de dienaar verplicht is „zoodanige personen, die met elkander vóór de wettelijke samenvoeging door te bedde loopen onordentelijk vereenigd zijn,” te trouwen, wordt uitgesteld tot eene nationale synode 2). Of, maar dat is al in 1607, men stelt eenvoudig de feiten vast, b.v. dat jongelieden door maar alvast samen te gaan wonen de ouders dwingen tot consent 3). Doch langzamerhand wordt zij beslist. Zij hield zich daarbij aan wat ook reeds in 't Kanoniek recht was bepaald, dat echtbreuk een huwelijksbeletsel vormt tusschen de schuldigen (*impedimentum criminis*). Zoo de synode van Kampen, 1693: geen man of vrouw mag trouwen met dengeen met wien hij of zij in overspel leefde 4). Zoo ook de synode van Tholen anno 1602 5). Nemen de schuldigen daarmee geen genoegen, dan moeten de dienaren hen verwijzen naar de overheid 6), tenzij men middel vindt om zonder ergernis het huwelijk alsnog in de kerk te voltrekken 7). Dat personen in over-

er op den kansel stuitend uitvoerig over. De reeds genoemde Becius van Dordrecht, waarlijk niet de eerste de beste, gaf 25 preeken over de historie van Sodom en Gomorrha en daarbij nog twee over de zonden Loths, alles uitgegeven door zijnen zoon Aegidius, 1638. Ik heb den bundel doorgebladerd en hier en daar gelezen; men verbaast zich, dat verstandige mannen, tegen dit kwaad strijdend, er tegelijk de aandacht hunner hoorders zoo voortdurend bij bepaalden.

1) *Acta*, I, 40.

2) *Acta*, I, 51.

3) *Acta*, III, 272. De synode van Goes 1597 wil, dat de kerkeraad in dat geval de ouders zal trachten te bewegen alsnog hunne toestemming te geven: *Acta*, V, 74.

4) *Acta*, V, 225. De synode merkt nog op, dat ook David zondigde toen hij Uria's nagelaten weduwe nam.

5) *Acta*, V, 55, 88. Reeds Rotterdam 1586, *Acta*, II, 279.

6) *Acta*, III, 93. I, 103. Verg. V, 47 sub 9.

7) *Acta*, I, 226, 234.

spel levend van het Avondmaal werden geweerd, spreekt vanzelf. De excommunicatie moet worden afgekondigd in de werkelijke woonplaats en niet daar, waar de misdaad werd gepleegd ¹⁾). Hadden menschen, buiten huwelijk levend, kinderen, dan trachtte de kerk, om hunnentwil, de ouders tot trouwen te bewegen ²⁾).

Voor 't overige vermocht de kerk al niet veel anders dan tot beter zeden opwekken en verder de overheid aan hare plichten herinneren. Zoo soms iemand meenen zou, dat de kerkelijken de dingen teveel door een donkeren bril bezagen en schuldig waren aan de eenzijdigheid van boetpredikers — onze kennis van het toenmalig zedelijk leven leert ons wel, dat zij niet overdreven. De behandeling van dit onderwerp ligt niet binnen het bestek van dit opstel: later hoop ik daaraan een afzonderlijk onderzoek te wijden ³⁾). Hier wijs ik slechts op één verschijnsel: de al strenger wordende plakkatens. Neem die van Holland en van Zeeland. In de ordonnantie van 1580, reeds vaak genoemd, wordt sub art. XIV vlg. herinnerd, dat de schandelijke zonde der ontucht den toorn Gods verwekt en dus moet bestreden worden ⁴⁾). De man in overspel betrapt wordt tot alle officiën incapabel verklaard ⁵⁾). Was het overspel tusschen twee getrouwen, dan volgde bannissement voor 50 jaar; tusschen een gehuwd man en eene jonge dochter, dan bestond de straf in eene boete van honderd carolusguldens voor de eerste maal en bij herhaling in verbanning voor 50 jaar, terwijl de vrouw

1) Een voorbeeld: *Acta*, I, 83.

2) *Acta* I, 21. In *Ned. Archief*, IV, 1844, blz. 359 wordt uit de kerkeradsnotulen van Dreischor op Schouwen medegedeeld, dat den 1 Mei 1634 Joris Pieterse aldaar om bloedschande is verbrand. Was dit bij rechterlijk vonnis? Of eene uiting van volksverontwaardiging? Een nader onderzoek schijnt gewenscht.

3) Niemand zal Constantijn Huygens, den zoon, houden voor een boetprediker. Maar wat hij hier en daar, zonder zedelijke verontwaardiging, in zijn journaal meedeelt, doet ons een bij velen bedorven huwelijksleven kennen.

4) *Gr. Pl. Bk.*, I, 334 vv. Verg. *Echtreglement*, art. 79 v.v. II, 1443.

5) Zoo ook *Acta*, I, 151.

veertien dagen te water en te brood geleid werd. Zondigde een jongman met eene gehuwde vrouw, dan moest hij veertien dagen aldus gevangen zitten en werd de vrouw gebannen. In Zeeland werd hij bovendien gestraft met confiscatie van de helft zijner goederen ¹⁾. Bovendien mocht de man zijne vrouw, in overspel bevonden, nevens den overspeelder dooden ²⁾. In 't jaar 1666 gaven die van Zeeland eene ampliatio, waarbij sub art. 8 het overspel tusschen twee getrouwen gestraft werd met publieke schavotteering voor beiden, eeuwig bannissement en verbeurdverklaring van een groot deel der goederen. Wie hunner ook nog met anderen gezondigd had, verloor de rechterhand door afkapping ³⁾. Zeven jaar later verscheen in Zeeland d.d. 24 Januari een nieuw plakkaat van ampliatio, waarin sub art. XIV wordt gezegd, dat, daar de gruwelijke zonde van overspel meer en meer doorbreekt, waardoor Gods rechtvaardige toorn allerminst van den lande wordt afgewend, de boeten van 1666 worden verdubbeld en de straffen verzwwaard. In dezer voege: op overspel voor de eerste maal met eene ongetrouwde vrouw stond thans bannissement, voor de tweede maal publieke schavotteering. En wat aanging art. 4 van 't vorig plakkaat, rakende de vleeschelijke conversatie van twee ongetrouwen, voortaan zou de gedefloreerde vrouw de kinderen te haren laste moeten onderhouden ⁴⁾. Vroeger werd ook de vader om onderhoud aangesproken. Het „impedimentum criminis”, waarvan boven sprake was, wordt nog eens door de Staten van Holland en West-Friesland als wezenlijk beletsel genoemd in hun plakkaat van 18 Juli 1674 ⁵⁾. In 1677 eindelijk worden bij plakkaat van 11 September door die van Holland de boeten op overspel zelfs gequadrupliceerd; geldt het overspel tusschen twee getrouwen dan bedraagt de boete 1000 gulden. En daar het delict van overspel toeneemt, omdat „ook officieren van den gerechte met de

1) *Gr. Pl. Bk.*, I, 357.

2) Grotius, *Inleid.* III, XXXIII, § 9.

3) *Gr. Pl. Bk.*, III, 593.

4) *Gr. Pl. Bk.*, III, 597.

5) *Gr. Pl. Bk.*, III, 507.

schuldigen composeeren of transigeeren" (de oude en ingekankerde kwaal!) wordt daarop eene boete gesteld van het tweevoud der genoten som, bij herhaling het viervoud en afzetting ¹⁾. Dergelijke omkoopbare officieren worden op het jaar 1666 ook in Zeeland genoemd ²⁾).

Van de onechte kinderen valt slechts dit te zeggen, dat zij werden gedoopt als de anderen. Hoe oud de nog hier en daar bestaande afzonderlijke doopbeurten zijn voor de buiten echt geboren en, heb ik niet onderzocht. In geen geval werd daarbij gelet op de juridische onderscheiding tusschen „keviskinderen" d. z. die worden ontvangen terwijl hunne ouders niet te zamen in den echt waren verbonden, „speelkinderen" d. z. geboren uit twee ongetrouwen en „overwonnen kinderen" d. z. geboren uit overspel of bloedschande ³⁾. Van de gewoonte te Amsterdam vóór de Reformatie, dat er voor bruid en bruidegom eene afzonderlijke mis werd opgedragen, en dat, wanneer zij al een „speelkind" hadden, dit ook in de mis moest verschijnen, omdat, als de priester het bruidspaar het misboek op het hoofd legde, ook het speelkind werd geëcht ⁴⁾, van die gewoonte heb ik in de Hervormde kerk geen sporen gevonden. Dat aan bastaarden, gewonnen door geestelijke of religieuze personen, geen brieven van legitimatie zouden verleend worden, zooals o. a. Karel V in 1544 had bepaald ⁵⁾, was een voorschrift, dat onder de Republiek natuurlijk zijne beteekenis verloor, ofschoon de Hervormde kerk ook op 't concubinaat van priesters bleef letten ⁶⁾. In de Generaliteits-landen waren de vroedvrouwen onder eede gehouden binnen 24 uur aangifte te doen van de geboorte van bastaards, met naam en woonplaats der

1) *Gr. Pl. Bk.*, III, 507.

2) *Gr. Pl. Bk.*, III, 594.

3) Verg. Grotius, *Inleid.*, I, XII, § 1, 2, 5 en 6.

4) Bij le Long, a. w., fol. 520b.

5) *Gr. Pl. Bk.*, I, 326.

6) In de Swaluwe leefde een monnik, Joannes Gosuinus met eene bagijn, 1606. *Acta*, III, 246. Doch ook, eigenaardige tegenhanger, in classis Nijmegen waren nog in 1601 sommige predikanten „niet legitime met haeren wijven getrouwt." *Ned. Arch.*, IV, 37.

moeder ¹⁾, vermoedelijk opdat zij niet door den nooddoop roomsch zouden gemaakt worden. Het plakkaat van ampliatio in Zeeland, d^o 18 Maart 1666, bepaalt zelfs onder art. 15, dat als iemand in haast en nood als vroedvrouw had dienst gedaan bij de geboorte van een bastaard, zij aangifte moet doen op poene van 100 gulden en zelve het kind te moeten houden! ²⁾ Het kan dus ook zijn, dat deze bepaling daartoe diende, dat niet, door de kans op geheimhouding der buiten echt geboren kinderen, verleiding of buiten huwelijk samenwonen zouden toenemen.

Bij alles wat behoort tot verleiding en defloratie heb ik binnen dit bestek geen aanleiding lang stil te staan. Slechts een enkel woord over het „ducere aut dotare” ³⁾. Wie eene jonge dochter ontmaagdt, aldus Hugo de Groot, moet haar trouwen of geld betalen; bij bevalling voorts de kosten betalen, terwijl het onderhoud der kinderen komt tot gemeene kosten der ouders ⁴⁾. Het „ducere” behaagt ons, het „dotare” echter verving het veelal. Zijn de partijen, heet het in meergenoemd plakkaat van ampliatio anno 1666, te zeer inegaal van kwaliteit, dan zal de gedefloreerde vrouwspersoon worden gecontenteerd met een eerlijken bruidsschat. Doch beiden betalen 200 gulden boete ⁵⁾. Het is waar, dat er vrouwen waren, die, zich verlatende op de wet, eerlijke burgerszonen tot ontucht verlokten in de hoop op een huwelijk of op de afkoopsom. Zelfs vonden die van Zeeland het ten jare 1673 noodig bepaaldelijk tegen dit euvel op te komen. „Wij worden onderrecht,” zeggen zij, „dat sommige knechten en meisjes „bekwame occasie zoeken om de zonen en dochteren „van den huize tot onkuischheid te verwekken en effectievelijk te verleiden, op hope van daardoor tot een favorabel huwelijk te komen.” Dus bepalen zij, dat al zulke

1) *Gr. Pl. Bk.*, II, 2446, art. LXXXIII v. h. E. regl.

2) *Gr. Pl. Bk.*, III, 594.

3) Nader o. a. in het proefschrift van Mr. H. J. Heerma van Vos, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht*, Amsterdam 1889 p. 45—66.

4) *Inleid.*, III, XXXV, § 8.

5) Art. 14. *Gr. Pl. Bk.*, III, 594.

beloften zijn van nul en geener waarde en dat de schuldige knechten en meiden uit de provincie zullen worden gebannen ¹⁾. Met dat al doet het onaangenaam aan, dat ook de kerkelijken het „ducere” bij het „dotare” achterstelden. Althans men kan synodale uitspraken in dien geest noemen. De synode van Rotterdam in 1705 „can niet verstaen, dat een vrij ongehillickte persoon gehouden sal wesen te trouwen een dochter die hij beslapen heeft.” Beweert zij, dat hij haar trouwbeloften deed, dan zal dat door den magistraat door afneming van een eed moeten worden beslecht ²⁾. Te Gorinchem in 1606 wordt insgelijks bepaald, dat zulk een geval tot de rechtsgeleerden zal gerefereerd worden ³⁾. Men zou wenschen, dat de kerk zich krachtiger voor het trouwen zou hebben uitgesproken.

Wat eindelijk schaking aangaat: in het Kanonieke recht vormt schaking een huwelijksbeletsel, als zij is geweldadige ontvoering ⁴⁾. Vitringa, insgelijks vermeldend, dat „raptoris cum rapta nuptiae permissae non sunt” volgens ’t jus canonicum, zegt, dat hij „in codice nostro civili nihil hac de re statutum” gevonden heeft ⁵⁾. Intusschen bestonden daaromtrent bepalingen, waaraan de kerk zich aansloot. Volgens Grotius mocht de vader den ontschaker zijner dochter dooden ⁶⁾. Voorts werd de bewilliging van een ontschaakt meisje als niets geacht, omdat zij, onder ouders of voogden zijnde, wordt verstaan niet te mogen willen. „Het is hart voor de deerne, maar goet voor ’t gemeen” ⁷⁾, zegt Cats. In overeenstemming hiermede wordt in het meergenoemde „Appendix ad synodum Goesanam” 1597, sub 15, uitgesproken, dat „de beloften des houwelijxs door geweld of vreesse der dreygementen uytgeperst, voor niet gehouden zullen worden” ⁸⁾. En eene Goudsche synode in 1601 weigert het huwelijk van schaker met ontschaakte ⁹⁾.

1) Art. 14. *Gr. Pl. Bk.*, III, 598.

2) *Acta*, III, 237.

3) *Acta*, III, 252.

4) Verg. Schulte, a. w., S. 420.

5) A. w., pag. 82.

6) Grotius, *Inleid.*, III, XXXIII, § 9.

7) *Werken*, II, 61 in de aant.

8) *Acta*, V, 48.

9) *Acta*, III, 176.

Voor 't overige verwijs ik naar het gezegde over het consent van ouders voor minderjarigen ¹⁾.

VIII.

Aan 't einde van dit opstel gekomen rest mij nog een enkel woord te zeggen over de kerkelijke opvatting van het huwelijksleven. Voor een goed deel kan men volstaan met b.v. te verwijzen naar het reeds vaak genoemde boek van Renesse, waarin hij het Christelijk huwelijksleven schildert. De gedichten van Cats hebben er ons aan gewend onze vadersen te dezen opzichte niet in al te verheven licht te zien. Zijn eigen huwelijk was eene nuchter-bereedeneerde vereeniging, nadat het meisje, op wie hij smoorlijk verliefd was, door haars vaders bankroet geen geschikte partij meer was. Men kan er zijn „Twee en tachtigh-jarig leven” op naslaan ²⁾. Het huwelijk was vooral een maatschappelijke staat en bij de keuze der echtgenoot moest niet zoozeer op 't gevoel als op de maatschappelijke voordeelen gelet worden. Hugo de Groot laat het oog vallen

1) Boven blz. 244 v. Ten jare 1596 had een Spaansch officier Alfonso in dienst van prins Maurits, de dochter van den raadsheer Nicolaas Bruyninx geschaakt en met haar zijn intrek genomen in de stadsherberg buiten de Witte poort bij Leiden. Daar waren zij door den Procureur-generaal van den Hove van Holland gevat. Die van Leiden zagen daarin schending van jurisdictie, maar kregen ongelijk, waarna zij een relaas opstelden om aan te toonen, dat zij in dezen hun plicht hadden gedaan. Acte op papier dato 2 Januari 1596 in 't Leidsche archief.

2) Uit de oudste tijden der Hervorming hier te lande herinner ik aan twee boekjes van David Jorisz. *Boekje van den Egten Staat 1541* en *Des Hemelschen Ehestands beginsel of trouwinge. Geschreven tot den Wijzen, namelijk den kleinen*. Ik heb ze niet onder oogen kunnen krijgen. Verg. *Ned. Archief*, VI, 294, 301. Petrus Bloccius, *Tweehonderd ketterijen*, 1567, cap. 129, pag. 146: „...de houwelicke Staat, die onder allen eerlick is. Want hebben hier voortijts de Priesters, Profeten ende Apostels huys-vrouwen gehad, waarom lieue Hieronyme soude een Moninck oft Bagijn niet moghen trouwen?”

op Maria van Reigersberch, zeker uit liefde, maar ook, opdat zij hem in voor- en tegenspoed de hand biede. Van haren kant is Maria eene uitnemende echtgenoot voor haren „Alders liefste” geweest, en wij krijgen haar uit hare brieven zeer lief. Met dat al schrijft zij, naar aanleiding van huwelijksplannen met dochter Cornelia: „UE. moet dencken, dat zij veel meer waert is met de achttien jaar als met de vieren-twyntich. Als de dochters hier (in Parijs) over de achttien zijn minderen zij van dage tot dage”¹⁾. Terecht zegt Fruin, dat deze woorden wel zoo gepast zouden zijn, als er sprake was van een paard of een hond aan den man te brengen²⁾. Toch was Grotius’ huwelijk zeer gelukkig. Dat de hoogere, ideale opvatting niet ontbrak, kan worden aangetoond. Ieder denkt aan Vondel’s Gijsbrecht. Maar al te vaak ontvangen wij toch den indruk, dat er òf was eene bij uitstek vleeschelijke opvatting, in zichzelf niet slecht, maar hier weinig gelouterd, òf de sentimenteeler der Arcadische herderszangen. Bij Van Limborch, om iets van het beste te noemen, kan men woorden als deze vinden: *Uxoris speciale officium est ut viro auctoritatem conciliet apud alios et si quid egregium viro suaserit id tanquam a marito profectum habeat: ut ita marito honorem et emolumentum quantum fieri potest, conciliet*”³⁾. En Barlaeus: „Nunc et illud cogita nihil jucundius gratiusque esse ac delectabilius viro, quam uxori convivere cum qua et thalami communionem habeas et quotidianos sermones, cui omnia credas, cui animi secreta pandes, totum te aperias, quae te se, te putet, cui tua sua et sua tua sunt...”⁴⁾.

Men kan niet zeggen, dat de kerk eene ideëeler opvatting dan de gangbare heeft bevorderd. Haar huwelijks-formulier, ofschoon krachtig en vroom, zal men moeielijk ten bewijze van het tegendeel kunnen aanhalen. Zij stelt

1) Aan Nic. v. R. 21 Februari 1631. (*Brieven van M. van Reigersberch*, Leiden 1902, blz. 196).

2) A. w., IV, 86.

3) *Theol. Christ.*, V, 60, § 30 fol. 579.

4) Barlaeus, *Dial. de conjug. necess.*, pag. 13. *Achter Faces Augustae*, 1643.

het huwelijk boven het coelibaat¹⁾. Vermoedelijk was zij 't met Augustinus eens, dat „humile conjugium melius est, quam superba virginitas” en à fortiori met Paulus, dat trouwen beter was dan branden. Eene enkele maal vindt men in de kerkelijke stukken een toon van dieper opvatting, b. v. dat onwettig samenwonenden zullen getrouwd worden, opdat zij daardoor tot betering bewogen worden²⁾; of dat de broeders zullen trachten twee twistenden wederom in trouw, liefde en eenigheid te doen samenleven; of tot reconciliatie vermanen³⁾; of dat een man, die met tirannie of fortse zijne huisvrouw van 't avondmaal afhoudt, daarover zal aangesproken worden⁴⁾. En natuurlijk heeft de kerk vredestelling tusschen gehuwden wel altijd als haar taak gevoeld. Maar eene kwestie als het „trouwen met een lombardier” maakte haar toch warmer, omdat dit een openbaar schandaal was⁵⁾, waarmede zij zich gemakkelijker kon inlaten dan met het innerlijke leven. Dieper zal ik thans niet op de zaak ingaan. De opvatting omtrent het huwelijk behoort tot het godsdienstig en zedelijk leven onzer vaders in 't algemeen, waarover ik later hoop te handelen. Moge 't mij in dit artikel gelukt zijn een indruk te geven van den invloed, dien de Hervormde kerk ten onzent op de wettige huwelijks-sluiting geoefend heeft.

Maart 1903.

1) Barlaeus, a. w., 14: „Nihil ego nocentius coelibatu certissima hominum clade et peste esse arbitror.”

2) *Acta*, I, 145.

3) *Acta*, I, 61.

4) *Acta*, III, 93. Op booze conversatie en bitterheid stelt ook 't Echtreglement in art. XCII boete of gevangenis. Cats in eene aantekening op *Sinne- en Minnebeelden* XLV oordeelt, uit vrees voor booze conversatie, dat jonggetrouwen niet bij de vrouwsouders moeten blijven inwonen. Een vertoog over het ideale huwelijksleven vindt men in den . . . *Spectator der Studenten*, 1774, blz. 201 v.v.

5) *Acta*, III, 252, VI, 37, 175, 237, 980. III, 284. Const. Huygens de zoon vermeldt in zijn journaal met verbazing, dat de heer van Heenvliet gaat trouwen met de dochter van een lombardier (I, 259). Verg. over de kerk en de pandjeshuizen mijn art. *Tijdspiegel*, Juli 1901.

STUKKEN BETREFFENDE DEN TWIST TUSSCHEN DE
LEEWARDER EN FRIESCHE PREDIKANTEN
IN- EN NA 1588.

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

De hier medegedeelde stukken, mij vroeger in afschriften uit de Leeuwarder Archieven verstrekt, werpen in verband met de Acten der Provinciale en Particuliere Synoden, door de H.H. Reitsma en Van Veen in Deel VI uitgegeven, licht op den twist der predikanten in Leeuwarden en Friesland in- en na 1588.

Y. Balcq was in het begin van 1587, blijkens Stuk I, te Leeuwarden in dienst gekomen, en dus niet, zooals Romein bericht, in 1580 ¹⁾. Hij was een Zwingliaan ²⁾. Hij vond er als collega onder anderen Ruardus Acronius, een Calvinist. Vandaar ontstond er hevige twist tusschen hen. Het Zwinglianisme en Calvinisme konden helaas! elkander niet verdragen. Beiden, Balcq en Acronius, bekeerden nu in 1589, ten gevolge van dien twist, hun ontslag, dat ook aan beiden werd verleend. Balcq, de Zwingliaan, werd hard behandeld, niet zoozeer door de Leeuwar-

1) *Naamlijst der Predikanten* blz. 10.

2) Zie Ypey en Dermont, *Geschiedenis d. Ned. Hervormde Kerk*, Aant. Dl. II. bl. 99.

der Regeering en den kerkeraad, maar door de Staten van Friesland ¹⁾. Hij vertrok dan ook, na zijn ontslag, uit Leeuwarden ²⁾. Acronius daarentegen werd bij zijn ontslag veel vriendelijker bejegend (Stuk II), en bleef dan ook daarna in Leeuwarden wonen ³⁾. Romein beweert wel ⁴⁾, dat hij naar Cornjum, zijne vorige gemeente, terugkeerde, maar dat zal beduiden, dat hij daar den dienst waarnam, hoewel hij te Leeuwarden woonde.

Met het vertrek van Balcq was echter de twist in Leeuwarden nog niet geëindigd; wat verklaarbaar is, omdat het Zwinglianisme in Friesland zeer geliefd was vóór het Calvinisme er optrad. Balcq had zijne aanhangelingen, die het nu de tegenpartij lastig maakten. Vandaar, dat de Leeuwarders zich beklaagden bij de Synode te Harlingen vergaderd in 1590 ⁵⁾. Hoewel Acronius een loffelijk attest van de Classis van Leeuwarden ontving, (Stuk III) ⁶⁾, achtte de Synode het wenschelijk, dat hij en zijn medestander en collega Antonius Claasz., ter wille van de rust, uit Leeuwarden met der woon zouden vertrekken. Acronius deed dit echter niet, maar kreeg zelfs, door den invloed van den Stadhouder Willem Lodewijk, die zeer voor het Calvinisme ijverde, en wiens naam er bij genoemd wordt, op het gunstig attest der Classis (Stuk III) een nieuwe aanstelling als leeraar te Leeuwarden van de Gedeputeerde Staten (Stuk IV). Doch de aanschrijving der Synode aan Acronius en Antonius Claasz. ⁷⁾ gaf tot een geheel anderen twist aanleiding, niet meer over de leer maar over het recht der Synode tot zulk een handeling en de wettigheid der Synode zelve. Behalve andere Friesche predikanten ⁸⁾, nam in Leeuwarden, behalve Acro-

1) Zie Stuk I in den tekst en in margine.

2) Romein a. w., blz. 11.

3) Reitsma en v. Veen a. w., VI, blz. 46 no. 9.

4) A. w., blz. 11 en 77.

5) Reitsma en Van Veen, a. w. Dl. VI, blz. 46 no. 9.

6) A. w. Dl. VI, blz. 46 no. 8.

7) A. w. Dl. VI, blz. 46 no. 9.

8) A. w. Dl. VI, blz. 49, no. 15, 16 en blz. 50, no. 17, 18 en blz. 51, no. 21, 22.

nus en Antonius Claasz., ook Johannes Sprenger deel hierin. Dit gaf aan deze drie weer aanleiding om hunne bedieningen beschikbaar te stellen in handen van den Magistraat en den kerkeraad van Leeuwarden. Onderscheidene dienaren in de Classis van Leeuwarden wendden zich daarom per rekwes (stuk V) tot de Gedeputeerde Staten, om hen te behouden.

Hoe hevig deze twist ook was, en hoe bitter men elkan- der bejegende en uitschold, is hij echter, vooral door invloed van den Stadhouder Willem Lodewijk, gestild. Men heeft zich met elkander verzoend, en de acten dien twist betreffende zijn op hoog bevel doorgestreken ¹⁾. Sommige stukken, die bij de collatie door den Notaris Matthei ge- teekend zijn 13 Sept. 1591, zijn wellicht later nog eens gebruikt, zonder dat ik zeggen kan bij welke gelegenheid.

Utrecht, Sept. 1903.

1) A. w. Dl. VI, blz. 63, no. 35 en wat de doorhaling betreft de aant. op blz. 49—52. Zie ook Winsemin, *Chroniek* fol. 800 enz. en Stuk VI.

BIJLAGE I.

Burgemeesteren Schepenen ende Raaden der stadt Leewaarden Dienaers ende Ouderlingen der Gemeente Christi aldaar doen condt certificeren ende betuygen vermits deesen hoe dat Isbrandus Balcq als mededienaer der zelve gemeente ongeveerlijken die tijt van dardehalff jaar in de voors. stadt heeft gestanden. Dan alsoe die vs. Balcq nu voor eenyge maenden zijnen dienst heeft opgeseyt, hebbende daar beneffens verclaart soe verre die selve zijn opsegginge geaccepteert worde, dat daer mede hem vrintschap ende lieffde zoude worden gedaen ende de vorn. Balcq aen ons nyet wijders is verbonden geweest noch oock wy aen hem dan totten laetsten Octobris deesen loopende maents in cluys, ende t opgeven zijnes dienstes vor guet ende in danck is aengenomen oock hoe wel vscheidenes swaricheden gedurende die tijt sijnes dienstes inde voors. gemeente zijn ontstaen geweest die lieffde alle dinck ten besten duydet: Soe ist dat wij verclaren ons des dienstes van den voorn. Balcq ende des wandels deur hem bij ons gepleget te willen laten benoeegen, Godt almachtich biddende, dat hij hem ende ons allen in zijnen vaderlicke hoede ende schut wil nemen ende dagelijks meer en meer tot den dienste zynder Gemeente bequaem maecken. Actum inde vergaderinge van beyde Collegien voors. in oorconde stadts zegel ten saecken met den handt van den Secretaris van wegen des Raadts ende die handen van Antonio Nicolas dienaer ende Johan de Witte onderlingh van wege des Kerkenraets hyer ondergedruyckt ende gescreven op huyden den XXIX Octobris anno XVe negen ende tachtich. Die principale van desen in pampier geschreven was bevesticht met een opgedruyckt zegel in groenen wasse becledet met een vierkant

pampierke ende heeren onderscrevenen Anthonius Claesz. Jan Witte ende Süalue met enyge streken ofte toegen.

Gecollationeert tegen den principale deses ondergeteicket ende bevesticht als boven is daermede bevonden te accorderen bij mij ondergescreven publ. en bij den hove van Vrieslant geadmitteert Notaris residerende binnen Leewarden den 29 Octobris 1589.

M. D. A.

nots. Mathei pub.

(In margine nog). Die Gedeputeerde Staten van Vrieslandt verklaren deese vier subcingulde regelen mette twee woorden in darde regel daer aen oock gesubcinguleert deur tusschenspreecken van hun gedeputheerde staten bij de magistraet dienaren en Ouderlingen der gemeente Christi deser stede Leewarden wtte principale acte van attestatie Isbrando Balceo gepassert hyer deurgestrecken wtgelaten te wesen. Gedaen in de vergadering der Gedeputheerde Staten den laatsten Octobris 1589 in kennisse van mij onderget. Secretaris onder den principale deses stonde geteickent Isbrandi met enyge streken ofte thoogen.

Nae collatie metten principale deses ghedaen is daermede bevonden te accordeeren bij mij onderges. gheadmitth notaris bij den hove van Vrieslandt.

M. D. A.

not. Mathei pub.

Op de rug staat :

Isbrandus Balcq minister Leovardensis.

lager:

Testimonium Isbrandi.

BIJLAGE II.

Burgemeesteren Schepenen ende Raden der Stadt Leewarden sampt die voorstanders der gemeente Christi aldaar doen kondt, ende betuigen ende certificeeren bij dees hoe dat Ruardus Acronius enyge jaaren als mededienaar der kercke Christi

II.

27

bij ons heeft gestanden, dan all dewijle diezelve Ruardus vmits eenige onrust die inde gemeente alhyer is ontstaan geweest, nu zynen dienste heeft opgesegt hebbende verzocht van ons vrijgelaten te worden, ende die voorz. onrust alsnoch nyet int geheel is wechgenoomen, ende behoorlich is dat voor zyn verrecken die voorn. Ruardus met attestatie wordt versien: Soe ist dat wij nyet vermogen deur die tegenwoordige gestaltenisse den voorn. Ruardo zynen ernstigen versouck tontseggen, verklaren bij deesen denzelven van zynen dienste te moeten ontslaen ende vrijstellen, daar beneffens betuygende dat die voors. Ruardus geduyrende die tijt zynes dienstes hem bij ons Christelicken ende eerlicken zoe wel in leere als levne heeft gedraegen, daaraff wij hem bedancken, attesterende mede dat dselve nyet sonder groote bedroeffenisse in deesen colden winter van ons wert vrijgesteld, veel min om enyge naebedencken op sijne persoen, dan versoucken veel meer dat zulcx int minste ofte meeste tot oneere ofte naedeel van zynen name ofte fame nyet en werde getrocken, vermits hij alsnoch ons lieff ende aengenaem is. In oorconde stadtszegel ten saecken metten handt van den Secretaris van wegen des Raadts ende Joannes Agricola en Allert Pietersen als Ouderlingen van wegen die voorstanders vsr. hyer onder gedruyckt ende gescreven op huyden den 15 Novembris anno 1589. Den principale deses was bevesticht met zekeren zegel deur een witt pampier gedruyckt in groenen wasse ter zijden van welcken stonde gheteickent Albert Pieters, Joannes Agricola en Sualue met enyge streken ofte thoegen.

Nae collatie metten principale deses gedaen is daermede bevonden taccordeeren bij mij onderges. bij den hove van Vriesland geadmitteert notaris residerende binnen Leeuwarden den 13 Sept. 91.

M. D. A.
not. Mathei. pub.

BIJLAGE III.

Also Ruardus Acronius onlangs van syn Gemeynthe vlaeten is, breder blyckende vuyt de Attestatie hem van Zijne Gemeynthe verleendt ende deselve Ruardus volgende dien van ons versocht heeft

getuigenisse syns leeres ende levens bij ons in t Classe gepleget, so ist dat wij bij dezen certificeren ende getuyghen, dat de gemelte Ruardus ongheweerlick die tyt van thyen jaeren bij ons int Classe geconversiert heeft, in welcken tijt hij hem bij ons int Classe Christelycken ende eerlijck beyde in leere ende leven gedragen heeft, ende bidden eenen yderen die deesen vthoont sall worden, dat zij den zelven daer voor willen kennen ende aennemen. Aldus gedaen in onse Classicale Vergaderinghe binnen Leewarden den XXI^{en} Novembris anno 1589. Onder de principale deses stonde geteyckent Geraerd Raphanus Ultraiectinus ¹⁾, Bartholdus Schuringa dienaar des G. W. in Jelsum ende Leekum, Joannis Sprenger ²⁾, Andeas Herco ³⁾, Joannes Lambarti ⁴⁾, Henricus Bernardi ⁵⁾, Vincent de Plechere ⁶⁾, Aggeus Hilbrandi ⁷⁾, Jannes Petri Duirewoudt ⁸⁾, Jacobus Schotanus ⁹⁾, Albartus Si-brandi Hallum ¹⁰⁾, Godefridus Joannis ¹¹⁾, Paulus Anthonij ¹²⁾, Gerardus Wilhelmus ¹³⁾, Hendericus Buschmannus ¹⁴⁾, Mattheus Thomas ¹⁵⁾.

Nae collatie metten principale deses gedaen is daermede bevonden te accorderen bij mij onderges. publ. ende bij den hove van Frieslandt geadmitt. notaris resideerende binnen Leeuwarden 13 Sept. 1591.

M. D. A.

not. Mathei. pub.

-
- 1) Predikant te Marssum.
 - 2) Predikant te Leeuwarden.
 - 3) Predikant te Roordahuizum.
 - 4) Predikant te Mantgum.
 - 5) Predikant te Goutum.
 - 6) Predikant te Wirdum.
 - 7) Predikant te Warrega.
 - 8) Predikant te Beetgum.
 - 9) Predikant te Jorwerd.
 - 10) Predikant te Hallum.
 - 11) Predikant te Finkum.
 - 12) Predikant te Huizum.
 - 13) Predikant te Grouw.
 - 14) Predikant te Beers, Jellum en Weidum.
 - 15) Predikant te ?

BIJLAGE IV.

Alzoe die Godtsalige ende welgeleerde Ruardus Accronius, dienaer des Godlicken Woordts binnen dese stadt Leewaarden, zijnen dienste nyet sonder bedroeffnisse van veele vroomen heeft moeten verlaten ende nyettemin hooch noodich is dat die Landschappe met getrouwe ende Godtsalige dienaers versien ende dezelve alhyer gehouden worden, gemerckt zoedanighe met groote moyte ende oncosten gesocht ende te vergeeffs bij gebreek van Godtsalige ende bequame dienaren gevordert worden, ende aengemerckt die voorn. Ruardus mede van aen begin der reformatie zijne Vaderlandt ende den gemeente Christi groote ghetrouwicheit ende alderleye merckelicke diensten bewesen heeft, als ons eensdeels zelve kennelicken is ende oock anderdeels gebleecken zijn vuyte loffelyke attestatie derzelven van den magistraet ende gemeente deesser stede Leewaarden verleent, ende sonderlinge consideratie nemende opt stede ernstelyken versouck bij den dienaers des Woordts in den Classe van Leewaarden aen ons scriftelyken overgegeven, dat die voorn. Ruardus tot haaren ende oock den anderen gemeenen landtsdienaren ende der gemeente Christi ten besten in den lande zoude moegen behouden worden; ende dewijle dagelick veelderleye merckelicke ende verscheidene swaricheeden in kerkelyke zaecken ontstaen daerom die gemelte Ruardus ons ende den gemeenten Christi van deesse landtschappe met zijne gaven gueden diensten zal connen doen: Soe ist dat wij den voorn. Ruardum Accronium tot onsen dienaer mitsdeesen beroepen ende aannemen omme bij ons te resideren ende waer wij tegenwoordich sijn totten dienste des Woordts ende volgens der Landschappe ende der gemeente Christi ten besten zooveel wij noodich achten zullen gebruykt te worden, gelijk wij voormaels die vroomen ende hoochgeleerde Dr. Sybrandus Lubbertus, nu professoer in de Academie tot Francker, van ons is beroepen ende gebruyckt geworden, ende dat op alsulcke onderhout voor zijn dienste als hij binnen Leewaarden genooten heeft, daar van alle vierendeel jaaren den vierdepart van dien te ontfangen ende daar booven den vrie wooninghe welcke hij oock hier in booven zal genieten. Gegeven binnen Leewaarden onder onsen handt ende tzezel der Staten van Vrieslandt mitsgaders heurluyder secretaris handt den 27 Juny 1590. Onder den principale deses stonde geteickent Wilhelm Ludewich Graff zu Nassau Vijanden etc. Ter ordonnantie der Gedeputeerde Staten van

Vrieslandt Isbrandi met enyge streecken ofte thoogen ende was denselve principale bevesticht met een opgedruyckt zegel deur een witt pampier in roode wasse.

Gecollatt. metten principale deses geonderteickent ende bevesticht zijn als boven. Is daarmede bevonden te accordeeren bij mij onderges publ. ende bij den hove van Vrieslandt geadmittht. notaris residerende binnen Leewarden den 13 Septembris 1591.

M. D. A.
not. Mathei. publ.

BIJLAGE V.

Aen mijne Heeren die Gedeputeerden Staten van Vrieslandt.

Geven in aller onderdaenichheit te kennen die dienaeren des Classes van Leeuwarden, hoe zij supplianten met droeffenisse verstaen hebben dat Ruardus Acronius met zijne twee dienaeren Anthonio ende Sprengero haere dienst ende beroepinghe in handen van den magistraat ende kerckenraedt van Leeuwarden gestelt hebben vuyt oorsaecken mijne heere wel becant. Aengesien dezen onsen Classi ende die geheele Landtschappe veele daer aen gelegen is om reden niet nodich te verhaelen, dat die gemelte dienaeren oft in haeren dienste so moghelick binnen Leeuwarden gecontinueert worde ofte door andere goede middel in den lande van Vrieslandt mogten behouden worden, So bidden de Supplianten oetmoedelyck mijne E. heeren wil gelieven goede ordere ende wijsheyt te ghebruycken, dat die gemelte dienaeren tot onser ende onser mededienaere in deese Lande moghen behouden blijven; dit doen etc. Onder den principale deses stonde geteyckent Albartus Sibrandi, Bartholdus Schuiringa, Jacobus Schotanus, Henricus Bernardi, Gerardus Raphanus. Andreas Herco, Aggeus Hillers, Mattheus Thomas, Joannes Lambarti, Joannis Petrus Duirewout dienaer thoe Beetgum. Henricus Buschmannus diener thoe Beers Jellum, Weydum met eenighe streecken.

Nae gedane collatie metten principale deses is daarmede be-

vonden te accordeeren Bij mij onderges. publ. ende bij den hove van Vrieslant geadmitt. notaris residerende binnen Leeuwarden den 13 Septembris 1591.

M. D. A.
not. Mathei pub.

BIJLAGE VI.

De Gemeente sal gelieven te weten, dat Ruardus Accronius met den zijnen ende den dienaren des Synodi tot Harlingen verleden jaer gehouden ende die Deputati Synodi metten haaren met malckanderen in allen geschillen tusschen haere parsonen geresen versoent zijn. Bidden daerome die vorz. versoende dienaren int Gemeen om Godes wille allen ende eenen ijegelijcken waerinne hij iemanden mette vorz. verschillen mochten bedroevet ende geergert hebben, dat sij haer tselve om Christi Jhesu wille ten besten willen holden. Onder den principale deses in pampier gescreven zijnde, stonde geteickent Sibrandus Abeli preses Synodi Harmanus Lunigha scriba Synodi met eenighe streecken ofte thoogen.

Nae collatie metten principale gedaen is deese daermede accorderende bevonden bij mij onderges. bij den hove van Vrieslant geadmitt. notaris den 6 Augusti 1591.

M. D. A.
not. Mathei pub.

HET BEZOEK BIJ DE WAARZEGSTER EN DUIVEL- BEZWEERSTER IN HET JAAR 1769,

DOOR

P. J. ROGAAR.

De Hervormde Gemeente te Midwolda, in het Oldambt der provincie Groningen gelegen, bezit een merkwaardig boek, het oude boek der acta van den kerkeraad, loopende van de oprichting der Gemeente af in 1596, tot het jaar 1811. Zeer kort na de reductie is hier eene Hervormde Gemeente gesticht, en de namen der eerste lidmaten, 10 mannen en 7 vrouwen, staan vermeld aan het begin der acta.

Na de predikanten Wibbo Hommens, die zich naar de gewoonte dier dagen ook Wigboldus Homméus noemde, Petrus Hooren, Reinholdus Weemhof, Joannes Taken en Jacobus Sparringa, kwam hier uit Weener in Oost-Friesland de vermaarde mysticus Wilhelmus Schortinghuis, de schrijver van „Het innig christendom”. Hij overleed in 1750 en werd opgevolgd door Willem Jan van Eerten, in wiens diensttijd eene zaak voorviel, die de gansche Gemeente in beroering schijnt gebracht te hebben en die ik in de volgende bladzijden zal mededeelen.

Den 9den Maart 1769 — zoo beginnen de aanteeke-ningen over deze zaak — was de kerkeraad vergaderd

en werd besproken een algemeen verspreid gerucht, namelijk dat Willem Tammes en Jan Jans, beiden gedoopt in de Hervormde Kerk, naar Leer zouden geweest zijn en daar eene Hille Pool, bekend als eene waarzegster en duivelbezweerster, zouden geraadpleegd hebben om eenige verborgen dingen te mogen weten.

De kerkeraad, deze zaak overwegende en denkende, dat die van zeer vele nadeelige gevolgen kon zijn, deels tot verleiding van vele zielen, deels tot inbreuk van Jezus' Koninkrijk, heeft goedgevonden deze zaak te onderzoeken. Tot dat einde heeft hij gecommiteerd: Ds. W. J. Van Eerten, pastor, Claas Geerts Stijl, ouderling, en Hans Nannes, oudsten diaken, opdat die naar bevinding hieromtrent mogen handelen.

Reeds den 27sten Maart werd er weder vergadering gehouden.

De gecommiteerden rapporteerden, dat zij den 12^{den} Maart bij Willem Tammes geweest zijn. In plaats van Hans Nannes was echter de diaken Gerhardus Molema medegegaan.

Men had Willem gevraagd of hij niet naar Leer was geweest en Poel Hille (nu aldus geschreven) een mensch, die een waarzeggende geest of eene duivelbezweerster zijn zoude, gevraagd had, gelijk het gerucht door de gansche gemeente verspreid was, dat zulks door hem zoude geschied zijn. Waarop hij antwoordde: ja, doch dat hij haar niet gevraagd had dan alleen of zij wel wist waartoe hij hier was, — waarop het wijf hem vele dingen gezegd had.

Men stelde hem voor of hij niet begripen kon, dat dit een zware zonde was, eene zonde, die den duivel voor raadsman aannam, die zijne afhankelijkheid bij het scheidsel zocht en ook God in Zijn bestier loochende.

Waarop hij antwoordde, dat hij dat niet zien kon. Zij was eene vrouw, die te Leer als eene goede burgeres of ingezetene ongehinderd woonde. Ook wijlen Doctor Lude-man te Amsterdam werd, van wijd en zijd, zelfs door wijzen en verstandigen gevraagd, en dat zonder belet van

de regeering. Even daarom kon hij (Willem Tammes) daarin geen kwaad zien.

Voorts bracht men hem de afschuwelijkheid van die zonde verder onder het oog en bad, dat hij die nader wilde beschouwen en God bidden, dat Die hem dat ontdekken en uit zijn woord bekend maken wilde.

Tot dat einde werden hem overgegeven eenige schriftuurplaatsen, welke hij in stille bedaardheid kon overwegen, als Leviticus 19:31 („Gij zult u niet keeren tot de waarzeggers en tot de duivelskunstenaars, zoekt ze niet, u met hen verontreinigende: ik ben de Heere uw God”¹⁾). Leviticus 20:27 („Als nu een man of vrouw in zich eenen waarzeggenden geest zal hebben, of een duivelskunstenaar zal zijn, zij zullen zekerlijk gedood worden, men zal hen met steenen steenigen, hun bloed is op hen”), Deuteronomium 18:10, 11, 14 („Onder u zal niet gevonden worden die zijnen zoon of zijne dochter door het vuur doet doorgaan, die met waarzeggerijen omgaat, een guichelaar, of die op vogelgeschrei acht geeft, of toovenaar, of een bezweerder die met bezwering omgaat, of die een waarzeggenden geest vraagt, of een duivelskunstenaar of die de dooden vraagt. Want deze volken, die gij zult erven, hooren naar guichelaars en waarzeggers; maar u aangaande, de Heere uw God heeft u zulks niet toegelaten”), 1 Kronieken 10:13, 14 („Alzoo stierf Saul in zijne overtreding, waarmede hij overtreden had tegen den Heere, tegen het woord des Heeren, hetwelk hij niet gehouden had, en omdat hij de waarzegster gevraagd had, haar zoekende, en den Heere niet gezocht had: daarom doodde Hij hem, en keerde het Koninkrijk tot David, den zoon van Isai”), Jesaja 8:19 („Wanneer zij dan tot ulieden zeggen zullen: vraagt de waarzeggers en duivelskunstenaars, die daar piepen en binnensmonds mompelen, zoo zegt: zal niet een volk zijnen God vragen? Zal men voor de levenden de dooden vragen?”).

1) Ten gerieve van den lezer schrijf ik ze uit.

Dit geschiedde met de betuiging, „dat het ons niet te doen was om hem te verderven maar te behouden en het onkundige volk, dat mede vaardig was zulk een stap te doen, daarvoor te behoeden, en, was het mogelijk, de Gemeente van deze ziekte te genezen door Gods genade, voegende daarbij, dat wij over acht dagen zouden wederkomen, om te vernemen hoe hij zich in dien tijd omtrent dien raad gedragen had, hetgeen hij eindelijk toeliet.”

Op den 19den Maart daaraan volgende zijn bij Willem Tammes geweest: de predikant, de ouderling Ebel Reints en de diaken Gerhardus Molema, om te vernemen hoe hij zich in de afgelopen week omtrent zijn boos bedrijf gedragen, en of hij de aan hem opgegeven schriftuurplaatsen wel overdacht had en dus de verdoemelijkheid van die zonde had leeren kennen. Waarop hij antwoordde, dat, indien hij gevraagd had naar verborgen dingen, het dan zonde was; maar nu hij gevraagd had naar dingen, die hij wel wist, kon hij niet zien, dat het eene misdaad was. Hierop werd hem aangetoond, dat er trappen in de zonde waren en de eene boozer was dan de andere, en dat deze onder de afschuwelijkste zonden moest geteld worden.

Doch hij bleef bij zijn begrip en vraagde eindelijk wat men met hem wilde; „Paepsch” was hij niet en wilde daarom voor geen mensch de zonde belijden. Waarop hem geantwoord werd, dat men dit niet eischte, maar hij zoude die gruwelen voor God belijden en daarvoor vergiffenis in Christus' bloed zoeken „en ons bewijzen geven, dat hem die zonde leed was.”

Doch al die betuigingen konden niets baten; hij braakte vele lasteringen uit, terwijl men hem ondertusschen bad, dat hij toch met ernst die zonde overwegen wilde.

Tot dat einde zou men over acht dagen wederkomen en vernemen zijn gedrag hieromtrent. Doch hij antwoordde dat dit niet geschieden moest, dat hij daar niet naar hooren zou. Men appliceerde: het kon zijn nut doen, God kon zijn hart verbreken en hem in schuld doen nederknielen, dat hij zijnen Rechter om genade smeekte; doch alles was vruchteloos.

Wat Jan Jans betreft, deze betuigde, dat hij vóór omtrent een jaar ook naar datzelfde wĳf geweest was, en het scheen dat ook hij daarin zulk een groot kwaad niet zien kon, maar door gedurig daarover met hem bezig te zijn, bleek het, dat hij daartoe verleid was geworden, en betuigde hij hĳ zonde te zijn, die God veroordeelde. De leden baden hem dat hij God wilde bidden, dat Die hem de verdoemelijkheid der zonde wilde doen zien en hem vergiffenis in Christus' bloed geven, en voorts hem bewaren dat iets dergelijks nooit weder gebeuren mocht; hetwelk hem niet mishaagde.

De Kerkeraad, al deze dingen overwegende, kon niet anders dan op het zachtste besluiten den predikant te verzoeken, die zonde in eene bijzondere leerrede op eene afschuwelijke wijze (sic) af te malen, en het Godonteerende en zielverwoestende daarin te ontdekken, ten einde de verdwaalde zielen tot God mochten wederkeeren en de gemeente voor dergelijke gruwelen bewaard worden. —

Dacht ik eerst dat de geschiedenis hiermeê geëindigd zou zijn, later vond ik nog het volgende:

In de vergadering van den 9den Juni werd bericht, dat de vrouw van Willem Tammes, Fenneke de Wit, bij een bezoek aan haren man over de zaak, in de vorige acta vermeld, eene stuursche ontmoeting (bejegening) vertoonde, en in den eersten opslag scheen met haren man eens te zijn. Omtrent deze zaak vond de Kerkeraad goed de Broeders Claas Geerts Stijl en Ebel Reints, beide ouderlingen, te committeeren, ten einde de gesteldheid des harten van haar omtrent die vorige zaak te toetsen en dan naar bevinding daaromtrent te verkeereren, hetzij met haar aan te zeggen, om dezen keer van de tafel des Heeren te blijven, of haar toe te laten.

Op den 25sten Augustus, na gehouden voorbereidingspredicatie, rapporteerde de predikant, dat hij een gedeelte van zijne gemeente bezocht had. Bij dit huisbezoek was hem ontmoet aan het huis van Willem Tammes en Fenneke de Wit, echtelieden, zijnde de vrouw lidmaat, eene gansch bittere bejegening, die hij niet verwacht had, daar

het zijn toeleg alleen was verdwaalde en verre van God afgeweken zielen tot Christus te brengen; maar in plaats daarvan werden en man en vrouw beiden vervuld, om gansch bittere woorden tegen den predikant uit te spreken.

Dewijl nu de vrouw in de vorige bediening van het heilige Avondmaal, tegen vriendelijke behandeling aan, zonder erkentenis van de boosheid, door haren man bedreven (in de vorige acta van den 27sten Maart 1769 vermeld), in dien trap als het betaamde, evenwel tot ergernis der gemeente aan de tafel des Heeren gegaan was, en nu op den 21sten Augustus daarover door den predikant onderhouden is, waarvan het slot was, dat de predikant haar ried om dezen keer niet tot de tafel des Heeren te naderen;

dewijl zij nu dezen morgen onder de proefpredicatie geweest is, wanneer de predikant de vraagstukken voorlas, en zij daaronder mede opstond (hetwelk zij in de vorige bediening niet gedaan had en evenwel gegaan was), nu vermoedelijk, tegen den gegeven raad, daar zij die vragen mede beantwoordde, wederom voornemens is zich daar te laten vinden, hetwelk zonder aanstoot niet geschieden kan, daar zij geen gezicht van zonden heeft omtrent het vorige, integendeel smadelijk den predikant bejegend heeft, —

Zoo is het dat de Kerkeraad kan goedvinden gemelde Fenneke de Wit te laten aanzeggen, dat zij zich van de tafel des Heeren onthoude, tot den tijd dat zij eene behoorlijke voldoening over haar gedrag aan den Kerkeraad geeft. Om deze Kerkeraadsresolutie aan haar bekend te maken op eene vriendelijke wijze, is broeder ouderling Claas Geerts gecommiteerd.

Meer vond ik over deze geruchtmakende zaak in de acta niet aangeteekend. De geschiedenis kwam mij belangrijk genoeg voor om haar hier mede te deelen, ook als

eene bijdrage tot de kennis van 't geen nu ruim honderd-dertig jaren geleden hoofden en harten in beweging bracht en mede een gewichtig deel uitmaakte van de beraadslagingen en werkzaamheden in de vergaderingen van den kerkeraad eener dorpsgemeente in de provincie Groningen.

In het bovenstaande uittreksel heb ik de spelling en eenige uitdrukkingen eenigszins gewijzigd, maar overigens is alles uit de duidelijk geschreven aantekeningen van Van Eerten getrouw overgenomen en de naïeve toon van het geheel is dus bewaard gebleven.

Van 1751 tot 1776, zijn sterfjaar, vervulde Willem Jan van Eerten hier de Evangeliebediening. In het jaar 1772 heeft hij het schoone orgel ingewijd, dat nog steeds een sieraad is van ons deftig kerkgebouw.

Midwolda.

**OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE DE
NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS
OVER DE JAREN 1901—1903 ¹⁾.**

Nederlandsche Kerkgeschiedenis.

IN HET ALGEMEEN.

J. Kuiper, Geschiedenis van het godsdienstig en kerkelijk leven van het Nederlandsche volk (100 v. Chr.—1903). Met Inl. van P. J. Kromsigt. 2de dr. Nijkerk, 1903. 8°.

H. J. A. C o p p e n s, Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland, van de vroegste tijden tot het jaar 1581. 2de uitg. Utrecht, 1902. 8°.

Roomsch-Katholieke Kerk.

IN HET ALGEMEEN.

W. Wilde, Treurige toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied. Dl. 60, blz. 253).

¹⁾ Geschriften, waarvan ons exemplaren of overdrukken toegezonden zijn, worden alleen met meerdere uitvoerigheid beschreven.

H. J. Allard, Onze Jansenisten thans. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied. Dl. 60, blz. 289).

Naar aanleiding van de brochure: „De bisschoppelijke clerezij van 1763 en hare nazaten thans”.

P. Zwart, Het Katholicisme bij het begin, gedurende den loop en aan het einde der 19de eeuw. I. (Die Haghe, 1901, blz. 269).

P. Albers, Het herstel der Hiërarchie in de Nederlanden. I. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied. Dl. 57, blz. 493. Dl. 60, blz. 1. — Het Jaarboekje van Alberdinck Thijm, 1903, blz. 218).

— Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden. Dl. I. Nijmegen, 1903. 8°.

— Het gewaand herstel der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland (De Oud-Katholiek).

BISDOM UTRECHT. — ANDERE BISDOMMEN.

Archief van de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Dl. XXVIII.

(Behalve de hierachter volgende art.) J. H. Hofman, Een strooptocht in 1590. — Macht of recht? — De kerk van Erichem. — Iets over het Klooster van O. L. Vrouwe te Rencum. — De H. Kerkvergadering te Trente. — Bisschop Frederik van Blankenheim.

C. Pijnacker Hordijk, De Castellani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12de eeuw. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de R. Dl. II, blz. 1).

L. Schmedding, S. J., De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht. Acad. Proefschrift. Leiden, 1899.

H. E. V. Gelder, Karel de Stoute en de geestelijke goederen. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 449).

- G. J., Aanvullingen op Krüger's Geschiedenis v. h. Bisd. Breda. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 239, 279. Jaarg. 9, blz. 231, 308).
- W. J. F. Juten, Kerkelijke onlusten in Ginneken (in 1623). — Geestelijken van 1804 in het Vicariaat van Breda in dienst. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 297).
- D. Ursmer Berlière, Les évêques auxiliaires de Cambrai au XIIIe et XIVe siècle. (Revue Benedictine, XXe Année, p. 7, 237).

AFZONDERLIJKE KERKEN.

- C. W. Bruinvis, Over het geschil om de Alkmaarsche pastorie in het begin der 16e eeuw. — Aanteekeningen wegens het verhandelde bij Commissarissen der Staten van Holland in zake het weren van Reguliere priesters en van den Pauselijken vicaris Damon. — Goederen voor den Kardinaal-Aartsbisshop van Mechelen in 1795 geboren te Alkmaar. (Bijdragen v. d. Geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem, Dl. XXVI, blz. 319, 321, 329).
- W. P. C. Knuttel, Uit het verleden der Amsterdam-sche katholieken. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 258).
- B. J. M. de Bont, Nog een schuilhoekje te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Sprokkels. (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVII. blz. 259 en 315).
- K. C. van Berckel, De St. Hippolytus-kerk te Delft. Vervolg. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 200).
- J. A. A. Thus, De Sint-Hippolytus-Statie en Parochie. — De toestand der Katholieken te Delft tot en met de stichting der nieuwe Sint-Hippolytuskerk in 1796. (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 273, 443).

- P. Zwart, Het Katholicisme te 's Gravenhage bij het begin, gedurende den loop en aan het einde der 19de eeuw. (Die Haghe, 1902, blz. 13).
- C. H. Peters, De Groote- of St. Jacobs-kerk. (Die Haghe, 1900, blz. 113).
- A. Driessen, 's Gravenzande. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 377).
- J. C. van der Loos, De parochie „St. Bernardus” te Groenendijk. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 370).
- E. van Bergen, Honselersdijk en Naaldwijk vóór de Hervorming. (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 175).
Vgl. Dl. XXV, blz. 62.
- N. J. M. Dresch, Kleine bijdragen over kerkelijk Rotterdam. Sprokkels. (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 304 en 157).
- J. J. van der Horst, Kerkelijk Veere. — R. Fruin, Supplement (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 47 161, 341. XXVII, blz. 108).
- Bijdrage tot de kerkgeschiedenis van N.-Brabant. II. Lijsten van de standplaatsen, namen en aanstelling van de R.-K. geestelijken in de stad en Baronnie van Breda in Januari 1739 en 1744. (De Navorscher, 1903, blz. 247).
- G. J. S., Het altaar der H. Barbara in de parochiekerk van Etten. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 85).
- W. J. F. Juten, De kapellen van het kasteel Heeswijk. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 3, 39).
- Het Kapittel te St. Oedenrode. Met pl. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 53).

- J. L. Pierson, Stichtingsbrief eener vicarie in de kerk te Wehl. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied Dl. V, blz. 363).
- P. Doppler, Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht. (Publications d. l. Société histor. et archéol. d. l. Duché de Limbourg. T. 36).
- A. C. De Schrevel, Remi Drieux, évêque de Bruges, et les troubles des Pays-Bas. (Revue d'histoire ecclés., 2me ann. 1901, n°. 4; 3de ann. 1902, n°. 1).
- J. E. Demarteau, Liège et les principautés épiscopales de l'Allemagne occidentale. (Bulletin de l'Institut archéol. liégeois. T. 37).
- Ch. Reusens, Poullé de l'ancien diocèse de Cambrai. (Analectes pour servir à l'histoire ecclés. de la Belgique. T. 12).

GEESTELIJKE ORDEN. — ABDIJEN EN KLOOSTERS.

- P. Runge, Die Lieder und Melodien der Geissler des Jahres 1349 nach der Aufzeichnung Hugo's von Reutlingen, nebst einer Abhandlung über die italienischen Geisslerlieder von H. Schneegans und einem Beitrage zur Geschichte der deutschen und niederländischen Geissler von H. Pfannenschmied. Leipzig, 1900.
- A. Habets, De Secte der Dausers te Maastricht in de XIV^{de} eeuw. (L'Ancien Pays de Looz, 5de Jaarg., 1901).
- J. L. van Dalen, Het Klooster en de Kerk der Augustijnen te Dordrecht. — Het klooster der Brood-, Colle- of Zwarte Zusteren, genaamd Bethlehem, te Dordrecht. — Het klooster der Magdalena-zusteren te Dordrecht. — Het Clarissen-klooster te Dordrecht. I. Stichting, II. Bestuur en Kloosterlingen, III. Voorrechten en Bezittingen.

gen, IV. De Kloostergebouwen. — Het klooster Marienborn te Dordrecht. I. Stichting, enz. als voren. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 1, 314, XXVII, blz. 51, 56, 161).

Besluit van Willem de Zwijger, 28 Oct. 1572, gegeven ter bescherming van de Abdij van Egmond. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 312).

G. Brom, Archivalia over de proosdij van Westfriesland. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 95).

A. Driessen, Het klooster Hofdijk en de kapel in den Oudkampschen polder, met eenige andere bijzonderheden van Maasland. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 134).

R. Fruin, Het archief der O. L. V. Abdij te Middelburg. 's Grav. 1902.

P. G. Brondgeest, Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht. Hilversum, 1901.

B. L. Snelting, Reguliere Kanunniken der Orde van den H. Augustinus voor het Kapittel Windesheim. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht, blz. 277).

W. L. Bouwmeester, Het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Acad. Proefschrift. Doetinchem, 1903. 286 gr. 8°.

Met tekstuitgave van vijf sermoenen uit het convent afkomstig, en een plattegrond.

F. A. Hoefler, Aanteekeningen omtrent het Broerenklooster te Zwolle. (Bijdragen t. d. geschied. v. Overijssel, 2de Ser. Dl. 4, blz. 74).

P. A l b e r s, Het Karmelieten-klooster te Boxmeer (1652—1902). (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied Dl. 58, blz. 353).

Cyrillus, Pater Linus, Minderbroeder-Kapucijn en de Eerw. Zusters der Congregatie van den H. Franciscus te Dongen. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 176).

W. J. F. J u t e n, Aanvullingen op Schurtjes' Geschiedenis van 's Hertogenbosch. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 80).
Het Guillielmietenklooster te 's Bosch.

— Grens tusschen de abdij van Tongerlo en het klooster van Huybergen. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 119, 177, 251).

J. R e i t s m a, Legendes en mirakels uit de kloosters der Friesche Ommelanden. (Groningsche Volksalmanak voor 1903, blz. 32).

H. B r u g m a n s, De Kroniek van het klooster Aduard, met bijlagen. (Bijdragen en Mededeel. v. h. Histor. Genootschap te Utrecht. Dl. XXIII, blz. 1).

F. D a z e r t, Geschiedenis van het voormalig klooster van het H. Graf, thans Bonnefantenkazerne te Maastricht, voorafgegaan door een overzicht van de geschiedenis der Orde van het H. Graf in het algemeen en van hare wederwaardigheden in deze streken in het bijzonder. (Publications d. l. Société histor. et archéol. d. l. Duché de Limbourg. T. 37, p. 70).

P. D o p p l e r, Eenige bijzonderheden aangaande het Minderbroeders-Klooster te Maastricht in 1543. — De kapel van den H. Georgius te Maastricht. — Bijdragen tot de geschiedenis van het Augustijner-klooster te Maastricht. — A. J. F l a m e n t, De Minderbroeders na 1638 te Maastricht. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 7, 9 v., 45—47, 77).

- P. Doppler, Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster der Predikheeren te Sittard. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 69).
- D. van Heel, Stukken betrekking hebbende op het klooster te Venraay. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 32, 34—36, 38 v., 42 v.).
- W. H. Goossens, Attestatie van schout en schepenen van Kerkrade betreff. de plundering en den brand der abdij Kloosterrade op 13 Sept. 1580. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 33 v.).
- A. H. M. Ruyten, Rolduc in woord en beeld. 1902. Niet in den handel. (Vgl. „Onze Eeuw”, 1903. Afl. 8).
- P. Doppler, Een rekwest van het adellijk vrouwenstift St. Gerlach aan den Raad van Finantiën te Brussel in 1605. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 77 v.).
- W. H. Goossens, Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster Barbaraweerd onder Lom. — A. J. A. Flament, Excerpten uit het kerkarchief te Arcen, met gegevens over het klooster St. Barbaraweerd onder Lom. (De Maasgouw, Dl. XVIII, blz. 10 v., 13—16).
- H. Pirenne, La bulle fausse de Nicolas I pour le monastère de St. Pierre à Gand. — C. van der Haute, Note sur quelques chartes de l'abbaye de St. Pierre à Gand. (Bulletin de la Commission R. d'Histoire de l'Acad. de Belgique. T. 71, II, p. 156, IV, p. 401).
- G. van Heyst, De Springprocessie te Echternach. (Studiën op gods., wetensch. en letterk. gebied Dl. 57, blz. 159).
- G. Jacquin, Étude sur l'abbaye de Liessies, 1095—1147. (Bulletin de la Comm. R. de l'hist. de l'Acad. en Belgique, T. 71, IV, p. 283).

LEVENSBERICHTEN. — LETTERKUNDE.

Bibliotheca hegiographica latina antiquae et mediae aetatis ediderunt socii Bollandiani. 2 tom. Brux. 1898—1901.

D. A. Brinkerink, Biographieën van beroemde mannen uit den Deventer-kring. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 1, 225, 321).

C. Pijnacker Hordijk, Wat weten wij omtrent den heiligen Adalbert van Egmond. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de R. Dl. I, blz. 145).

J. H. Hofman, Paus Adrian V. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 121).

Fr. Silverius Breidfeldt, Pater Bartholomeus van Middelburg, Minderbroeder. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 301).

J. H. Hofman, Joannes de Beka. — Mr. Arend Boeke-
laar, pastoor van half de Buurkerk. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 154, 168).

— Dr. Joost Borre, wijbisschop van Utrecht. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 155).

Hij leefde in de 15de eeuw.

W. van Nieuwenhoff, Anske Bokke Bruynsma. (Het Jaarboekje v. J. A. Alberdinck Thijm, 1903, blz. 119).

Hij was de eerste Jezuïet, die van 1564 tot 1669 in Friesland werkzaam was.

H. J. Allard, Het geslacht Buyck. (Studiën, op godsd., wetensch. en letterk. gebied, Dl. 59, blz. 170).

J. J. Graaf, De godsdienstige belijdenis van Jacob van Campen, den bouwmeester. (Oud-Holland, Jaarg. 20, blz. 248).

H. J. Allard, *Canisiana. Jubilee-aflaat van 1561 te Nijmegen. Pogingen tot stichting eener Jesuïeten-school aldaar, 1554—55. De Buysen. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied* Dl. 57, blz. 1).

Naar aanleiding van Dl. III van P. Canisius S. J. *Epistulae et actae*. Friburgi Brisg. 1901. — Ditzelfde werk leverde W. van Nieuwenhoff stof voor eene bijdrage in deze Studiën, getiteld: „In den Augsburgschen Dom”, blz. 385.

J. van Heel, Nicolaas Wiggers Cousebant. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 70).

Haarlemsch Seculier priester, later Minderbroeder in de Keulschen Observanten-provincie, geb. te Haarlem, 1555.

E. N. Rijkenberg, Mr. Alard Dirksz. van Waterlant en David Leendertsz.

De eerste, geb. te Haarlem in 1530, werd in 1573 als pastoor te Alkmaar gevangen genomen met den priester David Leendertsz. Zij stierven den marteldood.

F. J. Poelhekke, Historische portretten uit het tijdvak der renaissance. (De Katholiek, Dl. 119, blz. 477).

Het humanisme en de opvoeding, De Dominicanen Giov. Dominici, Antoninus e. a.

A. G. Bos, De gevangenis der H.H. Martelaren van Gorkum in Den Briel. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 305).

B. J. M. de Bont, Testament van Pieter Heereman, priester te Amsterdam, 1 Febr. 1549. Sprokkels. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 155, 199, 304, 313).

Dat leven van Kunera. Dit boecxken vercoopt men in die stadt van Rhenen (ca 1615). Met facs. ('s Gravenh. 1902). 4°.

Lidwina, (Realencyklopädie f. protest. Theol. und Kirche. Bd. III. S. 509 f.).

G. Uhlhoru, Der heilige Liudgerus. (Realencyklopädie f. protest. Theol. und Kirche. Bd. XI).

H. J. Allard, Gysbert van Schevichaven. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied Dl. 58, blz. 103).
Geb. 1558 te Arnhem, overl. te Mentz in 1622. Hij was achter-eenvolgens rector van het Jezuïetencollege te Coblenz, Gratz en Mentz.

P. Doppler, Korte levensbeschrijving der H.H. Servatius en Hubertus, bisschoppen van Maastricht, uitgeg. naar een Middel-Nederlandsch handschrift uit de 15de eeuw. (Publications d. l. Société histor. et archéol. dans le Duché de Limbourg. T. 37, p. 171).

A. H. L. Hensen, Nicolaas van Nieuwland, bisschop van Haarlem, 1561—1570. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdóm v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 70. XXVII, 41, 194).

H. J. Allard, Augustinus van Teylingen. (Het Jaarboekje van J. H. Alberdinck Thijm. 1902, blz. 117).
Na in 1606 in de Orde der Jezuïeten te zijn opgenomen, werkte hij van 1619—1669 te Amsterdam.

W. A. van der Vet, Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen. 's Gravenhage, 1902. 8°.

Thomas van Kempen, De navolging van Christus. Uit het oorspronkelijk Latijn vert. door L. Peters. 2de dr. Nijmegen, 1902. 12°.

L. Peters, Taal en stijl der „Imitatio Christi”. (De Katholiek, Dl. 118 (1900), blz. 461. Dl. 119, blz. 277).

— Musica ecclesiastica sive vocis signia, seu de forma poetica librorum qui inscribuntur: De imitatione Christi deque eorum concentu cum scriptis Thomae a Kempis. Ex utroque fonte locos parallellos collegit ac inter se comparavit. Lugd. Bat., 1902. 8°.

— Het laatste woord (?) van Thomas van Kempen. Leid. 1902. 8°.

W. G. A. J. Röring, Thomas a Kempis, zijne voorgangers en zijne tijdgenooten. Utrecht, 1902. 8°.

J. C. van der Loos, De pastoors der Statie Soeterwoude na de Hervorming. Martinus van Velden, Christianus Vermeulen. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVI, blz. 145. XXVII, 126).

A. Driessen, Arend Dirkszoon de Vos. (Bijdr. v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 229).

Pastoor van Lier, die als het hoofd der beeldenbrekers in Lier in 1567 werd ter dood gebracht.

K. O. Meinsma, Middeleeuwsche Bibliotheken. Amst., 1902. — Acad. Proefschrift.

Inleiding. Middeleeuwsche Bibliotheken in het Buitenland. De plichten van den Bibliothecaris in het Buitenland. Middeleeuwsche Bibliotheken in Nederland. De plichten van den Bibliothecaris in Nederland. De Librye te Zutphen. Bijlagen.

De Bijlagen bevatten een aantal Catalogussen van Nederlandsche kloosters.

Met eene afbeelding van de Librye te Zutphen en afbeeldingen van lectrynen en lectrynkasten in den tekst.

B. J. M. de Bont, De Librijen der voormalige Amsterdamsche kloosters. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 31).

S. Balau, La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Jacques à Liège. (Bulletin de la Commission R. d'histoire de l'Académie de Belgique. T. 71, I, p. 1).

J. A. Feith, Een boek uit de abdij van Aduard. (Groningsche Volksalmanak voor 1903, blz. 216).

B. J. M. de Bont, Een handschrift uit het klooster Roemburch bij Leiden: „Die troestinghe der ghelatenre mensche”. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisdom v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 264).

J. Gimberg, Fragment van een geestelijk drama. (Bijdragen en Meded. d. Vereeniging Gelre. Dl. VI, blz. 279).

Epistel totten Friesen, naar het handschrift van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde bewerkt door G. H. van Borssum Waalkes. Leeuwarden, 1903. 8°.

Brief van Tiumme Mantuanus Canonicus Regularis, geschreven tusschen 1591 of '92 en 1618, „aen den verstroijden ghemiente der Catolijcker Kercke in Frieslandt”.

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN.

P. Fredericq, La question des indulgences dans les Pays-Bas au commencement du XVI^{de} siècle. (Bulletin de l'Académie R. de Belgique. T. 37).

— Aflaatbrief te Gent gegeven. Inventaire archéol. de Gand, Fasc. 11, n°. 103.

Door Adriaan van Utrecht in 1516.

— Les comptes des indulgences en 1488 et en 1515—1519 dans le diocèse d'Utrecht. (Mémoires in 8° de l'Académie R. de Belgique. T. 59).

— Historiographie de l'Inquisition. Paris, 1900.

Inleiding op H. C. Lea, Histoire de l'Inquisition au moyen âge, Fransche vertaling van S. Reinach. Parijs 1900.

Bevat aantekeningen over de waarde der Nederlandsche werken van Boxhorn, G. Brandt, Ph. van Limborch, W. Moll, de Hoop Scheffer, enz.

J. H. Hofman, Over de viering van het feest der Ontvangenis van O. L. Vrouw. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 344).

A. Driessen, Het vóórrofferen en het vóórpaismenen. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 435).

Vgl. hierbij J. C. Gysberti Hodenpijl van Hodenpijl, Van Dorp of Hodenpijl? (Bijdragen, Dl. 27, blz. 155).

J. Anspach, Dr. Johan Wiër en de voormalige heksenprocessen. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 20, 43).

M. Schoengen, Het Weduwenhuis te Doesburg. (Bijdragen en Mededeelingen d. Vereeniging Gelre. Dl. V, blz. 383).

Het Weduwenhuis werd, blijkens de hier medegedeelde oorkonde, in 1448 gesticht.

W. J. F. Juten, Het Neynsels-gasthuis te 's Hertogenbosch. (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 253).

Het werd gesticht in 1355 door Henr. von Neynsel, beneficant van het altaar der H. Catharina in de St. Jan.

KERKLEER, KETTERIJ. ONDERWIJS.

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreff. de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden, uitgeg. door Paul Fredericq en zijne leerlingen. Gent, 1903. gr. 8°.

Tijdvak der Hervorming, 1ste vervolg, 24 Sept. 1525—31 Dec. 1528.

A. Troelstra, De toestand der Catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw. Acad. Proefschrift. Groningen, 1901. gr. 8°.

Inhoud: Inleiding (De vóór-reformatorische eeuw. Literatuur. Bronnen). H. I. Voorbereidend onderwijs (Huisonderwijs. De School). H. II. Biechtonderwijs (De Cureit. Voorbereiding voor de biecht. De Biechtstoel). H. III. Kanselonderwijs (De openbare Catechisatie. De Preek). H. IV. Onderwijs door Kunst (Het kerkelijk Drama. Muurschilderingen. Houtsnedes). H. V. Zelfonderwijs (Didactische lectuur. Stichtelijke lectuur). Besluit.

A. Troelstra, Stof en methode der Catechese in Nederland vóór de Reformatie. Gron., 1903. gr. 8°.

Inhoud: Literatuur. Bronnen. Afd. I. De Stof. H. I. De Zonde (De Tien Geboden. De Hoofdzonden. Bijzondere rubrieken van zonden). H. II. De Deugd (De zeven deugden. De gaven des Geestes. De Zaligsprekingen. De Werken van barmhartigheid. Andere rubrieken). H. III. Het Gebed (Het Onze Vader. Het Ave Maria. De zeven boetpsalmen). H. IV. Het Geloof (Het credo. Het leven van Jezus. De Uitersten). H. V. De Kerk (De Sacramenten, Kerkrechtelijke bepalingen. De kerkelijke Geboden. De Cultus). Afd. II. De Methode (De Leergang. De Leervorm. De Opneming der Leerstof). Besluit. Register.

KERKGEBOUWEN.

- F. A. Hoef er, Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem, met 30 platen. (Uitgaven der Ver. „Gelre". Arnhem, 1900).
- S. Muller Fz., Bisschop Adelbolds Dom. (Archief v. d. geschied. v. h. Aartsb. Utrecht. Dl. XXVIII, blz. 114).
- Lijste van de kelders ende ingangen derselver in de Catharyne kerk te Utrecht, 1639. — Lijst der graven en kelders aldaar. (De Navorscher, 1903, blz. 361).
- S. Muller Fzn., Utrechts Mariekerk. Met plattegrond en pr. (Oud-Holland, Jaarg. 20, blz. 193).
- K. O. Meinsma, De Sint Walburgskerk te Zutphen. (Oud-Holland, Jaarg. 19, blz. 15).
- De geschiedenis van een kazuifel. (Oud-Holland, Jaarg. 19, blz. 77).

Hervorming.

- R. Husen, Geschiedenis der Hervorming in de 15de, 16de en 17de eeuw (van J. Wicliff en J. Huss tot op den vrede van Munster). Doesbrug, 1903. 8°.
- O. Clemen, Beiträge zur Reformatiionsgeschichte, aus Büchern und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbibliothek. H. I. Berlin, 1900. 8°.
- Hier in o.a. nieuwe gegevens over Jacobus Praepositus en de Antwerpsche Augustijnen van 1522. — Die ersten Märtyrer des evangelischen Glaubens (Haben Henr. Vos und Joh. von den Esschen schliesslich dann doch widerrufen?)
- H. Detmer, Bilder aus den religiösen und sozialen Unruhen in Münster während des 16. Jahrh. I. Johann von Leiden. Münster, 1903. 8°.

Nederlandsche Hervormde Kerk in het algemeen.

J. Schokking, Schetsen uit de geschiedenis van kerk en staat in de Nederlanden. Utrecht, 1902. 8°.

L. Knappert, De geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk en hare beteekenis voor den aanstaanden evangeliedienaar. Rede. Assen, 1902. 8°.

J. H. Maronier, De Aprilbeweging van 1853. Rott., 1903. kl. 8°.

W. P. C. Knutsel en S. Muller Fz., De kerkelijke archieven. (Nederl. Spectator, 1902. blz. 250, 261, 290, 303).

AFZONDERLIJKE CLASSEN EN GEMEENTEN.

G. J. Vos Az., Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid. Gedenkboek bij gelegenheid van het 325-jaren onafgebroken bestaan van den Kerkeraad en van de Classis van Amsterdam. Met platen en portretten. Amst. 1903. f°.

Niet slechts eene „plaatselijke kerkgeschiedenis”, maar „eene groote zedengeschiedenis van Kerk en Staat”, in de eerste plaats van Amsterdam, zoowel van de Nederduitsche als van de Hoogduitsche, Waalsche en Engelsche Gemeenten, in de tweede plaats van alle tot deze Classis behorende steden en dorpen, in de derde plaats van het Oude Nederland, en in de vierde plaats van alle landen der wereld waar de Nederlandsche Kerk haar zendingsarbeid heeft verricht.

Het geheel omvat drie boeken, van welke het eerste loopt van 1578 tot 1602, het tweede tot 1621, het derde tot 1627. Over de omvangrijkheid en de beteekenis der predikantsbediening, de discipline, de verhouding tot den magistraat, de zorg voor den predikdienst, voor armen en zieken, de bescherming tegen Papisten, Joden, Libertijnen enz.. alsmede over de levensgeschiedenis en werkzaamheid der voornaamste predikanten, zooals Petrus Plancius, wordt in dit werk uit het Protocol of de Handelingen van den Kerkeraad een schat van belangrijke bijzonderheden medegedeeld. De waarde van het boek wordt verhoogd door eene uitvoerige beschrijving van de boeken, die door de toenmalige predikanten zijn geschreven, met de daarbij behorende tegenschriften, bewerkt door

den uitgever G. D. Bom HGz., die alle zorg droeg voor een keurigen druk en eene sierlijke uitvoering. Met nauwkeurig register, bewerkt door den heer H. C. Diferee.

J. A n s p a c h, Predikanten te Brielle. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 521).

H. d e J a g e r, De predikanten der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Brielle. (Algem. Nederl. Familieblad N.S. Jaarg. 15, blz. 1, 49, 97, 145, 193, 241, 289, 337, 385).

J. M. v a n K u y k, De Diaconen te Delft. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 17).

Lijst van diakenen van 1572 tot 1808.

R.-K. priesters begraven in Protest. kerken [te Delft]. (De Navorscher, 1903, blz. 36).

L. A. K e s p e r, De Goudsche vroedschap en de religie. Bijdragen v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de R. Dl. II. blz. 391).

M. G. W i l d e m a n, Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der Groote- of St. Jacobskerk te 's Gravenhage, 1577—1584. (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 241, 305, 327, 401).

W. P. J. O v e r m e e r, Namen van R. K. geestelijken, predikanten, enz. in de dorpen van „Kennemerland, in Brederode en de Baljuwschap van den Landen van Bloys”, tot aan het begin van de 19de eeuw. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 105, 153, 201, 249, 305, 353, 489. Jaarg. 16, blz. 9, 61).

P. J. G o e t s c h a l k x, Invoering van de Hervorming te Naaldwijk, Hondsholredijk en andere plaatsen rond de stad Delft. (Bijdragen v. d. geschied. v. h. Bisd. v. Haarlem. Dl. XXVII, blz. 321).

J. H. H o f m a n, Uit het doopboek van Velp bij Arnhem. (Algem. Nederl. Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 236).

- J. H. Hofman, Uittreksels uit het oudste doopboek der Protest. Gemeente van Borkelo. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 285).
- J. Anspach, Tielsche classicalia uit vroeger eeuw. (Bijdragen en Meded. d. Vereeniging Gelre. Dl. V, blz. 209).
- J. H. Hofman, Uit het trouwboek der Protest. Gemeente van Hengelo in Gelderland. (Algem. Nederl. Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 235).
- M. G. Wildeman, Het doop- en trouwboek der Ned. Herv. Gem. van Berlicum (1755—1813), benevens inschrijving van lidmaten (1803—1814). (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 113, 153).
- J. Anspach, De predikanten der Nederl. Hervormde Gemeente te Bergeik. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 135).
- W. G. Wildeman, Doopboek der Herv. Gemeente den Dungen (N.-Brab.), 1749—1866. (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 445).
- Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van N.-Brabant. I. Adres van den kerkeraad der Herv. Gemeente te Oosterhout, 1698. (De Navorscher, 1903, blz. 241).
- J. v. d. Hammen Nz., Bijdrage tot de Geschiedenis der scheiding van Kerk en Staat. Toestand der Hervormde Kerk te Waalwijk op het einde der 18de en bij het begin der 19de eeuw. (Taxandria, Jaarg. 9, blz. 70, 97, 122, 171).

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN. ONDERWIJS.

- H. H. Kuypers, Is de authentieke tekst der liturgie in 1586 of in 1619 vastgesteld? Antwoord aan Dr. L. A. van Langeraad op diens „De tekst van de liturgie der Nederlandsche Gereformeerde kerken.” Amst. 1902. 8º.

R. E. H., Aanschrijving omtrent den kinderdoop, 1599. (Bijdr. t. d. geschied. v. Overijssel. 2de Ser. Dl. 4, blz. 73).

J. H. Jonckers Nieboer, Een Geldersche schoolwet uit de 17de eeuw. (Geldersche Volks-Almanak voor 1903, blz. 171).

Het godsdienstonderwijs nam in deze Schoolwet eene zeer belangrijke plaats in.

Ch. C. V. Vereyt, Weldoeners der Kamer van Charitaten te Delft. (Algem. Nederlandsch Familieblad, N. S. Jaarg. 15, blz. 209).

A. C. Duker, Eene inaugureele disputatie en hare gevolgen. (Teyler's Theologisch Tijdschrift. Dl. I, blz. 113 vv.).

Over de disputatie tusschen Naeranus en Van Bortel, een leerling van Voetius, 13 Sept. 1634 te Utrecht, en de twistschriften waartoe zij aanleiding gaf, waarin vooral Schoock en Batelier zich niet onbetuigd lieten.

LEVENSBSCHRIJVINGEN.

A. F. O. v. Sasse van Ysselt, (Taxandria, Jaarg. 8, blz. 211).

W. E. Buschman, predikant van Hooge en Lage Mierle en Hulsel.

P. J. Blok, De schrijver der Apotheosis Ruardi. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de R. Dl. II. blz. 350).

De S. komt tot de conclusie, dat voor het oogenblik nog niet met zekerheid is uit te maken, dat Hendrik Geldorp de auteur is van deze Apotheosis Ruardi Tappert, terwijl door P. Merula de graaf van Nieuwenaar ervoor gehouden wordt.

A. F. Krull, Jacobus Koelman, Eene kerkhistorische studie. Sneek, 1901. — Acad. Proefschr. 8°.

Inleiding. — Koelman's leven. — Koelman als polemicus. — Koelman als Reformator. — Slotheschouwing. — Met Bijlagen en portret.

H. C. Rogge, K. J. Koolhaas. (Realencyklopädie f. protest. Theologie und Kirche, Bd. XI).

C. F. K. Müller, Fr. Ad. Lampe. (Realencyklopädie f. protest. Theologie und Kirche. Bd. XI).

- S. D. van Veen, Mart., Balth., Joh. en Jac. Lydius. (Realencyklopädie f. protest. Theol. und Kirche. Bd. XII).
- C. F. K. Müller, M. Leydecker. (Realencyklopädie f. protest. Theol. und Kirche. Bd. XI).
- S. D. van Veen, S. Lubbertus; J. van Lodenstein. (Realencyklopädie f. protest. Theol. und Kirche. Bd. XI).
- Ph. v. Marnix; J. Maccovius; M. Micronius; S. Marsius. (Realencyklopädie f. protest. Theol. u. Kirche. Bd. XII).

Marnixiana anonyma. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap, uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen. 's Grav., Mart. Nijhoff, 1903. 8°.

De tachtigjarige oud-hoogleraar Toorenenbergen, aan wien wij de voortreffelijke uitgave van Marnix' geschriften te danken hebben, heeft aan zijn verdienstelijken arbeid nog eene laatste bladzijde toegevoegd door een vlugschrift te doen herdrukken, in 1583 verschenen onder den titel „Responce d'un bon patriot et bourgeois de la ville de Gand, au libelle fameux du Sr. de Champagnay" etc. Dr. van T. houdt zich overtuigd, dat dit geschrift, waarvan de inhoud uitvoerig wordt toegelicht, uit de pen van Marnix moet zijn gevloeid. De S. heeft deze gelegenheid aangegrepen om 1°. nog eens duidelijk in het licht te stellen, dat de „Oratio Ecclesiarum Christi, per varias Germaniae Belgicae Provincias sub Antichristi jugo gementium, ad Maximilianum" etc., „een gedenkstuk zoo belangrijk voor de geschiedenis der Gereformeerde Belijdenis", aan Marnix moet worden toegekend; 2°. tegen de meening van Fruin, dat Marnix de auteur is van den tekst van het Wilhelmus-lied, waarop „in de voorlaatste strophe het cachet van Marnix gedrukt staat"; 3°. eenige kantteekeningen te zetten bij het jongste artikel over Marnix in de Realencyklopädie f. Prot. Theol. und Kirche; 4°. nog eens terug te komen op de vraag, of de boeken van Hopperus in de Bibliotheek van Marnix zijn gekomen.

- S. D. van Veen, A. Merula. (Realencyklopädie f. protest. Theol. u. Kirche. Bd. XII).
- J. B. Kan, Paullus Merula. — P. J. Blok, De geloofwaardigheid van Paullus Merula. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 4de R. Dl. I, blz. 101 en 106).

Naar aanleiding van diens Historia Tragica en Apotheosis, en het martelaarschap van Angelus Merula.

- J. Kerlen, Spinoza, de pantheist. (Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied. Dl. 57, blz. 211).
- F. Caland, Eenige aantekeningen uit het predikanten-geslacht Zoutmaat. (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 41).

KERKGEBOUWEN.

- A. W. Weissman, Protestantsche kerkgebouwen. (Nederl. Spectator, 1902, blz. 229).
- C. W. Bruinvis, Wapenborden in de Groote Kerk te Alkmaar. (Algem. Nederl. Familieblad. N. S. Jaarg. 16, blz. 177).
- C. H. Peters, Protestantsche kerkgebouwen. De Zuider-, Wester- en inzonderheid de Noorderkerk te Amsterdam, tevens eene bijdrage tot de geschiedenis van het Fabriek-ambt aldaar. Met een prent, enz. (Oud-Holland, Jaarg. 19, blz. 145, 198).
- A. W. Weissman, Glazen in de Oude Kerk te Amsterdam. (Nederl. Spectator, 1902, blz. 55, 59, 68).
- W. M. C. Regt, De Hervormde kerk te Boskoop. (De Navorscher, 1902, blz. 46).
- De Hervormde Kerk te Oudshoorn. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 161).
- P. v. M., Grafschriften te Heukelom. (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 324).
- G. C. A. Juten, Grafschriften in de St. Janskerk te Sluis. (De Wapenheraut, 6de Jaarg., blz. 49, 97, 145, 203).
- F. Caland, Graven en begraven in de Hervormde Kerk van Hulst, 1651—1796. (Algem. Nederlandsch Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 37, 57).

WAALSCH Kerk.

Commission de l'histoire des Églises Wallonnes. Bulletin, 2de Sér. T. III, livr. 2 et 3.

E. Bourlier, La Bibliothèque wallonne, Charles Marius Dozy, nécrologe. — H. D. Guyot, Extrait de la correspondance des ambassadeurs des Provinces-Unies à la cour de France, de 1726 à 1732. — H. J. de Dompierre de Chaufepié, Médailles wallonnes. — R. N. L. Mirandolle, Les galériens pour cause de religion et la charité wallonne à Rotterdam. — J. C. H. Matile, Le pasteur Matile et sa famille.

D. F. Poujol, Histoire et influence des églises wallonnes dans les Pays-Bas. Paris, 1902. 8°.

ANDERE KERKGENOOTSCHAPPEN.

W. P. J. Overmeer, De predikanten der Evangelische Luthersche gemeente te Alkmaar. (Algem. Nederl. Familieblad. N. S. Jaarg. 15, blz. 44).

S. Cramer, Menno Simonz; Mennonisten. (Realencyklopädie f. protest. Theol. u. Kirche. Bd. XII).

— Martelaarszaken. (Doopsgezinde Bijdragen, Jaarg. 42, blz. 150).

— Bijdragen tot de geschiedenis van ons kerklied en kerkgezag. II. (Doopsgezinde Bijdragen, Jaarg. 42, blz. 1).

C. B. Hylkema, Jan Stevens en het „Schuldtboek” der diakenen. (Doopsgezinde Bijdragen, Jaarg. 42, blz. 87).

Stevens was wever te Kampen in de 2de helft der 17^{den} eeuw.

H. Bakels, Moederlijke diakenzorg bij de vroegere Doopsgezinden te Warns. (Doopsgezinde Bijdragen, Jaarg. 42, blz. 29).

H. C. Rogge, Phil. van Limborch. (Realencyklopädie f. protest. Theologie und Kirche. Bd. XI).

- C. B. Hylkema, *Reformateurs; geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw, 1ste st., Haarl. 1900; 2de st. 1902.*

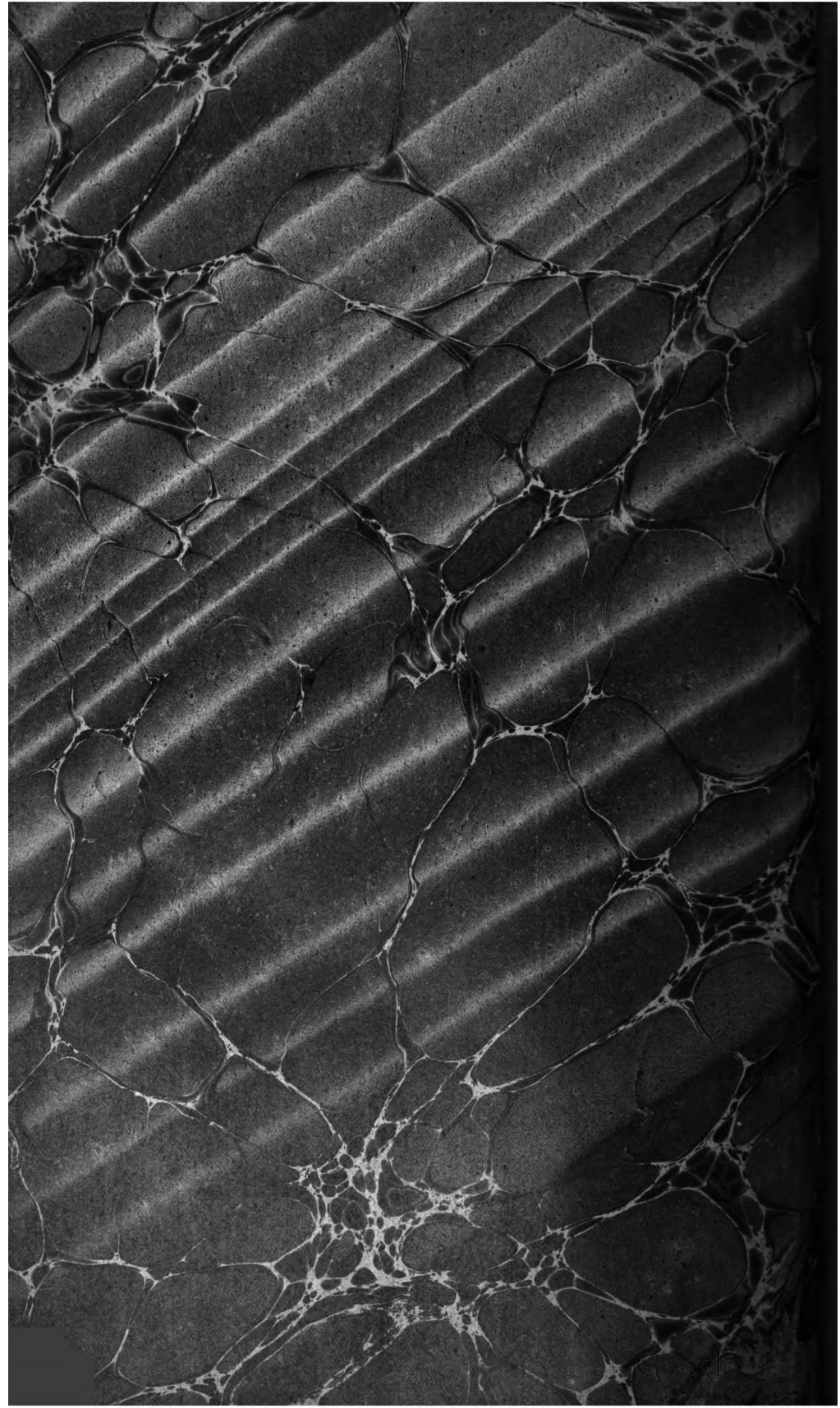
Eene belangwekkende studie over hetgeen er omging in godsdienstige kringen buiten de Staatskerk, in de tweede helft der zeventiende eeuw, te weten onder Doopsgezinden, Collegianten, Kwakers, Labadisten e.a. Een der voornaamste hoofden van de beweging, welke geschetst wordt, is Dr. Galenus Abrahamsz., voorganger der Vlaamsche Doopsgezinden te Amsterdam. De schrijver geeft eene zeer te waardeeren aanvulling, ten deele verbetering van Van Slee's boek over „De Rijnsburger Collegianten” en van dat van Dr. Meinsma over „Spinoza en zijn kring”. Het gezichtspunt, waarop hij zich heeft geplaatst, is het tegenovergestelde van bekrompen. IJverig heeft hij zich verdiept in de voortbrengselen eener letterkunde, die tot dusverre zelden of nooit met zuiver historische bedoeling werden onderzocht. Gevraagd kan worden, of niet is bijeengevoegd, wat inderdaad uit elkander behoort gehouden te worden. De kringen, waarin wij worden rondgeleid, legden toch ook wél zooveel nadruk op hetgeen hen van elkander scheidde als op hetgeen zij gemeen hadden. Misschien had men mogen wenschen, dat de auteur meer kennis gedragen hadde van de oudste Doopsgezinde geschriften, die van ruim een eeuw vroeger. Zijn oordeel zou zich dan al licht gewijzigd hebben over de quaestie, of de beweging, welke aan den naam van Dr. Galenus wordt vastgeknoot, in haar geheel als iets nieuws beschouwd moet worden. Was zij niet veeleer, althans ten deele, eene wederopleving, zij het in gewijzigde vormen, van hetgeen door de oorspronkelijke Doopsgezinden krachtig was voorgestaan? Om één voorbeeld te noemen: de lezers worden op blz. 171 van St. I verrast door de mededeeling, dat Dr. Galenus en de zijnen „voorvechters” waren „der vrije gedachte”. Alsof niet reeds in de vroegste geschriften van Menno Simons en in de eerste edities van het „Offer des Heeren” voor conscientie-vrijheid gepleit was. Een en ander neemt niet weg, dat Dr. Hylkema een geschiedwerk heeft geleverd van blijvende waarde. Het bevat een schat van wetenswaardigheden omtrent weinig bekende toestanden en kan het uitgangspunt worden van vruchtbare nieuwe onderzoekingen.

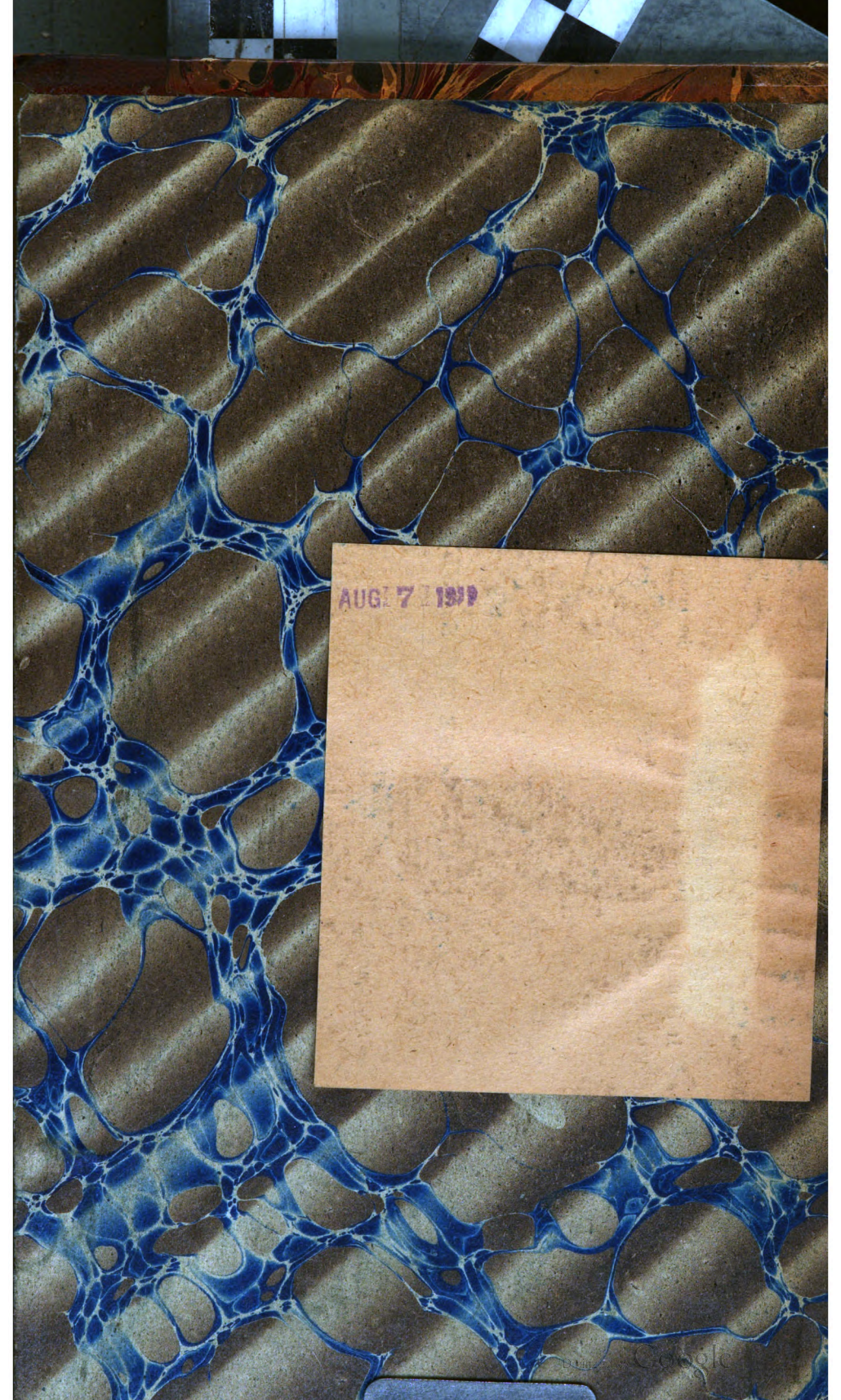
- G. Frank, *Labadie und die Labadisten. (Realencyklopädie f. protest. Theologie und Kirche. Bd. XI).*

BUITENLANDSCHE KERKEN.

- W. Wijnaendts, *De wapenborden in de kerk te Makassar. Aanteekeningen uit het oudste trouwboek van Makassar. (De Wapenheraut, 5de Jaarg., blz. 74, 111, 153).*

10
9
8
7
6
5
4
3
2
1

The image shows a close-up of a book's endpaper or cover. The background is a marbled paper with a pattern of large, irregular, brownish-tan cells separated by a network of thin, blue veins. A rectangular piece of plain, light-brown paper is pasted onto the right side of the marbled paper. In the top left corner of this brown paper, there is a red ink stamp that reads "AUG 7 1919".

AUG 7 1919

